

Philologia Nostra II.

Kapitánffy István válogatott tanulmányai

ANTIQUITAS • BYZANTIUM • RENASCENTIA XXIX.

SOROZATSZERKESZTŐK

Farkas Zoltán
Horváth László
Mészáros Tamás

Philologia Nostra II.

Kapitánffy István válogatott tanulmányai

Szerkesztette:
Farkas Zoltán és Mészáros Tamás

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2017

A kötet a Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizánccon innen és túl
című NKFI NN 124539 pályázat támogatásával jött létre.

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017
Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója
A borító az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Cod. Graec. 1. kézirata (111r lap)
fényképének felhasználásával készült. Köszönjük az ELTE Egyetemi Könyvtár
Főigazgatójának szíves engedélyét.

Copyright © Eötvös Collegium 2017 © A szerző

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkákat a Komáromi Nyomda és Kiadó Kft. végezte
2900 Komárom, Igmándi út 1.

ISSN 2064-2369
ISBN 978-615-5371-78-3

Tartalomjegyzék

Kapitánffy István válogatott tanulmányai elé	9
Paulus Hungarus <i>Notabiliájának</i> töredéke egy magyarországi kódexben	22
Paulus Hungarus két <i>Notabiliájának</i> magyar vonatkozású helyei	26
Ókori történeti tanulmányok. Ókori Kelet – klasszikus antikvitás	89
Római jogi és kánonjogi terminológia a XII–XIV. századi magyar történetírásban	93
Ritoók Zsigmond: A görög énekmondók	105
Idő és történelem	110
Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai	114
A bizánci irodalom műformái	117
A bizánci irodalom dióhéjban	120
A történetíró Prokopios társadalmi helyzetéhez	129
Darkó Jenő: Császárimádó Róma – képromboló Bizánc	139
Adalékok a bolognai egyetem történetéhez Paulus Hungarus <i>Notabiliájában</i>	144
Megjegyzések az Egyetemi Könyvtár Gr. 1. jelzetű kódexének bejegyzéséhez	156
Darkó Jenő emlékezete	164
Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata	174
Egy recenzió védelmében	193
Várady László: Die Auflösung des Altertums. Beiträge zu einer Umdeutung der Alten Geschichte	197
Prokopios <i>Titkos története</i>	203
Platón műveihez	218

A bizánci irodalomról röviden	229
Az egyik új Janus-kódex datálásához	236
A bizánci irodalom	245
A konstantinápolyi <i>Hippodromos</i>	404
Janus Pannonius görög szótára	412
Iustinianos és Agapétos	420
Anonymus és Bizánc	430
Chorikios <i>Spártai ifjú</i> című declamatiója	442
Egy világváros születése: Konstantinápoly	455
Bíborbanszületett Kónstantinos császár a magyarokról	464
Iustinianos képe a kortárs történetíróknál	473
A kora bizánci epigrammaköltészet (Agathias Kyklosának nyitóverse)	487
Bollók János: Búcsú Kapitánffy Istvántól	503

KAPITÁNFFY ISTVÁN VÁLOGATOTT TANULMÁNYAI ELÉ

A figyelmes – a szerzővel együtt gondolkodó – olvasónak széles margóra és hegyes tollra, illetve puha grafitceruzára van szüksége, hogy olvasás közben is tudjon jegyzetelni, hogy a megfelelő helyen rögzíthesse a lapszélre ellenvetéseit, kiegészítéseit. Az olvasói széljegyzetek utóbb történeti, irodalom-, művelődés- vagy tudománytörténeti forrássá is válhatnak, vagy lehetnek egy-egy új mű – szemle, szacikk, előszó – kiindulópontjai is. Kapitánffy István dolgozatai, ahogy én látom, jórészt középkori görög és latin forrásokhoz – teljes művekhez vagy marginálisokhoz –, valamint kortársi szaktudományos írásművekhez írt lapszéli jegyzeteiből születtek, azokból kerekedtek jólfundált bírálatokká és mesteri tanulmányokká, gondolatilag igényes, olvasmánynak is megnyerő alkotásokká.¹

¹ Kapitánffy István műveinek jegyzékét Bolonyai Gábor állította össze; lásd Antik Tanulmányok 43 (1999) 296–299. A publikációs lista javított és bővített változata Mayer Gyula munkája; ez a Kapitánffy István kandidátusi értekezését s az értekezéshez tematikusan kapcsolódó tanulmányait tartalmazó kötetben (Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Budapest 2003) jelent meg a 206–213. lapokon. Ugyanott, a 214. oldalon van könyvészeti adatsor a róla szóló megemlékezésekről, valamint az alábbi életrajzi jegyzet: Kapitánffy István (1932. X. 23. – [Budapest] 1997. XI. 15.) Moravcsik Gyula tanítványaként 1955-ben végzett az ELTE latin–görög–történelem szakán. 1955 és 1960 között általános iskolában tanított Tökölön, majd 1964-ig gimnáziumban Vácott. 1964 és 1974 között a Tankönyvkiadónál volt felelős szerkesztő. 1974-ben nevezték ki az ELTE BTK Görög Tanszékére, ahol adjunktusként, majd docensként oktatott, később pedig [1993-tól] – egészen haláláig – vezette azt. Eközben tanított az Eötvös Collegiumban is, életének utolsó öt évében pedig jelentős szerepet vállalt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Középkortudományi Intézetének életében, melynek 1996 óta szintén vezetője volt. [Temetése után – 1997. november 27-én – az érte szülő gyászmisét a Farkasréti Mindenszentek Plébániatemplomban Jelenits István piarista szerzetes celebrálta, aki osztálytársa volt a budapesti Piarista Gimnáziumban.]

Szakkörök előtt meglehetősen jól ismert például ama tudós könyv általa sűrűn széljegyzetelt példánya, melyről részletes és alapos kritikát írt (nem is maradt visszhang nélkül). Ugyancsak bőven írt jegyzeteket egy másik szöveghez, az egyik, jelen válogatásban is olvasható tanulmánya forrásszövegéhez. Erről annak idején fénymásolatot készített, majd a kézirattal, pontosabban: a gépirattal együtt bocsátotta rendelkezésemre. A fénymásolatból egyértelműen kiderül, hogyan szokott dolgozni egy görög szövegen, vagy általában forrásain.

A hatodik századi Agapétos diakonos *Ekthesis* címen ismert, hetvenkét rövid fejezetből (σχέδη βασιλικά) álló munkáját (*Expositio capitum admonitoriorum Agapeti diaconi*) a *Patrologia Graeca* sorozatban közzétett kiadásban használta (PG 86: 1, 1163–1186). A huszonnégy hasábról – a görög szöveg mellett latin fordítás is van – A3-as méretű fénymásolatot készített, hat lapot, majd erre jegyzetelt. A jegyzetelt fénymásolatról készült újabb fénymásolat minősége az elmúlt negyedszázad során sokat romlott ugyan, de még így is világosan látszik, s joggal kelti fel érdeklődésünket, hogy ugyanaz a kéz – Kapitánffy István jellegzetes írása – magyar, latin és görög nyelvű glosszákat írt a margóra három különböző tollal, valószínűleg három különböző alkalommal.

Nem tudjuk biztosan, de aligha tévedhetünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy az első olvasás során kerültek a belső lapszélre – a *Graeca* mellé – az egyes fejezeteket sajátos szempontból minősítő írásjelek: ! (felkiáltójel: fontos!), θ (kisbetűs *théta* – hasznavehetetlen), ? (kérdőjel: használható-e?). Egyszer még egy hiányzó szóközt jelölő korrektúrajelet is kitett a görög szöveg finom javítására (col. 1169; ad 14): τότε *corr.* τό τε.

Véleményem szerint a szöveg újraolvasásakor kerültek a külső (olykor alsó vagy felső) lapszélre az egyes fejezetek tartalmára utaló szavak, valamint a fejezetek tartalmi hasonlóságát jelölő cf. jegyek. Lássunk néhány példát az első csoportból!

- ad 5: *hálás Istennek*
ad 6: *φιλάνθρωπος*
ad 9: *tiszta lélek*
ad 11: *állhatatos*
ad 16: *gazdag – szegény*
ad 17: *saját kor!*
ad 23: *Isten : császár / császár : οἱκ[έται]*
ad 24: *u[gyan]az!*
ad 38: *kincs a túlvilágra*
ad 41: *igazságos- / ság / részrehaj- / lás nélkül*
ad 45: *Istentől kapja a hatalm[at] / Istent utánozza*
ad 46: *császár: világ szeme / Isten adja! / császár Isten munkatársa*
ad 58: *erősség: / alamizsna, / ima*
ad 60: *köpeny (képben)*
ad 66: *egyén bűne / archón bűne / bibliai / szóhasználat*
ad 71: *általában / (de császárra alk[almazva]) / ember: por*

Mutatvány a *cf.*-jelcsoport elemeiből: ad 10: *cf.* 30; ad 25: *cf.* 54, ad 33: *cf.* 11; ad 34: *cf.* 11; ad 54: *cf.* 25 és így tovább.

Más (eltérő színű?) tollal párhuzamos helyek is vannak a szöveg mellett a külső lapszélen, úgy, hogy a görög szövegben egy-egy megjelölt részhez egy-egy párhuzam van megadva két görög auktortól, Basileiostól (Nagy Szent Vazul) és Nazianzi Szent Gerelytől, bevett rövidítésekkel. Így például:

ad 7: Ὑ τῶν ἐπιγείων ... ἀπέρχεται. Ὑ Basil. in ps. 61 p. 481

További ilyen típusú marginálisok:

- ad 11: *Greg. Naz. or. 14. p. 270a cf. or. 17. p. 340[?]; epist. 29 (al. 15)*
ad 34: *Grég. [sic] Naz. ep. 21 (al. 107)*
ad 43: *Grég. [sic] Naz. or. 14. p. 272de*

ad 59: *Basil. hom. in div.*

ad 70: *Basil. in ps. 1 || Greg. Naz. or. 14*

ad 72: *Basil. in div.*

Az előző két íróeszköztől teljesen elütő rostirónnal írt latin kisbetűk is állnak bizonyos fejezetek mellett; így például ad 1: **a**; ad 2: **b**; ad 4: **d**; ad 5: **első fele: l**; ad 7: **f**; ad 8: **t**; ad 10: **m**; ad 11: **n**; ad 13: **o**; ad 14: **p**; ad 19: **r** és így tovább *ad finem*. Ezekhez a 1163. hasáb felső lapszélén a következő háromsoros eligazító bejegyzés tartozik:

Barlaam: Anecd. Gr. IV. Paris 1832.

p. 308 ff. a – k

p. 331 ff. l – v.

Mit jelent vajon ez a bejegyzés? Úgy gondolom, egy újabb munkafolyamatban Agapétos passzusait a *Barlám és Jozafát* címen ismert regény bizánci változatának (*Vita Sanctorum Barlaam et Iosaphat*) Jean-François Boissonade által kiadott szövegével vetette össze (Anecdota Graeca e codicibus regiis descriptis, annotatione illustravit J. Fr. Boissonade. vol. IV. Paris 1832, 1–365).

Azért ismertettem ilyen hosszan ezeket a „marginális jelenségeket”, melyek éles fényt vetnek Kapitánffy István széleskörű ismereteire és kutatói szándékaira, hogy a *Justinian and Agapetus* című tanulmányát elolvasva – jelen kötetben Mészáros Tamás fordításában: *Iustinianos és Agapétos* – érzékelhető legyen: a hangsúlyt végül nem ezekre a párhuzamos helyekre vetette (a számbavett *margináliának* töredéke került csak be néhány mondat erejéig a tanulmány főszövegébe vagy tételes felsorolásban a lapalji jegyzetekbe). Mert Agapétost, mi úgy mondanánk: a bizánci királytükör egyik késő antik előfutárát, végül nem a negyedik századi kappadókiai egyházatyák Szentírás-magyarázataival vagy a legutóbbi időkig Damaszkuszi Szent Jánosnak tulajdonított, újabban viszont az ezredfor-

duló utánra datált Barlám-regénnyel hasonlította össze; következésképp a *loci paralleli* gyűjteményt, minthogy az az argumentáció tekintetében irreleváns volt, nem is illesztette be tanulmányába. Diakrón vizsgálat helyett szinkrón vizsgálatot végzett. Agapétos diakónus „intelmeit” a mű címettjének, Iustinianos császárnak (527–565) úgynevezett új törvényeivel (*novellae*), illetve azok bevezető részeivel (*prooemia*, *praefationes*) vetette össze, hogy a korban mindenki által unalomig ismert, de az udvari propagandában, mint kimutatható, állandóan hangoztatott elemeket, röviden: a hatodik századra jellemző közfelfogást megállapítsa.

A válogatott tanulmányok közt tallózva újra meg újra belebotlunk ebbe a problematikába. Egy adott kor – *saját kor!* – szemléletmódjának elemeit tárja fel a történetesen szintén hatodik századi Chorikios beszédéből is. Chorikios gazai rhétor szónokiskolai mintabeszédéből (*declamatio*) azonban nem az ideális uralkodó erényeit ismerhetjük meg. Annál többet megtudhatunk viszont a művészi utánpótlás (*mimésis*) mibenlétéről és fajtáiról, s egyéb művészeti és irodalmi kérdésekről. Derék szónokunknak persze esze ágában sem volt ezekről a kérdésekről szónokolni (valószínűleg hallgatóságának sem tűntek fel ezek) – de a mai olvasónak igenis feltűnhetnek. A kitalált történet kapcsán Chorikios, meglehet, másról beszél, önmagát leplezi le szavaival. Ahogy egykor Hypereidész a bírák előtt nemcsak a hamis vádat leplezte le, hanem a védencét, a hetéra Phrynét is, a figyelmes olvasó éppígy leplezi le a szónok Chorikios gondolkodásmódját, vagy ha úgy tetszik, gondolkodása eszközeit: fogalmait és kategóriáit. A hatodik század irodalmi műveltségének egyik közkincsét vizsgálja egy másik dolgozatban, abban, amelyikben a költő és történetíró Agathias epigrammagyűjteménye, a *Kyklos* előtt álló nyitóverset elemzi: mi volt a késő antik avagy kora bizánci irodalmi közfelfogás az epigrammáról? A kor intellektuális horizontjának föltárását hiányolja akkor is, amikor elmarasztal egy kutatót, mert az *nem aknáztá ki a fölfedezésében rejlő lehetőségeket:*

szinte meg sem kísérelte a vizsgált szöveg forrásértékű utalásait egybevetni a kortárs forrásokkal. Kissé másképp, de ugyanerről, másutt így ír: A szöveg tüzetesebb vizsgálata és a korabeli dokumentumok áttekintése nemhogy nem támogatja [...] konstrukcióját [...], hanem épp az ellenkezőjét látszik bizonyítani.

Ezekben a tanulmányokban egyébként olyan lényeges mozzanatokra figyelhetünk föl, amelyek megmutatják, mik voltak munkamódszerének sajátosságai, a munkafolyamat egyes fázisai: a szemrevételezés, a számbavételezés és az észrevételezés. A gondolat *in statu nascendi* megvillanása, majd következetes átgondolása nem azonos persze a gondosan szerkesztett és gondosan, de azért nem precíz kényességgel megírt tanulmányok szerkezeti felépítésével, a kompozícióval. Míg ez utóbbi részei a bevezetés, a tudománytörténeti előzmények, a célkitűzés, az érvelés és az óvatosan megfogalmazott következtetés, addig az előbbi a forrás vagy szakmunka olvasása közben felmerült ötlet aprólékos kidolgozása, vagyis a probléma megoldása. Az ötlet sokszor ritka vagy épp ellenkezőleg: nagyon is közismert szó, esetleg jövevényszó, jogi terminus vagy biblikus kifejezés jelentésének tisztázásakor merül fel. Régóta jól ismert mesterfogásokkal tisztázza a kontextuális jelentést: nyelvi elemzéssel, szófejtéssel, a szerzői nyelvhasználat megfigyelésével, párhuzamos helyekkel. Ennek bemutatására álljon itt egy rövid idézet egy leveléből: *biztosan nem lehet egy latin problémát görög párhuzamokkal eldönteni, de azért tanulságosak lehetnek az alábbi helyek: μη δύνασθαι τοὺς ἐπαίνους ἐξιῶσαι ταῖς ἐκείνων ἀρεταῖς* Isokr. Archidamos; hasonló használ[at] Isokr. Panathenaikos 36, 3. Még közelebbinek tűnik: τὸν λόγον ἐξιῶσαι τοῖς τηλικούτοις ἔργοις Diod. Sic. 4, 8, 1. Figyelemre méltó a „tükörfordítás”: ἐξ-ισόω *ex-aequare*.

Kutatói sajátága abban ragadható meg véleményem szerint, hogy mindig képes volt észrevenni az aristotelési „szökdelőpon-tot”, amiből a megoldás megszülethet. Az olvasás során mindig

eljött a pillanat, amikor – szinte hallom – így kiált fel Paulus Hungarusszal: *hoc ego aliter intellego*, ezt én máshogy értem, én ezt másképp gondolom.

Példaként kínálkozik ide mindjárt az, amikor két művet köt egyetlen szerzőhöz, úgy, hogy tüzetesen összeveti a szövegeket és meggyőzően bizonyítja a nyelvhasználat és a stílus azonosságát. Mi ebben a nehézség? – kérdezhetné valaki. Csakhogy előtte senki nem gondolt rá és nem vállalkozott arra, hogy a latin és görög szöveget *tüzetesen* összevesse. Egy másik példa, amikor rámutat: a korábbi kutatók által görög bejegyzésnek vélt szöveg nem görög, hanem latin nyelvű bejegyzés – görög betűkkel írva. A harmadik, amikor a *possessor*-bejegyzés állítását – ἰδία χειρὶ ἔγραψεν – nem az egész kódexre, hanem csak a bejegyzésre vonatkoztatja. A negyedik, amikor „fordítási hibák” alapján rekonstruál szövegváltozatot: a fordító előtt fekvő szöveget. Nem sorolom; csupán egy megjegyzést még. Az itt nem közölt Cerbanus-tanulmányok² alapötlete csírájában benne volt már a Prokopios-fordítás utószavában (1984) is: *a ránk maradt szöveg számos helyen nehezen értelmezhető, vagy akár szemmel láthatólag romlott. Ilyen helyeken a fordító az eddigi kutatók által javasolt különféle szövegjavítások közül kiválasztotta azt, amit a legvalószínűbbnek ítélt, anélkül azonban, hogy erre minden alkalommal föl hívná az olvasó figyelmét. Ahogy a Titkos történet magyar fordításából rekonstruálható a Historia arcana virtuális recensiója, éppúgy Cerbanus latin fordításából A szeretet kiskátéja (Maximi Confessoris Sententiarum centuriae quatuor de caritate) virtuális görög kézírata.*

² Módszertani szempontból is rendkívül tanulságos tanulmányait lásd: Kapitánffy István: Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Budapest 2003, 39–53 és 170–193. Utóbbi (*Cerbanus és Maximus-fordítása*) első megjelenése: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalmi ezer éve. Pannonhalmi 1996. I: 357–368, ahol jó minőségű fényképek is találhatók a kódexlapokról.

Az alapötlet – a „szökdelőpont”, a *punctum saliens* – sokszor abból fakad, hogy teljesen új, például konstantinápolyi vagy általában bizánci nézőpontból vesz szemügyre egy régóta megoldatlan problémát. Az új szempontból vizsgált kérdésre adott egyszerű válasz többnyire a legjobb megoldás. A magyar történeti kutatásban hosszú hipotézisláncolattal jutottak el például ahhoz a konstrukcióhoz – mondhatnánk akár kártyavárat is –, hogy *A birodalom kormányzása* (DAI) című munka úgynevezett magyar fejezeteinek tartalmát – a korai magyar történelem fontos eseményeit – a tizedik század közepe táján Konstantinápolyban járt magyar előkelők adták elő a császárnak, Bíborbanszületett Konstantinnak. A vélelmezett adatközlőkkel kapcsolatos korábbi *magyarázatok* azonban, idézem, *legföljebb azt világítják meg, hogy miért adta elő Termacsu vagy Bulcsu ezt a történet, azt azonban nem, hogy miért vette fel előadásukat a császár a DAI szövegébe*. Elvetve a korábbi kutatás felfogását a magyar adatközlő(k)ről, bemutatja a bizánci diplomácia gyakorlatát, majd a kérdést – aligha nem végleges eredménnyel – eldönti: meggyőzően igazolja, hogy a magyarokról szóló 38. fejezet udvari irattárban fennmaradt követjelentésből került a DAI szövegébe.

A mások – egy középkori kánonjogász, egy bizánci szónok vagy egy tudós kolléga – gondolkodásába való belehelyezkedés képessége olyan adottsága volt, melyet a kor, amelyben élt, s a pálya, amelyet befutott, szinte tökélyre fejlesztett nála. Az antik auktorokon iskolázott filosz, a kiadói szerkesztő, a szakmai lektor, a pontos és ötletes műfordító, a tárgyilagos recensens, az egyetemi hallgatók hibáit javítani kész tanár mindig pontosan rá tudott mutatni, hol „fordult visszájára” a „fordítás”, hol csúszott az érvelésbe hiba: *ha két egymást kizáró állítás közül az egyik teljesen hamis, ettől még a másik nem teljesen igaz*.

Ez a képesség, valamint az udvarias kedvesség, könnyed derű, és persze irónia és humor, amely előadásait és óráit átlengte,

amely írásaiból kiérzik, valamint munkabírása és megbízhatósága bizonynyal hozzájárult ahhoz, hogy gyakran hívták munkatársul tudományos vállalkozásokhoz, szívesen dolgoztak vele szerzőtársként és társszerzőként. Több közös munkája volt például Tegye Imrével, aki évfolyamtársa volt a pesti bölcsészkaron. E közös munkák közül jelentőség tekintetében messze kiemelkedik a grecisták által nagy becsben tartott *Ógörög-magyar nagyszótár* (1990), a *Kapitánffy-Tegye*. Fel tudom idézni alakját, ahogy befordul a harmadik emeleti folyosón kezében a szótár ráeső részének kefélenyomatával, vagy elismerő-csodálkozó arckifejezését, amikor auktorolvasáson valaki váratlan megoldással vagy jól sikerült magyaráttal rukkol elő (például az ἐπιβάτης szóra), olyannal, amelyik nem szerepel a szótárban. Jegyzett közös munkát Tomics Ljubomirral, Boronkai Ivánnal, Szepessy Tiborral és Bollók Jánossal; lásd jelen kötetnek is több tanulmányát. Dolgozott Ritoók Zsigmonddal, akivel például Moravcsik Gyula alapvető forráskiadványát gondozta (*Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*; 1984). A *Kiadói előszó* így vall erről: *A hiányzó fordításokat Ritoók Zsigmond készítette el, ő végezte a szükséges stiláris simításokat, valamint a görög szövegekkel kapcsolatos munkákat is. A jegyzetek hiányait Kapitánffy István és Ritoók Zsigmond pótolta (Kapitánffy munkája teljes egészében a Kinnamoshoz írt jegyzetanyag). A szöveg nyomdai munkájának gondozója, a korrektúrák végzője is Kapitánffy István volt. Mindketten Moravcsik Gyula tanítványai, akik így is köszönetüket és tiszteletüket kívánták leróni egykori mesterük iránt.*

A tanítvány természetesen olyan témákon is dolgozott, amelyeket a mester – akiről annyit mondott csak nekünk: *jó ember volt*, ilyen egyszerűen, alapfokban –, nos, amelyeket, mint mondtam, a mester tűzött ki célul a magyar bizantinológusok elé, olykor tapintatosan javítva is Moravcsik tévedéseit, ha kellett, többnyire felhasználva-továbbépítve tudományos eredményeit. Itt említendő – *et est notandum* – az a szövegkiadás, amely a *Bizánci irodalom*

kistükre (1974) című irodalmi antológia *Függelék*eként jelent meg: *A bizánciak a magyarokról*. Ezt nemcsak válogatta, bevezette és magyarázta, hanem zömmel maga fordította is.

Kandidátusi értekezése (1993) is a magyar bizantinológia hagyományába, a magyar–bizánci kapcsolatok kutatásába illeszkedik (*byzantinohungarica*), de már címében jelzi sajátos szemléletét. A jelképes főcímet – *Hungarobyzantina* – az alcím pontosítja: *Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. Tudományos pályája úgy alakult, hogy első jelentős dolgozatai inkább középkori latin nyelvű munkákról születtek: Anonymusról, Paulus Hungarusról, Cerbanusról, a XIV. századi krónikakompozícióról.³ Az értekezésben ehhez jött még a Szent István-i *Intelme*k (*Libellus de institutione morum*), és sok más középkori latin, illetve görög forrás. Témaválasztását másrészt indokolhatta az is, hogy felmérhette, s mert jól ismerte forrásait, jól mérte fel, hogy a magyar érdekű bizantinológia témaköreiben, melyeket Moravcsik Gyula jelölt ki, a folyamatos munkálkodás mindig finomítja ugyan az összképet, s pontosítja a részleteket – az elődök hagyatékát, úgy lehet, épp ezért kell mindig összegyűjteni, gondozni és továbbadni –, de jelentős eredmények már nem várhatók, nem érhetők el ezen a területen.

Emellett vagy ehelyett ott van kutatási témának a bizánci irodalom és történelem szinte kimeríthetetlen tárháza. Ezt jelzik – legalábbis számunkra ezt jelzik – úttörő és iránymutató tanulmányai. Az Agapétosról, Chorikiosról, Prokopiosról és a hatodik századi történetírókról vagy általában a bizánci történetírásról és epigrammáról szóló munkái ezért is fontosak. A bizánci irodalomról írt összegzés is útmutatás: kik azok, akik szerzőként kiérdem-

³ Szepessy Tibor: Búcsú Kapitánffy Istvántól. *Antik Tanulmányok* 43 (1999) 294: mindjárt [kinevezése] első egyetemi évében [1974/75] be tudta adni és meg is védhette doktori értekezését, mely a 13. században élt magyar dominikánus, a bolognai egyetemen végzett Paulus Hungarus Notabiliáját, jelesül a mű Árpád-kori történelmünkre tett utalásait vette vizsgálat alá.

lik figyelmünket, melyek azok a művek, amelyek világirodalmi jelentőségűek.

Abból, amit itt elmondtam, adódik néhány tanulság. A legfontosabb talán az, hogy a „nagy textusok” mellett a „kis szövegek”, mára elfeledett szerzők ismeretlen művei ugyanolyan fontosak lehetnek az irodalom- és a művelődéstörténet számára, mint az örök érvényű klasszikus művek. Chorikios például, akinek stílusát Phótios, jóllehet, mint mondja, kissé mesterkéltné, dicséri, mert választékos és tiszta, nem szerepel a magyar *Világirodalmi lexikon*-ban. Agapétosról egy kurta Kapitánffy-szócikk olvasható ugyanott *sub voce*: Agapétos (VI. század) görög író. A Hagia Sophia templom diakónusa volt. Művét, az ἑκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν (*Legfőbb buzdítások előadása*) című fejedelmi tükröt, amely hetvenkét pontban foglalja össze a keresztény uralkodó kötelességeit, I. Iustinianos császárnak ajánlotta; a rövid, prózában írt passzusok első betűi akrostichon-szerűen tartalmazzák az ajánlást. Világos nyelve, rétorikai fordulatokban gazdag stílusa miatt a középkor végéig kedvelt olvasmány volt, a nyugati humanisták is ismerték. Agapétos, aki a középkor végéig kedvelt olvasmány volt, épp azért fontos számunkra, mert a bizánci szerzők és a nyugati humanisták ismerték és olvasták.

A bizánci irodalom esztétikai-művészi szempontból is vizsgálható, természetesen, de ne feledkezzünk meg a történeti szemponttól sem. Kutatható persze, ha tetszik, hogy tetszik vagy nem tetszik *nekünk*, mit mond ez vagy az a mű *ma*, s hogy a bizánciak miért tartották ezt irodalomnak, mégpedig jónak, azt pedig miért nem, vagy rossznak. De talán utalni is fölösleges arra, hogy tudományunk alapvető feladatokat végez ma is: A *legalapvetőbb területen is, a bizánci szövegek publikálásában, igen sok a tennivaló. Számos szöveg csak elavult, hiányos módszerekkel készült és ezért megbízhatatlan kiadásban férhető hozzá; s ami még súlyosabb: Bizánc írásos hagyatékának egy része még sohasem jelent meg nyomtatásban. A bizantinológusok a hagyományos módszerekkel ma is szövegeket*

adnak ki, műveket datálnak, magyaráznak, értelmeznek. Ahogy ezek a tanulmányok mutatják, a bizánci szövegekkel foglalkozók nem adták fel a klasszika-filológia hagyományos módszertanát, akár az *intentio auctoris* kutatják, akár a bizánci gondolkodásmódot általában, de ezek a tanulmányok ékes bizonyítékai annak is, hogy a történeti-forráskritikai és az irodalomtörténeti módszer korántsem zárja ki egymást.

A bizánci irodalom történetének is csupán az alapjai vannak lerakva: *az összefüggéseket az irodalmi élet és a társadalom változásai között éppúgy nem sikerült még egyértelműen tisztázni a kutatásnak, mint az irodalom fejlődési szakaszainak átfogó sajátosságait, író és közönsége közti viszony alakulását, s más hasonló fontos kérdéseket.* Ez magyarázza, hogy Kapitánffy István irodalomtörténete miért a hagyományos módon – történeti keretek közt és alkotói életműveket bemutatva – szól a bizánci irodalomról.

Irodalomtörténeti áttekintésének van egy harmadik programikus mondata is: *A bizantinológiának minden eredménye mellett súlyos adóssága, hogy felismerései jórészt tudományos belügyek maradtak, alig, vagy egyáltalán nem kerültek át a történeti köztudatba.* Az ismeretterjesztés, a tudományos eredmények disszeminációja, mint a szó is mutatja, tulajdonképpen magvetés. Magvetés volt a *Hungarobyzantina* kiadása, magvetés ez a válogatás is. A jó mag pedig sokszoros termést hoz majd – hozott már eddig is. Az olvasók – és a leendő kutatók! – érdeklődését azonban nemcsak élvezetes stílusban megírt magvas tanulmányokkal, hanem érdekes műfordításokkal is föl lehet kelteni, olyan jó fordításokkal például, mint a *Titkos történet*, vagy a Bizáncban is kedvelt Lukianos csipkelődő írása arról, *hogyan kell történelmet írni.* Útmutatás a további munka számára ez is.

Az itt megjelenésük időrendjében közölt dolgozatok olyan kérdéseket vizsgálnak, amelyek a szakirodalomban korábban nem kaptak kellő megvilágítást, olyan szövegeket, melyeket korábban

helytelenül értelmeztek. A kérdések, igaz, nem mindig újak, a válaszokat azonban érdemes elolvasni, mert Kapitánffy István, akinek egyik legjellemzőbb sajátsága volt, hogy egymástól igen távol eső korok és területek kutatási eredményeit tudta egyben látni és egymásra vonatkoztatni, a lehető legtöbb szempont bevonásával, a források lehető legpontosabb értelmezésével jutott megalapozott eredményekre – olvasói okulására. Egyet kívánhatunk csak: legyenek olvasói, figyelmes olvasói.

Farkas Zoltán

PAULUS HUNGARUS
NOTABILLÁJÁNAK TÖREDÉKE
EGY MAGYARORSZÁGI KÓDEXBEN*

Paulus Hungarus vagy Paulus de Hungaria (Magyar Pál, illetve Magyarországi Pál) alakja sokat foglalkoztatta és foglalkoztatja mind a magyar, mind a külföldi kutatást.¹ Eléggé ismeretes, hogy egyházszervező-misszionárius tevékenységén túl, irodalmi munkássága jogán is előkelő hely illeti meg a XIII. század első felének európai szellemi fejlődésében: utoljára majd száz éve kiadott *Summa de paenitentia*ja² a műfaj egyik legelső terméke,³ s a Gratianus és IX. Gergely kánonjogi rendszerezése közé eső időszak pápai döntvényeiből, dekretálisaiából összeállított öt gyűjtemény – az úgynevezett *Compilatiók*⁴ – közül a másodikhoz és harmadikhoz írott magyarázó jegyzeteiben, két, még kiadat-

* Magyar Könyvszemle 90 (1974) 109–110. Szepessy Tiborral közösen.

¹ A rá vonatkozó irodalomnak – az ötvenes évek derekáig bezárólag – legjobb összefoglalása a Dictionnaire de Droit Canonique VI. Paris 1957, 1270–1276 hasábjain található, R. Chabanne meglepően tájékozott és alapos Paulus-szócikkében.

² Bibliotheca Casinensis IV. Montecassino 1880, 191 skk. Ez a kiadás azonban, mivel a mintegy félszáz kéziratnak csak töredékrészen alapul, ma már elavult.

³ P. Mandonnet: Saint Dominique. L'idée, l'homme et l'œuvre I. Paris 1937, 249 skk.: La „Summa de paenitentia magistri Pauli presbyteri S. Nicolai”; Fehér Mátyás: Magyarországi Pál OP Summa de paenitentiaja 1220–1221. Budapest 1943. (= Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1942/43. évi Szekfű Gyula Emlékkönyve, 1–23); P. Michaud-Quantin: Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge (XII–XVI siècles). Louvain 1962, 24 skk.

⁴ Az első négy *Compilatio* utolsó kiadása: Antonius Augustinus: Opera omnia IV. Lucae 1769. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a mű Esztergomban, a prímási könyvtárban férhető hozzá.

lan *Notabiliájában*,⁵ ha nem éri is el kora legnevesebb glosszatorainak színvonalát, mégis figyelemre méltóan eredeti gondolkodású kánonjogásznak bizonyul, közben pedig, ami hazai szempontból csak növeli a *Notabiliák* jelentőségét, szám szerint húsz helyen tesz szövegszerűen eleddig vajmi kevésbé ismert⁶ és hasznosított megjegyzést magyarországi jogállapotokra.⁷

A második és harmadik *Compilatio*hoz fűzött két *Notabiliának* tucatnyi kéziratát tartják számon Európa-szerte,⁸ de mind ez ideig úgy tűnt, hogy a magyar kánonjogász műveiből épp szülőföldjén nem őrződött meg egy sem; G. M. Dénes ugyan megkockáztatta a föltevést, hogy az Országos Széchényi Könyvtár 30. számú kódexe (régi jelzete 1726 Fol. Lat.) talán Paulus Hungarus valamelyik *Notabiliájának* töredékét tartalmazza, sejtését azonban nem tudta bizonyítékokkal alátámasztani.⁹

Az Országos Széchényi Könyvtár említett, Jankovich Miklós gyűjteményéből származó és itáliai provenienciájú „kódexe”

⁵ F. Banfi, kétségtávolan nyomós érvekre támaszkodva, megtalálni és azonosítani véli Paulus Hungarus első *Compilatio*hoz írt *Notabiliáját* is: Paolo Dalmata detto Ongaro. A proposito del Codice Borghese. 261 e Palat. Lat. 461 della Biblioteca Vaticana. Archivio Storico per la Dalmazia 27 (1939) 42–63 és 133–150.

⁶ A helyeket már G. M. Dénes felsorolja doktori disszertációjában (ő egyébként a két *Notabilia* kiadását is tervbe vette): I Notabili di Paolo Ungaro. Canonista Bolognese del secolo 13. Roma 1944, 14, 11. jegyzet. De szisztematikusan és *in extenso* sem Dénes nem tette közzé a magyar vonatkozású szöveghelyeket, sem Fehér M. Jenő, aki nagy port fölvert könyvében (Középkori magyar inkvizíció. Buenos Aires 1956) hosszasan foglalkozik velük (kivált a 26–62 lapokon). A hiányt hamarosan mi szándékozunk pótolni.

⁷ A szakirodalom hosszú ideig Paulus Hungarusnak mindössze említett két művéről tudott; Fehér M. Jenő azonban nemrég egy, állítólag ugyancsak Paulustól származó mű, a *Monita Pauli* szövegét kezdte publikálni, az általa alapított és szerkesztett Magyar Történelmi Szemle hasábjain: 1 (1970) 95–99.

⁸ S. Kuttner: Repertorium der Kanonistik (1140–1234). Prodromus Corporis Glossarum I. Città del Vaticano 1937, 408 skk.

⁹ Dénes i. m. (6. j.) 22.

mindössze két, 32 × 23, 3 cm terjedelmű pergamenlapból áll: az 1^v és a 2^r egy *Arbor legalis consanguineitatis et affinitatis* című, rajzos illusztrációval ellátott szöveget, az 1r és a 2v pedig kánonjogi töredéket tartalmaz. A töredék szövege, noha a jelenlegi elrendezésben az *Arbor* megszakítja, mégis folyamatos, nyilván azért, mert a mostani kódexet alkotó két lapot épp az *Arbor* szövegének lejegyzése végett, és olyan kódexből szakították ki, melynek csupán a *rectóra* írtak; erre látszik utalni az a körülmény is, hogy a töredék XIII. századi, az *Arbor* viszont XIV. századi kéz írása, mint az Országos Széchényi Könyvtár kéziratkatalógusának szerzője, Bartoniek Emma megállapítja.¹⁰

A töredék szövegét laponként két-két, átlagban 30, 2 × 9 cm terjedelmű és mindenütt pontosan hatvanhat sort tartalmazó kolumnában, fekete tintával jegyezték le; az 1^r-n a *titulusok* színe piros, a 2^v-n viszont egyáltalán nincsenek *titulusok*. *Incipitje: mortaliter peccans potest compelli ad penitenciam; explicitje: item quod in causa denunciacionis potest esse principalis persona testis.*¹¹

Mi megtettük azt, amire Dénesnek, kétségkívül a háborús nehézségek miatt, nem volt lehetősége: összevetettük az Országos Széchényi Könyvtár kódexében foglalt kánonjogi töredéket az – egyebek közt – Paulus Hungarus második és harmadik *Compilatio*hoz írt két *Notabiliáját* is tartalmazó vatikáni kódexszel.¹² És a konfrontálás igazolta Dénes gyanúját: a magyar kódex csakugyan Paulus Hungarus szövegét őrizte meg, mégpedig a harmadik *Compilatio*hoz írt *Notabilia* egyik részletét. A töredék szövege a vatikáni kódexben a 82vb 28. sorától a 84ra 24. soráig tart, és

¹⁰ Codices Latini Medii Aevi I. Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici XII. Budapestini 1940, 30.

¹¹ Helyesen így; Bartonieknél az utolsó három szó: *principalis (?) pars (?) testis*.

¹² *Fondazione Borghese* 261 (mikrofilmmásolata az MTA Mikrofilmtárában). A második *Compilatio*hoz írt *Notabilia* a 75ra–80va foliókon, a harmadik *Compilatio*hoz írt *Notabilia* a 80^c–89^v foliókon található; a kódexet egyébként S. Kuttner fedezte föl 1927-ben.

a harmadik *Compilatio* második könyv, első *titulus* harmadik *caputj*ának végétől a második könyv, tizennegyedik *titulus* első *caputj*ának közepéig terjedő részhez kapcsolódik magyarázataival, tehát, hála az erősen rövidített, apró betűs írásnak, a harmadik *Notabilia* egészének mintegy hatodát tartotta fenn.

A töredék nem egy helyen jobb, imitt-amott egy-egy mondat-
tal bővebb a vatikáni kódex megfelelő szövegrészenél; csupán egy
ízben fordul elő, bizonyára a másoló hibájából, hogy egy teljes
caput (a tizenharmadik *titulus* második *caputja*) hiányzik belőle.
A sok értékes szövegvariáns, a töredék viszonylagos nagysága, és
az, hogy a magyarországi kódex Paulus Hungarus *Notabilia*-kéz-
iratainak legkorábbi rétegéhez tartozik, eleve biztosítja nem le-
becsülhető jelentőségét, kivált Paulus *Notabiliájának* egy, a magyar
kutatóktól hovatovább már évszázada remélt és hiányolt kiadása
esetén.

PAULUS HUNGARUS KÉT NOTABILIJÁNAK MAGYAR VONATKOZÁSÚ HELYEI*

Bevezetés

Magyar Pál, illetve Magyarországi Pál, latin nevén Paulus Hungarus, Paulus Hungaricus vagy Paulus de Hungaria, a bolognai egyházjogász, a kun földön, tatároktól fölkoncolt dömés szerzetes, a tudós és vértanú, az író és prédikátor-misszionárius nemcsak a magyar irodalomtörténet szempontjából jelentős egyéniség: le nem becsülhető rangja van a XIII. század első felének egyetemes európai kultúrtörténetében is.¹ Irodalmi hagyatéka mégsem kapta meg az őt megillető figyelmet. *Summa de paenitentia*ját, igaz, nem is egyszer kiadták,² néhány alapvető tanulmány is napvilágot látott róla,³ sőt, igyekeztek megállapítani helyét és szerepét

* Horváth J. – Székely Gy. (szerk.): Középkori kútforrások kritikus kérdései. Budapest 1974, 279–314. Szepessy Tiborral közösen.

¹ Nem véletlenül szentelt neki olyan terjedelmes szócikket R. Chabanne a *Dictionnaire de Droit Canonique* VI. Paris 1957, 1270–1276 hasábjain. A szerző meglepően tájékozott és tárgyilagos szócikkében található egyébként a Paulusra vonatkozó irodalom – az ötvenes évek derekáig terjedő – legjobb összefoglalása is.

² Utoljára: *Bibliotheca Casinensis* IV. Montecassino 1880, 191 skk. Ez a kiadás azonban a mintegy félszáz kéziratnak csak tört részén alapul, tehát elavultnak tekinthető.

³ P. Mandonnet: *Saint Dominique. L'idée, l'homme et l'œuvre* I. Paris 1937, 249 skk.; *La Summa de paenitentia magistri Pauli Presbyteri S. Nicolai*; Fehér M. J.: Magyarországi Pál O. P. *Summa de paenitentia*-ja, 1220–1221. Budapest 1943 (= *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv* 1942/43. évi Szekfű Gyula Emlékkönyve, 1–23).

az egész *paenitentiale* műfaj fejlődésében⁴ – annál mostohábban bánt viszont mind a hazai, mind a külföldi medievisztika kánonjogi munkásságával, a paulusi *Notabiliával*:⁵ s ezek kiadása mind a mai napig nosztalgikusan föl-főlemlegetett igény vagy teljesítetlen ígélet maradt, már csak azért is, mert velük kapcsolatban még alapvető kérdések is tisztázásra várnak.

Bármennyire kiábrándítóan hangozzék ugyanis, a *Notabiliával* kapcsolatos kutatás a 30-as évek derekáig úgyszólván egy helyben topogott, a szövegek behatóbb filológiai vizsgálatához jószívrrel hozzá sem kezdtek. A döntő fordulatot S. Kuttner korszakos művének kiadása jelentette,⁶ amely, egyebek közt az európai könyvtárakban levő *Notabilia* kéziratokat is föltérképezve, elsőként irányította a figyelmet a vatikáni könyvtár *Fond. Borghese* 261 jelzetű (továbbiakban: *Vaticanus*) kódexére, továbbá arra, hogy a kódex 76–89. foliói, más kánonjogi munkák közé ékelten, Paulus Hungarus két *Notabiliáját* tartalmazzák; és különös véletlen folytán a Paulus *Notabiliájára* vonatkozó újabb szakirodalom épp ezen a nyomon indult és jutott tovább. Ami gyakorlatilag annyit tesz, hogy Kuttner óta a magyar kánonjogász *Notabiliáját* tárgyaló, illetve fölhasználó művekben – jelen közlemény sem kivétel – a *Vaticanus*nak jutott és jut a főszerep.

Kuttner egyébként, a korábbi kutatók eredményeit összegezve és kiegészítve, igyekezett – és ez szintén nem kis érdeme – rendet teremteni a paulusi *Notabiliára* vonatkozó, meglehetősen ellent-

⁴ P. Michaud-Quantin: *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge* (XII–XVI siècles). Louvain 1962, 24 skk.

⁵ Az említetteken kívül Fehér M. Jenő nemrég egy eleddig ismeretlen, állítása szerint szintén Paulustól származó mű, a *Monita Pauli* szövegének közzétételét kezdte meg az általa szerkesztett Magyar Történelmi Szemlében (1 [1970] 95–99); erről azonban – az egyszerű regisztráláson túl – a publikáció befejeztéig korai volna véleményét nyilvánítani.

⁶ S. Kuttner: *Repertorium der Kanonistik (1140–1234)*. Prodromus Corporis Glossarum I. Città del Vaticano 1937.

mondásos középkori hagyományban is.⁷ A Gratianus és IX. Gergely *decretumai* közé eső időszakban összeállított öt pápai *rescriptumgyűjtemény*, az úgynevezett *Compilatiók* közül ugyanis Paulus Hungarus egyes források szerint az első három *Compilatio* mind-egyikéhez, más források szerint csak kettőjéhez, ismét mások szerint csupán egyikéhez írt *Notabiliát*, azaz olyan jegyzetapparátust, mely az illető pápai *rescriptum* jogi szempontból lényeges mondanivalóját emeli ki és önti általános érvényű formulákba. A ránk maradt számos és eltérő megfogalmazású *Notabilia* között azonban mindössze a harmadik *Compilatio*hoz írt *Nota quod tituli decretalium sunt autentici* kezdetű *Notabilia* viseli Paulus nevét (mellesleg az sem az összes, csupán három kódexben, a *Vaticanus* is beleértve). Viszont, mivel a kéziratokban a jelzett kezdetű *Notabilia*, valahányszor nem egymagában fordul elő, következésképpen együtt szerepel a második *Compilatio*hoz írt *Nota quod non possumus iudicare de facto* kezdetű anonim *Notabiliával*, Kuttner az utóbbit is hajlandó volt Paulus művének tekinteni, vagyis a hagyomány főntebb másodjára említett ágát fogadta el autentikusnak, *expressis verbis* nem zárva ugyan ki egy, az első *Compilatio*hoz írt Paulus-*Notabilia* létezését, de nem is próbálva meg ezt föllelni az első *Compilatio*hoz kapcsolódó anonim *Notabiliák* sorában.

Amit Kuttner elmulasztott, megtette a magyar F. Banfi:⁸ éppen Kuttner *Notabilia*-jegyzékét tanulmányozva vehette észre, hogy féltucatnyi olyan kódex ismeretes, mely a Kuttnertől Paulusnak tulajdonított, a második és harmadik *Compilatio*hoz írt *Notabiliákon* kívül, még egy, az első *Compilatio*hoz írott *Notabiliát* is tartalmaz, s ez öt esetben, tehát egyetlen kézirat kivételével, a *Nota per exteriora deprehendi que interius sunt* kezdetű *Notabilia*. A na-

⁷ Kuttner i. m. (6. j.) 412.

⁸ F. Banfi: Paolo Dalmata detto Ongaro. A proposito del Codice Borghese. 261 e Palat. Lat. 461 della Biblioteca Vaticana. Estratto dall'Archivio Storico per la Dalmazia 27 (1939) 11 skk.

gyon logikus következtetés most már önként adódott: a *Nota per exteriora deprehendi* kezdetű anonim *Notabilia* valószínűleg szintén Paulus műve, azaz Paulus – a jelek szerint – csakugyan az első három *Compilatio* mindegyikéhez írt egy-egy *Notabiliát*; ami pedig az egyetlen kivételt jelentő hatodik kódexet illeti, ott, úgymond Banfi,⁹ *sembra trattarsi di una coincidenza casuale*.

A második és az első *Compilatio*hoz fűződő paulusi *Notabiliák* azonosítása azonban Kuttner és Banfi után sem maradt több nagyfokú valószínűsénél. A megfellebbezhetetlen bizonyítékot Paulus *Notabiliáinak* mind ez ideig legalaposabb ismerője, Dénes G. szolgáltatta doktori értekezésében (csak sajnálhatjuk, hogy tervét, Paulus *Notabiliáinak* kiadását nem válthatta valóra):¹⁰ ő ugyanis a harmadik *Compilatio*hoz írott paulusi *Notabiliában* számos olyan helyre bukkant, ahol a magyar kánonjogász saját, második, illetve első *Compilatio*hoz írt *Notabiliáira* hivatkozik. Mivel azonban Dénes is a *Vaticanusszal* dolgozott, mely csupán a második és harmadik *Compilatio*hoz írt Paulus-*Notabiliákat* foglalja magában, a „belső utalások” ellenőrzése során mindössze annyit tudott, de immár nem valószínűsíteni, hanem egzaktul bizonyítani, hogy a *Nota quod non possumus iudicare de facto* kezdetű *Notabilia* kétséget kizárólag Paulus műve;¹¹ a *Nota per exteriora deprehendi* kezdetű *Notabilia* szövegén viszont ezt az ellenőrzést, nyilván a háborús nehézségek miatt, nem állt módjában elvégezni, s azóta sem végezte el senki, vagyis a *Nota per exteriora deprehendi* kezdetű *Notabilia* paulusi eredetének egzakt bizonyítása még elvégzendő feladat.

Az előbbin kívül Dénes még egy, lényegesen fontosabb megfigyelést is tett, miközben a *Vaticanust* vizsgálta. Fölfedezte, hogy Paulus, a pápai *rescriptumok* velejét összegezve, sokszor hivatko-

⁹ Banfi i. m. (8. j.) 14.

¹⁰ G. Dénes: *I Notabili di Paolo Ungaro, Canonista Bolognese del secolo 13.* Roma 1944.

¹¹ Dénes i. m. (10. j.) 36; vö. az Appendice (53–66) szöveg szemelvényeire fűzött jegyzeteket is.

zik, alighanem aktuális hazai eseményekre, illetve akkoriban vitássá vált magyar jogszokásokra, s mi több, konkrét személyekre vagy országokra vonatkozó utalásainak több mint a felét épp magyarországi utalásai teszik ki:¹² tizenhét ízben említi név szerint Magyarországot (*Hungaria* vagy *Ungaria*), kétszer az esztergomi érseket (*Strigoniensis*), egyszer általában a magyarokat (*Hungari*).¹³ Ez a húsz utalás újabb bizonyítéka a két *Notabilia* paulusi eredetének, s annak idején, az első *Compilatio*hoz írt Paulus-*Notabilia* végleges azonosításában sem kis súllyal esik majd a latba.¹⁴

Dénes nem aknázza ki a fölfedezésében rejlő lehetőségeket: szinte meg sem kísérelte a két *Notabilia* forrásértékű utalásait egybevetni a kortárs forrásokkal, nem igyekezett hasznosítani Paulus megjegyzéseit a magyar egyháztörténet, a magyar tör-

¹² Ennek legvalószínűbb magyarázata az, hogy Paulus kánonjogi előadásait zömmel magyar hallgatóság, a Bolognában tanuló magyar diákok előtt tartotta, vö. Dénes i. m. (10. j.) 14.

¹³ Dénes mindössze egyetlen magyar utalást nem vett észre, bár meglehet, hogy a hely regisztrálásának hiánya nem a különben alapos és precíz szerző, hanem a nyomda rovására írandó.

¹⁴ Az említett utalások egyébként erősen kérdésessé teszik a legutóbb F. Banfitól képviselt elméletet, mely szerint Paulus valójában dalmát születésű, s csak annyiban nevezhető magyarnak, amennyiben Dalmácia ez idő tájt a magyar koronához tartozott; erre azonban nincs más érve, mint az, hogy XVII. századi (!) források *Dalmatának* nevezik a bolognai kánonjogászt, s az a – semmivel alá nem támasztott – föltételezés, hogy a XIII. századi dokumentumok *Paulus de Hungaria* elnevezése csupán magyarországi honosságot, nem pedig magyar eredetet jelöl. Épp ellenkezőleg, túl a *Notabiliák* magyar utalásain, Paulus magyar eredete mellett szól az a körülmény is, hogy a dömések, akik elsődleges feladatuknak a prédikálást tekintették, őt küldték a magyarországi dömés provincia megszervezésére, amit aligha tettek volna meg, ha nem tud anyanyelvi fokon magyarul, és nem ismeri az ország viszonyait; másfelől talán azt a körülményt is érdemes mérlegelni, hogy Paulus, ha valóban dalmát születésű lett volna, nem hivatkoznék az esztergomi érsekre, hiszen Dalmácia egyházjogi szempontból nem Esztergomot vagy Kalocsát uralta – illetve legalábbis nem úgy hivatkoznék rá, hogy közben szűkebb pátriája egyházi főhatóságát teljesen mellőzi.

ténelem számára; még a magyar vonatkozású passzusokat sem közölte mind szövegszerűen, hanem többször megelégedett a le-
lőhely pusztá regisztrálásával, s a latin eredetiben közölt helyek
java részét is jegyzetbe rejtette¹⁵ – nem csoda, ha a tudományos
közvélemény jószerivel föl sem figyelt rájuk. Fehér M. Jenő, maga
is volt dömés, Paulus Hungarus régi ismerője vállalkozott első
ízben a feladatra, hogy a *Vaticanus* két Paulus-*Notabiliájának* ha-
zai utalásait, nagy port fölvert könyve lapjain,¹⁶ legalább részben
beillessze a korabeli magyar történelem általános összefüggései
közé. Fehér vállalkozása azonban számos ponton támadható:
a *Notabilia*-helyeket sokszor hibásan adja meg,¹⁷ s ha Paulus szöve-
gét közli, olvasatai sem mindig kifogástalanok; továbbá, a számba
jöhethető helyeknek mintegy negyedét közli csak, ezek értelmezé-
sével, esetenként fordításával szemben pedig jogos aggályokat
támaszthatunk; másfelől viszont nem egy olyan gondolatot, le-
írást vagy véleményt tulajdonít Paulusnak, amit hiába keres-
nénk a *Vaticanus* két, Paulus írta *Notabiliájának* szövegében, holott
ő is a *Vaticanusra* hivatkozik.¹⁸ De bármennyi vitánk van Fehér-
rel – sőt, úgy lehet, éppen azért –, közleményünkhöz mégiscsak
az ő könyve adta a legfőbb indítékot; és végső soron munkánk-
nak ez a polemikus eredője, a vitás kérdések mielőbbi tisztázá-
sát sürgető igény ad magyarázatot, talán mentséget is arra, hogy
mi szintén csak a *Vaticanusra* támaszkodunk, egyelőre mellőzve

¹⁵ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzet.

¹⁶ Fehér M. J.: Középkori magyar inkvizíció. Buenos Aires 1956, főként 26–62.

¹⁷ Pontatlanságainak egy része, igaz, látszólagos: egyszerűen abból fakad, hogy a *Vaticanus* folióinak helyes sorrendjét az összekötés alkalmával – s épp a Paulus *Notabiliáit* tartalmazó részeknél! – megzavarták, csak valamikor az elmúlt negyedszázad folyamán állítva helyre. Amikor tehát Kuttner, Banfi, Dénes és Fehér használták a kódexet, a 80. folio után 81–82. folióként a mai elrendezésben 89–90., utána pedig 83–90. folióként a mai elrendezésben 81–88. folio következett. (A mai elrendezésben 90., régen 82. folio üres.)

¹⁸ Kritikai észrevételeinket részletesebben lásd a szövegekhez fűzött kommentárrészekben, illetve az Appendixben.

a többi kódexet, s egy következő közlemény számára tartva fenn az első *Compilatio*hoz írt paulusi *Notabilia* végleges azonosítását is.

A szövegek

Paulus második és harmadik *Compilatio*hoz írott *Notabiliái* Dénes véleménye szerint 1215 és 1218 között keletkeztek:¹⁹ *terminus post quem* a IV. lateráni zsinat, melyre mindkét *Notabilia* hivatkozik (bár az előbbi csupán kétszer, az utóbbi viszont számos ízben, miért is Dénes joggal föltételezi, hogy az előbbi *Notabilia* talán már a zsinat befejezése előtt elkészült, s Paulus csak utóbb, imitt-amott igyekezett beledolgozni a zsinati határozatokat); a *terminus ad quem* ellenben Paulusnak a dömés rendbe történt belépése volna. Ennek pontos idejére vonatkozólag azonban egyfelől nincsen biztos adat, másfelől az is kérdéses, vajon belépése egyszersmind kánonjogi munkásságának és egyetemi pályafutásának is végét jelentette-e; mindenesetre magunk részéről a két *Notabilia* elkészültének felső határát inkább 1221-re tolnánk ki, amikor Paulus a rend megbízásából véglegesen Magyarországra jött.

A *Vaticanus*ban fennmaradt két *Notabiliát* Dénes a Paulus eredetijéből készített egyik legkorábbi, ha nem éppen legelső másolatnak tartja;²⁰ szövegüket viszonylag kevés rövidítéssel, oldalanként három-három kolumnában (A–B–C) jegyezték le, a második *Compilatio*hoz tartozó *Notabiliát* a 76ra-tól 80^{rc}-ig, a harmadik *Compilatio*hoz tartozót pedig a 80^{rc}-tól 89ra-ig terjedő foliókra, illetve kolumnákba.²¹ Paulus glosszái híven követik a *Compilatio*kat, melyek öt-öt könyvre (lib.), könyvenként változó számú *titulusra* (tit.), s ezeken belül szintén változó számú, de mindig egyetlen

¹⁹ Dénes i. m. (10. j.) 38 skk.

²⁰ Dénes i. m. (10. j.) 34.

²¹ A számozással kapcsolatban vö. a 17. jegyzetet.

pápai *rescriptumból* álló *capitulumra* (cap.) oszlanak (legfőljebb kivételes esetben hagyják a *Notabiliák* olyik pápai *rescriptumot* megjegyzés nélkül): így a *Notabiliák* szintén könyvekre, *titulusokra* és *capitulumokra* tagolódnak (más szóval beosztásuk gyakorlatilag megegyezik a *Compilatiókéval*), s a *capitulumok* élén mindig ott áll annak a pápai *rescriptumnak* egy vagy több kezdőszava, melyre a *Notabilia* illető *capituluma* vonatkozik.

A *Notabiliák* műfaji jellegéből fakad, hogy az egy-egy *capitulumot* alkotó glosszák-mondatok logikailag inkoherensek, hogy önmagukban sokszor nem eléggé világosak vagy többféle értelmezést is megengednek. Ezért akár a szerző álláspontját és jogi fölfogását kihüvelyezni belőlük, akár egyháztörténeti-történelmi interpretációjukat megkísérelni csak igen óvatosan, a hivatkozott pápai *rescriptumok* állandó figyelembevételével szabad;²² következésképp még a magyar vonatkozású helyekre korlátozódó közlés esetén sem tanácsos a hazai utalást tartalmazó passzusokat közléteni másként, csak egész környezetüknek, a *Hungaricumokat* magukban foglaló *capitulumok* teljes szövegének kontextusában, mindig előrebocsátva az illető *capitulum* alapjául szolgáló pápai *rescriptumot* is, csonkítatlanul, vagy legfőljebb a lényeges összefüggéseket még félreérthetetlenül láttatni engedő kihagyásokkal.

Kézenfekvő lett volna a megfelelő *Compilatio*-helyeket az első négy *Compilatio* egyik legutolsó, Antonius Augustinusnál föllelhető kiadásából vennünk (továbbiakban: Augustinus),²³ de Augustinus szövege tele van hibákkal; így, mivel a *Compilatiók* szövege javarészt belekerült IX. Gergely *decretumába*, a *decretum* szövegének A. L. Richter-féle, A. Friedbergtől javított második kiadását használtuk (továbbiakban: Richter–Friedberg),²⁴ illetve

²² Fehér legnagyobb módszertani hibája, hogy a jelek szerint erre nem ügyelt.

²³ Opera Omnia IV. Lucae 1769.

²⁴ Corpus Iuris Canonici, editio Lipsiensis secunda. Post Aemilii Ludovici Richteri curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. Pars Secunda.

a IX. Gergely *decretumába* be nem került *rescriptumokat* illetően A. Friedbergnek az említett Gregorianum-kiadást szerencsésen kiegészítő munkáját (a továbbiakban: Friedberg).²⁵

Általában mind a *Compilatiókból*, mind a *Notabiliákból* átvett *capitulumok* közlésében megtartottuk egyfelől a kiadók, másfelől a másoló ortográfiáját, csupán a tulajdonneveket és a belőlük képzett mellékneveket írtuk következetesen nagybetűvel; egyszerűsítettük viszont a kiadások tipográfiáját és utalásrendszerét, továbbá mellőztük, csak a legszükségesebb esetekben téve kivételt, kritikai apparátusukat.

1.

a) Richter–Friedberg 836 = Augustinus 375
Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 31, cap. 6.

Illud etiam de vicariis, qui personis fide et sacramento obligati sunt, duximus statuendum, quod, si fidei et sacramenti religione contempta personatum sibi falso assumentes, contra personas se erexerint, et super hoc in iure confessi fuerint vel convicti, de cetero in eodem episcopatu ad officii sui executionem nullatenus admittantur.

b) Vaticanus 77^v, ad Compilationem II., lib. 2, tit. 16, cap. 1.²⁶

A 20 Illud etc. nota quod vicarius tenetur obedi-
21 re persone et est notandum contra vicarios H-
22 ungarie. Item confessus in iure pro convic-

Decretalium Collectiones. Lipsiae 1881.

²⁵ Quinque Compilationes Antiquae nec non Collectio Canonum Lipsiensis. Ad librorum manu scriptorum fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. Lipsiae 1882.

²⁶ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

Paulus Hungarus két *Notabiliájának* magyar vonatkozású helyei

23 to habetur. Item convictio et confessio equiparan-

24 tur quod ad crimen probandum.

c) Azokban a templomokban, melyekben a javadalom birtokosa (tehát a tulajdonképpeni plébános, illetve templomigazgató) magasabb funkciókat látott el, vagy amelyeket valamilyen egyházi testülethez (kolostor, káptalan stb.) csatoltak, hogy annak vagyónát gyarapítsák, a lelkipásztori teendőket (*cura animarum*, lásd a 2b szöveget) a *vicarius* látta el; a templomhoz tartozó javadalom természetesen nem őt illette, csak ellátást kapott belőle. Paulus megjegyzése – itt és a 2b szövegben is – arra látszik utalni, hogy Magyarországon sem volt ritka a konfliktus a *vicarius* és a javadalom birtokosa között: ha ugyanis a *vicarius*nak sikerült megszereznie vagy elismertetnie *personatusát*, akkor a javadalom is őt illette. Ugyanebben az értelemben használja Paulus a *vicarius* terminust a 6b szövegben is.

2.

a) Friedberg 82–83 = Augustinus 386

Ad aures nostras E. clerico insinuante peruenit, quod V. presbiter in ecclesia beatae Mariae ante portam de Glodestria monachorum perpetuam uicariam obtinuerat, qui cum cessisset in fata, abbas et monachi illius loci diuino intuitu prescriptam ei ecclesiam concesserunt. Cum autem per prefatum abbatem et capitulum ad eandem uicariam prefatus E. diocesiano episcopo fuisset representatus, quidam I. de Constantiis nomine institutionem eius quarundam litterarum intuitu continentium, quod idem abbas ei ecclesiam, que primo uacaret, concesserat, impediuit. Inde est, quod discretionis uestrae per ap[ostolica] scripta mandamus, quatinus si prefatus I. a uobis super hoc requisitus, aliam causam rationabilem non pretenderit, nisi concessionem ecclesiae,

que primo uacaret, pro eius contradictione uel appellatione nullatenus omittatis, quin auctoritate nostra diocesiano episcopo mandetis, ut ad presentationem predicti abbatis et monachorum, suprascriptum E. ad uicariam prescriptam recipiat et ei curam animarum committat, sicut moris et iuris est, si aliud non est, quod eius institutionem debeat impedire.

b) Vaticanus 78^r, ad Compilationem II., lib. 3, tit. 7, cap. 2.²⁷

- A 79 Ad aures etc. nota quod concessio prime va-
80 cantis non tenet nec valet. *Item pro*
B 1 *sacerdotibus Hungarie, quod ipsi habent*
2 *curam animarum, cum sint vicarii perpe-*
3 *tui.*

c) A tömör megfogalmazás miatt a szöveg értelmezése nehéz; nem világos, hogyan azonosíthatta Paulus a magyarországi papságot (*sacerdotes Hungarie*) a *vicarius perpetuus*okkal, hiszen minden *vicarius* fölszentelt pap is volt, viszont a *sacerdosok* közül bizonyára számosan nem voltak *vicariusok*.

Paulus valószínűleg úgy gondolkodott, hogy a magyarországi papság, mivel a lelkipásztori teendőket (*cura animarum*) ellátja, voltaképpen, tágabb értelemben, *vicarius perpetuus*nak tekinthető. És a XIII. század elejének egyházi intézkedései – mint a IV. lateráni zsinat 32. kánonja is – kétségtelenül állandó *vicariusok* működését szorgalmazták, nyilván azért, hogy függetlenítsék a lelkipásztort a javadalom tulajdonosának közvetlen befolyásától: ennek továbbra is joga volt üresedés esetén megfelelő jelöltet kiválasztani és beiktatás végett az *archidiaconus*nak prezentálni, de *vicarius*a, ha *vicarius perpetuus* volt, a beiktatás

²⁷ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

után már nem függött tőle, nem mozdíthatta el például anyagi okokból. A magyar kánonjogász megjegyzése tehát – amennyiben értelmezésünk helyes – a lelkipásztori teendőket ellátó alsópap-ságot védi, ugyanúgy, mint a 3b szövegben.

Az *archidiaconusokra* vonatkozó szövegeknél is megfigyelhető, hogy Paulus kiemeli a *decretalisok* olyan vonatkozásait, melyek a főesperesek mellett (*pro*) vagy ellen (*contra*) szólnak: az itteni, és az 1b szövegbeli *Hungaricum* talán szintén ilyen *pro-contra* párt alkot. A látszólagos ellentmondásban azonban hiba volna eleve Paulus következetlen, netán zavaros jogi szemléletének bizonyítékát látnunk, lásd 14c.

3.

a) Richter–Friedberg 562 = Augustinus 391
Decretalium Gregorii IX., lib. 3, tit. 30, cap. 18.

Quum sint homines in parochia unius ecclesiae, sicut asseris, qui terras in alia parochia excolunt: tua discretio nos consuluit, cui ecclesiae de terris illis decimas solvere debeant, an ei, in cuius parochia sint constituti, an illi, in qua divina audiunt et alia ecclesiastica percipiunt sacramenta. Sane, quum huiusmodi quaestio temporibus praedecessorum nostrorum saepius mota fuerit, nec ab aliquo terminata, aliis intuitu territorii, aliis personarum obtentu asserentibus debere persolveri, non est nobis facile super hoc certum dare responsum, quum auctoritates sanctorum Patrum etiam sint diversae. Et ideo in huiusmodi dubitatione ad consuetudinem duximus recurrendum, et attendendum etiam, si illae ecclesiae in uno sint vel in diversis episcopatibus constitutae; quia difficile nimis videtur, ut una ecclesia in episcopatu alterius recipiat decimas, quum ex hoc episcopatum fines confundi non immerito viderentur.

b) Vaticanus 78^r, ad Compilationem II., lib. 3, tit. 17, cap. 3.²⁸

C 68 Cum sint etc. nota distinctionem utilem,
69 quia quedam decime sunt personales, quedam
70 prediales. *Item in decimis exigendis*
71 *et persolvendis consuetudo regionis*
72 *debet observari, et est notandum pro*²⁹ *cleri-*
73 *cis Hungarie.* *Item in finibus vel limi-*
74 *ttibus [!] episcopatum non currit prescriptio.*

c) A kúria befolyása és tekintélye, valamint a jogi szemlélet erősödése a helyi jogszokások háttérbe szorításához vezetett, mindamelllett Paulus ismételten figyelmeztet a *decretalis*ok olyan kitételeire, melyek valamilyen vonatkozásban megengedik a helyi jog – *longa consuetudo* vagy *consuetudo regionis* – további érvényesülését, egyebek közt egy-egy magyarországi jogszokást illetőleg is (itt, az 5b és a 14b szövegben); másutt viszont szembehelyezkedik a magyar jogszokással, lásd a 7b, a 11b és a 18b szöveget.

Paulus megjegyzése – a 2b, 5b, 9b, 13b, 14b és 20b szöveg *Hungaricumával* együtt – a szerzőnek azt a törekvését tükrözi, hogy a magyarországi egyház sajátos jogállását, helyzetét kidomborítsa, egyes privilégiumainak jogalapjára rámutasson; s mivel mindenütt következetesen *Hungaria* királyairól, *sacerdosairól*, *clericusairól* stb. beszél, ez világosan bizonyítja, hogy az országot egyházjogi szempontból teljesen egységesnek tekinti.

A pápai *decretalis* is utal arra, hogy a tizedfizetésben a *consuetudo* az irányadó, de az általános elvet Paulus vonatkoztatja sajátlagosan a magyarországi *clericusokra*. Megjegyzése ugyanúgy az alsópapság védelmének szándékából fakadt, mint a 2b szövegben:

²⁸ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

²⁹ A kéziratban hibásan *per*.

gyakorlatilag ugyanis azt sugallja, hogy a magasabb egyházi hatóságok nem követelhetnek a tizedből nagyobb részt, illetve nem követelhetik a részüket más formában (terményben vagy pénzben), miként korábban szokásos volt.

4.

a) Friedberg 85 = Augustinus 391

Peruenit ad audientiam nostram ex conquestione B. Dolensis archidiaconi rectoris ecclesiae de N., quod cum ecclesia ipsa de frugibus quarundam terrarum, que infra fines parochiae suae positae asseruntur, decimas persolvere consueuerint, nunc ad praetorum opus remanentibus eisdem incultis decimae de feno, quod ab eis colligitur, eidem ecclesiae contra iustitiam subtrahuntur. Volentes igitur indemnitati ecclesiae eiusdem circumspectione, qua conuenit, prouidere, discretionis uestrae per apostolica scripta mandamus, quatinus ecclesiae, de qua premisimus, feni decimas, quod de terra prouenit, a memoratis earum dominis per ecclesiasticam districtionem exsolui sublato appellationis obstaculo compellatis.

b) Vaticanus 78^v, ad Compilationem II., lib. 3, tit. 17, cap. 6.³⁰

A 7 Pervenit etc. *nota quod archidiaconus potest habere ecclesiam parrochialem [!] in beneficio licet alias sit archidiaconus et est notandum pro³¹ clericis et prelati Hungarie. Item licet modus colligendi fructus mutetur, tamen ius solvendi decimas salvum remanet.*

³⁰ Ez az egyetlen hely, melyet Dénes nem látszik ismerni, de vö. a 13. jegyzetet.

³¹ A kéziratban *de pro*.

c) Az *archidiaconusok* (főesperesek) jelentős szerepet játszottak az egyházmegyék kormányzásában; fontosságukat egyebek között az is mutatja, hogy Paulus magyar vonatkozású szövegei közül nem kevesebb, mint hét említi őket.

Már a III. lateráni zsinat tiltotta különböző egyházi javadalmak egy kézben történő egyesítését, s a tilalmat a IV. zsinat újra megerősítette, ennek ellenére visszaélések mindenütt, így Magyarországon is előfordultak: 1222-ben például a váci főesperest jelentették föl a pápánál amiatt, hogy több *ecclesia parochialis* van a birtokában *contra statuta concilii generalis*.³² Paulus mégis olyan precedensre figyelmeztet itt, mely a kivétel lehetőségét mutatja.

Jellemző Paulus módszerére, s ez a fentebbin kívül más *Hungaricumok* esetében is megfigyelhető, hogy megjegyzését olykor nem a *decretalis* lényegét alkotó jogi problémához fűzi, hanem a leiratot kiváltó jogügylet valamelyik egészen apró, esetleges mozzanatához (mint a 15b szövegben).

5.

a) Richter–Friedberg 617 = Augustinus 398
Decretalium Gregorii IX., lib. 3, tit. 38, cap. 25.

Nobis fuit ex parte tua ... intimatum, quod ... Praeterea quaesivisti a nobis, si aliquis efficiatur sola ecclesiae constructione patronus, vel si ad electionem plebani sit cum clericis admittendus, seu ab ipsa repellendus omnino, tametsi de longa consuetudine allegaverit se electioni interesse debere. Inquisitioni tuae tale damus responsum, quod, si quis ecclesiam cum assensu dioecesanis episcopi construxit, ex eo ius patronatus acquirit. Ceterum in conventuali ecclesia non electioni praelati faciendae, sed iam factae honestius patroni postulatur assensus, nisi patronus aliter

³² A. Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I.* Romae 1859, 35.

de sua iurisdictione obtineat, ut partes suas interponere debeat electioni tractandae. Secus tamen est in capella, in qua unus presbyter instituendus a patrono quandoque eligitur, et pro institutione habenda loci episcopo praesentatur. Pro fundatione quoque ecclesiae honor processionis fundatori servatur, et, si ad inopiam vergat, ab ecclesia illi modeste succurritur, sicut in sacris est canonibus institutum.

b) Vaticanus 78^v, ad Compilationem II., lib. 3, tit. 24, cap. 2.³³

C 3 Nobis fuit etc. nota quod ex constructione ecclesie
4 quis efficitur patronus et est hic unus
5 modus. Item in conventuali ecclesia laici
6 electioni prelatorum interesse non debent et
7 est notandum contra reges et principes. *Item la-*
8 *y ci [!]* *possunt interesse tractatui electionum*
9 *in ecclesia conventuali, si hoc obtinuerunt*
10 *de longa consuetudine, et est notandum*
11 *pro regibus Hungarie, Yspanie et Sicilie.* Item
12 si patronus ad paupertatem venerit, ecclesia
13 sibi debet providere.

c) Jelentős hely a királyi főkegyúri jog szempontjából: időben első elvi megfogalmazása a magyar király erre vonatkozó jogigényének. Paulus a *patronus* jogainak definiálására alkalmas pápai leirathoz fűzi megjegyzését: bár a *decretalis* – a kor egyházi tö-

³³ Dénes i. m. (10. j.) 45 az egész *capitulum* kontextusában hozza a magyar vonatkozású mondatot. Fehér i. m. (16. j.) 61 szintén hivatkozik erre a *Hungaricumra*, de szöveget nem közöl, és fordítást sem ad; a lelőhely nála 78^v, a hasáb megjelölése nélkül. Szerinte Paulus *magyar önérzete* nyilatkozik meg abban, hogy – ha királyokat sorol föl – a magyar királyt *mindig* elsőnek említi; a két *Notabiliában* azonban mindössze egy olyan hely van, ahol több király szerepel együtt.

rekvéseinek megfelelően – tiltja a világiak részvételét a kánoni választásoknál, s ezt a tilalmat a 2–4. sorban ő is visszhangozza, mégis azonnal hozzáfűzi, hogy a magyar király, a spanyolországi és szicíliai uralkodókkal együtt, kivételt képez. A privilégium indokolása a helyi jogszokás, vö. a 3b és 14b szöveggel.

A *patronus* jogai tulajdonképpen csak az általa (vagy jogelődei által) alapított templomokra vonatkoztak. A magyar uralkodók azonban a patrónusi jogokat igen széleskörűen értelmezték, s nemcsak a királyi alapítású egyházak esetében gyakorolták: IV. Béla például 1263-ban *universarum ecclesiarum regni patronus*nak nevezi magát,³⁴ s hasonló fordulatot használt 1271-ben V. István is.³⁵ A választások szabályszerűségének biztosítása a XIII. század reformpápaiinak, különösen III. Incének egyik fontos célkitűzése volt. Hogy a magyar viszonyokkal nem volt megelégedve, azt Imre királyhoz intézett levele tanúsítja: *Multa gesta sunt et geruntur in regno tuo, que, si deducerentur ad limam, correctionem exposcerent graviores, non solum de voto tuo, de captione fraterna et electionibus prelatorum, sed etiam multis aliis.*³⁶

Hogy a Paulus szövegében említett királyi részvétel a választásokon miként valósult meg, nem tudjuk. A királynak mindenestre döntő szava volt. Ezt jól mutatja az esztergomi káptalan kanonokainak nyilatkozata, melyet III. Ince idéz az 1204-es érsek-választással kapcsolatban: *ab episcopis requisiti, quem illi sedi velletis eligi, taliter respondistis, quod nullum auderetis eligere, nisi qui plenam regis gratiam obtineret et protinus prefatum Coloc. archiepiscopum, in quem iam pridem cum rege conveneratis predicto, nominare curastis.*³⁷

³⁴ G. Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Budae 1829–1844, IV/3, 145.

³⁵ Fejér i. m. (34. j.) V/1, 155.

³⁶ Fejér i. m. (34. j.) II, 435.

³⁷ F. Knausz: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I*. Strigonii 1874, 175.

6.

a) Richter–Friedberg 756 = Augustinus 410³⁸
Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 3, cap. 21.

Ad nostram noveris audientiam pervenisse ..., quod in ecclesiis, in vestra iurisdictione constitutis, vicarios, nisi ab eis extorta pecunia, nulla ratione ministrare permittitis, et personas ecclesiarum quasi servos et censuarios singulis annis indebitis exactionibus gravare praesumitis, extorquendo ab eis pecuniam et procurationes, eas diversis nominibus aliquando auxilium episcopi, interdum eiusdem episcopi et vestras consuetudines nuncupantes. Quas si vobis forte reddere contradicunt, vos easdem personas et ecclesiarum vicarios ab officio suspenditis, et in eorum ecclesiis divina prohibetis officia celebrari, et inter cetera denarios chrismatis pro voluntate vestra ab eis in vestrae salutis periculum extorquere praesumitis, huiusmodi exactionem, ut eam liberius videamini exigere, quandoque consuetudinem episcopalem, quandoque synodalia, quandoque paschales denarios appellantes. Quia vero non decet vos ita viliter clericos et inhoneste tractare, Discretioni vestrae ... mandamus, quatenus ab eis pro ministerio ecclesiastico exercendo, sive pro vicariis assignandis, seu pro chrismate nullatenus pecuniam exigatis, et eos indebitis exactionibus aut procurationibus de cetero gravare, vel personas

³⁸ Richter–Friedberg szerint a *rescriptum*ot III. Sándor pápa intézte *Herefordiensi episcopo et archidiacono*. Paulus viszont a szöveghez fűzött megjegyzéseiben azt mondja, hogy az *excommunicatio* (27. sor) és az *institutio* (31. sor) az *archidiaconus* joga; márpedig, ha a *decretalis* címzettje a *Herefordiensis episcopus* és *archidiaconus* együtt voltak, Paulus nem vonhatja le ezeket a következtetéseket, hiszen akkor a *decretalis*ből nem derül ki világosan, melyik jog illeti meg a püspököt, melyik a főesperest. Éppen ezért biztosra vehetjük, hogy Paulus olyan *Compilatio*-kéziratot használt, amelyben egyedül az *archidiaconus* volt a *decretalis* címzettje — s a Richter–Friedberg-féle kiadás kritikai apparátusa valóban több ilyen kézitról tud.

eorum, aut ecclesias sine manifesta ratione et rationabili causa nullatenus interdicto supponere praesumatis, alioquin ... vos graviter puniemus.

b) Vaticanus 79^v, ad Compilationem II., lib. 5, tit. 2, cap. 3.³⁹

A 25 Ad nostram etc. nota contra prelatos, qui viliter
26 et inhoneste tractant clericos suos. Item
27 nota quod archidiaconi possunt excommunicare [!]
28 vel interdicere. Item regula in princi-
29 pio notanda, quod honestas nominis cri-
30 minis malitiam non excusat. *Item vi-*
31 *carios instituere in ecclesia pertinet*
32 *ad archidiaconum et est notandum pro archidiaconis Hunga-*
33 *rie.*

c) Az *archidiaconus*okkal foglalkozó szövegek közül ez – a 12b, 14b, 15b és a 16–17b szöveggel együtt – a főesperes és a püspök jogkörét igyekszik elhatárolni egymástól; a 16b *Hungaricum* kivételével valamennyi az egyházi javadalmak betöltésével foglalkozik, mert anyagi vonatkozásai miatt nyilván ezen a téren adódott a legtöbb konfliktus. A *pro archidiaconis* kifejezés mellől itt hiányzik ugyan a *contra episcopos*, de az összefüggés és a párhuzamos 15b szöveg, valamint a többi három hely kétségtelenné teszi, hogy ide is értődik.

A két jogkör a XIII. század első felében aligha volt világosan elkülönítve egymástól, ami egyébként nem csupán a magyarországi egyházszervezetre jellemző. A főesperesek jogállása tekintetében épp a XIII. század a fordulópont; ekkor kezdődik meg jogaik korlátozása, s ez a folyamat – háttérbe szorításuk és a püspök hatalmának erősítése – a tridenti zsinaton fejeződik be.

³⁹ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

Az *archidiaconus* korabeli jelentőségét mutatja, hogy a szerémi püspök és a kalocsai egyházmegyéhez tartozó szerémi főesperes viszályába a pápának kellett beavatkoznia: a kalocsai érsek ugyanis 1229-ben külön szerémi püspökséget szervezett, de a szerémi főesperes az új püspökség területén továbbra is gyakorolta a *iurisdictiót*, *mintha ott püspök nem is léteznék*, s a püspök panaszára végül a pápa utasítja a kalocsai érseket, hogy vessen véget a főesperes túlkapásainak.⁴⁰

7.

a) Richter–Friedberg 305 = Augustinus 414
Decretalium Gregorii IX., lib. 2, tit. 18, cap. 1.

Quum monasterium in Pellicia ... ad eam dissolutionem deveniret ..., quod fratres eiusdem domus ... ad eligendum sibi abbatem de ipsius ecclesiae gremio non potuerunt hactenus convenire ..., tamen ... in unum convenientes, in quendam, qui ... in eremo sat laudabiliter conversatus, ... unanimiter consenserunt, ... eum in abbatem totis desideriis postulantes ... Tu vero postulationi eorum ... praeuisti assensum, et humiliter postulasti eandem ordinationem a sede apostolica confirmari. Nos autem petitioni tuae favorem ... impertientes ordinationem ipsam ... confirmamus ... Super eo vero ..., quid tibi faciendum sit de quodam eiusdem monasterii sacerdote, qui diabolo instigante quendam ex fratribus, sicut eum publice proposuisti confessum, occidit, hoc fraternitati tuae ... mandamus, quatenus eum solenniter ab omni officio divino non differas degradare, et in monasterium aliquod ... recludere, in quo ... digne lugeat quod commisit. Eos autem, de quorum suggestionem scelus homicidii presbyter se perpetrasse proponit, nisi tibi aliis modis et iustis rationibus verum esse constiterit, nulli censemus poenae subdendos, quum secundum utriusque

⁴⁰ Theiner i. m. (32. j.) 103.

iuris statuta de se confessi super aliorum conscientiis interrogari non debent, et, crimine laesae maiestatis excepto, de reatu proprio confitentis periculosa confessio non est adversus quemlibet admittenda ...

b) Vaticanus 79^v, ad Compilationem II., lib. 5, tit. 6, cap. 2.⁴¹

B 30 Cum monasterium etc. nota quod confessus
31 in iure pro convicto habetur. Item pena
32 clerici homicide est degradatio. *Item cri-*
33 *minos non est credendum si dicat aliquos*
34 *suos socios fuisse, et est notandum contra*
35 *consuetudinem Hungarie, quia credi-*
36 *tur latronibus et furibus, si dicant a-*
37 *liquos socios fuisse et illi ad con-*
38 *fessionem illorum puniuntur.*

c) Paulus a *Notabiliák* számos helyén tesz megjegyzéseket a per-jogra vonatkozóan, így szemelvényeinkben is (vö. 1b 22–23; 10b 42; 12b 72–76; 13b 2–3, 5–7, 8–9; 14b 7–11; 15b 66–68, 69–72; 19b 20–23; 20b 77–80); magyar vonatkozást azonban csak ezen az egy helyen emel ki, elvetve a *consuetudo Hungariae*t. A magyarországi jogszokás elutasítása még a 11b és 18b szöveg *Hungaricumá*-ban is előfordul, míg másutt a helyi jogszokás éppen egyes privilégiumok indokolásaként szerepel, mint a 3b és 14b szövegben.

Paulusnak ez a megjegyzése egyébként egyedülállónak tűnik; legalábbis Árpád-kori törvényeinkben és a nagyszámú – éppen tolvajlással kapcsolatos – pert tartalmazó váradi *registrum*ban nem találtunk olyan jogszabályt vagy esetet, mely megjegyzésével kapcsolatba hozható volna vagy analógiát szolgáltatna hozzá.

⁴¹ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

8.

a) Friedberg 100 = Augustinus 414

Inspectis litteris, quas bonae memoriae Urbano predecessori nostro misisti, plene cognouimus, quod presentium lator C. subdiaconus, dum olim in minori etate positus cum quodam puero ludum exercens iactu lapidis uteretur, ipsum puerum non studiose sed casualiter uulnerauit. De quo uulnere uix fuit cura medicorum agente infra breue temporis spatium, sicut credebatur, plene curatus, tamen elapso anno uulnus fecit postmodum aperturam; sed quia medicus, qui fuit adhibitus ad curandum circa ipsum, negligentia seu ignorantia uel etiam alia culpa minus necessariam sollicitudinem creditur habuisse, puer occasione ipsius uulneris expirauit. Respondentes igitur ad hoc fraternitati tuae mandamus, quatinus cum res ita processerit, eundem in minoribus ordinibus ministrare permittas, acturus circa eundem de beneficio, quod per te illi postulas conferendum, sicut eius merita postulant et tuae melius insederit uoluntati. Ad altaris uero officium non accedat, qui occasionem mortis eiusdem pueri dedisse uidetur.

b) Vaticanus 79^v, ad Compilationem II., lib. 5, tit. 6, cap. 5.⁴²

- B 47 Inspectis etc. nota quod negligentia vel
48 culpa medico inputatur. Item re-
49 gula: qui occasionem dampni dat, damp-
50 num dedisse uidetur. *Item in benefi-*
51 *ciis conferendis merita personarum episcopo [!]*⁴³
52 *debet attendere et etiam sequi propriam vo-*

⁴² Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

⁴³ Az 51–52. sorban az *episcopo dativus* talán hungarizmus a *debet* mellett.

Paulus Hungarus két Notabiliájának magyar vonatkozású helyei

- 53 *luntatem et est notandum pro episcopis Hun-*
54 *garie et Yspanie [!], qui dant prestimo-*
55 *nia ut volunt.*

c) A *Hungaricum* érdekessége, hogy a *praestimonium* szó a magyarországi latinságban ritkán és csak későn fordul elő, adataink szerint először 1384-ben: Demetrius bíboros, esztergomi kormányzó, az általa alapított *capella Corpus Christi* számára *redditus infrascriptos duximus donandum ... Primo videlicet quartas decimarum districtus Boymocz, quartas villarum infrascriptarum, videlicet Marchal ..., quas quidem quartas decimarum reverendissimi in Christo patres et domini Strigoniensis Ecclesie Archiepiscopi, tamquam personales praestimonias pro suo consueverunt conferre beneplacito voluntatis*.⁴⁴ Mindamellett a Paulus-adat hitelességét látszik bizonyítani Du Cange megjegyzése (VI, 473, s. v.), mely szerint a *praestimonium* elsősorban Hispániában volt elterjedve.

Magyarországon a XIII. században (és később is) az intézmény neve *magistratus* volt, amint ezt egy 1216-ban írott, a kalocsai érseknek szóló pápai irat bizonyítja: *cum ... quedam beneficia, que magistratus ecclesiarum vulgariter nuncupantur, non habentia curam animarum annexam, illis consueveris hactenus clericis exhibere, quorum tibi merita per conversionem familiaritatis assidue nota erant, nos gratum gerentes et firmum, quod eis provide duxeris concedendum, auctoritate tibi presentium indulgemus, ut secundum quod consuevisse dinosceris, beneficia supradicta personis possis idoneis assignare*.⁴⁵

⁴⁴ Fejér i. m. (34. j.) X/1, 161.

⁴⁵ Theiner i. m. (32. j.) 4.

9.

a) Richter–Friedberg 826 = Augustinus 416
Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 25, cap. 4.

Continentia literarum vestrarum inspecta, qua significastis nobis, quod, quum P. acolythus praesentium lator cum quibusdam hominibus ad resistendum praedonibus arma sumpsisset, in conflictu illo tres fuerunt ab aliis vulnerati ad mortem, ita tamen, quod illa homicidia neque facto eius neque consilio perpetrata fuerunt. Consultationi tuae taliter respondemus, quod, quum praedictum acolythum ad frugem melioris vitae transivisse dicatis, et in monachali religione fere per annos octo laudabiliter huc usque vixisse, meritis eius alias non repugnantibus, poterit ipse ad subdiaconatus ordinem promoveri, et merito altaris ministerium exercere.

b) Vaticanus 79^v, ad Compilationem II., lib. 5, tit. 10, cap. 1.⁴⁶

C 6 *Continencia etc. nota quod clericus predonibus*
7 *et violentis potest resistere etiam arma su-*
8 *mendo, et est notandum pro clericis Hunga-*

⁴⁶ Dénes i. m. (10. j.) 47, 15. jegyzete a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza. Fehér szintén foglalkozik a szöveggel i. m. (16. j.) 42, melynek lelőhelyéül a 70^v-t jelöli meg: latinul is idézi, bár nem végig, a magyar vonatkozású mondatot (a 8–9. sor *Hungarie*je helyett nála hibásan *hungaris* áll), majd le is fordítja, de fordítása legjobb esetben bő parafrázisnak nevezhető. Utóbb, i. m. (16. j.) 61 még egyszer visszatér rá, úgy értelmezve a helyet, hogy Paulus szembefordul a IV. lateráni zsinat ama rendelkezésével, mely a magyar alsópapságot eltiltja a fegyverviseléstől. Interpretációja azonban légből kapott, mert a zsinat nem tárgyalta, tehát nem is tilthatta a papság fegyverviselési jogát, még kevésbé a magyar papságét; ha pedig Fehér a IV. lateráni zsinatot netán az 1279. évi budai zsinattal tévesztette össze, melyen csakugyan szóba került a papok fegyverviselésének ügye (lásd 9c), akkor értelmezésének a kronológia mond ellent.

- 9 *rie. Item potest sumi regula: vim vi repelle-*
- 10 *re licet. Item si vi conflictu aliquo*
- 11 *interficatur aliquis, licet ibi clerici inter-*
- 12 *sint, non tamen ipsi procurant mortem il-*
- 13 *lorum, non debet eorum promotio impediri.*

c) A IV. lateráni zsinat nem tiltja a papoknak a fegyverviselést, csupán a vérontásban való közvetlen vagy közvetett részvételt; ezzel Paulus szövege sem került ellentmondásba, mivel ő sem a vérontás, csak a fegyveres védekezés jogosságát hangsúlyozza. Egyébként az 1279. évi budai zsinat, bár a fegyverviselést egyedül *manifestus timor* esetén, és *praelati licentia* engedélyezi (11), Paulushoz hasonlóan jogosnak nyilvánítja a fegyveres védekezést *pro ecclesiarum suarum et patriae defensione*, azzal a megszorítással, hogy *in propriis personis non pugnent* (7).

10.

- a) Richter–Friedberg 97–98 = Augustinus 434–436
Decretalium Gregorii IX., lib. 1, tit. 7, cap. 2.

Inter corporalia et spiritualia eam cognovimus esse differentiam, quod corporalia facilius destruuntur quam construuntur, spiritualia vero facilius construuntur quam destruuntur. Unde iuxta canonicas sanctiones episcopus solus honorem dare potest, solus autem auferre non potest. Episcopi quoque a metropolitanis suis munus consecrationis accipiunt, qui tamen non possunt nisi per Romanum Pontificem condemnari. Quum ergo fortius sit spirituale vinculum quam carnale, dubitari non debet, quin omnipotens Deus spirituale coniugium, quod est inter episcopum et ecclesiam, suo tantum iudicio reservaverit dissolvendum ... Non enim humana, sed potius divina potestate coniugium spirituale dissolvitur, quum per translationem, vel depositionem, aut etiam cessi-

onem auctoritate Romani Pontificis, quem constat esse vicarium Iesu Christi, episcopus ab ecclesia removetur: et ideo tria haec ... institutione divina soli sunt Romano Pontifici reservata ... non debeat in dubium revocari, quin post electionem et confirmationem canonicam inter personas eligentium et electi coniugium sit spirituale contractum, cui profecto episcopalis dignitas nihil addit, quum quis episcopali praeditus dignitate nullius tamen ecclesiae possit esse episcopus, quemadmodum de illo contingit, qui oneri pontificali renunciat, non honori ... Sicut ergo episcoporum translatio, vel etiam depositio et cessio, sic et electorum ... soli est Romano Pontifici reservata. Licet usque ad tempora ista quod cautum fuerat de episcopis expressum non fuerat de electis, propter expressam tamen similitudinem ..., nemini poterat videri dubium ..., quum de similibus idem iudicium sit habendum.

§ 1. Sed neque illud, quod in canone legitur de electo, ut, si ultra sex menses per suam negligentiam retinuerit ecclesiam viduatam, nec ibi, nec alibi donum consecrationis accipiat, immo metropolitani sui cedat iudicio, aliter intelligentibus poterat suffragari, quum non intelligatur ecclesia viduata, quasi sponsum non habeat, sed quia, quum sponsus eius nondum sit consecratus, adhuc quoad quaedam quasi viri maneat solatio destituta, sicut iuxta communem modum loquendi illa dicitur ecclesia viduata, quae, licet episcopum habeat, inutilem tamen perhibetur habere. Nec quod de cessione subsequitur, et statutum fuit ad poenam, trahi debet ad gratiam, ut, sicut metropolitani iudicio electus deiicitur, ita etiam ad aliam ecclesiam possit transferri, praesertim quum nec sine auctoritate Romani Pontificis fiat cessio vel deiectio memorata, qui, ut haec possent, ex illo canone metropolitani indulget. Unde, si circa translationem idem fieri voluisset, quod de cessione dixerat, et de translatione poterat expressisse, et quod non est sanctorum Patrum decreto sancitum superstitionis non est adinventionibus praesumendum, praesertim quum

nonnunquam intelligatur prohibitum quod non invenitur concessum. § 2. Sane (nos, qui sacra docente scriptura monemur, ne nostrum alii demus honorem,)⁴⁷ quoniam (apostolatui nostro ... innotuerat, quod ...) Turonensis archiepiscopus electum Abri-censem, per metropolitanum suum postea confirmatum, in ec-clesiam vestram praeter auctoritatem sedis apostolicae transferre praesumpsit et in episcopum consecrare, quem etiam ... Rotho-magensis archiepiscopus citra mandatum nostrum absolvit, et ei licentiam tribuit transeundi: praedictos archiepiscopos ... a con-secratione pariter et confirmatione pontificum, episcopum vero ab exsecutione pontificalis officii, Bituricensis archiepiscopus iuxta mandati nostri tenorem suspendit ...

b) Vaticanus 80^v, ad Compilationem III., lib. 1, tit. 5, cap. 2.⁴⁸

- C 37 Inter corporalia etc. nota differenciam inter
38 corporalia et spiritualia. Item fallit re-
39 gula, quod non omnis qui dat auferre idem
40 possit. Item post electionem et confirma-
41 tionem episcopalis dignitas nichil addit.⁴⁹
42 Item idem iudicium de similibus est abendum [!].
43 Item qui inutilis est, nullus est. Item re-
44 gula: quod non invenitur expressum, prohi-

⁴⁷ A kiadás a zárójelbe foglalt szövegrészeket kritikai apparátusban közli; Paulus – mint megjegyzései mutatják – mindenesetre olyan kéziratot használt, mely ezeket is tartalmazta.

⁴⁸ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza. Fehér i. m. (16. j.) 30 – lelőhelyül 83ra-t adva meg – ugyancsak idézi, ezúttal teljes terjedelmében, a *Hungaricum* latin szövegét (a 46. sor *aliisa* helyett azonban nála hibásan *alienis* áll), majd lefordítja, és fordítását, mely egyébként inkább parafrázis, utóbb i. m. (16. j.) 60 némi változtatásokkal megismétli.

⁴⁹ A kéziratban jellegzetes dittográfiai hibával *additit*.

- 45 bitum intelligitur. *Item honorem*
46 *nostrum aliis dare non debemus, et est contra*
47 *Hungaros, qui libentius promovent*
48 *alienos, quam suos.*

c) A *honor* szó a pápai *decretum*ban a *méltósággal járó jog* jelentésben szerepel: a pápa nem tűri, hogy az avranches-i választott (de még föl nem szentelt) püspököt a roueni érsek hozzájárulásával a tours-i érsek az angers-i püspöki székre átvigye és ott püspökké szentelje, mivel ehhez csak neki, a pápának van joga. Paulusnál azonban a mondat folytatásából úgy tűnik, hogy a *honor* szót másként, egyszerűen *méltóság* értelemben használja, tehát a *honorem dare* kifejezés ugyanannyit jelent, mint *promovere*, azaz (egyházi) *méltóságra emelni*. Ez esetben viszont a *Hungaricum* kapcsolata a pápai *decretalissal* nem világos, legföljebb akkor, ha a Paulus szövegében előforduló *alienus* szót *más érseki tartományból való* értelemben fogjuk föl; így a megjegyzés azt jelentené, hogy az érseknek nem szabad a saját provinciájához tartozó egyházi méltóságokat átadnia (amiképpen a roueni érsek a tours-i érseknek engedte az avranches-i *electust*), s ez megjegyzendő a magyarok ellenében, akik szívesebben emelnek egyházi méltóságra más érsekségből származó jelöltet, mint saját érsekségükbe valót.

Ennek az értelmezésnek azonban számos nehézsége van. Egyfelől az *alienus* szó nem is fordul elő a pápai *decretalis* szövegében, másfelől a *decretalis* semmi célzást sem tesz arra, hogy itt az érseki tartományok különbözőségének bármi szerepe lett volna: az érseknek ugyanis eleve nem volt joga – a maga tartományában sem! – püspököt vagy *electust* egyik székről a másira áthelyeznie, Paulus szövegében pedig a *suos* – *alienos* ellentétpár, a megelőző *Hungaros* miatt, igen valószínűen nem a magyar érseki tartományokat állítja szembe egymással, hanem a magyarokat általában az idegenekkel, vagyis a nem magyarokkal.

A megoldás kulcsa az lehet, hogy a *decretalis ne nostrum alii demus honorem* szavai szerzőnknek eszébe juttattak két másik pápai leiratot, melyek a harmadik *Compilatio*ban szinte közvetlenül az itt kommentált *Inter corporalia* kezdetű elé kerültek (csupán egy *decretalis* esik közbe). A két irat annál is inkább megragadhatta a figyelmét, mivel címzettjük – viszonylag ritka eset a *Compilatio*kban – történetesen magyar papi testület volt: mindkettőt az esztergomi káptalan prépostjának és tagjainak írta III. Ince, mégpedig az esztergomi szék 1204–1205. évi betöltésével kapcsolatban – mellesleg egyikük az imént még hiányolt *alienus* szót is tartalmazza.

Az esztergomi káptalan ugyanis 1204 őszén, az érseki szék megürültével, Imre király határozott kívánságának engedve, János kalocsai érseket posztulálta érseknek, de választásukat az esztergomi provincia *suffraganeus* püspökei nem fogadták el. A pápa ekkor a felek képviselőit 1204. nov. 22-én kelt levelében (Richter–Friedberg 47–48 = *Compilatio* III., lib. 1, tit. 4, cap. 5) Rómába rendelte. Közben Imre meghalt, s a káptalan egy része Calanus pécsi püspököt választotta érsekké. Ezt a választást a pápa szabálytalannak minősítette, utasítva a káptalant, hogy egy hónapon belül tartsanak szabályszerű választást. János pártbíveinek sikerült megnyerniük a *suffraganeus*okat, viszont Calanus hívei sem engedtek: mivel így érvényes választás nem jött létre, a széket végül is III. Incének kellett odaítélnie. Döntése János javára szólt, amit 1205. okt. 6-án kelt leiratában (Richter–Friedberg 45–47 = *Compilatio* III., lib. 1, tit. 4, cap. 4) hozott a káptalan tudomására. Döntését a következőképpen indokolta: *Quia vero non plenam de personis ipsius regni notitiam habebamus, ideoque non poteramus salva conscientia nostra eidem ecclesiae* (ti. az esztergominak) *in alia persona, quae de regno Hungariae originem duceret, congrue providere, nec vellemus ei preficere alienum, quamvis regularius et honestius videretur, si suffraganeus ad metropolim suam accede-*

ret, quam archiepiscopus a metropoli ad metropolim transferretur; par-tem tamen elegimus potiozem, et eundem archiepiscopum (ti. János kalocsai érseket) ... *ad metropolim Strigoniensem transferimus*. Ilyen esetekben, amikor két különböző személyt választottak meg, s mindkét választás érvénytelen volt – a pápa többnyire egy harmadik személyt emelt a vitatott méltóságra. Ebben az esetben nem volt erre lehetősége, mint írja, mert nem ismeri kellőképpen a szóba jöhető egyházi személyeket, idegent (*alienum*) pedig nem akart ki-nevezni. A *quam* visszal kezdődő szakasz azután azt indokolja, hogy az előbbieket alapján fennmaradó két személy (ti. a kalocsai érsek és a pécsi püspök) közül miért esett választása az előbbire.

Az idézett pápai leirat minden bizonnyal befolyásolta Paulust tizedik *Hungaricum* megszövegezésében. Itteni megjegyzésének egyébként fokozott aktualitást és polemikus hangsúlyt adott az a körülmény, hogy Imre politikájával éles ellentétben II. András igen sok külföldit segített Magyarországon magas állami vagy egyházi méltóságba,⁵⁰ köztük teljesen méltatlanokat, így Berthold kalocsai érseket is.

11.

a) Richter–Friedberg 101–102 = Augustinus 450
Decretalium Gregorii IX., lib. 1, tit. 8, cap. 5.

Ex tuarum tenore literarum accepimus, quod, quum fuerit in concessione pallii tibi dictum, ut ipso infra ecclesiam tuam utaris, et tibi tam de mandato regio, quam etiam pro ecclesiae tuae negotiis procurandis frequenter extra tuam provinciam commoranti verendum sit absque pallio ministrare, quum consuetudo sit, sicut asseris, in Hispania generalis, quod archiepiscopi extra suas provincias pallio indifferenter utantur, ut extra tuam provinciam uti pallio valeas, indulgeri tibi a sede apostolica postulasti.

⁵⁰ Vö. például Fejér i. m. (33. j.) 446–447.

Licet autem usus huiusmodi sit abusus, et talis consuetudo dicenda sit potius corruptela, et ii graviter offendere dignoscantur, qui utuntur palliis extra suas provincias absque licentia sedis apostolicae speciali, nos tamen de speciali gratia indulgemus tibi, ut, si quando necessitate aliqua praepeditus ad ecclesiam tibi subiectam accedere forte nequiveris pro consecrandis suffraganeis tuis vel clericis ordinandis, et ad ecclesiam alienam propter hoc te contigerit declinare, dummodo is, ad quem ecclesia pertinet, id permittat, utendi pallio in iam dictis casibus liberam habeas facultatem.

b) Vaticanus 81^r, ad Compilationem III., lib. 1, tit. 7, cap. 3.⁵¹

C 68 Ex tuarum etc. *nota quod archiepiscopus extra provinci-*
69 *am suam pallio uti non debet, etiamsi sit con-*
70 *suetudo regionis, et est notandum contra*
71 *Strigoniensem.* Item etsi habet⁵² privi-
72 legium, ut utatur quis extra provinciam
73 suam pallio, non contra voluntatem tamen episcopi,
74 in cuius celebrabat ecclesia. Item si ille per-
75 mittat, non utitur nisi in duobus casibus
76 hic contentis, scilicet in consecratione suf-
77 fraganei, et in ordinatione clericorum.

⁵¹ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete regisztrálja és szövegszerűen is hozza a magyar vonatkozású mondatot, sőt utóbb i. m. (10. j.) 54 az egész *capitulum* szövegét közli. Fehér szintén idézi, latinul és hiánytalanul, a *Hungaricumot* i. m. (16. j.) 30, melynek lelőhelyéül előbb helyesen 83^{rc}-t, utóbb viszont, i. m. (16. j.) 60 a 92^r-t tünteti föl; értelmezése – hogy ti. a 71. sorban szereplő *esztergomi érsek* Róbert lett volna – megint kronológiai tévedésen alapul (lásd bővebben az 56. jegyzetben).

⁵² A kéziratban *habent*, alápontozott n-nel, vagyis a hibát már a másoló észre vette.

c) A 71. sorban szereplő *Strigoniensis*, vagyis az éppen funkcióban levő esztergomi érsek, számításba véve a *Notabiliák* keletkezési idejét, aligha lehetett más, mint János, aki 1205-től 1223-ig töltötte be ezt a tiszteket; kérdés csak az, találunk-e olyan aktuális vonatkozásokat, melyek Paulust elítélő megjegyzésére készítették.

Mindenekelőtt: hogy az esztergomi érsek *pallium*viselése után egyik püspökének jogait sértette volna, jogi képtelenség, mert, amint szövegünkéből is kiderül, az érsek saját provinciájában korlátlanul viselhette a *pallium*ot. Az így nyert következtetést egyébként más adatok is megerősítik: János érsek és a veszprémi püspök – Róbert – között a tízes évek elején valószínűleg erősen megromlott a viszony (vö. 19c); mikor aztán a IV. lateráni zsinatra Rómába utaztak, ott 1216 elején Pelagius és István bíborosok jelenlétében számos vitás kérdést rendeztek egymás között, melyeket az egyezségről beszámoló irat részletesen és aprólékosan föl is sorol – a *pallium*viselés kérdése azonban nem fordul elő benne.⁵³

A magyarországi viszonyokat figyelembe véve, az esztergomi érsek *pallium*viselési joga egyedül a kalocsai érsek jogaival ütközhetett. S valóban, 1219-ben III. Honorius megrója az esztergomi érseket amiatt, hogy a kalocsai *dioecesis* területén *pallium*ban miséz; ezt a jövőre nézve megtiltja neki.⁵⁴ Paulus megjegyzése alighanem erre az esetre vonatkozik: az ügyről akár maga a kalocsai érsek, Ugolinus is tudósíthatta, aki 1219-ben személyesen járt a pápánál, s bizonyára átutazott Bolognán is; római tartózkodását az imént idézettel egy napon kiadott másik két pápai irat tanúsítja, melyek egyébként szintén a kalocsai érsek *pallium*viselési jogát erősítik meg.⁵⁵ Ha viszont az itteni *Hungaricum* mögött csakugyan a János és Ugolinus közti jogvita húzódik meg, ez arra is bizonyíték, hogy Paulus a *Notabiliákon* még 1219-ben is dolgozott.

⁵³ Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis (a továbbiakban MREV) I. Budapestini 1896, 35.

⁵⁴ Knauz i. m. (37. j.) 220.

⁵⁵ Fejér i. m. (34. j.) III/1, 280, 281.

12.

a) Richter–Friedberg 389–391 = Augustinus 601–602
Decretalium Gregorii IX., lib. 2, tit. 26, cap. 18.

Quum olim, frater episcope, cum ... abbate et monachis sancti Salvatoris de Ficheto super plebe Salamazanae et adiacentibus capellis ipsius in nostra praesentia litigando, institutionem clericorum in eis et alia ad ius episcopale pertinentia vendicares, ad fundandam intentionem tuam ius commune principaliter allegabas, cuius auctoritate dicebas, universa spiritualia in praedictis locis, quae sunt in dioecesi tua constituta, ad te tanquam ad dioecesanum episcopum pertinere, arbitrium praeterea super hoc promulgatum a bonae memoriae Pistoriensi episcopo ... allegans ... Ad elidendam autem intentionem tuam abbas praedictus felicitis recordationis Gregorii VII. Papae praedecessoris nostri privilegium exhibuit, quod praedictum arbitrium multo videbatur tempore praecessisse, per quod tam Fichetense monasterium, quam plebs et capellae praedictae videbantur libertati donatae ... Aliorum quoque Romanorum Pontificum ... dictus abbas privilegiis utebatur post arbitrium promulgatum obtentis, qui libertatis privilegia sibi concedere videbantur ... Quia praedictus abbas sufficienter ostendit, monasterium suum super institutionibus, destitutionibus, et ordinationibus plebani et clericorum, baptismo, penitentia in levioribus culpis, sepultura, decimarum perceptione ac divinis officiis celebrandis tam in plebe quam in capellis etiam praedictis, in excommunicando atque interdicendo, et etiam absolvendo legitima praescriptione munitum, abbatem ipsum ab impetitione tua super iam dictis articulis ... duximus absolvendum, super illis tibi perpetuum silentium imponendo, super aliis omnibus, quae ad ius episcopale spectare noscuntur, iuxta tenorem arbitrii eundem abbatem quoad plebem et capellas praedictas sententialiter condemnantes.

b) Vaticanus 84^v, ad Compilationem III., lib. 2, tit. 17, cap. 8.⁵⁶

A 66 Cum olim etc. *nota quod instituere ple-*
67 *banum in baptismali ecclesia et presbiterum in ca-*
68 *pellis spectat ad episcopum et non [!] est notandum*
69 *contra archidiaconos Hungarie. Item ius comune [!] est,*
70 *quod quolibet ecclesia subsit episcopo, ex quo in*
71 *ipsius est diocesi constituta. Item nota mira-*
72 *bile, quod post arbitrium et privilegium po-*
73 *test quis prescribere. Item abbas potest pres-*
74 *cribere iura episcopalia. Item gravioris cul-*
75 *pe penitencia ad episcopum spectat, nec illo*
76 *potest prescribi, ut videtur.*

c) Több más helyhez hasonlóan Paulus itt is a püspök és az *archidiaconus* jogait igyekszik elhatárolni. A *presbyter institutió*jára vonatkozó *Hungaricumok* egyébként ellentmondanak egymásnak: 14b szerint ez az *archidiaconus* joga (bár Paulus siet hozzáfűzni, hogy ennél a megállapításánál a helyi jogszokást is figyelembe veszi), a 17b *Hungaricum* szerint viszont a püspöké. A 68. sorban előforduló *non* értelmetlen. A hiba létrejöttét úgy magyarázhatjuk, hogy a másoló a *spectat ad episcopum* után mechanikusan folytatni akarta a gondolatot: *et non ad archidiaconum*, s bár a *non* leírása után észrevette, hogy a másolt szöveg másképp folytatódik, elmulasztotta a tévesen beírt szó törlését. Egyébként a lipcsei egyetemi könyvtár 975. számú kódexében a szöveg *non* nélkül található. (A *non* természetesen csak a *presbyter institutió*jára vonatkozhatott, a *plebanus institutió*ja nem lévén vitás: az egyértelműen a püspököt illette meg, az *archidiaconus*nak még a *visitatió*hoz sem volt joga.⁵⁷ Ami pedig a *presbyter institutió*jával kapcsolatos két *Hunga-*

⁵⁶ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

⁵⁷ Lásd például Fejér i. m. (34. j.) IV/3, 95; V/1, 176; V/2, 196 valamennyi a XIII.

ricum ellentmondását illeti, ezek is a Paulusra jellemző *pro-contra* párok közé tartoznak, vö. 14c.

13.

a) Friedberg 115–117 = Augustinus 502

Cum illius (uicem ... geramus in terris cuius uirga regni uirga esse dignoscitur equitatis, delatas ad apostolatus nostri notitiam questiones ... nos conuenit ... iusto iudicio diffinire ...) ⁵⁸ Sane licet tempore ... predecessoris nostri questio inter ... uxorem quondam Philippi Comitis Flandriae, et capitulum Sicliniensis ecclesiae super electione prepositi fuerit diutius agitata, ... utriusque partis nuntii ... suas proposuerunt in nostro auditorio questiones. Et primo quidem ... prefatae comitissae procurator ... pro ea taliter allegauit, quod cum obeunte G. quondam Sicliniensi preposito Sicliniensis prepositura uacaret, ipsa, ad quam terra illa iure dotalicii ex dono predicti comitis fuerat deuoluta ..., uti iure suo cupiens, uirum ydoneum ... in prepositum Sicliniensem elegit ... Quem cum in ecclesia canonici residentes admittere penitus recusassent, ipsa comitissa ius suum et electionem, quam fecerat, sub apostolica protectione constituit, et ad Romanam ecclesiam appellauit. Postea uero de communi assensu capituli ecclesiae memoratae fuerit interposita appellatione prohibitum, ne quis ab eis nominaretur in prepositum, nisi communi deliberrato consilio, ... quinque tamen canonicorum ... Iohannem de Bitunia ... aliorum assensu minime requisito ... in prepositum elegerunt, et installauerunt eundem, contra cuius installationem ex parte comitissae iterato fuit ad sedem apostolicam appellatum. Uerum cum causa eadem tibi, frater Attrebatensis episcopo, et tuis coniudicibus fuisset ab apostolica sede commissa, et ab examine

század második feléből.

⁵⁸ A zárójelbe foglalt szövegrészt a kiadás kritikai apparátusban közli.

uestro neutra partium appellasset, predictus Iohannes de Bitunia ignorante parte altera nuntium suum latenter ad sedem apostolicam destinavit, et se simplicem clericum Iohannem scilicet de Bitunia dolose faciens appellari, et falso significans uiolentiam per comitissam Sicliniensibus canonicis irrogatam, et de interpositis appellationibus ab eadem comitissa mentione non habita se asserens electum canonice in prepositum a prefato predecessore nostro ad ... episcopum et ... decanum et prepositum Suessionensem litteras impetravit, quibus datum est in mandatis, ut eandem comitissam denuntiarent excommunicationis uinculo detineri, et ... donec canonicis Sicliniensis ecclesiae passis iniuriam ... satisfaceret competenter et de speciali esset mandato sedis apostolicae absoluta. ... Nos igitur, quibus ex susceptae incumbit administrationis officio diligere iustitiam et odire iniquitatem, ... utriusque partis allegationes et rescripta diligentius intuentes, cognouimus euidenter, commissionem ad Suessionenses iudices per precum mendacia impetratam, cum ipsius Iohannis suppressum fuerit nomen cuiuslibet dignitatis, et interpositae appellationis a comitissa uel ab alio nulla in eis mentio haberetur, et mendax precator carere debeat impetratis. Preterea non est ... credendum, quod idem predecessor noster sine causae cognitione prefatam comitissam uoluerit excommunicatione notari, ... cum merita causarum partium assertionem pandantur ... Ex premissis itaque ... iudicum inordinatas sententias cognoscentes, quidquid super causa ipsa ... ordinatum dignoscitur uel statutum, ... decernimus non tenere, ad illum statum idem negotium reducentes, quem ante commissionem primam dignoscitur habuisse.

b) Vaticanus 84^v, ad Compilationem III., lib. 2, tit. 18, cap. 1.⁵⁹

- A 77 Cum illius etc. *nota quod*
78 *ius eligendi cadit in laicum*,⁶⁰ *eti-*
79 *am in mulierem, ut hic, et est notandum*
80 *pro regibus Ungarie. Item excommunicatus [!] a papa*
B 1 *a nemine potest absolvi, nisi de speciali*
2 *eius mandato. Item officium iudicis est diligere*
3 *iusticiam et odire [!] iniquitatem. Item in*
4 *litteris quicquid nocet debet exprimi ab*
5 *inpetrante, quod videtur mirum. Item*
6 *non valent littere si de toto processu cause non*
7 *faciant mentionem. Item regula, quod mendax*
8 *precator careat inpetratis. Item regula: merita causa-*
9 *rum partium assertionem panduntur. Item littere*
10 *per falsam suggestionem inpetrate non dant iurisdictionem, et quicquid per eas factum est, totum irritatur.*

c) A pápai leirat egy magánalapítású, ún. társaskáptalan prépostjának megválasztására vonatkozik, s Paulus a magyar király kegyúri jogának alátámasztását látja abban, hogy a pápai *rescriptum* világi személy – ráadásul nő – *ius eligendi*jéről beszél. Úgy tűnik azonban, hogy szerzőnk jelen esetben nemcsak a kánoni választásokon való részvételt tekinti a magyar király privilégiumának (mint az 5b *Hungaricumában*), hanem annál lényegesen többet: azt ti., hogy kánoni *electio* nélkül, egymaga választhatja ki és úgy prezentálhatja jelöltjét – persze, bár erről a szöveg

⁵⁹ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

⁶⁰ A kéziratban *cadit in l in laicum* áll, az *inl* és *l* alappontozva, annak jeléül, hogy a hibát már a másoló észrevette.

expressis verbis nem szól, nyilván csak a királyi alapítású társaskáptalanokban.

A XIII. század elején számos királyi alapítású társaskáptalan működött Magyarországon, Paulus megjegyzésének tehát bizonyára megvolt az aktuális háttere: kétségtől előfordultak esetek, amikor a magyar király *ius eligendi*jét korlátozni vagy éppen megszüntetni igyekeztek. Igaz, a korabeli adatok tanúsága szerint általában a királyi társaskáptalanok prépostjait is szabályos kánoni választással jelölték ki, vagyis a király, akármilyen döntő volt is szava az *electi*óban, formailag korántsem egyedül választotta meg az új prépostot, mégis, van olyan adat, mely az adatok többségével – s egyszersmind az ezekre támaszkodó közfelfogással – ellentétben legalábbis indirekt bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy egynémely királyi társaskáptalanban a kánoni választást csakugyan az egyszemélyi királyi *electio* és *praesentatio* helyettesítette: az – alighanem II. Béla alapította – aradi társaskáptalan prépostságának betöltésével kapcsolatos jogvitára gondolunk, mely 1225-től 1227-ig húzódott.

Az egész ügyről mindössze három pápai *rescriptum* tájékoztat,⁶¹ de belőlük a vita főbb mozzanatait rekonstruálni tudjuk. 1225-ben ugyanis, amikor István prépost a zágrábi püspöki székre ment át, II. András, patrónusi jogaival élve, Albertet választotta meg utódául, a pápa viszont, meg sem várva a királyi prezentálást, Capucius pápai *subdiaconus*t nevezte ki. A király azonban, noha a pápa Capuciuson kívül bárki mást eleve elutasított, továbbra is Albertet tekintette a préposti szék jogos birtokosának, s nem is hiába, mert végül, miután Albert és Capucius Rómában kiegyeztek egymással, a pápa a király jelöltjét erősítette meg az aradi prépostságban.

Nem tudjuk biztosan, de okkal tételezhetjük föl, hogy az események alakulásában jelentős szerep jutott a király *longa consue-*

⁶¹ Theiner i. m. (32. j.) 62–63, 72.

tudo megerősítette *ius eligendijének*, melyet András nyilván nem habozott érvként használni Albert érdekében. Az viszont vitathatatlan tény, hogy a pápai *rescriptumok*ban sehol sincs utalás kánoni választásra, pedig, ha ilyen lett volna, a pápa aligha mulasztaná el hivatkozni rá: ha Capucius mellett szólt volna, Capucius jelölésének megtámogatása, ha meg ellene, a választás érvénytelenítése céljából; a leiratok hallgatása nézetünk szerint csak azzal magyarázható, hogy az aradi káptalanban a prépostot valóban nem kánoni *electió*val választották.

Egyébként, még egyszer visszatérve *Hungaricumunk* szövegére, a pápai irat nem foglal állást abban a kérdésben, vajon a kegyurat, azaz a flandriai örgrófnét, csakugyan megilleti-e a *ius eligendi*, hiszen nem rendeli el az örgrófné által választott személy beiktatását, csupán az ügy újratárgyalását; Paulust tehát szemlátomást megint nem a jogvita kimenetele érdekelte elsősorban, hanem, a többször említett *pro-contra* párokhoz hasonlóan, itt is csak érveket gyűjtött az adott jogi problémára vonatkozólag (még jobban megfigyelhető ez a 15b szövegénél).

14.

a) Richter–Friedberg 402–403 = Augustinus 504–505
Decretalium Gregorii IX., lib. 2, tit. 27, cap. 18.

Quum Bertholdus miles curiam suam sive fundum in Westhusen quondam P. militi pignori obligasset, eodem P. sublato de medio A. nepos eius, qui successit eidem, Argentinensis dioeceseos, vacante ecclesia eiusdem loci in Westhusen, asserens, quod ius patronatus cum universitate transisset in eum, D. clericum eiusdem dioecesis ad preces bonae memoriae C. Argentinensis episcopi eiusdem loci archidiacono ad supra dictam ecclesiam praesentavit, qui de consensu et voluntate episcopi ipsum instituit in eadem, in possessionem eum induci faciens corporalem.

Praedictus vero B. dominus fundi, asserens, quod sibi retinuerat ius patronatus expresse, quum fundum obligaverat creditori, T. sacerdotem memorato episcopo praesentavit, sed ipsum episcopus non admisit pro suae arbitrio voluntatis. Quum autem praefatus episcopus viam fuisset universae carnis ingressus, dictus T. adversus memoratum D. super praedicta ecclesia coram substituto electo deposuerit quaestionem, Remensis episcopus apostolicae sedis legatus iudicibus negotium delegavit. Ad quem quum attestationes utrinque receptas per partes postmodum remisissent, et, praefato D. cum suis attestationibus accedente, dictus T. nec per se, nec per responsalem idoneum comparere curaret, ipse attestationibus ... diligenter inspectis clerici memorati, ipsum ab impetitione saepe dicti T. sententialiter reddidit absolutum, eidem T. imponens silentium super ecclesia memorata. Postmodum autem idem presbyter ad eiusdem archiepiscopi praesentiam cum attestationibus suis infra breve tempus accedens, iustam causam absentiae allegavit; archiepiscopus vero, praedicto Argentino electo et ... abbatibus dedit suis literis in mandatis, ut, si iustam absentiae causam ille ostenderet coram eis, praedictam sententiam nullius decernerent esse valoris ... ; alioquin facerent sententiam, quam ipse tulerat, firmiter observari. Verum ... dictus clericus vocem ad nos appellationis emisit. Licet autem ... iustam causam absentiae minus sufficienter presbyter probavisset, ne tamen praeiudicaret opinio veritati, ... R. S. Mariae in Dominica diaconum cardinalem eis concessimus auditorem. Qui quum nobis omnia ... retulisset, nos ... sententiam ipsam duximus irritandam, memorato T. adiudicantes ecclesiam supra dictam ..., quocirca discretioni vestrae ... mandamus, quatenus ... sententiam nostram faciatis inviolabiliter observari praefatum T. in corporalem possessionem eiusdem ecclesiae inducentes et tuentes inductum.

b) Vaticanus 84^v, ad Compilationem III., lib. 2, tit. 18, cap. 8.⁶²

- B 77 Cum Bertholdus etc. nota quod transit ius patronatus
78 in obligatione predii cum universitate, nisi
79 specialiter excipiat. *Item institutio presbiterorum spe-*
80 *ctat ad archidiaconum, et est notandum pro archidiaconis*
- C 1 *Hungarie, tamen in hoc casu specto consu-*
2 *etudinem regionis.* Item electus nondum
3 consecratus potest causas clericorum suorum
4 audire. Item nota speciale in legato, quod sen-
5 tenciam propriam etiam diffinitivam potest
6 retractare forte vel per in integrum restitutionem,
7 quod tamen hic factum non videtur. Item re-
8 gula, quod oppinio [!] veritati non preiudicat.
9 Item officium iudicis est non solum ferre sententiam,
10 sed etiam in possessionem inducere et tueri induc-
11 tum ac defendere.

c) Több más *Hungaricum*hoz hasonlóan (lásd 5c) ez is a főesperes és a püspök jogainak szétválasztásával foglalkozik: tartalmilag a 17b (és talán a 12b) *Hungaricum pro-contra* párja. Hogy a *consuetudo Hungariae* csakugyan biztosította a szövegben említett jogot az *archidiaconus*oknak, az egy 1233-ból keltezett pápai *decretalis*ből is kiderül: *ex consuetudine sicut intelleximus regni Hungariae generali archidiaconi in capellis archidiaconatus sui instituunt ... sacerdotes*.⁶³

Paulus már idézett ellentmondásai – a *pro-contra* párok – egyébként föltehetőleg a korabeli kánonjogi oktatással és az abból kinőtt műfajokkal magyarázhatók. Az egyetemen ugyanis az elméleti oktatás mellett rendszeresen folytattak nyilvános disputákat

⁶² Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

⁶³ Fejér i. m. (34. j.) III/2, 337.

(ezekhez kapcsolódik a *quaestiones* és a *brocarda* műfaj), melyek során egy-egy elméleti vagy gyakorlati jogi problémát vetettek föl, számba vették a megoldásnál latra teendő érveket, az egyik vitázó fél *pro*, a másik *contra*, végül pedig következett a *solutio*, azaz az ellentmondások feloldása és egyben a kérdés végleges lezárása.

Nem lehetetlen tehát, hogy Paulus a *Notabiliákban* melleleg azokat a helyeket is jelölni akarta, melyek valamely kérdés megoldásánál akár *pro*, akár *contra* fölhasználhatók voltak.

15.

a) Richter–Friedberg 429–431 = Augustinus 510
Decretalium Gregorii IX., lib. 2, tit. 28, cap. 51.

Bonae memoriae O. de Camera persona ecclesiae ... viam universae carnis ingresso, ... abbas sancti Augustini Cantuariensis eiusdem ecclesiae, quam ad se asserit pertinere, ... possessionem ingressus, ad nos pluries vocem appellationis emisit, ne quis eum super possessione ipsius ecclesiae praesumeret indebite molestare. ... quidam laici ... in ipsum abbatem et monachos ... manibus iniecit ..., eos de possessione ipsius ecclesiae ... eiecerunt. ... Interim autem decano loci per inductionem laicorum, qui monachos eiecerant violenter, possessionem ipsius ecclesiae nanciscente, ... archidiaconus Cantuariensis incepit postmodum eandem ecclesiam possidere, et fructus in proprium utilitatem convertens adhuc in eadem possessione ... perseverat. ... monacho procuratore abbatis et monachorum ... statuto termino ad sedem apostolicam accedente ac ... fere per tres menses procuratorem partis alterius exspectante, tandem utroque in praesentia nostra constituto, monachus proposuit antedictus, quod ... Procurator vero archidiaconi ... proposuit ex adverso, quod ... eodem O. sublato de medio, apud archidiaconum animi possessio dignoscitur remansisse,

quae non perditur, nisi archidiaconus se putaret posse repelli, vel nisi veniens non fuisset admissus. Sic ergo monachorum possessio potius detentio clandestina debet dici, quoniam archidiaconus ipsam possessionem non perdidit. Et sic eam monachi non potuerunt habere, quum duo in solidum quicquam possidere non possint. Quum igitur archidiaconus potuerit suo iure possessionem intrare, ac tenentes de facto eiicere, fortius potuit, nullo ibi existente, nec nullatenus resistente, sibi ius proprium reservare, quum iuris executio nullam habere iniuriam dignoscatur. ... Appellatio quoque, quam monachi se interposuisse proponunt, penitus nulla fuit, quum non nisi a gravamine praesenti, praeterito vel futuro debeat appellari. ... Denique appellationi monachorum non fuit ullatenus deferendum ..., praesertim quum scierint vel scire potius debuerint, quod custodia ecclesiarum vacantium ad archidiaconum pertinebat ... Quum autem clandestina fuerit eorum possessio, non potuerunt vere possessores haberi, quum super possessione nequeat iniuria fieri clandestino possessori. Praemissis igitur diligenter inspectis, praedictos abbatem et monachos in eum statum, in quo tempore appellationis factae ... fuisse noscuntur, proprietatis parti utrilibet salvo iure, decernimus reducendos ... Quocirca ... per apostolica scripta mandamus, quatenus ... in eum statum, in quo tempore appellationis fuisse noscuntur, praefatos abbatem et monachos reducat ... ; contradictores ... per censuram ecclesiasticam ... compescendo.

b) Vaticanus 85^r, ad Compilationem III., lib. 2, tit. 19, cap. 9.⁶⁴

A 60 Bone memorie O. etc. *nota quod custodia vacan-*

61 *cium ecclesiarum spectat ad archidiaconum et est*

62 *notandum pro archidiaconis Hungarie contra episcopos.*

⁶⁴ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

- 63 Item nota quot modis amitatur [!] possessio.
64 Item nota regulam⁶⁵ quod duo eandem in solidum
65 possidere non possunt. Item regula, quod iuris ex-
66 ecutio non habet iniuriam. Item potest ap-
67 pellari a gravamine presenti, preterito et
68 futuro. Item clandestino possessori non fit
69 iniuria, si a possessione expellatur. Item
70 in causa possessionis fertur sententia salvo iure
71 proprietatis. Item iudex resistentes sue sententie
72 potest penali iudicio [!] compescere.

c) Ez a *Hungaricum* szintén a főesperes és a püspök jogkörét igyekszik tisztázni, míg azonban a 6b, 12b, 14b és 17b szöveg az *institutióról* és *destitutióról* szól, Paulus megjegyzése itt, mint a pápai leirat tanúsítja, némileg más problémakört érint: az ugyanis, hogy az üresedésben levő templomról az *archidiaconus* joga és kötelessége gondoskodni, gyakorlatilag az illető templom jövedelmeinek élvezetét jelentette.

Paulus magyar vonatkozású mondata egyébként megint nem a *decretalis* lényegét alkotó jogi kérdésre vonatkozik: püspök és főesperes közti vitáról a pápai leiratban szó sincs, szerzőnk az egész ügynek azt a mozzanatát sarkítja a püspök és főesperes jogait elhatároló formulává, hogy a *decretalis* elbeszélése szerint a *vacans ecclesiát* ténylegesen az *archidiaconus* vette gondjaiba.

De érdemes a *rescriptum* és a paulusi megjegyzések összevetésében még tovább mennünk. A pápai leirat, mindkét fél érvelését tüzetesen ismertetve, végül (szinte indokolás nélkül) közli a pápai döntést, melyből kiderül, hogy III. Ince az apát álláspontját fogadta el, az ő kívánságának megfelelően ítél: elrendelte, hogy helyezték vissza birtokába és fizessék ki neki a közbeeső idő után járó jövedelmet. Mármost: Paulus a *decretalis*ből összesen nyolc

⁶⁵ A kéziratban hibásan *regula*.

jogi szabályt emel ki, s közülük az első hat épp a főesperes *procurator*ának érveléséből való, melyet a pápa nem fogadott el; tehát, mint annyiszor, itt is kitűnik, hogy Paulust elsősorban a jogi szempontok érdekelték, korántsem volt egyszerű kivonatolója a *Compilatio*knak.

16–17.

a) Richter–Friedberg 784–787 = Augustinus 577–578

Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 7, cap. 12.

Quum ex iniuncto nobis apostolatus officio facti simus ... sapientibus et insipientibus debitores, pro universorum salute nos oportet esse sollicitos ... Sane, significavit nobis ... episcopus Metensis ..., quod tam in dioecesi quam in urbe Metensi laicorum et mulierum multitudo ... evangelia ... et plures alios libros sibi fecit in gallico sermone transferri ..., intendens, ut secretis quaestionibus talia inter se laici et mulieres eructare praesumant et sibi invicem praedicare ... Quidam etiam ex eis simplicitatem sacerdotum suorum fastidiunt, et, quum ipsis per eos verbum salutis proponitur, se melius habere in libellis suis, et prudentius se posse id eloqui, submurmurant in occulto. Licet autem desiderium intelligendi divinas scripturas ... reprehendendum non sit. ... in eo tamen apparent quidam laici merito arguendi, quod tales occulta conventicula sua celebrant, officium praedicationis Christi sibi usurpant ... Nam iuxta testimonium veritatis omnis, qui male agit, odit lucem ... Arcana vero fidei sacramenta non sunt passim omnibus exponenda, quum non passim ab omnibus possint intelligi, sed eis tantum, qui ea fidei possunt concipere intellectu ... Propter quod dicit scriptura: „Quia multi defecerunt scrutantes scrutinio” ... Quum igitur doctorum ordo sit quasi praecipuus in ecclesia, non debet sibi quisquam indifferenter praedicationis officium usurpare. Nam secundum Apostolum: „quomodo prae-

dicabunt, nisi mittantur?” ... Quodsi forte quis argute respondeat, quia tales invisibiliter mittuntur a Deo ..., potest et debet utique rationabiliter responderi, quod, quum interior illa missio sit occulta, non sufficit cuiquam nude tantum asserere, quod ipse sit missus a Deo, quum hoc quilibet haereticus asseveret: sed oportet, quod adstruat illam invisibilem missionem per operationem miraculi, vel per scripturae testimonium speciale. ... Ioannes quoque Baptista speciale suae missionis testimonium protulit de scriptura, dicens ...: „Ego vox clamantis in deserto, dirigite viam Domino, sicut ait Esaias Propheta.” ... Licet autem scientia sit valde necessaria sacerdotibus ad doctrinam ..., non est tamen simplicibus sacerdotibus ... detrahendum, quum in eis sacerdotale officium debeat honorari ... Quum enim iuxta verbum Apostoli servus suo domino stet aut cadat, profecto sacerdos ab episcopo, cuius correctioni est subiectus, debet in mansuetudinis spiritu castigari, non autem a populo ..., quum aliud sit fratrem in se peccantem occulte corripere, quod utique quisque tenetur efficere secundum regulam evangelicam ..., et aliud est patrem suum etiam delinquentem reprehendere manifeste, ac praecipue fatuum pro simplici appellare ... Quodsi forte necessitas postularet, ut sacerdos tanquam inutilis et indignus a cura gregis debeat removeri: agendum est ordinate apud episcopum, ad cuius officium tam institutio quam destitutio sacerdotum noscitur pertinere ...

b) Vaticanus 87^v, ad Compilationem III., lib. 5, tit. 4, cap. 3.⁶⁶

- C 59 Cum ex iniuncto <etc.> nota quod sit offitium [!] pre-
60 lati, quia pro universorum salute subditorum
61 debet esse sollicitus. Item qui male agit,
62 odit lucem. Item nota contra illos, qui plus

⁶⁶ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

- 63 *investigant quam intelligant. Item*
64 *nullus debet predicare nisi sit missus. Item*
65 *nota contra hereticos qui allegant interi-*
66 *orem missionem, quia eis credi non debet,*
67 *nisi probent per miracula vel scripture testi-*
68 *monium, sicut fecit Johannes: ego sum vox*
69 *etc. Item sacerdotis correptio spectat ad*
70 *episcopum et est contra archidiaconos Hungarie. Item*
71 *quilibet tenetur ad denuntiationem et*
72 *pro opinione [!] multorum. Item institutio et*
73 *destitutio presbiteri spectat ad episcopum et est contra ar-*
74 *chidiaconos Hungarie.*

c) Szövegünk első *Hungaricum*a és a 6b szöveg 3–4. sorában olvasható megjegyzés a jellegzetes paulusi *pro-contra* párok egyike: míg itt Paulus jelentősen korlátozza a főesperes egyházfegyelmi jogkörét, amott, Magyarországra ugyan nem utalva, minden korlátozás nélkül megengedi az *archidiaconus*nak az *interdictiót*, sőt az *excommunicatió*t is, ráadásul, mint a 6a-ból kiviláglik, az *archidiaconus*nak ez a joga papokra is vonatkozott. Az egyébként, hogy a főesperes papi személyeket kiközösítéssel sújthatott, Magyarországon sem volt ismeretlen: József szentendrei főesperes 1297-ben a kerületéhez tartozó papokat exkommunikálta.⁶⁷

A második *Hungaricum*ával kapcsolatban lásd 6c, 12c és 14c.

18.

- a) Richter–Friedberg 819–820 = Augustinus 581–582
Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 20, cap. 6.

Quam gravi poenae subiaceant, qui literas apostolicas falsare non timent, ... fraternitatem tuam credimus non latere. Ad

⁶⁷ Hazai Okmánytár V. Győr 1873, 82.

audientiam siquidem nostram ... noveris pervenisse, quod quum Dominicus, quondam Suacensis episcopus ... fuerat de homicidio accusatus, et in concilio apud Antivarum pontificalem resignaverat dignitatem, ad nostram olim praesentiam accessisset, a nobis rediens quasdam tibi literas praesentavit, ... quibus asserebat sibi a nobis pontificale officium restitutum. Tu vero, literis illis fidem adhibens, venerabilem fratrem nostrum, quem in Suacensem episcopum electum diceris canonice consecrasse, ab eadem ecclesia removisti, praefato Dominico occasione literarum falsarum in ipsa ecclesia restituto. ... Ac in hoc fuimus non modicum admirati, quia tu tales literas a nobis credideras emanasse, quum praesertim scire debeas, apostolicam sedem consuetudinem in suis literis hanc tenere, ut universos patriarchas, archiepiscopos et episcopos „fratres”, ceteros autem, sive reges sint, sive principes vel alios homines cuiuscunque ordinis, „filios” in nostris literis appellemus. Et quum uni tantum personae nostrae literae diriguntur, nunquam ei loquimur in plurali, ut „vos” sive „vester” et his similia in ipsis literis apponamus. ... Propter quod sic te esse volumus in consimilibus circumspectum, ut ... sic literas apostolicas studeas diligentius intueri, tam in bulla, filo et charta, quam in stilo, quod veras pro falsis, vel falsas pro veris literis modo aliquo non admittas.

b) Vaticanus 88^r, ad Compilationem III., lib. 5, tit. 11, cap. 3.⁶⁸

B 3 Quam gravi <etc.> nota quod episcopus accusatus de ho-
4 micidio et convictus debet deponi. Item
5 consecratio episcopi spectat ad archiepiscopum.⁶⁹ *Item*

⁶⁸ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

⁶⁹ A pápai *rescriptum* arról beszél, hogy az irat címzettje fölszentelt valakit *in Suacensem episcopum electum*: ehhez a kitételhez kapcsolódik Paulus megjegyzése az 5. sorban, mely szerint a püspökszentelés az érsek joga. Bár a kiadás

6 *episcopus qui removetur a dignitate vel qui-*
7 *cumque aliquis de cetero non debet episcopus vo-*
8 *cari, sed proprio nomine appellari, et est contra*
9 *consuetudinem Hungarie.* Item episcopi
10 et aliqui superiores vocantur fratres a papa, alii
11 autem filii, quicunque sint illi. Item
12 nulli loquitur papa in plurali et valet no-
13 tare ad deprehendendam litterarum
14 falsitatem. Item falsitas deprehendi-
15 tur in bulla, filo, carta et stilo.

c) A pápák több ízben beavatkoztak a püspökök megválasztásába, s a megválasztott és fölszentelt püspököt, ha nem felelt meg a kánoni követelményeknek, megakadályozták hatalma gyakorlásában (Magyarországon például 1206-ban Berthold kalocsai érsek, 1219-ben Bertalan pécsi püspök, s – valószínűleg 1220-ban – Kozma győri püspök ügyében léptek közbe); arra azonban tudomásunk szerint nem került sor a XIII. század elején, hogy egy magyar püspököt megfosztottak volna méltóságától. Hogy azonban Paulus megjegyzése nem volt alaptalan, azt egy későbbi eset bizonyítja: 1232-ben a pápa jelöltjével szemben Benedeket választották váradi püspökké, s noha a választást a pápa nem ismerte el, az 1240-ig tartó pereskedés során még a Rómába címzett levelekben is püspöki titulussal illették.

Az üggyel foglalkozó pápai leirat elmondja,⁷⁰ hogy az érvényes választás Primogenitusra esett; néhányan viszont utólag

a *decretalis* címzettjéül az *Antivarensis* (vagy *Attinacensis*) *episcopust* adja meg, Paulus *Compilatio*-kéziratában a leirat címzettje nyilván az *archiepiscopus* címet viselte és föltehetőleg az antivari érsek lehetett: Antivarit (ma Bar, Jugoszlávia) ugyanis III. Kelemen ellenpápa tette püspökségből érsekséggé, amit a kúria eleinte nem, csak jóval később, némileg módosított formában ismert el, s így érthető, hogy a széket betöltő főpap címzése ingadozott.

⁷⁰ Theiner i. m. (32. j.) 148–149.

Benedeket választották meg, s bár jelöltjük exkommunikált lévén alkalmatlan volt a püspökségre, *per quasdam litteras surrepticias*, rábírták a kalocsai érseket, hogy szentelje föl. A pápai irat csakugyan egyszerű B. szíglával említi Benedeket, az *episcopus* címet következetesen elhagyva neve mellől, ellenben a korabeli hazai oklevelek valóban mindenütt *episcopus*nak nevezik – Paulus tehát az adott helyen okkal kárhoztatja a magyar jogszokást.⁷¹

19.

a) Richter–Friedberg 853–854 = Augustinus 586
Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 33, cap. 12.

Quum olim essemus apud Perusium constituti, et tu, fili abbas, privilegium bonae memoriae Lucii Papae praedecessoris nostri nobis humiliter praesentans, postulaveris innovari: propter contradictionem venerabilis fratris nostri Marci Eugubini episcopi, qui tunc temporis supervenit, asserentis hoc in suum praeiudicium redundare, non fuit effectui mancipatum. ... Sed quia pendente iudicio Iohannes monachus privilegia, chartas alias et thesaurum monasterii vestri rapuit, te, abbas, ad nostram oportuit praesentiam iterum laborare, ubi literas impetrasti, quod per excommunicationis sententiam, qui de amissione privilegii scirent aliquid, cogerebantur dicere veritatem. Sed quoniam neque sic amissa potuisti privilegia reperire, ad nos denuo es reversus. Te igitur cum testibus tuis et praefati episcopi Eugubini procuratoribus in nostra praesentia constitutis ... B. ... presbytero cardinali dedimus in mandatis, ut super amissione ac tenore privilegiorum testes reciperet diligenter, quos duceres producendos, qui ... redegit in scriptis depositiones X. testium iuratorum, quorum depositionibus publicatis iam dicti procuratores ad producendos testes episcopi, per quos inductos a parte adversa repellerent,

⁷¹ Fejér i. m. (34. j.) III/2, 329, 334, 354–355.

inducias postularunt; quas ... sub eo tenore illis duximus concedendas, ut apud sedem apostolicam probarent quae vellent, ubi onus probationis pars altera subiisset. Nos vero ... cognoscentes, talem dicti privilegii fuisse tenorem, quod ... coenobium ... nullo mediante ad Romanam ecclesiam pertineret, et quod non liceret alicui episcopo eidem monasterio et eius ecclesiis excommunicationem indicare, ... illud etiam nihilominus attendentes, quod ... quum tu, fili abbas, tempore ... praedecessoris nostri ad ipsius praesentiam accessisses, ipse, inspectis ecclesiae tuae privilegiis, te, licet excommunicatus ab Eugubino episcopo dicereris, tanquam non ligatum admisit ad osculum, ... pronunciandum decernimus, privilegium illud bonae memoriae Lucii Papae ... quod sine reprehensione bullae, chartae vel literae apparebat, quando fuit nobis ostensum, illius fuisse tenoris, cuius per depositiones testium et assertiones fratrum nostrorum noscitur extitisse.

b) Vaticanus 88^v, ad Compilationem III., lib. 5, tit. 16, cap. 2.⁷²

- A 14 Cum olim <etc.> nota quod innovatio privilegii fieri
15 non debet, si contradictio sequatur, licet
16 per eam nichil novi iuris acquiratur. Item
17 nota pro legato, delegato, nuntio, procuratore,
18 pro clerico peregrino et pro privilegiato vel exemp-
19 to, quod si litteras suas amiserint, si probent
20 ammissionem [!] et tenorem, eis credi debet. I-
21 tem post publicatas attestationes testes
22 possunt induci ad reprobationem testium in-

⁷² Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza. Fehér, aki i. m. (16. j.) 30 lelőhelyül 90^{vB}-t jelöl meg, szintén idézi a *Hungaricum* eredetijét (a 27. sor *recepit*-je helyett *decipit*-tel), értelmezése azonban, csakúgy mint később, i. m. (16. j.) 60, kronológiai okokból elfogadhatatlan: a 27. sor *Strigoniensise* nem lehetett Róbert, lásd 11 b–c, illetve 56. jegyzet.

23 ductorum forte obiciendo in personas. *Item*
24 *si prelatus excommunicatum [!] recipit ad o-*
25 *sculum, per hoc presumitur, quod non sit ille*
26 *excommunicatus [!], et est notandum contra*
27 *Strigoniensem, qui recepit excommunicatum [!]*
28 *a se ad osculum pacis, quem tamen postea*
29 *nichilominus dicebat excommunicatum [!].*

c) Az eseményt, mely Paulus megjegyzését kiválthatta, nagy valószínűséggel azonosítani lehet. 1214. május 2-án ugyanis III. Ince a pannonhalmi apátság és János esztergomi érsek közti perben Róbert veszprémi püspököt jelölte ki bírának (MREV 29), de az érsek nem volt hajlandó megjelenni a püspök előtt, arra hivatkozva, hogy Róbert kiközösítés alatt áll (MREV 30). Viszont még ugyanebből az évből, esetleg a következő év elejéről, fennmaradt kivonatban egy pápai irat, mely Róbert püspököt fölmenti a kiközösítés következménye alól: *Episcopo Vesprimiensi conceditur, quod sibi et ecclesie sue, quia archiepiscopus Strigoniensis ipsum tamquam excommunicatum vitaverit, nullum possit imposterum preiudicium generari* (MREV 34).

Nem tudjuk, mik lehettek Róbert kiközösítésének körülményei, azt sem, miért helyezte hatályon kívül a pápa a Róbertet sújtó érseki végzést, s hogy ezt egyáltalán jogosnak tartotta-e vagy jogtalanának: a *decretalisből* készült rövid *compendium* mindenestre arra mutat, hogy a pápa nem annyira föloldozást akart adni, inkább egy indokolatlan kiközösítést érvénytelenített le iratában. Ha csakugyan így volt, az események menetébe annál könnyebben illeszthetjük be az esztergomi érsek békecsókját, melyről különben a hazai források hallgatnak, csupán Paulus itteni *Hungaricuma* tudósít: a békecsók tényét, mint ami formailag a kiközösítés ellen szólt, Róbert nyilván nem habozott – egyéb érvei mellett – a kúria tudomására hozni, s a pápa ezért, illetve

ezért is erősíthette meg őt jogainak háborítatlan élvezésében és gyakorlásában.

Mindez természetesen hipotézis, de valószínűségét nagyban növeli az a körülmény, hogy a század első negyedéből viszonylag kevés kiközösítést ismerünk, s Paulus leírása kétségtől János és Róbert említett esetére illik leginkább; az pedig kevésbé hihető, hogy Paulus olyan ügyre utalna, melyben ugyan az egyik magyar érsek is szerepet játszott, melyről Itáliában is tudtak, s amelyről máshonnan mindamellett semmi értesülésünk ne volna.

Az egyébként bizonyos, hogy az *excommunicatio* kiváltotta el-lentétek 1216 elejére már elsimultak: 1216. február 1-én ugyanis Pelagius és István kardinálisok előtt Rómában átfogó megegyezés jött létre a viszálykodó János és Róbert között (lásd 11c), s az egyezséget rögzítő okirat halvány célzást sem tesz a kiközösítésre (MREV 35–36).

20.

a) Richter–Friedberg 862 = Augustinus 589
Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 33, cap. 16.

Quum capella nobilis viri ducis Burgundiae gaudere dicatur huiusmodi privilegio, quod nullus archiepiscopus vel episcopus in personas canonicorum eiusdem capellae suspensionis vel excommunicationis aut etiam interdicti sententias audeat promulgare, decanus Christianitatis et quidam alii capellae supradictae canonici, qui parochiales ecclesias a te tenent, occasione privilegii praelibati in his etiam, quarum iurisdictio ad te pertinet, ita se dicunt exemptos, ut quantuncumque graviter interdum excedant, tuae correctioni recusant et sententiae subiacere. Unde a nobis doceri humiliter postulasti, qualiter tibi sit erga rebelles huiusmodi procedendum. Quocirca fraternitati tuae praesentium auctoritate mandamus, quatenus, in quantum exempti sunt

eiusdem ratione capellae, apostolicis privilegiis deferar reverenter; sed, in quantum ratione parochialium ecclesiarum vel alias iurisdictionem tuam respicere dignoscuntur, officii tui debitum in eosdem libere prosequaris.

b) Vaticanus 88^v, ad Compilationem III., lib. 5, tit. 16, cap. 6.⁷³

- A 72 Cum capella <etc.> nota quod in capellis possunt esse ca-
73 nonici et est notandum pro canonicis Sancti
74 Marci, qui sunt capellani ducis Veneto-
75 rum. *Item canonici possunt habere ecclesias*
76 *parrochiales [!] et est notandum pro canonicis*
77 *Hungarie.* Item aliquis potest esse liber pro
78 parte et pro parte non, et est notandum pro sen-
79 tenciis, que in parte sunt absolutorie, in
80 parte condemnatorie. Item nota contra
B 1 privilegiatos vel subdiaconos curie Ro-
2 mane, quod si tenent beneficium ab aliqui-
3 bus episcopis, ab eis possunt excommunicari [!] vel
4 iudicari.

c) Bár a III. lateráni zsinat 13. és 14. kánonja tiltotta, hogy *ecclesia parochialist* olyan személy kapjon, aki az *ecclesiától* távol lakik és nem látja el a lelkipásztori teendőket, utóbb pedig a IV. lateráni zsinat 29. és 32. kánonja megerősítette, sőt még szigorította is ezt a tilalmat, Paulus megint a kivétel lehetőségére utal, jellemző módon úgy, hogy a III. Incétől 1206-ban kibocsátott *decretalis* egyik mellékes mozzanatából kovácsol jogi érvet. Kétségtelen: a pápai leirat tiltakozás nélkül veszi tudomásul, hogy a *dux Burgundiae capellájának* egynémely kanonokja *ecclesia parochialist*

⁷³ Dénes i. m. (10. j.) 14, 11. jegyzete regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

kapott a területileg illetékes püspöktől, tehát maga III. Ince is szembekerül a III. lateráni zsinat határozataival; mégis, abban, hogy Paulus a *decretalis* egyik apró, tényszerű megállapítását magyarországi vonatkozásban fölhasználható jogi érvvé formálja, lehetetlen nem valamilyen aktuális esemény hatását látnunk.

Csakugyan, a *Notabiliák* megírásának idején Róbert veszprémi püspök éppen azt kérte a pápától, hogy káptalanjának elszegényedett kanonokjait *ecclesia parochialisok* juttatásával segíthesse. Az ügyről III. Honorius hozzá intézett leirata tájékoztat: *Sane cum olim te nobis humiliter supplicante, ut providendi ecclesie tue canonicis, qui erant paupertate gravati, de parochialibus ecclesiis tue diocesis vel de redditibus episcopalibus tibi facultatem concedere dignaremur, nos tibi nostris dedissemus litteris in mandatis, ut super hoc faceres, quod secundum Deum et generalis statuta concilii nosceres faciendum: tu de tuis redditibus ad sustentationem canonicorum ipsorum centum marcarum annuos redditus assignasti,*⁷⁴ azaz III. Honorius nem engedélyezte, hogy Róbert *ecclesia parochialisokkal* növelhesse káptalanja jövedelmét. (Igaz, a *decretalis* 1221 novemberéből, vagyis – szerintünk – a *Notabiliák* keletkezésének *terminus ad quemjéről* kelt, de az idézett szöveg elején álló *olim* bizonyítja, hogy Róbert eredeti kérése évekkel korábbi lehetett, annál is inkább, mert a pápa egy előző levélváltást foglal össze.)

Mindent egybevetve, úgy tűnik, mintha Paulus szinte Róbert jogi szószólójaként fogalmazta volna meg jelen *Hungaricumát*, s hogy ez korántsem elhamarkodott következtetés, azt Paulus és Róbert viszonyának tüzetesebb végignyomozása is alátámasztja, lásd a 77. jegyzetet.

Egyébként, hogy a kanonokok sanyarú helyzete mennyire szíven feküdt Róbertnek, az abból is kitetszik, hogy később, 1225-ben személyesen utazott a pápához, ismét hathatós intézkedések engedélyezését kérve a Szentszéktől: és ezúttal valóban fölhatal-

⁷⁴ Theiner i. m. (32. j.) 30–31.

mazást nyert, hogy – ha nem is *ecclesia parochialis*okat – *capellá*kat juttasson kanonokjainak.⁷⁵ Csak jóval utóbb, 1255-ben kapott magyar főpap – az erdélyi püspök – engedélyt arra, hogy *duas ecclesias seu capellas* csatoljon a káptalanhoz;⁷⁶ a korábbi engedélyek egyértelműen *capellákra* vonatkoztak.

Appendix

Magunk részéről a két *Notabiliának* csak azokat a helyeit tekintettük vitathatatlanul magyar vonatkozásúaknak és tettük következőképp közzé, melyekben Paulus *expressis verbis* utal Magyarországra vagy a magyarokra (*Hungaria, Hungari, Strigoniensis*), de elvileg természetesen elképzelhetőnek tartjuk, hogy az általunk közölt húsz ilyen helyen kívül vannak a két *Notabiliának* rejtett magyar vonatkozásai is: Paulus megfogalmazásait egy-egy pápai *rescriptum* összegezésében akár akaratlanul is hazai probléma befolyásolhatta. A „rejtett” magyar vonatkozások fölfedése azonban bonyolult, nagy körültekintést igénylő feladat, erre vállalkozni csupán a *Notabiliák* teljes szövegének az összes kódex konfrontálásával elkészített kritikai kiadása birtokában tanácsos. Fehér viszont, aki többször idézett, *Középkori magyar inkvizíció* című könyvében az általunk közölt húsz helyből mindössze ötre hivatkozik, magyar vonatkozásokat vél fölfedezni a két *Notabilia* további tizenhárom helyén, olyikat kétszer-háromszor idézve; a teljesség kedvéért és befejezésül tehát szükségesnek tartjuk ezekről is szólni néhány szót, mindjárt előrebozátva, hogy a föltételezett magyar vonatkozású helyek közül csupán hatot találtunk meg a *Vaticanus* két *Notabiliát* tartalmazó folióin, a másik hetet ellenben nem tudtuk azonosítani.

⁷⁵ Theiner i. m. (32. j.) 63.

⁷⁶ Theiner i. m. (32. j.) 235.

Hogy az egyszerűbben, az azonosíthatatlan szövegrészek felsorolásán kezdjük:

1. 29 (31. jegyz.): Fehér szerint 90^{rA};
2. 33 (40. jegyz.) = 48 (84. jegyz.) = 60 (116. jegyz.): Fehér lelőhelyül első ízben 82^r-t, másodjára 89^r-t, harmadszor viszont már 92^r-t ad meg – az utóbbi valójában nem is szerepelhet a *Vaticanus* egyik *Notabiliájában* sem;
3. 48 (83. jegyz.): Fehér szerint 92^r, ami szintén kívül esik a *Notabiliákon*;
4. 59 (109–110–111. jegyz.): Fehér szerint 85–90;
5. 60 (113. jegyz.) = 155 (310. jegyz.) = 172 (360. jegyz.): Fehér először 82^v-t ad meg (ez a – ma 90. – folió a *Vaticanus* általa ismert elrendezésében üres volt), másodiknak 90^r-t, harmadszorra 90-et;
6. 60 (114. jegyz.): Fehér szerint 92^r, megint csak a *Notabiliákon* kívül eső hely, akár a
7. 61 (119. jegyz.): Fehér szerint 64^r.

A *Vaticanus* két *Notabiliájában* tehát semmi nyoma sincs annak, hogy Paulus *Strigoniensis natus Anglicus*nak nevezné az előbb veszprémi püspök, utóbb esztergomi érsek Róbertet (5), vagy hogy megróná őt, mert nem tud magyarul (1);⁷⁷ Fehér hivatko-

⁷⁷ A *Notabiliák* szövegének tüzetesebb vizsgálata és a korabeli dokumentumok áttekintése nemhogy nem támogatja Fehér konstrukcióját i. m. (16. j.) 30, 60, hanem épp az ellenkezőjét látszik bizonyítani: azt, hogy Paulus és Róbert között a viszony igen jó és szoros volt. Egyfelől ugyanis a Fehér szerint Róbertet *Anglicus érsek* néven említő szöveghelyeket nem találtuk a *Vaticanus* hivatkozott folióin (és tegyük hozzá, nem is találhattuk volna, egyszerűen azért, mert a *Notabiliák* megírásának idején Róbert még nem volt, csak 1226-ban lett esztergomi érsek, utólag beszűrt megjegyzésekről pedig nem lehet szó, lévén hogy Paulus 1221-ben Magyarországra jött, ami egyetemi karrierjének és kánonjogi tevékenységének egyként végét jelentette); másfelől, mint láttuk, az a két hely, ahol a magyar kánonjogász *Strigoniensis* néven említi – és csak-

zásaival ellentétben Paulus egyetlen utalást sem tesz II. András szentföldi hadjáratának epizódjaira (4), szót sem szól Göncöl érsekről (6) és sehol sem illeti az egyházi és világi előkelőségeket *asini coronati* elnevezéssel (7);⁷⁸ nem említi a pannonthalmi apátot, még kevésbé hányja szemére, hogy jogtalanul követel tizedet a pogányoktól (2);⁷⁹ s bár két ízben leszögezi, hogy a papok és

ugyan bírálja is – az esztergomi érseket, nem Róbertre, hanem János érsekre vonatkozik, s a ránk maradt forrásokból meg is tudtuk állapítani, hogy János mely cselekedetei váltották ki Paulus bírálatát (vö. 11b–c, illetve 19b–c), míg viszont két olyan hely van a *Notabiliákban*, melyek Róbert 1215–1219 közötti tevékenységéhez kapcsolódnak, és annak mintegy jogi igazolásul foghatók föl (vö. 19b–c és 20b–c). Már ennyi is cáfolja Fehért, sőt mintha tézisének fordítottját mutatná valószínűbbnek. De továbbmehetünk: aligha lehet véletlen, hogy a magyarországi dömés provincia alapítására induló Paulus 1221-ben egyenest Veszprémbe – Róbert akkori püspöki székhelyére – igyekszik (talán Győr érintésével, bár a beszámoló szövegében szereplő *Laurinum* olvasatot *Jaurinumra* változtatni enyhén szólva önkényes eljárás), s hogy az első dömés zárdat Székesfehérvárt alapítja meg, nyilván a megyés püspök, Róbert hozzájárulásával és segítségével (vö. N. Pfeiffer: *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242*. Zürich 1913, 24, illetve 144), továbbá, hogy amikor Róbert az esztergomi székre megy át, a dömések hamarosan Esztergomban is megjelennek (a zárda alapításának évét nem ismerjük, első említése 1231, vö. Pfeiffer: i. m. 31). És, úgy tűnik, a kapcsolat később sem lazult kettőjük közt. Tudjuk, hogy Róbert 1227–1228-ban hatalmas lendülettel vetette magát a kunországi misszióba, s mint ennek pápai *legatusi* minőségben legfőbb irányítója, egy ideig személyesen is ott tartózkodott a helyszínen; tudjuk, hogy az újonnan szervezett kun püspökség élére domonkos rendi frátert nevezett ki, s hogy általában, a missziós munkában főként a dömésekre támaszkodott (vö. Knauz: i. m. [36. j.] 263–264, 274–275) – márpedig Paulus, a rá vonatkozó életrajzi hagyomány nehezen kétségbevonható tanúsága szerint szintén a kunföldi misszióban töltötte élete utolsó éveit.

⁷⁸ Az azonosíthatatlan szövegek esetén Fehér ezen kívül csak a Róberttel kapcsolatban idézett kifejezést (5) közli latinul, egyébként fordítást vagy tartalmi kivonatot ad.

⁷⁹ A pannonthalmi apát említése nélkül mondja egy helyt (87va): *Item pagani constitutionibus canonicis non subiacent*.

általában a klérus tagjai pénzsóváarak,⁸⁰ az a – fordításnak föltüntetett – szöveg, melyet ezzel kapcsolatban Fehér Paulus szájába ad (3), szintén nem található a *Vaticanus* Paulus-*Notabiliák* tartalmazó folióin.

Az azonosítható szövegekre áttérve: a bennünket egyedül érdeklő kérdés most csak az, hogy valóban magyar vonatkozásúak-e, mint Fehér föltételezi.

1. 55 (99. jegyzet) = 393 (609. jegyzet): Fehér előbb helyesen 90^{rc}-t (mostani elrendezésben 88^{rc}) ad meg lelőhelyül, másodjára viszont 85^r-t. A 393. lapon a latin szöveget is közli, lényegében kifogástalanul, csupán a *nota* szót hagyva el: *Item nota contra Lombardos, qui amittunt uxorem ideo quod aliquis dicit eam cucurbitam* (ad *Compilationem* III., lib. 5, tit. 14, cap. 2 = Richter-Friedberg 837, *Decretalium Gregorii IX.*, lib. 5, tit. 31, cap. 9).

Fehér úgy gondolja, hogy Paulus mind a lombardokon, mind a *cucurbiták*on egy-egy korabeli eretnekcsoporthoz ért, és Anonymus kifejezésére (*tonsa capita Cumanorum Almi ducis milites mac tabant tamquam crudas cucurbitas*: 8) hivatkozva hozzáfűzi, hogy a *cucurbiták* olyan eretnekség képviselői, mely a balkáni, bogumillá lett kunoktól szivárgott hazánkba. A *cucurbita* szó azonban egyszerűen házasságtörőt jelent – amit Fehér mellesleg tud is –, mégpedig éppen lombard területen,⁸¹ tehát az adott helyen nemcsak leg-sajátabb földrajzi környezetéhez kapcsolva, hitelesen bukkan föl, hanem ezzel a jelentésével egyszersmind az idézett szövegnek is kifogástalan értelmet ad; következésképp indokolatlan és önkényes eljárás Fehér részéről, hogy Paulus *cucurbita* szavát minden bizonyító anyag nélkül a kunok *cucurbita* „gúnynevével” hozza

⁸⁰ 78^{rc}: *Item nota quod sacerdotes et clerici sunt avari*; 79va: *Nota quod clerici sunt avari*.

⁸¹ Lásd Du Cange: *Glossarium mediae et infimae latinitatis* II. s. v. *cucurbita* 1. és főként *cucurbitare* 2. Elhanyagolható körülmény, hogy a Du Cange idézte helyek Paulus szövegével ellentétben mind házasságtörő férfiakra vonatkoznak.

összefüggésbe, és még inkább, hogy sommásan eretnekségnek minősíti, megint csak mellőzve az állítását alátámasztó adatokat, holott ilyen eretnekségről más forrásból nincs tudomásunk. Viszont ha a *cucurbita* szó itt sem a kunokkal, sem valamiféle eretnekséggel nem áll kapcsolatban, akkor a Fehér idézte *Notabilia*-szöveg magyar vonatkozásai is elesnek, amin az sem változtat, hogy a *Lombardi* alighanem valóban a Lombardiában meghonosodott eretnekségek egyikét, talán a *lombard szegények* néven ismert mozgalmat jelöli:⁸² azt ugyanis Fehér szintén nem bizonyítja, hogy ezek kontaktust teremtettek volna Magyarországgal, vagy hogy befolyásuk egyáltalán érezhető lett volna magyar földön.

2. 266 (554. jegyzet): Fehér ezúttal is közli – egyetlen *et* híján – a latin szöveget, de nem utal a lelőhelyére, csupán azt jelöli meg (helyesen, bár nem tüntetve föl az illető *Compilatio*, könyv és *capitulum* számát), hogy idézete a 11. *titulus*ban található: *Item cum arta non potest contrahi matrimonium. Item si aliqua sit arta viro suo, et ita quod nullo modo possit deflorari, si alii non sit arta, non est matrimonium cum primo* (87^{rc}, a régi elrendezésben 89^{rc}, ad *Compilationem* III., lib. 4, tit. 11, cap. 1 = Richter–Friedberg 706–707, *Decretalium Gregorii IX.*, lib. 4, tit. 15, cap. 6).

Fehér azt állítja, hogy az *arta* jelentése *meddő*, hogy kutatásai szerint a szó a magyar nyelvből került a középkori kánonjog kifejeztárába, s az ártány szóra hivatkozik: *a mai magyar használat* – fűzi hozzá – *a mesterségesen meddővé tett anyasertések megjelölésére szolgál*. Mindjárt ellene vethetnénk, hogy a *mai magyar használat* elsősorban a herélt kan megjelölésére alkalmazza a szót, mondhatni ez az általános; ennél fontosabb azonban, hogy az idézett szövegnek semmi köze sincs a meddőséghez. Világosan beszél

⁸² Dénes i. m. (10. j.) 60: *Quanto ai »lombardi« ..., saranno probabilmente ... gli eretici catari della Lombardia*. Dénes megfogalmazása tehát óvatosabb Fehéréénél; egyébként a vonatkozó pápai leirat lombardokról nem beszél, a *rescriptum* jogi tanulságát Paulus „aktualizálja” a lombard eretnekekre, ami már csak azért is érhető, mert Bologna Lombardia térszomszédságában feküdt.

a *titulus* címe is: *De impotencia coeundi*, még világosabban a *deflorari* ige; az *arta* az adott összefüggésben épp a koituszképtelenség okát adja meg, és *szűk* jelentéssel bármilyen latin szótárban föllelhető: a hely értelme tehát egyszerűen az, hogy elhálás nélkül – nem pedig meddsőség miatt! – a házasság érvényét veszti. S mivel Paulus ezúttal történetesen ragaszkodik a pápai *rescriptum* sztereotip, hagyományos terminológiájához (a *rescriptum* egyébként *arcta* alakot használ), végképp semmi okunk sincs föltételezni, hogy a közönséges és jól értelmezhető *arta* magyar kölcsönzó volna a középkori kánonjogi szaknyelvben.

A soron következő (3, 4, 5–6) helyek tematikailag szorosan kapcsolódnak egymáshoz, ugyanis valamennyi diákokra (*scolares*) vonatkozik: hogy tanácsosabb – mert olcsóbb – együtt élniük (3); hogy ne menjenek más, kevésbé színvonalas stúdiumokba (4); hogy jogukban áll a rektorokhoz folyamodniuk (5), s hogy tartoznak részt venni elhunyt társaik temetésén (6). Fehér maga is együvé vonja a négy helyet, úgyszintén a latin szövegek közlését is egységesen mellőzi – kézenfekvő tehát, hogy az adatokat és a szövegeket szokásos módon előrebocsátva, mi is összefüggően foglalkozzunk velük.

3. 61 (121. jegyzet): Fehérnél a lelőhely 86^r, precízebben és a *Vaticanus* mostani elrendezésében 84^{rc}: *Nota, quod quanto plures sunt scolares in societate, tanto facilius vivunt et minus expendunt* (ad *Compilationem* III., lib. 2, tit. 17, cap. 1 = Richter–Friedberg 385, *Decretalium Gregorii IX.*, lib. 2, tit. 26, cap. 11).

4. 61 (122. jegyzet): Fehérnél a lelőhely 87^r, precízebben és a kódex jelenlegi elrendezésében 85^{rc}: *Nota contra scolares, qui ibi student, ubi nullum est studium vel minus bonum; et est contra Mutinenses, Vicentinos⁸³ et pro Bononiensibus* (ad *Compilationem* III.,

⁸³ A két városra nem ok nélkül hivatkozik Paulus: a bolognai egyetem történetében többször is előfordult, hogy a helyzetükkel elégedetlen tanárok és diákok csoportosan hagyták el a várost, és másutt alapítottak *studiumot*, így

lib. 3, tit. 4, cap. 4 = Richter–Friedberg 463, *Decretalium Gregorii IX.*, lib. 3, tit. 4, cap. 12).

5–6. 61 (123–124. jegyzet): Fehér lelőhelyül első ízben 86^r-t, másodjára viszont 84^v-t ad meg; valójában mindkettő mai elrendezésben a 84. folio *rectóján*, a B kolumnában található, egyazon *capitulumban*, közvetlenül egymás mellett: *Item scolares possunt citare rectores*⁸⁴ *et eis inobedientes privare beneficio societatis. Item scolares debent ire ad exequias scholarium et sociorum suorum* (ad Com-

1182-ben Modenában, 1204-ben Vicenzában, 1215-ben Arezzóban, 1222-ben Padovában. (Érdekes, hogy Paulus az arezzói „kirajzást” nem említi, holott már Bolognában, minden bizonnyal egyetemi tanárként élte át, s *Notabiliái* – a IV. lateráni zsinatra tett utalások bizonyítják – csak 1215 után nyerték el végső formájukat: hallgatása tehát a *Notabiliák* keletkezési körülményeinek szempontjából is figyelemre méltó.)

⁸⁴ Fehér megfogalmazása (bármilyen ügyben kérhettek személyes találkozást a rektorral) félrevezető: hadd jegyezzük meg, hogy a *rectores* nem a mai értelemben vett egyetemi rektort, hanem a diákság saját kebeléből választott vezetőit jelenti, valószínűleg a hallgatókat tömörítő két *universitas*, a külföldi (*ultramontana*) és a belföldi (*citramontana*) vezetőit. A kétszer is (3, 5–6) idézett *societas* kifejezés viszont föltehetőleg az egy-egy tanárból és a hozzá csatlakozott diákokból álló csoportokra vonatkozik, ami azért föltűnő, mert a rendelkezésünkre álló adatok szerint (lásd S. Stelling-Michaud: *L’université de Bologne et la pénétration des droits romain et canonique en Suisse aux XIIe et XIVe siècles*. Genève 1955, 26 skk.) a hallgatók *egyetemét* tanáraikkal és a városi hatóságokkal szemben érdekeik védelmére egyesítő két *universitas*, majd ezeken belül a *natiók*, épp a korábban tanárt és hallgatóit külön szervezetekbe összefogó *societasokat* váltották föl, tehát Paulus szövege – ha a *rectores* fönti értelmezése helyes – látszólag ellentmondást tartalmaz; csakhogy egyfelől az egyetem története épp a XIII. század első évtizedeiben kevésbé ismert, másfelől az előző jegyzetben említett „kirajzások” mintha az egyetem válságáról árulkodnának, melynek szükségszerű következménye lehetett az egyetem szervezésének megváltozása, s ez esetben Paulus szövege egy forrongó, átmeneti időszaknak volna tanúja, amikor a régi és új szervezeti formák még egymás mellett élhettek. Bárhogy legyen is, egy bizonyos: a két *Notabilia* néhány tucatnyi *scolares*-helyének tüzetes átvizsgálása alighanem a bolognai egyetem történetének ezekre a homályos évtizedekre is több fényt deríthetne.

pilationem III., lib. 2, tit. 15, cap. 12 = Richter–Friedberg 14–15, Decretalium Gregorii IX., lib. 1, tit. 2, cap. 11).

Fehér véleménye szerint a fölsorolt helyeken Paulus nem általában a diákokról, hanem a bolognai egyetem magyar hallgatóiról beszél, nekik ad tanácsot, őket óvja, őket figyelmezteti jogaikra és kötelességeikre. Annyiban kétségtől igaza van, hogy a magyar kánonjogász, amikor a *Notabiliák* idézett passzusait írta, a bolognai egyetemi hallgatókra gondolt: ez kiderül nemcsak abból, hogy egy helyt *expressis verbis Bononiensem*et, vagyis, mint a szövegösszefüggés félreérthetetlenül tanúsítja, *bolognai diákokat* említ, hanem abból is, hogy a vonatkozó pápai *rescriptumok* egyikében sincs a legcsekélyebb utalás sem diákokra, a *rescriptumok* tanulságait tehát Paulus csakugyan egyetemi tanárként, a diákéletet érintő vonatkozásaiban összegzi. Mindennek ellenére, bármennyire valószínűnek tartjuk is, hogy Paulus diákjai (akik egyébként szabadon választhatták meg, kinél akarnak tanulni),⁸⁵ zömmel a Bolognában tanuló magyarok közül kerültek ki, az idézett helyeket mégsem minősíthetjük egyértelműen magyar vonatkozásúaknak: Paulus megfogalmazásai ugyanis általánosságban mozognak, és semmi sem mutatja, hogy egyedül az egyetem magyar hallgatóira, a magyar diákok sajátos problémáira vonatkoznának, márpedig, ha Paulus valóban csak honfitársaihoz intézte volna szavait, nyilván nem mulasztaná el ezt félreérthetetlenül jelezni, esetleg épp a *Hungaria* vagy *Hungari* szavakkal, mint két *Notabiliájában* annyiszor.

⁸⁵ Lásd az előző jegyzetet.

ÓKORI TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. ÓKORI KELET – KLASSZIKUS ANTIKVITÁS

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Ókori Történeti Tanszékének kiadványai 5.
Emlékkönyv Hahn István tiszteletére 60. születésnapja alkalmából.
Budapest, 1973.*

A kötet tanulmányai – miként az ünnepelt munkássága is – az ókor legkülönbözőbb területeinek és korszakainak problémáit vizsgálják, a címben jelzett két terület (ókori Kelet – klasszikus antikvitás) közül az első némi túlsúlyával. Három tanulmány megmarad az ókori Kelet határain belül. Gaál Ernő a Kr. e. XVIII. századból származó *Alalah-i táblák* egy társadalom- és gazdaságtörténeti terminusát, az *eperum* szót veszi vizsgálat alá. Fóti László *A királyfi és a sors* címen ismert egyiptomi mesetöredék értelmezésére vállalkozik. Igen tanulságos az egyiptomi sorsfogalom fejlődésének a bevonása; kevésbé meggyőzőek a mesének az antik írónál meglegelni vélt továbbéléséről mondottak. A Diodóros-történet az egyiptomi krokodilus-kultuszt magyarázó, de nem *autochthón* körben kialakult aitiológiai mese. Az aisóposi állatmese szereplői is csak véletlenül lehetnek azonosak az egyiptomi meséével: a görög mese lényege, hogy a bűnös minden elemében ellenséggel találkozik. Ha a szerző nem csak a magyar Aisópos alapján dolgozik, észrevehette volna, hogy a *Vindobonensis* megfelelő meséjében farkas helyett oroszlán szerepel. Kákosy László tanulmánya az egyiptomi uralkodó istenítésének fejlődését mutatja be az Amarna-kort követő restauráció idején templomi ábrázolások és feliratok segítségével. A jól dokumentált tanulmány fontos tanul-

* Antik Tanulmányok 21 (1974) 78–79.

sága, hogy az ókori keleti despotizmussal közhelyszerűen egybekapcsolt uralkodó-istenítés (az élő uralkodóra vonatkozóan) korántsem általános jelenség.

További három tanulmány az ókori Kelet és a klasszikus antikvitás egy-egy érintkezési pontjával foglalkozik. A Holt-tengeri tekercsek antik művelődéstörténeti hátteréről nyújt tájékoztatást Scher Tibor, anélkül azonban, hogy részletkérdések behatóbb elemzésébe bocsátkoznék. Ez egyébként a kötet egyetlen másutt is megjelent tanulmánya (*Acta Orientalia* 23 [1970] 365–370). A Hérodotosz-filológia napjainkban is vitatott kérdéseire szól hozzá Hegyi Dolores cikke, melyben a perzsákra vonatkozó híradásokat veszi vizsgálat alá. A sok szempontú elemzés óvatosan megfogalmazott következtetéseivel bizvást egyetérthetünk, csupán Fehling (Ktésiasz nyomdokaiba lépő) hiperkritikus nézeteinek határozottabb elutasítását hiányoljuk – éppen Hegyi Dolores megfigyeléseire hivatkozva. A kötet legterjedelmesebb és legnagyobb apparátussal készült írása, Bérószos és a mezopotámiai irodalom kapcsolatáról, Komoróczy Géza munkája. A Jacoby fragmentum-gyűjteményében összeállított töredékek összevetése sumer mitológiai szövegekkel arra a meglepő eredményre vezetett, hogy Bérószos több adata (elsősorban személynévek) ezeknek az igen korai ékírási emlékeknek a segítségével értelmezhető. Hogy ennek nyomán csakugyan arra kell-e következtetnünk, hogy Bérószos maga használta ezeket a korai ékírási feljegyzéseket, illetve hogy ezek egyáltalán hozzáférhetők voltak a hellénisztikus korban, az szerintem továbbra is kérdéses: ezekhez az adatokhoz papi kiképzése során szóbeli hagyományok révén is hozzájuthatott. A sumer irodalom közvetlen ismeretét és hozzáférhetőségét elsősorban mégis csak a helyi első évezredi ékírási anyag segítségével kellene bizonyítani. Komoróczy erre vonatkozó adatai inkább csak kivételek, melyeket talán másképp kell magyarázni, bizonyító erejük véleményem szerint kevés. Bérószos saját hivatkozása műve elején írásos forrásokra

(*anagraphé*) sem jelent sokat: a hellénisztikus görög történetírás – tudományos és áltudományos egyaránt – közhelye ez, gondolkunk csak a nagyjából kortárs Euhémerosra.

Két tanulmány a római hadtörténetből veszi tárgyát. Kertész István a *cohors*-taktika kialakulásának időpontjával foglalkozik. A szakirodalom *sensus communis*ával szemben rámutat arra, hogy már a Kr. e. III. század végétől kezdve – elsősorban a hispániai hadszíntéren – forrásaink megbízható vallomása szerint összevonták esetenként a *legio* néhány *manipulus*át egy-egy feladat végrehajtására. Polybios nyelvhasználatának vizsgálata arra mutat, hogy ismerte a *cohors* fogalmát. A szerző által felsorakoztatott adatok szépen dokumentálják az új taktika bevezetésének előtörténetét; ha számba vesszük, hogy a *cohors*-taktika jóval magasabb követelményeket támasztott az alparancsnokokkal és a közkatonákkal szemben, hogy bevezetése új, s a korábbinál sokkal alaposabb kiképzést követelt meg, akkor aligha tekinthetjük a *manipulus*oknak olykor a csata közben történő összevonását és külön feladattal való megbízását a *cohors*-taktika alkalmazásának. Bár közvetlen bizonyítékunk nincs rá, mégis igen valószínű, hogy az új taktika bevezetését – a Kertész által feltárt, II. századi tapasztalatok felhasználásával – csak a hivatásos hadsereg megjelenése, azaz Marius hadügyi reformja tette lehetővé. Szilágyi Mária tanulmánya a *principatus* első évszázadának kettős *legio*-táboraival foglalkozik. Meggyőzően mutatja be a *legió*k közti rangkülönbséget. Rámutat arra, hogy a kettőstáborok felállításánál belpolitikai szempontok is szerepet játszottak. Hiba volna ez utóbbiakat abszolutizálni: e fontos katonapolitikai döntésnél nyilván igen eltérő, külső és belső szempontokat is figyelembe vettek.

A kötet ajánlása alatt a következő aláírást olvassuk: pályatársai és kollégái, barátai és tanítványai, az Ókori (Görög-Római) Történeti és az Ókori Keleti Történeti tanszékek munkatársai. Úgy vélem, az ünnepeltnek számos pályatársa és kollégája, barátja és

tanítványa van e körön kívül is. Évek óta bevált gyakorlat, hogy egy-egy folyóiratszám jelenik meg „*Festschrift*ként”. Nyomtatott folyóirat talán mind a résztvevők szélesebb körét, mind a kiadvány kiállítását tekintve reprezentatívabb keretet adhatott volna a megemlékezésnek. A kiadványsorozat lehetőségei sokkal szerényebbek: rotaprint eljárással készül, a görög szavakat kézírással kell beírni (ez a 105. és 106. oldalon el is maradt), s összesen kétszázötven példányban kerül kiadásra. Hahn István tudományos és pedagógiai munkásságának jelentősége nagyobb annál, sem hogy két egyetemi tanszék belügye lenne. Mindez nem kíván ünneprontás lenni; a recenzens csupán azt szeretné, ha a következő „Hahn *Festschrift*” szélesebb publicitást kapna.

RÓMAI JOGI ÉS KÁNONJOGI TERMINOLÓGIA A XII–XIV. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN*

A címben megjelölt téma még nem volt átfogó vizsgálat tárgya, s jelen tanulmány is inkább csak kísérlet kíván lenni, mintsem a problémakör kimerítő feldolgozása. Mindenesetre a szakirodalomban találkozni lehet egyes középkori történetírókkal kapcsolatban azzal az állítással, hogy jogi képzettséggel rendelkeztek.¹ Ezen nem is kell csodálkozni: azok a személyek, akiknek ezeket a műveket köszönhetjük, koruk értelmiségéhez tartoztak; egyes esetekben föltehető, hogy a királyi udvarban, mindenekelőtt a kancellárián dolgoztak, ahol a jogi kérdésekben való véleményalkotás és az oklevelek kiállítása a mindennapi munka része volt. Másrészt azoknak a történelmi eseményeknek, melyekről beszámoltak, szintén voltak jogi vonatkozásaik (mint például az *idoneitas*, illetve *legimitas* kérdése, melyet a kutatás az utóbbi időben részletesen vizsgált).²

Mindazonáltal a jogi kérdések iránti érdeklődés tekintetében jelentős különbségek fedezhetők föl a korszak történetírói között. A névtelen jegyző *Gesta Hungarorum*a például ebben a tekintetben

* Römisch-rechtliche und kanonistische Terminologie in der ungarischen Historiographie des 12.–14. Jh.s. *Acta Antiqua* 23 (1975) 355–362. Fordította és a szögletes zárójelbeli jegyzetekkel kiegészítette Mayer Gyula (MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport). Köszönet illeti Szovák Kornélt szíves segítségéért.

¹ Madzsar I.: A II. Géza-kori névtelen. Budapest 1926, 1–2. Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954, 275. Mályusz E.: Az V. István kori *Gesta*. Budapest 1971, 11–15. Ezt a szempontot különösen Kézai Simon esetében szokás kiemelni, lásd a 4. jegyzetet.

² Gerics J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest 1961. Kristó Gy.: Legimitas és idoneitas. *Századok* 108 (1974) 585 skk.

nem sok támpontot nyújt. Bizonyos mondatai ugyan mutatnak egyezéseket oklevelek bevezető, illetve *anathema*-formuláival,³ és olyan szavak is előfordulnak benne, mint *lex* és *consuetudo*, azonban jogi kérdések iránti mélyebb érdeklődést nem mutat a szerző.⁴ A másik véglet Kézai Simon, akinek egész műve jogi fogalmakon alapszik.⁵

A korszak harmadik történeti műve az ún. krónikakompozíció, amely különböző XIV–XV. századi kéziratokban maradt fenn. Ezek szövege egymástól esetenként jelentősen eltér ugyan, ennek ellenére közös eredetűek.⁶ A modern kutatás igyekszik a krónika szövegében különféle rétegeket föltárni, melyek közül a legkorábbi föltehetőleg még a XI. századból való. Minthogy a későbbi szerkesztők elődeik szövegét nem pusztán átvették, hanem alkalmanként módosították, alakították vagy betoldásokkal bővítették, a krónika keletkezéstörténete sok ponton még mindig vitatott. Az alábbi fejtegetések célja néhány krónikahely vizsgálata. Minthogy a jogi ismeretek és fogalmak elterjedése az oklevelekben is megfigyelhető, és a (külföldi egyetemeken zajló) jogi oktatással is összefügg, alábbi megfigyeléseinkből kronológiai következtetések is levonhatók.

Ebből a szempontból tanulságos az a szakasz, amely a fehér ló mondáját tartalmazza. Árpád fejedelem Zuatapolugnak, a terület urának egy fehér lovat küld nyereggel és kantárral, és cserébe

³ Domanovszky S.: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. Budapest 1933, 3.

⁴ [Ezen megállapítást illetően eltérő álláspontot képvisel Gerics J.: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest 1987, 234–237, de e kérdés jelen írás gondolatmenetét érdemben nem befolyásolja.]

⁵ Horváth i. m. (1. j.) 374–383. Gerics J.: Adalékok a Kézai krónika problémáinak megoldásához. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 1 (1957) 106 skk. Szűcs J.: Nemzet és történelem. Budapest 1974, 427–464.

⁶ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Praefatus est, textum recensuit, adnotationibus instruxit A. Domanovszky (a továbbiakban: Chron.) In: Scriptores rerum Hungaricarum. Budapestini 1937, (a továbbiakban: SRH) I. 229 skk.

földet, vizet és fűvet kér. Zuatapolug nem érti meg a cselekedet valódi tartalmát, azt hiszi, parasztok érkeztek, akik azért kérnek földet, hogy megműveljék. Így hát elfogadja az ajándékot. A magyarok követe azonban rövidesen visszatér hozzá ezzel az üzenettel: *Arpad cum suis tibi dicit, quod super ista terra, quam a te emerunt, diutius nullo modo stes, quia terram tuam cum equo emerunt, herbam cum freno, aquam cum sella. Et tu propter emphyteosim, id est inopiam et cupiditatem terram, herbam et aquam concessisti.*⁷

Nyilvánvaló, hogy az utolsó mondat értelmileg sántít: az *emphyteusis* jelentése ugyanis nem *inopia et cupiditas*. Annak a számára persze, aki ezt a szót használta vagy betoldotta, a jelentése ismert kellett legyen. A betoldás indítéka is kikövetkeztethető: valószínűleg zavarta az író jogérzékét a monda primitív erkölcsi-sége. Jogilag iskolázott lévén (az *emphyteusis* mint jogintézmény nem volt bevett a korabeli Magyarországon, ezért maga a szó sem adatolt korábról;⁸ használata egyértelmű bizonyítéka az alapos elméleti tudásnak) pontosan tudta, hogy egy ilyen üzlet jogilag semmis, mivel *fraus et dolus alicui patrocinari non debent*, amint azt Bolognában *regula iurisként* tanították.⁹ A krónikaszerkesztő kísérletet tett a monda átértelmezésére: nem *fraus et dolus* révén létrejött szimbolikus vétel történt nevetséges áron, hanem örökbérleti szerződés kötött, azaz *emphyteusis*. A szöveget tehát ilyesféle mondattal bővíthette: **tu per emphyteosim terram, herbam et aquam concessisti* (vö. ehhez Cod. Iust. 4, 66, 1: *rei, quae per emphyteusin data est*).

Hogy a krónikában az előző mondatban az *emerunt* ige fordul elő, az interpolátort aligha zavarta. Hiszen az *emptio* és az *emphyteusis* nem zárják ki egymást, amint az egy 1309-ben keletkezett

⁷ Chron. c. 28 – SRH I. 289.

⁸ [Vö. Boronkai, MKLSz III (1992) s. v.]

⁹ Lásd például Paulus Hungarus *Notabiliáját*, melyet a *Bibliotheca Vaticana Fond. Borghese* 261 jelzetű kézirata [http://digi.vatlib.it/view/MSS_Borgh.261] alapján idézünk. Ebben a fenti mondat többször is előfordul, pl. 85ra, 85^{rc}, 86rb.

magyarországi oklevélből látható:¹⁰ egy bizonyos Martinus Sartor hetvenkét márkáért *empcionis titulo* megszerzett egy házat, amelyért azután még *feudum seu pensio* címén évente 2 1/4 márkát is fizetnie kellett. Minthogy azonban hosszabb időn keresztül elmulasztotta ennek fizetését, elveszítette jogát a házra. Az oklevélben a következő indoklás olvasható: *emphyteota enim iuris regula suadente emphyteosi non persoluta a iure suo cadet*. Egyébiránt az *emphyteota* szó itt fordul elő először magyarországi oklevélben.¹¹ A mondat tulajdonképpen hivatkozás Nov. 7, 3, 2-re: *emphyteutae, qui non exsolverunt emphyteoticum canonem, fient omnino extranei emphyteomatis*.

Valamelyik későbbi átdolgozó számára azonban nem volt érthető ez a jogászai agyafúrtság; a szót magát sem ismerte. Ezért azután „magyarázatot” fűzött hozzá, tudniillik az *id est inopiam et cupiditatem* szavakat, és a *per* előjárószt is *propter*re változtatta új értelmezésének megfelelően. Mindenesetre föltűnő, hogy később ezen nem akadt fönn senki: minden kézirat ezt az értelmetlen olvasatot hozza.

Ez utóbbi tény azt bizonyítja, hogy a ránk hagyományozott szövegváltozat már a Képes Krónika keletkezése előtt megszületett, azaz legkésőbb a XIV. század első felében. Így az *emphyteusis* szónak ezt megelőzően, vélhetőleg a XIII. század végén kellett a szövegbe kerülnie. Interpolátorként elsősorban Ákos mester jön szóba.¹² Amennyiben a fenti rekonstrukció helyes, a fehér lóról szóló mondának még korábban kellett a krónikába kerülnie.

A krónika egy másik helyén hasonló szövegfejlődéssel számolhatunk: *Dum ergo capitaneus iste Arpad uteretur speciali quadam dignitate in Scytia, et hanc haberet ipsius generatio consuetudinem*

¹⁰ F. Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis II. Strigonii 1882, 613–614 [DF 236352].

¹¹ Paulus Hungarus *Notabiliájában* azonban – majd száz évvel korábban – az *emphyteota* szó ismételtelen előfordul: *Vaticanus* (lásd 7. j.) 77va, 77vb, 83ra.

¹² Jogi ismereteiről lásd Mályusz i. m. (1. j.) 11–15.

*Scithica legitima et probata, ut unus in expeditione gradientibus debeat anteire, in redeundo vero retrocedere.*¹³ A szöveg romlott, és pedig ismét egy jogi kifejezés félreértése miatt. A jelenlegi szövegváltozatban a *legitima et probata* jelzők nyelvtanilag csak a *generatio* főnévhez tartozhatnak. Egy ilyen *hyperbaton* azonban meglehetősen szokatlan a krónikában, és nem egészen érthető, hogy ebben az összefüggésben a *probata* mit kellene jelentsen. A megoldást e szavak közelében kell keresni: a jelzők eredetileg másik szóhoz tartoztak, tudniillik a *consuetudo*-hoz. Mind a római jogban, mind pedig a kánonjogban axiómának számított, hogy a *lex*, a *ius scriptum* és a *ius commune* mellett a jogszokás is érvénnyel bír. Amennyiben a jogi források egymásnak ellentmondanak, el kellett döntení, melyiké az elsőbbség. Ez egyáltalán nem mindig a *ius communé*t illette.¹⁴ Természetesen fontos volt utalni arra, hogy az adott esetben valódi, úgymond jogilag elismert *consuetudo* áll fönn. Ezt kívánják hangsúlyozni a szóhoz társuló jelzők, például *longa, antiqua*. A XIII. században azonban többnyire az *approbata* melléknév jelenik meg, amelynek első ismert adata 1229-ből való,¹⁵ 1243-tól fogva pedig igen népszerűvé válik.¹⁶ A *legitima* jelzőt is megtaláljuk a *consuetudo* mellett, azonban nem olyan

¹³ Chron. c. 28 – SRH I. 290.

¹⁴ *Consuetudo preiudicat iuri comuni in loco suo*, amint azt Paulus Hungarusnál olvassuk: *Vaticanus* (7. j.) 80^{vB}. Ellenben fol. 77^{rC}-n ez áll: *consuetudo iuri contraria non valet*. A kérdés erősen vitatott; a *Notabiliá*ban több mint húsz helyen találunk hasonló megfogalmazást, amelyben a *consuetudo* érvényessége, illetve érvénytelensége mondatik ki. Minthogy a *Notabiliá*ban az adott állítás az éppen tárgyalt esetre (vagy az éppen tárgyalt *rescriptumra*) vonatkozik, nem kell ellentmondást látnunk ebben.

¹⁵ T. Smičiklas: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagrabiae 1904–1916, III. 325.

¹⁶ Knauz: i. m. (10. j.) I. 348 (1243); I. 425 (1255); Wenzel G.: Árpád-kori új okmánytár. Pest, Budapest 1860–1874, VII. 260. (1248); 347 (1252); XI. 411 (1255) és még további tizenkét oklevél a XIII. századból. A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Budapest 1902–1916, II. 293 (1255).

gyakran és nagyobb időbeli szórással.¹⁷ Az általunk tárgyalt krónikahely tehát a következőképpen nyerhette el jelenlegi formáját: valamelyik XIII. századi krónikaíró még a *consuetudine Scythica* formulát találhatta a szövegben. Hangsúlyozni akarván, hogy ennek a *consuetudónak* az érvényessége minden kétség fölött áll, hozzáfűzte a *legitima et approbata* jelzőket. Egy későbbi átdolgozó, aki a jogi terminológiában kevésbé volt járatos, a helyet nem értette meg pontosan; így született meg a *consuetudinem* olvasat (melyet *hanc* mutatónévmással hozott összefüggésbe), a további három szót pedig a *generatio*hoz tartozó alanyeseteknek vette. Erre a tévedésre a *legittima* szó indíthatta, mely a *generatio*hoz értelmesen kapcsolhatónak tűnt. Így az *approbata* elvesztette az értelmét, a helyét az átdolgozónál a *probata* vette át.¹⁸

Mint látható, ez a hely a korábban tárgyaltéhoz hasonló módosuláson esett át; a belőle levonható kronológiai következtetések is hasonlóak.¹⁹ A XIII. században megszületett az az elmélet, hogy a magyar nép a régi időkben saját maga által kormányzott közösséget alkotott. Ebben a szellemben áll a következő a krónikában: *Hungaris autem VII sine auribus, pro eo ut vivi redierunt et se occidi cum sociis non elegerunt, communitas talem sententiam dedisse perhibetur: omnia que habebant amiserunt, tam in re stabili quam mobili, ab uxoribus et pueris illos separantes, pedites sine calceis, proprium nil habere permiserunt.*²⁰ A *sententiam dare, tam in re stabili quam mobili, proprium* fordulaton kívül a *communitas* szó is figyelemre méltó, amely

¹⁷ Törvénytövegekben egyszer: *Decretum Ladislai* I. 31 (1092); oklevélben csak háromszor: Wenzel i. m. (16. j.) XI. 112 (1211); X. 434 (1282–1300); XII. 81 (1383).

¹⁸ [A rekonstruálható szöveg tehát talán ez lehetett: *et hanc* [sc. dignitatem] *haberet ipsius generatio consuetudine Scythica – legitima et approbata – ut ...*]

¹⁹ Mályusz i. m. (1. j.) 61 Ákos mesternek tulajdonítja a jelen szövegváltozatot; véleményem szerint ő csupán az interpolátor volt, akinek a kiegészítését azután valaki félreértette.

²⁰ Chron. c. 36 – SRH I. 293.

a magyarok közösségét jelöli. Ennek a fogalomnak ugyan fontos szerep jut Kézai Simonnál,²¹ de az idézett hely nála nem található meg. Ezt az elképzelést előbb a XIII. századi társadalomelmélettel,²² azután – véleményem szerint helyesen – a jogtudománnyal hozták kapcsolatba.²³ Ebben az összefüggésben bír jelentőséggel, hogy Paulus Hungarus *Notabiliájában* egyértelműen megfigyelhetők a korporációtan kezdetei. Annyi az eltérés, hogy ő az *universitas* kifejezést használja; ezzel különféle egyházi és világi testületeket jelöl, melyek autonóm intézményként rendelkeznek azzal a jogosultsággal, hogy vezetőiket maguk válasszák, maguk számára kötelező normákat (*statuta*) állapítsanak meg, tagjaikat megbüntessék. A *socius* szó ugyanebbe az irányba mutat: Bolognában ez a neve valamely diáktestület tagjának.²⁴ Egy a mai jogban nem használatos terminus fordul elő Péter király fenyegető szavaiban: *Si aliquamdiu sanus fuero, omnes iudices tam clarissimos et spectabiles quam pedaneos, centuriones (et etiam decuriones add. S) ac villicos omnesque principes et potestates in regno Hungarie Teutonicos constituam.*²⁵ Ezen a helyen kívül a *iudices pedanei* kifejezést legkorábban egy 1298-as oklevélben találjuk,²⁶ amely tele van római jogi és kánonjogi utalásokkal, ami egyértelműen mutatja azt az irányt, ahonnan a kifejezés a krónikába került.

²¹ Szűcs i. m. (5. j.) 444–464.

²² Váczy P.: A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században; Kézai Simon mester. In: Károlyi Árpád-émlékkönyv. Budapest 1933, 546 skk.

²³ Lásd az 5. jegyzetet.

²⁴ A *Notabilia* megfelelő helyeit egy korábbi tanulmányban idéztem és tárgyaltam: Die Geschichte des Bologneser Studiums bei Paulus Hungarus. *Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio classica.* Tomus III (1975) 97–106. [Jelen kötetben a hivatkozott tanulmány később megjelent magyar változatát közöljük: Adalékok a bolognai egyetem történetéhez Paulus Hungarus *Notabiliájában*.]

²⁵ Chron. c. 71 – SRH I. 324.

²⁶ Gárdonyi A.: Budapest történetének okleveles emlékei I. Budapest 1936, 335.

A helynek megvan a párhuzama Kézai Simonnál: *Si aliquamdiu sanus ero, omnes iudices, spectabiles, centuriones, principes et potestates statuam Teutonicos et Latinos*. Könnyű belátni, hogy ez a hely kivonat a krónikából, mégpedig felületes kivonat: a *spectabiles* szó a levegőben lóg. Ebből következik, hogy e szó már Kézai Simon előtt is a krónikaszöveg része volt.

Kevéssé nevezhető hízelgőnek Kálmán király jellemzése a krónikában: *erat namque habitu corporis contemptibilis, sed astutus et docilis, ispidus, pilosus, luscus, gibosus, claudus et blesus*.²⁷ Az utóbbi hat jelző, mely a király testi hibáit ábrázolja, meglehetősen ritka szó; aligha képzelhető el, hogy ezek csak úgy kiszaladtak volna a szerző tollából. Akkor hát honnét vette ezeket? A közvetlen forrást nem tudom megjelölni, figyelemre méltó azonban, hogy az utolsó négy melléknév a *Digesta* egyazon szakaszában jelenik meg,²⁸ de nem közvetlenül egymás mellett, hanem egyéb betegségek és testi hibák között elszórva. A szóalakok egy része némileg eltérő, a *Digesta*ban *luscerosi* és *gibberosi* áll. Ugyanezek a jelzők a *Leviták könyvében* is megtalálhatóak:²⁹ *nec accedat ad ministerium eius (sc. Dei), si caecus fuerit, si claudus . . . si gibbus*. Isidorus *Leviticus-kommentárja* a szót olyan formában hozza, mely a krónikabelihez a legközelebb áll: *gibbosus*.³⁰ A maradék két melléknév megtalálható Jeromos *Isaiás-kommentárjában*: *Seir . . . interpretatur hispidus et pilosus*.³¹ A *Leviticus*-hely alapján bizonyos valószínűséggel megállapíthatjuk szerzőnk forrását: egy kánonjogi értekezés kellett legyen, melyben a pappá szentelés akadályai (*irregularitates*) voltak felsorolva, és melynek szerzője a Szentírás és az egyházatyák mellett a *Digestát* is kiaknáztta.³²

²⁷ Chron. c. 142 – SRH I. 421.

²⁸ Dig. 21, 1, 3; 21, 1, 10; 21, 1, 13.

²⁹ Lev. 21, 20.

³⁰ Quaest. Lev. 13, 3 (idézve a ThLL s. v. alapján).

³¹ Idézve a ThLL s. v. *hispidus* alapján.

³² E. Feine: *Kirchliche Rechtsgeschichte* I. Weimar 1954², 346 szerint a szentelési akadályok rendszerezése a XIII. században történt meg.

Kimondottan jogelméleti ismeretekről árulkodik a következő hely: *Dux Almus severitate regis Stephani minoris seu mediam capitis diminutionem passus fuerat. Quamvis fuisset obcecatus, tamen mortem timens de rege Stephano fugierat in Greciam.*³³ Amint azt a iustinianusi *Institutiones*ban³⁴ olvashatjuk, *minor sive media capitis deminutio* akkor áll fönn, amikor valaki a *civitast* elveszíti, a *libertasát* viszont megőrzi. Pontosan ez történt *dux Almusszal*, akinek a hazájából menekülnie kellett (azaz elveszítette *civitasát*), de menekülése révén szabad maradt (azaz *libertasát* meg tudta őrizni). Ennek a helynek az *Institutionesszal* való kapcsolatát már a korábbi kutatás is fölismerte.³⁵ Erre alapozva (*minoris* helyett) Madzsar I. a *minorem* konjektúrát javasolta. Mindenesetre a krónikában az utalás a római jog ezen intézményére mégiscsak játékos: a *duxot* sem el nem ítélték, sem nem száműzték. Helyzete így lenne leírható: mintha *capitis deminutio mediát* szenvedett volna el. Ezen értelmezés szerint értelmesnek tekinthető a hagyományozódott szövegváltozat, amennyiben föltételezzük, hogy itt a *seu* kötőszó (nem egészen korrektül) *quasi* jelentésében szerepel.

³³ Chron. c. 157 – SRH I. 442.

³⁴ Inst. 1, 62, 2.

³⁵ Madzsar i. m. (1. j.) 2; őt követve Horváth i. m. (1. j.) 280 is. Könnyebben érthetővé válnak a középkori átdolgozók baklövésai, ha fölidézzük, mennyire téves ennek a helynek az értelmezése – Madzsar I. és Horváth J. helyes magyarázata ellenére – az újabb fordításokban. A német fordításban ezt találjuk: *Auch der Fürst Almus litt schwer unter der Strenge des jüngeren Königs Stephan.* (Bilderchronik. Chronicon Pictum. Budapest 1968, II. 146). Az angol fordítás sem jobb: *By king Stephen's cruelty Duke Almus was made to live but half a life.* (The Hungarian Illuminated Chronicle. Budapest 1969). Egészen dőre a magyar fordítás: *Kisebbik István király kegyetlensége folytán Álmos herceg is mintegy félig fővesztést szenvedett.* (Képes krónika. Budapest 1971, 110.). [Bollók János későbbi fordítása (Budapest 1984, majd 2004) a helyes értelmezést adja: *Álmos herceg István király kegyetlensége folytán szenvedte el jogállásának kisebb vagy középső korlátozását.*]

Zárásképpen foglaljuk össze a kronológiai megfigyeléseket. Kimutatható volt, hogy a hagyományozott szövegváltozatban bizonyos jogi terminusok (*emphyteusis*, *consuetudo legitima et approbata*) félreértés áldozatai lettek. Minthogy a szövegromlások minden kéziratban megvannak, nem lehet azokat késői másolóknak tulajdonítani. Ezeket a terminusokat a XIV. század első felének szerkesztői már nyilván nem ismerték, noha korabeli oklevelekben továbbra is előfordulnak, vagy éppenséggel ebben az időben bukkannak föl (*emphyteusis*). Ez a meglepő eredmény azzal magyarázható, hogy az Anjou-kor krónikáiról az egyházi társadalom más rétegéhez tartoztak, mint a korábbiak. A XIII. század végéig a magyarországi historiográfia a világi klérus kezében volt. A következő században ezt a szerepet a minoriták vették át. Nekik nem volt jogi képzettségük; egyenesen tilos volt számukra, hogy ilyen tanulmányokat folytassanak.³⁶ Azok a szöveghelyek, melyek a római jog és a kánonjog alapos ismeretéről tanúskodnak (és a helyek száma valószínűleg még növelhető), az Anjou-urak előtti korba tartoznak, melyet a középkori magyar történetírás jogtudományi korszakának is nevezhetnénk. Ebben a tekintetben a krónikáírók között a csúcspont Ákos mester és Kézai Simon.

További kérdés, hogy mikor kezdődött ez a korszak. Ebből a szempontból különös figyelmet érdemelnek a fentebb utoljára vizsgált helyek (Kálmán jellemzése és a *capitis deminutio*). Ezek a krónika egy olyan szakaszában olvashatóak, melyet a kutatás általában egy II. Géza (1141–1162) vagy utóda, III. István (1162–1172) idején működő, a szöveget kiegészítő szerzőnek tulajdonít. Ebben a szakaszban alig vannak interpolációk; a krónika XIII. század második felébe eső átdolgozása – úgy tűnik – nem ismeri, s csak később, a XIV. században vált a krónikakompozíció részévé.

³⁶ Így az 1279-es budai zsinat egyik kánonja; M. Szvorényi: *Synopsis critico-historica decretorum synodaliū. Vesprimii 1807*, 43 [= R. Hube: *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis. Petropoli 1856*, 125].

Elméletileg lehetséges, hogy az említett helyek ennek a korszaknak az interpolációi. Ha azonban fenti megfigyeléseink helyesek, akkor a késői krónikaszerkesztőknek ilyen mértékig kimondottan teoretikus interpolációt, mint a *capitis deminutio media* említése, aligha merhetünk tulajdonítani.

Mindebből az következne, hogy ezek a helyek már az eredeti szövegben is megvoltak, azaz hozzávetőleg a XII. század közepén születtek. Azonban ez a föltételezés sem minden nehézség nélkül való. A római jogi és kánonjogi ismeretek elterjedése bizonyos összefügg a külföldi egyetemjárással. Párizsban a XII. század vége felé kimutatható néhány magyar diák; sőt egy már a század közepén is.³⁷ Ő azonban valószínűleg csak kivétel. Egyébként ismert személyről van szó, a későbbi Lukács érsekről, akinek nincs kapcsolata a krónikával. Arra sincsen okunk, hogy az ő esetében vagy a többiek esetében éppen jogi tanulmányokat föltételezzünk. A jogi tanulmányok valódi központja Bologna volt, de a szakirodalom szerint ez magyar szempontból csak a XIII. század közepétől bírt jelentőséggel.³⁸ A kérdés újabb vizsgálata arra látszik utalni, hogy már a XIII. század második évtizedében találunk ott bizonyos számban magyar diákokat.³⁹ Túlzott merészség lenne, hogy még ennél is messzebbre, akár a XII. század közepéig visszamenjünk. Ennek a korai korszaknak az okleveles anyaga sem támasztja alá a római jogi és kánonjogi képzettség föltételezését. Meg kell elégednem itt annyival, hogy utaljak ezen helyek kronológiai problémáira, anélkül, hogy megoldást kínálhatnék.⁴⁰

³⁷ [A. Budinszky: Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter: Ein Beitrag zur Geschichte dieser hohen Schule. Berlin 1876, 226–234.]

³⁸ Veress E.: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Budapest 1941, 1–2; Bónis Gy.: Középkori jogunk elemei. Budapest 1972, 22–23, 29.

³⁹ Lásd a 21. jegyzetet.

⁴⁰ [Az ellentmondás föloldhatóan látszik azáltal, hogy már a párizsi diákok esetében vannak jogi tanulmányokra utaló adatok, lásd Gerics főntebb hivat-

Római jogi és kánonjogi terminológia a XII–XIV. századi
magyar történetírásban

A jogi terminológia további rendszeres vizsgálata a magyar középkor fennmaradt írásos emlékeiben talán ennek a kérdésnek a tisztázásához is hozzájárul, és az ilyen irányú kutatásoktól más téren is fontos irodalom- és művelődéstörténeti eredmények várhatóak.

kozott fejtegetéseit i. m. (4. j.), valamint Lukács érsekre vonatkozólag Györffy Gy.: Becket Tamás és Magyarország. Filológiai Közöny 16 (1970) 155.]

Ritoók Zsigmond: A GÖRÖG ÉNEKMONDÓK

Apollo Könyvtár 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.*

Az ötvenes évek derekán – évekkel a gyűjtő halála után – megjelent egy szerb-horvát folklórgyűjtés. A klasszika-filológia ritkán szokott foglalkozni ezzel a területtel. Ezúttal azonban más a helyzet. Egy tekintélyes tudós (Rudolf Pfeiffer) 1970-ben megjelent, s a tudományunk antik előzményeit vizsgáló könyvében a következő mondattal emlékszik meg róla: *Igazán nem tudom, miben segíthetné Homéros megértését.*

Vajon mi a magyarázata e szkeptikus megjegyzésnek? Kérdésünkre választ ad a gyűjtő neve: Milman Parry. Annak a Parrynek a gyűjteményéről van szó, akinek az elmélete új korszakot nyitott a Homéros-kutatásban. A homérosi költészettel foglalkozó könyve és tanulmányai a húszas évek végén és a harmincas évek elején jelentek meg, s a maguk korában jószerével visszhang nélkül maradtak. Igazi hatása a második világháborút követő időszakban bontakozott ki, Lord, Kirk, Notopoulos és mások munkásságában. Az epikus nyelv sztereotip fordulatait (formuláit) vizsgálva Parry és követői vezették be a Homéros-filológiába az orális (sikerült magyar szóval: szájhagyományozó) költészet fogalmát. Az évszázados Homéros-vita számos problémája új megvilágítást kapott. Sok kérdésről kiderült, hogy a kutatás helytelen alternatívákkal dolgozott, s ezért nem tudott helyes megoldásra jutni. Néhány ilyenre Ritoók is utal könyvében. Például, hogy egy vagy több költő műve-e az eposz, vagy hogy egy-egy ismétlődő sor melyik előfordulása az „eredeti”. Ugyanakkor számos új probléma is

* Antik Tanulmányok 23 (1975) 162–163.

felmerült. Így nincs egyetértés abban, hogy voltaképpen mi tekintendő formulának, vagy hogy a görög költészet orális szakasza időben meddig terjed, lezárul-e Homérosszal, vagy beletartozik-e az egész korai hexameteres költészet.

Pfeiffer megjegyzésére visszatérve, arról persze lehet vitatkozni, hogy egy-egy adott népköltészeti *corpus* gazdagítja-e Homéros-ismeretünket; Parry felfedezésének jelentőségét azonban aligha vitathatja ma már valaki komolyan.

Ritoók Zsigmond könyve ott kezdődik, ahol Parry és követői abbahagyják a munkát. Nem az elméletet akarja bizonyítani (erre már nincs szükség), hanem következményeit igyekszik fölmérni. Ha az eposz valóban szájhagyományozó költészet terméke, akkor – minden néprajzi párhuzam emellett szól – kellett, hogy legyen egy réteg, egy „szakma”, amely hivatásszerűen foglalkozott az epikus hagyomány őrzésével és előadásával. Mit tudunk róluk? Az *aoidosokra* és *rhapsódosokra* vonatkozó adatokat szorgalmas filológusok már réges-rég összeszededgették. Mennyivel előbb azonban tudásunk most, hogy a görög énekmondók kiléphetnek a régiségtan lapjai közül, s a sokhelyütt még élő népi epikus énekesek alakja világítja meg őket.

Az első fejezet a görög irodalomból ismert költő-avatásoknak a folklór-párhuzamok segítségével történő interpretációjával indul, majd az énekmondó reprodukív-produktív „munkamódszerének” dialektikáját elemzi.

A második fejezet sorra veszi az alkalmakat, amikor az énekmondó föllépett. Az eposzok elsősorban a *basileusok* környezetében, „udvari” körülmények között szerepeltetik az énekmondót; a későbbi tudósítások viszont az előadások „piaci” körülményeiről számolnak be. Mintegy mellékszálként a szerző tisztázza a homérosi himnuszok eredeti funkcióját. Fontos lépés az athéni epikus előadásokra vonatkozó híradások elemzése. Egy Kynaithosra vonatkozó Pindaros-scholion és a pseudo-platóni *Hipparchos*

dialogus egy helye arra a következtetésre vezet, hogy Athénban – és más területeken is – a VI. század vége felé az énekek szabad előadása már nem felelt meg a kötött szöveget kívánó hallgatóság elvárásának. Ez vezetett (többek között) a versenyek szabályozásához (vagy újraszabályozásához). A megoldás kronológiai oldala meggyőző – bizonyos nehézségek azonban így is magyarázatlanul maradnak. Nevezetesen, ha Kynaithos maga is Homérida volt (amit Ritoók is elfogad), s ugyanakkor a régi, kötetlen előadásmód híve, akkor nincsen forrásunk olyan „énekes-iskoláról”, amelynek a kötött szöveg őrzését, Kynaithossal és forrásaival szemben az új, szöveghű előadásmód elterjesztését tulajdoníthatnánk. Vajon elképzelhető-e a VI. században olyan széles olvasóréteg (s olyan mértékű könyvtermelés), hogy egyedül az írásos szöveg ismeretének terjedése kikényszeríthette az énekesek vonakodásával szemben az új előadásmód általánossá válását? További, ehhez kapcsolódó kérdés, miként kerülhetett sor a szájhagyományozó költészet virágzásának idején a terjedelmes eposzok lejegyzésére, s ha valóban sor került rá, hogyan vészelt át a lejegyzett mű mintegy két évszázadot addig, amíg a VI. században valóban szükség is lett a rögzített szövegre.

Az epikus előadás természetesen közönséget tételez föl. A második fejezet záró része a költő és közönségének kölcsönhatását vizsgálja. A körültekintő szövegelemzés és szellemes értelmezés mintapéldái ezek a lapok. Mit jelent az, hogy az *aoidos* elsősorban gyönyörködtetni akar? Mi a szerepe az epikus dalnak a hírnév megőrzésében? Miért van központi jelentősége a hírnévnek az eposzok világában? Volt-e nevelő hatása az epikus költészetnek, ahogyan az antikok hitték? Mi az epika és az igazság viszonya Homérosznál és Hésiodosznál? A kérdések nem újak; a válaszokat azonban érdemes elolvasni!

A harmadik – utolsó és legterjedelmesebb – fejezet *Az énekmondó a társadalomban* címet viseli. A szerző kísérletet tesz arra,

hogy az énekmondás fejlődéstörténetét beillessze a görög társadalom fejlődésébe. A nehézség nyilvánvaló: a korai görög társadalomról igen hézagosa az ismereteink, márpedig a vizsgálódás határait Ritoók egészen a Kr. e. III. évezredig terjeszti ki. Anélkül, hogy reprodukálnám a Ritoók által rajzolt fejlődésvonalat, vagy kétségbe vonnám a konstrukció tetszetősségét, szeretnék rámutatni néhány kérdéses pontra.

A költészet mágikus előzményeit elfogadva is, véleményem szerint nem bizonyítható, hogy a görög hősepika egyenes ágon a mágikus költészetből származik. Az a körülmény, hogy az énekes sem az eposzban, sem a történeti korban nem kapcsolódik semmiféle kultuszhoz, szertartáshoz, inkább e föltételezés ellen szól. Voltak avatási szertartások, volt termékenységvarázsló halottkultusz, s elvileg kapcsolódhatott hozzájuk a példaképekkel vagy ősökkel való kapcsolatot tudatosító hősepika. Semmi nyoma azonban annak, hogy az *aoidosok* vagy *rhapsódosok* valóban szerves résztvevői lettek volna az ilyen szertartásoknak. Az ezzel kapcsolatban felhozott helyek (például az *aoidosok* Hektór siratásán) az epikus énekmondóknak más műfajban történő alkalmi szerepléseként értelmezhetők – ahogyan alkalmilag előadhatnak táncdalt is.

Túlságosan keveset tudunk a Homéros előtti epikáról ahhoz, hogy a mykénéi epika esetében jelenközpontúságot tételezzünk föl, s az átmeneti kornak tulajdonítsuk a fordulatot a nyomorúságos jelentől a dicsőséges múlt felé. Az irodalom és az objektív történeti valóság viszonya aligha ilyen egyszerű. Egyrészt van-e jelenközpontú hősepika? Szükséges-e objektíve dicsőséges kor ahhoz, hogy hősepika alakuljon ki? A délszláv hősepika egyik központi figurája, Kraljevics Marko jelentéktelen, török (!) szolgálatban álló hűbéres volt.

Az eposzban szereplő fejedelmek háza népéről szólva Ritoók az *Odysseia* szóhasználatát követi, s szinonimaként fogja fel a *kéryx*,

„húsosztó” és *therapón* szavakat. Az *Ilias* azonban nem támasztja ezt alá. Abban több, igen kiemelkedő *therapón*nal találkozunk: Patroklos, Mérionés vagy Lykophrón, akit Aias és Teukros mint kedves szüleiket tisztelt. Róluk aligha állíthatjuk, hogy kisebb tisztelet járt nekik, mint az énekmondóknak. A különbség nemcsak a társadalmi megbecsülés mértékében rejlik, hanem abban is, hogy a *kéryx* és a „húsosztó” bizonyíthatóan eredetileg a törzsi-nemzetségi társadalom tisztségviselője volt; részben szakrális funkciókkal. A *therapón* olyannyira nem volt az, hogy többjük idegen nemzetségből származott, s földönfutóként került egy-egy fejedelem környezetébe (az *Ilias*ban Patroklos, Lykophrón, Phoenix). Ahol a két eposz között különbség figyelhető meg, általában az *Ilias* az archaikusabb. Ezért abból, hogy az *Odyssiában* az énekmondó együtt szerepel a *kéryx*szel, a „húsosztóval” és a *therapón*nal, csak arra következtethetünk, hogy az énekmondó is a *basileus* háza népéhez tartozott; az énekmondó kultikus vonatkozásaira csak akkor, ha be tudnánk bizonyítani, hogy úgy lett a háznép tagja, mint a *kéryx*, s nem úgy, mint a *therapón*.

A harmadik fejezet nagyvonalú epikatörténeti rekonstrukciója persze megállhat e kétségbe vonható pontok ellenére, másrészt viszont hipotézis marad, még ha ellenvetéseink megalapozatlannak lennének is. Viszont számos pompás Homéros-interpretáció van itt is; példaként kínálkozik Phémios, Démodikos és Agamemnón énekmondója sorsának elemzése, s bennük az *aoidos*-sors valószínűleg megrajzolt jelenének, negatív vonásoktól megtisztított példájának és reálisnak rajzolt múltjának a bemutatása.

Amint az olvasónak már eddig is világos lehet, Ritoók könyvét tudományunk jelentős nyereségeként könyvelhetjük el. Nemcsak széles folklorisztikai és filológiai megalapozottsága kötelez arra, hogy önálló tudományos teljesítményként üdvözljük, hanem határozott koncepciója, a bizonyító anyag szuverén ismeretén alapuló világos okfejtése és eredményei is.

IDŐ ÉS TÖRTÉNELEM

A Marót Károly emlékkonferencia előadásai.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem

Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 7.

Szerkesztette: Kákossy László és Gaál Ernő. Budapest, 1974.*

1973. június 6. és 8. között rendezte az Ókortudományi Társaság, a Magyar Néprajzi Társaság Folklore Szakosztálya és a Nemzetközi Vallástörténeti Társaság (IAHR) Magyarországi Nemzeti Bizottsága Marót Károly halálának tizedik évfordulójára való megemlékezés-képp *Idő és történelem* című konferenciáját. Az elnöki megnyitóval együtt huszonhat előadás hangzott el, ebből tizenhetet tartalmaz a kötet.

Bár talán fölöslegesnek tűnik arról beszélni, ami kimaradt a kötetből, mégis szóvá kell tenni az elnöki megnyitónak és Ortutay Gyula tanulmányának (ez utóbbi címe: *Marót Károly*) hiányát. Marót Károly pályafutásának, tudományos fejlődésének és legfőképp eredményeinek, jelentőségének felmérése nem csupán filológiatörténeti feladat, hanem útmutatás is a további munka számára. Mint ismeretes, nem volt könnyű szerző, tanítványok „iskolája” sem maradt utána; így annál nagyobb a veszély, hogy eredményei még a hazai kutatás számára is elsikkadnak. A kötetben csupán egy cikk, Dömötör Tekla előadása foglalkozik munkásságával, mégpedig a folklór-kutatás szemszögéből.

Az elnöki megnyitó hiánya még egy okból zavaró: ahhoz, hogy a konferencia sikerét felmérjük, ismernünk kellene, milyen célt akartak a szervezők megvalósítani. Vagy másképp fogalmazva: hogyan kell értenünk a konferencia címe és alcíme közti viszonyt.

* Antik Tanulmányok 23 (1975) 167–168.

Vajon a címben megjelölt téma vizsgálata volt-e a cél, vagy egyszerűen csak a tisztelgés Marót Károly emléke előtt? Az első lehetőségre utal, hogy a cikkek fele szorosan kapcsolódik a témához, s szemmel látható az a törekvés, hogy különböző tudományos területek művelői szóljanak hozzá (már a tudományágak felsorolása is imponáló: egyiptológia, semitológia, sinológia, mongolisztika, görög és latin filológia, továbbá folklorisztika). Másfelől a tanulmányok jelentős hányada csak igen-igen közvetve kapcsolódik a konferencia címéhez.

Kezdjük szemlénket azokkal az előadókkal, akik az *Idő és történelem* téma egyes részkérdéseit vizsgálják. Az időfogalom mitológiai tükröződését egyiptomi anyagon Kákossy László mutatja be. Nagyjából párhuzamos ezzel a mongol hiedelemvilág vonatkozásában Lőrincz László tanulmánya. Az időképzetek és nyelvi kifejezésük viszonyát csupán egy tanulmány taglalja, mégpedig a mongol nyelvben Kara György. Az idő filozófiai aspektusa kerül előtérbe egy Atharvavéda-himnusz értelmezése kapcsán, Wojtilla Gyula tanulmányában. Az idő értelmezhető a változások lehetőségének is, így tartozik ide Pleidell Orsolya erősen spekulatív, kevés elsődleges bizonyító anyaggal dolgozó, ám szellemesen nagyvonalú tanulmánya az ókori egyiptomiak statikus és dinamikus világgképéről. Egészen konkrét viszont Wessetzky Vilmos cikke egy meroéi uralkodó jelvényeiről, melyeken (többek között) örökkévalóság-szimbólumokat is felfedez.

A tanulmányok egy további csoportja az időt a történet szemlélet oldaláról vizsgálja. Ecsedy Ildikó sinológiai cikke és Katona Imre magyar folklór-anyagon végzett vizsgálata mellett ide tartozik Borzsák István imponálóan széles perspektívájú áttekintése a *translatio imperii* gondolat történetéről a klasszikus antikvitásban.

Már ebből a rövid áttekintésből is kiderül, hogy még azok az előadók is, akik igyekeztek a konferencia témájához hozzászólni, nem mind ugyanarról beszéltek, mert más a filozófiai idő és

más a köznapi (mondjuk a mitológiában kifejezésre jutó) időfogalom, s ismét egészen más, ha a történeti tudat idővonatkozásait vizsgáljuk. Mindez mit sem jelent az egyes tanulmányok értékére vonatkozóan, az a – talán naiv – igény azonban, hogy a kötet a tematikus tervezés miatt több lehet, mint egymástól független tanulmányok sorozata, nem valósult meg.

A kötet többi dolgozata csak lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódik a konferencia témájához. Fóti László az Egyiptomra vonatkozó görög tudósítások egy homályos pontját egymással konkuráló egyiptomi hagyományok feltételezésével magyarázza. A méhnek a szaiszi korban feltűnő kultuszát Nagy István mint ősi, részben félreértett képzetek archaizáló felújítását értelmezi. Gaál Ernő egy urartui istennév új értelmezését terjeszti elő, mely jól megfelel az urartui *pantheon* felépítésének. Marót Károly kutatásaihoz kapcsolódik Komoróczy Géza dolgozata. Az ellenkező véleményekkel szemben hangsúlyozza a hésiódosi *Theogonia* keleti eredetét, s a legközelebbi párhuzamnak ő is a Kumarbi-mítoszt tartja. Ez azonban szerintem nem a korai mezopotámiai mitológiából ered, hanem a Földközi-tenger keleti partvidékén, a hurriak körében keletkezett, a Kr. e. II. évezredben. Ennek lehetőségét ugyan más kutatók is felvetették, a kérdés minden vonatkozásának gondos vizsgálata, az eltérő megoldások részletes cáfolata azonban feltétlenül előrelépést jelent. A klasszikus görög irodalomnak a hazai kutatásban elhanyagolt nagy költőjéről, Pindarosról közöl rövid tanulmányt Horváth Judit. A versenyjátékok és a pindarosi vallásosság közti összefüggés, az ódáknak kifejezésre jutó ideológia és a társadalmi valóság közti ellentmondás elemzése nagyon tanulságos; a téma feltétlenül megérdemli a továbbgondolást és a kiszélesítést.

Az időrend szerint haladva Bollók János tanulmánya következik Epikuros istenfelfogásáról. Meggyőzően bizonyítja, hogy az istenek létének állítása Epikurosnál nem következetlenség vagy

megalkuvás, hanem ismeretelméletének szükségszerű következménye; a továbbiakban kísérletet tesz az epikurosi istenek szubsztanciális létének meghatározására is. A pergamoni vallás néhány kérdésével Kertész István tanulmánya foglalkozik. Azokat a bel- és külpolitikai tényezőket elemzi, melyek az eredetmondaként szereplő Télephos-mítosz kiválasztásánál és a Zeus-oltár kisebb frízének megalkotásánál szerepet játszhattak. A nyitva hagyott vagy csak föltételesen megoldott kérdések eldöntéséhez talán a numizmatikai ábrázolások elemzése nyújthat szempontokat.

Már az ismertetésből is kiderülhetett, hogy eltekintve attól a – talán nem is jogos – várakozástól, amit a cím kelt, a kötet mérlege pozitív. Különösen örvendetes, hogy nagyszámú fiatal kutatót üdvözölhetünk a kötet munkatársai között. Egy valamit azért szóvá kell tenni, éppen Marót Károly emlékére hivatkozva. *Genius*ának egyik legjellemzőbb sajátsága volt, hogy egymástól igen távol eső korok és területek kutatási eredményeit és tanulságait tudta egybelátni, egymásra vonatkoztatni és egymás segítségével értelmezni. Kötetünk szerzőinek többsége nagyon is tiszteletben tartja a diszciplínák (és aldiszciplínák) közti határokat.

Mályusz Elemér:
A THURÓCZY-KRÓNICA ÉS FORRÁSAI

Tudománytörténeti tanulmányok 5.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.*

Thuróczy Jánosnak, a királyi személynöki bíróság ítélmesterének krónikája középkori történetírásunk utolsó darabja, mintegy betetőzése és összefoglalása. Több százados krónikaírói hagyományt folytat: elődeinek szövegét is átveszi, persze kora szükségleteinek megfelelő módosításokkal – de ezt már a korábbi gesta- és krónikaírók is így tették. És éppúgy, mint azok, folytatja az írásművet saját koráig. Munkájának még a címében is megtartja a krónika elnevezést, melyet humanista kortársai gondosan kerültek.

A munka azonban már Mátyás udvarának humanista légkörében készült. Írója nem egyházi személy, hanem az abszolutizmus megvalósítására törekvő kormányzat hivatalnoka. Az új idők jele az is, hogy a krónika nyomtatásban jelent meg, már a szerző életében. A *Budai Krónika* nyomtatott kiadása megelőzte ugyan, viszont Thuróczy munkája XV. századi kiadásai után sem merült feledésbe. Újabb kiadásai és XVI. századi német fordítása révén széles körben terjedt.

Legalábbis a XVIII. századig. 1766-os bécsi kiadása óta (amely már a hatodik volt!) többé nem jelent meg, sem a XIX. század múltrajongása, sem a XX. század történeti vagy irodalomtörténeti érdeklődése – úgy látszik – nem tartotta méltónak arra, hogy újra kiadja. Magyarul egészében sohasem jelent meg. A *Monumenta Hungarica* első köteteként 1957-ben csupán a krónika 1382

* Irodalomtörténeti Közlemények 79 (1975) 401–402.

utáni részét adták ki magyarul, a fordítás azonban rendkívül hevenyészett, gyenge munka. (Lásd Gerézdi R. bírálatát: ItK 1959, 142–146.)

Ha Mályusz Elemér ismertetendő könyvének megjelenéséből arra következtetne valaki, hogy fordulat állott be Thuróczy hazai megbecsülését illetően, nagyot tévedne. Mint az előszóból kiderül, a könyv külföldi kezdeményezésnek köszönheti létrejöttét: egy szovjet forráskiadvány bevezetőjének készült.

A munka első része *Előzmények* cím alatt historiográfiánk első négy évszázadának áttekintése. Időrendben, a krónika-kompozíció egyes rétegei, illetve szerzők szerint halad. Természetesen nem tér ki minden részletkérdésre, azonban mint e sokat vitatott terület biztosnak tűnő eredményeinek világos és szabatos összefoglalása feltétlenül figyelmet érdemel. Az egyes szerzőket írói mivoltukban is igyekszik jellemezni. Nem a szerző hibája, hanem a hazai és külföldi előmunkálatok hiányának tudható be, hogy e jellemzésekben egy dimenzió csak igen elmosódottan van jelen; az a tény tudniillik, hogy ezek az írók nemcsak a hazai fejlődés láncszemei, hanem a középkori európai latin nyelvű irodalomnak is részei.

A következő fejezetek tárgya Thuróczy János és krónikája. Mályusz Elemér itt azokat az eredményeket használja föl és építi tovább, amelyekre 1944-es tanulmányában jutott (amelyet egyébként egyszer sem idéz). Az azóta eltelt idő hazai kutatásai közül értékesíti Kardos Tibor néhány megfigyelését is. Előbb az író életpályáját ismerteti, családi körülményeit, hivatali tevékenységét, s ehhez kapcsolódva tárgyalja a krónika keletkezését is, mégpedig abban a sorrendben, ahogyan az egyes részek (Kis Károly története, A szkíta-hun-magyar történet, Zsigmondtól Mátyásig) készültek. Körültekintő alaposággal tisztázza, milyen forrásokat használt Thuróczy munkája egyes fázisaiban. De az egyezéseknél még tanulságosabbak az eltérések, ahol a krónikaíró elhagy va-

lamit forrásából, vagy módosít. Ezek a helyek éles fényt vetnek politikai vagy írói szándékaira, tendenciáira. A krónika utolsó részének vizsgálatánál Mályusz gondosan számba veszi Thuróczy-nak szóbeli forrásra visszamenő híradásait is: mintaszerű a Kont Istvánról szóló népi ének felhasználásának elemzése.

Az utolsó fejezetben, amely Thuróczyt mint történetírót és írot méltatja, a szerző összefoglalja a forráskritika idevonatkozó tanulságait, elemzi világnézetét, írói magatartását, stílusát, s ennek alapján igyekszik kijelölni helyét irodalmunk történetében. S ha középkori történetírásunkat nem lehetett következetesen beágyazni európai keretekbe, akkor itt bőven kárpótol az eszmétörténeti összefüggések (asztrológia, Fortuna és *fatum*, Macchia-velli) fölmutatása, s Thuróczy írói mintaképének, Guido de Columna XII. századi lovagregényének megélése. Thuróczyt Kardos Tibor az 1957-es fordítás mellett megjelent tanulmányában mint reneszánsz-humanista írot mutatta be, elvetve a korábbi kutatás (Kaszák József) felfogását, amely szerzőnk középkori vonásait hangsúlyozta. A kérdést – alighanem végleges eredménnyel – eldönti Mályusz Elemér: Thuróczy stílusban, történelemfelfogásában alapvetően középkori író, akire azonban hatottak bizonyos humanista gondolatok, anélkül, hogy ezek uralkodó és meghatározó jegyekké váltak volna.

Mályusz Elemér munkája ékes bizonyítéka annak, hogy a történeti-forráskritikai és az irodalomtörténeti módszer korántsem zárja ki egymást. Kiváltképp korai emlékeink vizsgálata csak a kettő együttes alkalmazása esetén hozhat tartós eredményeket. E kettős szempontú vizsgálat eredményeinek magasrendű szintézise valósul meg e tanulmányban.

A BIZÁNCI IRODALOM MŰFORMÁI*

A legjelentősebb nyelvi változás, amelynek irodalmi-műfaji következményei a középkorban jelentkeztek, már a késő antik nyelvfejlődésben lezajlott. A hellénisztikus kor nyelvi egységesülése a történelmi görög dialektusok helyébe a „közös beszédmodort”, a *koiné dialektost* hozta: ebben a korábbi zenei hangsúly helyét az expiratorikus vagy dinamikus hangsúly foglalta el. Ugyanezen folyamat következményeképp a korábbi nyelvállapotban meglevő különbség a hosszú és rövid magánhangzók között megszűnik: valamennyi hangsúlyos magánhangzó kissé megnyúlik, viszont a hangsúlytalanokat röviden ejtik. Ugyancsak eltűntek a diftongusok is. Tekintettel arra, hogy a klasszikus kor verselésének alapja az időmérték, tehát a hosszú és rövid szótagok szabályos váltakozása volt, a bizánci irodalomnak meg kellett teremtenie azt a verselést, amely a nyelv törvényeinek megfelelt.

A bizánci irodalom klasszicizáló tendenciájának tulajdoníthatjuk, hogy az új verselés csak hosszú kísérletek során alakult ki, s nem is tudott egyedulalomra jutni, mert az antik metrika makacsul tartotta magát, például az epigrammában egészen a korszak végéig. Az első hangsúlyos verseléssel írt költemények Grégorios Nazianzénos (Nazianzi Szent Gergely) versei közt maradtak ránk. A hangsúlyos verselés a bizánci himnuszköltészetben érvényesült teljes pompájában. A világi irodalom területén Geórgios Pisidés verselése mutatja a legvilágosabban az átmenetet: az antik metrika szerint írt jambikus sorai a hangsúlyt is figyelembe veszik. Ez a legfontosabb előfutára a XII. századtól uralkodóvá váló,

* Görög irodalmi formák II. Bizánci kor. In: Világirodalmi Lexikon III (1975) 674–675.

ugyancsak jambikus lejtésű, tizenöt szótagos *versus politicus*nak, a hangsúlyos bizánci verselés fő formájának.

Műfaji tekintetben a bizánci irodalom az antik nyomán haladt. Minden bizánci műfajnak megvan az antik előzménye; megváltozott azonban a műfaji hierarchia szerkezete: valamennyi drámai műforma kihalt, lényegesen kevesebb lírai műfajt műveltek; az epikai műfajok közül gazdagon virágzik a verses és prózai regény, a hagiográfia és a történetírás. Ugyancsak vezető műfaj a retorika.

A verses műformák között a legjelentősebb a himnuszköltészet (korábbi válfaja a *kontakion*). A VIII. században felváltja az összetettebb kompozíciójú, terjedelmesebb *kánon*. A himnuszköltészet nagy alkotókorszaka a X–XI. században ért véget. A verses epika jelentős alkotása a *Digenés Akritas* eposz. Nagy népszerűségnek örvendtek a verses regények; részint a hellénisztikus szerelmi regény sablonjaiból készültek, részint lovagi témákat dolgoztak fel valószínűleg nyugati minták alapján, de feldolgoztak antik és bizánci témákat is. A kisebb lírai műfajok között az egész korszakban gazdagon virágzott az epigramma. Sok, úgynevezett alkalmi költemény maradt ránk, melyekben a császári család legfontosabb eseményeit – házasságkötés, diadalmenet, gyászeset – énekelték meg. Jellegzetes műfaj a szatirikus vers is; ezek egy részének szerzője ismeretlen.

A legjelentősebb prózai műfaj a bizánci irodalomban a történetírás. Két formáját művelték. Az első az antik történetírás hagyományait folytató kortörténet, mely elsősorban a művelt rétegek számára készült. Írói-művészi tudatosság, gondos szerkesztés, kritikai álláspont és az antik írók utánzása (nyelvi vonatkozásban is) jellemzi. A másik irányzat az alsóbb rétegek igényeit kielégítő krónikaírás. A világ teremtetésével kezdik munkájukat, s a bibliai zsidó és a római történelem hagyományait is feldolgozva jutnak el a saját korukig. Népies hang, naivság és erős vallásos szemlélet jellemzi őket.

A verses regények írása mellett, azt megelőzve virágzott a prózai regény, mely a keleti elbeszélő próza alkotásait fordította-adaptálta a bizánci közönség számára (*Barlám és Jozafát, Szindbád*). Bár irodalmi értéke vitatható, a bizánciak számára az egyik legfontosabb prózai műfaj a rétorika volt. Eredeti demokratikus funkcióját elvesztve, a rétorika Bizáncban az udvari reprezentáció fontos kellékévé vált. Egyházi válfajai, a katekézis és a homília az egész bizánci korszakban virágzottak. Az elbeszélő próza különösen gazdagon virágzó területe volt a hagiográfia.

A X. század előtti gazdag népi vagy népies legendairodalomból csak igen keveset ismerünk; ekkor ugyanis Symeón Metaphrastés az egész legendaanyagot átdolgozta a klasszicista stílusideálnak megfelelő nyelvre és stílusra, megfosztván ezzel eredeti naiv bájától. Sok prózai szatíra is maradt ránk, zömükben Lukianos-utánpotok.

A bizánci irodalmi hagyomány tekintélyes részét képezik a szaktudományos munkák. Ezek között is az első helyen áll a teológiai irodalom. Dogmatikai munkák, vitairatok, szentíráskommentárok képviselik az elméleti teológiát, aszkétikus-misztikus iratok pedig a gyakorlati hitbuzgalmi célú irodalmat. Történelmi szempontból jelentős a hadtudományi irodalom, az úgynevezett taktikák. Történelmi és eszmetörténeti jelentősége van a gazdagon virágzó fejedelmi tükör irodalomnak. A késő bizánci korból ránk maradt számos szaktudományos (matematikai, asztronómiai, orvosi, grammatikai, filozófiai) traktátus voltaképpen átmenetet képez az önálló tudományos munka és a tankönyv között. A nagy kulturális örökség megtartásának és rendszerezésének az igénye hívta létre a bizánci lexikonokat; köztük legfontosabb a X. században készült *Suda*.

A BIZÁNCI IRODALOM DIÓHÉJBAN*

A középkori görög irodalom, mely az antik görög irodalomhoz csatlakozva több mint ezer esztendőn át, egészen a középkori görög birodalom 1453-ban bekövetkezett bukásáig virágzott, a bizánci irodalom nevet viseli. Ezt az elnevezést elegendőképpen indokolja, hogy Bizánc (Konstantinápoly) volt ekkor a görög kulturális és ezen belül az irodalmi életnek szinte egyetlen központja (éppen a fejlődés legjelentősebb szakaszaiban, csak a legkorábbi és az utolsó korszakban voltak más központok is). A korszak irodalmi hagyatéka mennyiségileg is hatalmas; az irodalmi alkotótevékenység itt megszakítatlanul folyt azokban a századokban is, amikor a latin nyugaton a műveltség mélypontra jutott. S noha az antik görög irodalomhoz képest, a művek értékét tisztán esztétikai szempontból vizsgálva, jóval kevesebb „remekmű” keletkezett, mégis több műfajban, így például a történetírásban és a himnuszköltészetben kimagasló alkotások jöttek létre. Igen gazdag és sokszínű a hagiográfiai irodalom is. Noha a dogmatikai vitairatokat tartalmuknál fogva ma nem tekintjük irodalmi műveknek, ezek korántsem akadémikus viták termékei, s a szerzők szenvedélyes állásfoglalása, a gondolatok mögül előlépő egyénisége irodalmi értéket ad műveiknek.

A bizánci irodalom egyik fontos jellemzője egyházi meghatározottsága volt. Az alkotások zömét teológiai-hitbuzgalmi művek teszik ki. Különösen nagyszámú a Bizánc történetét végigkísérő nagy dogmatikai harcok vitairodalma. Szigorúan orthodox keresztény világnézet alapján állnak a világi művek is. (Ez alól csak néhány késői satíra jelent kivételt.) Másik jellegzetesség az antik görög

* Görög irodalom II. Középkori (bizánci) görög irodalom. In: Világirodalmi Lexikon III (1975) 680–683.

irodalmi példaképek gondos, sokszor szolgai követése: bizánci befogás szerint éppen ez az utánzás (*mimésis*) adta a művek irodalmi értékét, ezért népköltészet, népköltészeti ihletésű művek vagy modern értelemben vett „eredeti” alkotások lejegyzésre nem kerültek. Ez alól csak az utolsó korszakban találunk kevés kivételt, ám a ránk maradt ilyen természetű művek is többnyire „tudós” átdolgozásról árulkodnak. Ezért az írásművekben nagy szerepet játszik a forma, amelyet nemegyszer virtuóz tökéletességig fejlesztenek, ám öncélúsága, illetve a szerző műveltségének fitogtatása gyakran szembeötlő. A műveknek „irodalmi” nyelven kellett szólniuk: ez pedig a klasszikus attikai írók műveiből absztrahált nyelv volt, s egyre távolabb került a mindennapi érintkezés nyelvétől.

Amiképp a bizánciak klasszicisztikus irodalomfelfogása, kulturális és társadalmi gőgje megakadályozta, hogy irodalmuk a népköltészettől megtermékenyüljön, ugyanúgy korlátozta annak lehetőségét is, hogy más népek irodalmának hatása alá kerüljenek. Mindazonáltal az első korszakban jelentős keleti – elsősorban szír – hatások érték. Nyugati hatásokkal csak az utolsó periódusban találkozunk. Annál jelentősebb azonban a bizánci műveltség és irodalom kisugárzása a vele kapcsolatba került népekre. A középkori bolgár, szerb, orosz, grúz és örmény irodalom Bizánc említi nevelkedett, s az itáliai reneszánsz és humanizmus is fontos impulzusokat kapott tőle.

Az irodalmi alkotók jelentős része Bizáncban is a papsághoz tartozott. A középkori latin irodalomtól eltérően azonban nagyszámú világi szerzőt is ismerünk. Az irodalmi élet legfontosabb központja a császári udvar volt. Jelentős alkotóközpontok voltak a kolostorok is; külön hely illeti meg ezek között a konstantinápolyi Studios-kolostort. A kontemplatív, aszkétikus életeszmény hangsúlyozása azonban műveltségellenes tendenciákkal járt együtt, így a bizánci kolostorok korántsem játszották azt a kulturális szerepet, amit a nyugati szerzetesség.

A proto-bizánci irodalom kora

Az első korszak az új császári székhely, Konstantinápoly fölvátásától (330) Iustinianos uralomra léptéig (527) terjed. E korszak még kettős arcú. Egyfelől még az antik irodalom utolsó korszaka, melynek képviselői a szónok Libanios (314–393?), tanítványa, a pogány restaurációt megkísérlő császár és író, Iulianos (331–363) vagy az utolsó nagy pogány epigrammaíró Palladas (IV–V. század). A kereszténységgel való szembenállás uralkodó filozófiája az újplatonizmus, s utolsó nagy képviselője, Proklos (412–485). Az utolsó pogány kulturális központ, az athéni újplatonikus „egyetem” bezárására csak 529-ben került sor. Másfelől ez az a korszak, amelyben a kereszténység a császár által is támogatott vallás, az egész birodalmat szervezetileg is átfogó egyház lett. Kialakul tehát egy új irodalom, mely szellemében keresztény (s ennyiben folytatója a korábbi századok ókeresztény irodalmának), de új módon viszonyul a császárhoz, az államhoz, s a birodalom pogány kulturális hagyományaihoz.

A kereszténység és e hagyomány összeegyeztetése a negyedik századi nagy kappadókiai egyházatyák, a két Gergely (Grégorios Nazianzénos és Grégorios Nyssénos, azaz Nazianzi Szent Gergely és Nyssai Szent Gergely) és Basileios (Nagy Szent Vazul) műveiben valósul meg gyakorlatilag is. Az új tartalom egyelőre megelégszik a régi formákkal: a homilétika magáévá teszi az antik rétorika vívmányait, amelyeket a kortárs újszofisztika közvetít hozzá. A keresztény ékesszólás legnagyobb képviselője Ióánnés Chrysostomos (Aranyshájú Szent János; 349 körül – 407). Az első keresztény himnuszok írói (Synesios, Grégorios Nazianzénos) antik versmértékben, a Kr. e. VII–VI. század nagy görög lírájának formái szerint alkottak. Eusebios kaisareiai püspök (III–IV. század) történelmi munkájának középpontjába az egyház történetét állította, s ezzel a több száz éven át virágzó egyháztörténet-írást kezde-

ményezte. A hatodik század elején Dionysios Areopagités (Areopagita Szent Dénes) álnéven alkotó teológus (Pseudo-Dionysios Areopagités) – a bizánci egyház egyik legnagyobb teológusa – a kortárs pogány újplatónikus filozófiát is felhasználta. A kialakuló hagiográfia egyik első, a későbbiek számára példamutató alkotása Athanasios (Nagy Szent Atanáz; 296–373) Szent Antal-életrajza. A korfordulót jól érzékelteti Nonnos (V. század) munkássága: a Dionysos-mondát feldolgozó nagy epikai alkotása (Διονυσιακά) mellett, amely a késői, antikizáló pogány epika alkotásai közé sorakozik be, ugyanabban a stílusban feldolgozta a János-evangéliumot is (Μεταβολή).

A korai bizánci irodalom kora

Ezt a kort Iustinianos uralomra léptétől a IX. század közepéig számítjuk. Iustinianos nagy hódításai után a belső és külső válságok sora következett, s a birodalom Kis-Ázsiára és a Balkán-félsziget déli részére szorult vissza. Bár nevében tovább őrizte rómaiságát, nyelve végérvényesen, az élet minden területén görög lett.

Míg az előző kor tartalmi és eszmei síkon hozott újat, e kor-szak már új műfajok feltűnésének is tanúja. Rhómanos Melódos himnuszaiban gyökeresen új műfaj jelentkezik, a *kontakion* (VI. század). A költészet, az egyházi szónoklat és a zene új szintézise valósul meg, immár nem az antik időmértékes verselés, hanem a középkori hangsúlyos verselés alkalmazásával. A *kontakion*-költészet virágkora a VI–VIII. század; számos, ekkor keletkezett költemény ma is része az orthodox egyház liturgiájának. A VIII. században alakul ki, először talán Andreas Krétés (Krétai András) műveiben, egy új himnuszműforma, a *kontakion*nál bonyolultabb szerkezetű, valószínűleg zeneileg is újítást jelentő *kánon*.

A hangsúlyos jambikus lejtésű tizenkét szótagos verselés (*dó-dekasyllabos*) Geórgios Pisidés műveiben bukkan föl először (verselése azonban eleget tesz az antik jambikus verselés szabályainak is). Művei – félúton az epika és az *enkómion* között – a műfaji határok elmosódásáról tanúskodnak.

A történetírásban egymás mellett él az antik historiográfia mintái szerint alkotó Prokopios, az egyháztörténet-írók sorát lezáró Euagrios és az első krónikaíró, Malalas (mindhárman a VI. században). Az utóbbival egy új, jellegzetesen bizánci műfaj jelenik meg, az alsóbb rétegek igényeit kielégítő, hiányos műveltségű szerzetesek által írt világkrónika.

A bizánci teológia utolsó egyéniségei: Maximos Homologétész (Hitvalló Szent Maximosz; VII. század) és a monofizita vita (Krisztus emberi és isteni természetének viszonyáról) egyik központi alakja, Ióannés Damaskénos (Damaszkuszi Szent János; VII–VIII. század). Az utóbbi életművéhez számos *kánon* is tartozik, s valószínűleg az ő műve a *Barlám és Jozafát* regény görög változata is. A teljesen keresztény tartalmú epigramma mestere a Studios-kolostorbeli Theodóros (Theodóros Studitész; 759–826), akitől több *kánon* és nagyszámú érdekes levél is maradt.

A korszak utolsó két évszázada (a mintegy 650–850 közötti időszak) rendkívül szegény irodalmi alkotásokban; a birodalom a legsúlyosabb válságát élte át ebben az időben, s ugyanakkor elkeseredett belső harcok osztották meg Bizáncot. Valószínű, hogy az írásművek hiánya a szándékos pusztításnak is következménye.

A virágzó bizánci irodalom kora

E korszak a képromboló mozgalom felszámolásával (843) kezdődik (850 körül), és a XI. század közepéig tart. Elejére esik a konsztantinápolyi „egyetem” „újraalapítása”. A műveltség szintjének

általános emelkedéséről tanúskodnak az ettől a kortól kezdve egyre gyarapodó szaktudományos írásművek (bár a tudományok rendszere nem lépett túl a késő antik hét szabad művészet (*septem artes liberales*) körén, s a művek is nagyrészt az antik tudományosság eredményeit rendszerezgetik).

E téren is kiemelkedett a korszak elején élt államférfi, egyházfő és író Phótios (IX. század), kinek irodalmi ízléséről és érdeklődéséről *Könyvtár* (Βιβλιοθήκη) című műve árulkodik, melyben az irodalmi körében olvasott művek kivonatát adja. Levelei is tanúi a korszak élénk szellemi életének.

Az antikvitás iránt megnőtt érdeklődés megnyilvánult kéziratok felkutatásában s antik auktorok jegyzetelésében, amint ezt Arethas (860 körül – 932) működése mutatja. A X. század egyébként is a nagy kivonatóló és összefoglaló művek kora. VII. Kónstantinos (Porphyrogennétos) császár és köre összegyűjtötte és kivonatolta az akkor hozzáférhető történelmi iratokat, számos ma már elveszett művet is, s munkájuk eredményeit több, különböző szempontok szerint összeállított műbe gyűjtötték. Kónstantinos Kephalas régebbi gyűjteményekből és saját gyűjtéséből összeállított nagy epigrammagyűjteménye, amelynek alapján a *Anthologia Palatina* készült, az ókori és középkori görög epigrammairodalom leggazdagabb gyűjteménye. Ugyancsak ebben a században jött létre a nagy *Suda*, egyfajta enciklopédikus lexikon is.

A hagiográfiai irodalomnak a kor igényeihez alkalmazkodó, klasszicisztikus stílusban való átdolgozása fűződik Symeón Metaphrastés (X. század) nevéhez. Átdolgozásait a bizánci egyház is átvette, s ez a korábbi hagiográfiai irodalom nagy részének elveszéséhez vezetett. A szerzetes krónikák sorába tartozik Geórgios Monachos (IX. század közepe) munkája, melynek különös jelentőséget kölcsönöz, hogy a későbbi bizánci krónikák és az ebben az időben Kónstantinos és Methodios (Cirill és Metód) testvérpár által megterített szlávok krónikái ezen alapulnak. Tovább él a tör-

téneti monográfia is Genesios (X. század) és a Theophanés-féle krónika folytatóinak munkásságában (*Theophanes Continuatus*). A XI. század jelentős költői Christophoros Mytilénaios és Ióánnész Mauropus. A misztikus irodalom az ifjabb Symeón (Új Teológus; 949–1022) műveiben egyik csúcspontját éri el, különösen himnuszaiiban. A korszak vége felé élt a kiemelkedő Michaél Psellos (1018–1079?), nagy polihisztor, filozófus, történetíró, szónok, levélíró és költő.

A késői bizánci irodalom kora

A késői bizánci irodalom kora a XI. századtól a birodalom bukásáig (1453) terjed. E kort bizonyos mértékig tagolja Konstantinápolynak a negyedik keresztes hadjárat idején a keresztesek által történt elfoglalása (1204) és ugyanitt az úgynevezett Latin Császárság fennállása 1261-ig.

E korszak irodalma sajátos ellentmondást mutat: egyrészt egyre szigorúbb és merevebb klasszicizálás jellemzi, másrészt viszont épp ez az a korszak, melyben a népköltészeti eredetű irodalom felbukkanásának tanúi vagyunk, amely tematikában, műfajilag, de még nyelvében is szakít a klasszicizáló hagyományokkal (bár a bizánciak ezeket a műveket nem tekintették irodalmi alkotásoknak). Az irodalmi hagyományok szívóssága megakadályozta, hogy a nyugati fejlődéshez hasonlóan Bizáncban is a XIII. századtól kezdve fokozatosan a nép nyelvén írt alkotások vegyék át a vezető szerepet. A klasszicizáló irodalom – amelyet a kialakuló nemzeti öntudat is a görögség egyedül adekvát kifejezésének érzett – még jelentős műveket tudott teremteni.

A történetírás ebben a korban éri el csúcspontját Anna Komnéné (1083–1147?) és Nikéasz Chóniatész műveiben (1155 körül – 1217). A XII. században élt Eustathios thessalonikéi érsek szer-

teágazó rétorikai és homilétikai működése mellett terjedelmes Homéros-kommentárt hagyott ránk. Újabb és újabb kísérletek történtek az antikvitástól örökölt tudásanyag hozzáférhetővé tételére a nagy polihisztorok, mint Niképhoros Grégoras (1295 körül – 1360) vagy Geórgios Pachymerés (1242–1310) részéről.

A kor teológiai hagyatéka is igen terjedelmes, irodalmilag azonban kevésbé jelentős. Önállóságra törekvés nélkül rendszerezik az eretnekségeket, és cáfolják őket a Szentírásból és a korai egyházatyákból vett idézetekkel. Az egyik első ezek sorában Euthymios Zigabénos (1050 körül – 1118 körül) műve, amelynek már címe is jellemző: *Dogmatikai fegyvertár* (Πανοπλία δογματική). Az utolsó századok misztikus irányzata, a *hésychasta* mozgalom hívta életre a bizánci misztika utolsó alkotásait (Nikolaos Kabasilas; 1319/23 – 1391 után). A klasszicizáló irodalom még egy új műfajt is meghódít ebben a korban: a XII. századtól egymás után tűnnek föl a késő antik misztikus-allegorikus szerelmi regények mintájára írt verses szerelmi regények. A regényirodalom megjelenése és gazdagodása a következő századokban új olvasóközönség megjelenéséről, új irodalmi igény jelentkezéséről tanúskodik. A szélesedő és erősödő feudális osztály és a városok polgársága egyaránt közönsége lett a szórakoztató irodalomnak. Egyik korai alkotás e műfajban Theodóros Prodromos *Rhodanthé és Dosiklés* című regénye. Prodromos egyébként jelentős nevet szerzett magának mint alkalmi versek költője, s mint paródiaíró is. Vitatott, hogy népnyelvi verseket is írt-e, vagy ezek a művek csak neve alatt maradtak-e fenn. A regények tematikája a XIII. században bővült, s történelmi témákat (például a trójai háború, Nagy Sándor) és lovagi történeteket is ebben a formában dolgoztak fel. A lovag-regényeknél gyakran ki lehet mutatni nyugati irodalmi hatást.

Az irodalmi ízlés részleges változásáról tanúskodik a szatíra megjelenése is; „művelt” változatai Lukianos-imitációk, „népies”

(de nem tiszta népnyelven írt) változatai közt számos állattörténet van.

Bizánc utolsó századának legérdekesebb egyénisége Geórgios Gemistos Pléthón (1355–1452), az egyetlen bizánci, aki az antik hagyományok formai követése helyett az antikvitás szellemi örökségének vállalásától várta a görögség megújulását, túllépve ezzel a kereszténységen is. Tanítása elővételezte és befolyásolta az itáliai humanizmust.

A bizánci irodalom utolsó alkotásai az elbukott birodalomnak állítanak méltó emlékművet: Laonikos Chalkokondylés, Geórgios Sphrantzés, Kritobulos és Dukas történeti munkái (XV. század második fele).

A TÖRTÉNETÍRÓ PROKOPIOS TÁRSADALMI HELYZETÉHEZ*

Bizonyára nem túlzás azt állítanunk, hogy a kaisareiai Prokopios a Kr. u. VI. század, sőt, talán a késő ókor legjelentősebb történetírója.¹ A bizánciak számára egy évezreden át megkérdőjelezhetetlen tekintélynek számított, de nagyra tartották az itáliai humanisták is.²

Híres-hírhedt titkos iratának, az *Anekdótának* felfedezése és közzététele azonban rossz fényt vetett rá. Gyűlölködő kirohanásai Iustinianos ellen – akit a *De bellis*ben még nagy tisztelettel emleget, a *De aedificiis*ben pedig valósággal az egekbe emel – erős ellenérzéseket váltottak ki a jeles császár és törvényalkotó tisztelőinek részéről.³ Prokopios tekintélyének valamiféle helyreállítását kísérelték meg azok a kutatók, akik kétségbe vonták a kis mű eredetiségét. Elméletük azonban tévesnek bizonyult. Így aztán kézenfekvőnek látszott a következtetés: a nagy történetíró éppenséggel gyenge jellem volt, *egy talpnyaló*, aki egyáltalán *nem tudott felülemelkedni egy rabszolga reményein és félelmein*.⁴

* Zum sozialen Standort des Historikers Prokopios. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Classica IV* (1976) 23–29. Fordította: Mészáros Tamás.

¹ K. Krumbacher: *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches* (527–1453). München 1897², 234; J. B. Bury: *History of the Later Roman Empire II*. London 1931, 419, 436; E. Stein: *Histoire du Bas-Empire II*. Paris – Bruxelles – Amsterdam 1949, 709–710; Moravcsik Gy.: *Byzantinoturcica I*. Berlin 1958², 492.

² Moravcsik i. m. (1. j.) 493; B. Rubin: *Prokopios von Kaisareia*. *PWRE* 45 (1957) 587–594.

³ Erről részletesen S. Mazzarino: *La fin du monde antique*. Paris 1973, 104–108.

⁴ E. Gibbon: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire VII*. London 1788, 51.

A magyarázatot a szerző társadalmi helyzetében keresték. F. Dahn alapvető monográfiájában korábban úgy nyilatkozott, hogy Prokopios a városi középosztályból származott, s hivatali pályafutása során emelkedett a társadalom legmagasabb köreibe. Próbált ugyan megfelelni az elvárásoknak, de alapjában csak egy újjgazdag, elvtelen törtető volt és maradt.⁵ Homlokegyenest ellenkező megoldást javasolt PWRE-szócikkében B. Rubin. Véleménye szerint a történetíró származása alapján az arisztokráciához tartozott, művében a bizánci uralkodó osztály legfelső rétegének eszméi és törekvései jutnak kifejezésre. Arisztokratikus-konzervatív felfogása Iustinianos társadalmi változásokat jelentő cezaropapizmusával szemben egyértelmű.⁶

A történetíró magas rangjára utaló közvetlen bizonyítékokat két forrásban találunk. Ióannés Nikiu krónikájában (mely a VII. század végén keletkezett, ránk azonban csak etióp fordításban maradt, ami egy ma már nem létező arab változaton keresztül megy vissza az elveszett eredetire) Prokopios nemesi származású, előkelő tisztségviselőként szerepel, a *Suda*-lexikon pedig *illustris*nak nevezi. A krónika többszörös fordítása és a lexikon időbeli távolsága azonban gyengíti fenti kijelentések bizonyító erejét, főleg ha arra gondolunk, hogy a Prokopioshoz időben közelebb álló, őt név szerint is említő szerzők (Euagrios, Agathias, epiphaneiai Ióannés, Menandros, Theophylaktos Simokattés) nem számolnak be hasonlóról. Mondhatnánk, hogy Prokopios közismert személy volt mint történetíró, s ez fölöslegessé tette, hogy neve mellett a rangját is külön megjelöljék, de ez az érv csak azon szöveghelyek esetében állna meg, ahol a Prokopios név önmagában fordul elő

⁵ F. Dahn: Prokopius von Cäsarea. Berlin 1865, 13.

⁶ Rubin i. m. (2. j.) 301 skk. Véleménye az újabb kutatásban általánosan elfogadott lett: H. Hunger: Kaiser Iustinian I. Anz. Akad. Wiss. Wien Phil.-Hist. Kl. 102 (1965) 341, 350; J. Irmscher: Geschichtsschreibers der justinianischen Zeit. Wiss. Ztschr. Univ. Rostock 18 (1969) 470; M. Folkerts: Prokop. Der Kleine Pauly IV. München 1972, 1065, 1068.

(esetleg a *kaisareiai* vagy *historikos*, illetve *syngrapheus* kiegészítéssel). Csakhogy Euagrius és Agathias következetesen *rhétornak* nevezi Prokopiost.⁷ Mármost ezzel az elnevezéssel rendszerint két késő antik történetírót emlegetnek: Priskost, magas rangú birodalmi tisztségviselő beosztottját, és Agathiaszt, aki ügyvéd volt.⁸

A VI. századból akad néhány példánk arra, hogy egy-egy szerző társadalmi helyzetét pontosan jelzik. Petros – eredetileg maga is *rhétor* volt, majd később *magistros*, aztán *patrikios* lett – történeti műve Πέτρου πατρικίου καὶ μαγίστρου munkájaként hagyományozódott, Hésychios neve mellett az *illustrios* szó szerepel, Zósimos mint *comes* és *exadvocatus fisci*, Iustinianos korának epigrammaszerzője, Makedonios mint *hypatikos* ismert, míg Eirénaios *repherendarios*, Eutolmios *illustrios scholastikos*, Paulos pedig *silentarios* volt.

Mind a *testimoniumok* anyaga, mind a VI. század gyakorlata egyértelműen Prokopios előkelő társadalmi helyzetéről tanúskodik. A kérdés tisztázásához azonban a szerző irodalmi tevékenységét kell vizsgálat alá vennünk. A korábbi kutatás ezt a feladatot részben elvégezte, ám a fennmaradt írások áttekintése egyenetlen. Elsősorban a *Titkos történet* elemzése állt a középpontban, ez alapján alakult ki Prokopiosnak mint a szenátori ellenzék hangadójának a képe. A *De aedificiis*t, a megrendelésre készült „hivatalos” dicsőítő iratot kihagyták a vizsgálódásból – joggal. Ugyanakkor meggyőződése, hogy a főmű, a *De bellis* a szükségesnél kisebb hangsúlyt kapott.

A továbbiakban megkíséreljük felhívni a figyelmet néhány sajátosságra a *De bellis* szerzőjének társadalmi-politikai világképében, melyek a fenti véleménnyel nincsenek összhangban.

⁷ Az erre vonatkozó szöveghelyeket idézi: J. Haury – G. Wirth (edd.): *Procopii Caesariensis Opera omnia* I. Lipsiae 1963, LXI–LXIII.

⁸ Agathiaszt *rhétornak* nevezi: Euagrius *hist. eccl.* IV, 24; V, 24 és Ioannes Epiph. p. 375 Dindorf.

Nézzünk mindjárt egy epizódot a gót háborúból! A háború kitörésekor a gót kézen lévő Ravennában élt egy *nem jelentéktelen* Presidius nevű római. Belisarios első sikereinek hatására Presidius titokban menekülni próbált. Anélkül, hogy tervét bárkivel megosztotta volna, kincseit – két értékes, drágakővel díszített markolatú tör kivételével – hátrahagyva úgy tett, mintha két szolgájával vadászni indulna. Miután a szökése sikerrel járt, Spoletóban csatlakozott Belisarios seregének egyik egységéhez, mely egy magas rangú tiszt, Kónstantinos parancsnoksága alatt állt, aki mindkét tört rövid úton elkoboztatta. A kirabolt férfi kétségbeesetten folytatta útját Rómába, ahová Kónstantinos is megérkezett. Nemsokára ostrom alá fogták Rómát a Vitigis vezette gótok. Az ostromzár ideje alatt Presidius türtőztette magát, de a gótok visszavonulása után elégtételt követelt. Felkereste Belisariost, aki megígérte támogatását. Csakhogy a hadvezér hiába próbálta rávenni alárendeltjét a török visszaszolgáltatására. Hosszú várakozást követően Presidius végül elveszítette türelmét: a Forumon megállította az arra lovagló Belisariost, és *fennhangon kiáltozva* nekiszegezte a kérdést, úgy rendeli-e a császár törvénye, hogy a barbárok elől menekülő oltalomkérőtől erőszakkal vegyék el mindenét, amije csak van. A nyilvánosság előtt elhangzott szemrehányás kínos helyzetbe hozta Belisariost. Másnap hívatta Kónstantinost és a többi tisztjét, ám ismételt intelme ezúttal sem hatotta meg a nyakas műgyűjtőt. Inkább a Tiberisbe hajítja – jelentette ki Kónstantinos –, de nem adja vissza a töröket. Belisarios ekkor a testőrségét szólította, hogy kikényszerítse a török visszaadását. Csakhogy Kónstantinos abban a hiszemben, hogy a sértődött hadvezér azonnal ki akarja végeztetni, előrántotta a kardját, és Belisariosra támadt. A jelenlévők az utolsó pillanatban mentették meg Belisariost, s lefogták a dühöngőt, míg a berontó testőrök végül el nem vezették. Néhány nappal később ki is végezték.⁹

⁹ Prokopios szövegét a 7. jegyzetben megadott kiadás alapján idézem. A szóban forgó hely: *de bellis* VI, 8, 2-17.

A konfliktus itt teljesen egyértelmű. Az egyik oldalon egy előkelő római áll (Ravennában szolgálai és kincsei vannak, a menekülésre vadászat szolgált ürügyül), míg a másikon egy kapzsi katonatiszt, talán félig barbár származású,¹⁰ aki fittyet hány előjárója parancsára, sőt, még fegyverrel is rátámad. Ezzel a történettel a szerző egyrészt példázhatta, hogy a martalóchad figyelmen kívül hagyja a jogot és a méltányosságot, másrészt hogy Belisarios az előkelők érdekében, vagy általában a polgári lakosság kedvéért még saját katonájával szemben is fellép. Ám a következtetés, amit a szerző a történethez fűz, egész másképpen hangzik: *Ez volt Belisarios egyetlen gyalázatos, jelleméhez méltatlan cselekedete, mindenki mással szemben nagyon is elnéző volt.*¹¹ Prokopios másutt is indokolatlannak nevezte Belisarios és Kónstantinos összetűzését.¹² Szemmel láthatóan csak Kónstantinos sorsa érdekli, mely sajnálattal és keserűséggel tölti el.¹³ Az állítólag arisztokrata szerző azonos társadalmi helyzetű itáliai polgártársával mit sem törődik. Önmagáért beszél, hogy még csak azt sem tudjuk meg, vajon visszakarta-e Presidius a két tört, és ha igen, hogyan.

Prokopios a történetet nem az arisztokrata, de nem is a felkapaszkodott újjgazdag szemszögéből meséli el. Ez az alternatíva ezúttal teljeséggel értelmezhetetlen. Magunk a katonákhoz közel álló személy hangját halljuk, akinek közömbös a civilek jajgatása, a tisztikar hangját, melynek tagjai minden körülmények között összetartanak – adott esetben akár még saját parancsnokuk ellenében is.

¹⁰ A *de bellis* V, 5, 3 együtt említi Bessasszal a következő megjegyzéssel: ἐκ τῶν ἐπὶ Θράκης χωρίων. Utóbbiról viszont a *de bellis* I, 8, 3 alapján tudjuk, hogy gót volt.

¹¹ *de bellis* VI, 8, 18.

¹² *de bellis* VI, 8, 1: ἐξ οὐδεμιᾶς αἰτίας λόγου ἀξίας.

¹³ Prokopios a *Titkos történet*ben is visszatér az esetre (*an.* 1, 24-29). Eszerint Belisariosnak felesége, Antónina sürgetésére kellett elrendelnie a kivégzést.

Ez a szerzői felfogás a *De bellis* más helyein is megfigyelhető. A polgári lakosság alulértékelése jellemzi például a Vitigis ostromolta Róma történetének bemutatását is. Ijedtségük és félelmük újra és újra szóba kerül, és ellentétben áll Belisarios felsőbbrendű magabiztosságával.¹⁴ Katonai szempontból használhatatlanok.¹⁵ Nem áttallanak hadvezetési kérdésekben tanácsokat osztogatni, amit Belisarios élesen visszautasít.¹⁶ Az egyes események és személyek értékelésénél újra meg újra átszűrődik a katonaság, illetve a tisztek szempontja. Csak a katonák képesek biztosítani a barbárok hűségét a birodalom irányába.¹⁷ A nyugatrómai birodalom bukása kapcsán a következő megjegyzést olvashatjuk: *Amennyire javult náluk (ti. a nyugati birodalomban) a barbárok helyzete, annyira csökkent a római katonák tekintélye.*¹⁸

Ravenna elfoglalása után Itáliában bevezetésre került a bizánci adórendszer. Prokopios szemében ez az intézkedés (a természetesen a császár által kiküldött) Alexandros logothetés személyes bűne, akit a következőképpen jellemez: *A katonákat örökösen a kincstárnak fizetendő büntetésekkel sújtotta. Igazságtalan tettei ered-*

¹⁴ *de bellis* V, 14, 16; 20, 5-7; 22, 1-3.

¹⁵ *de bellis* V, 28, 18; 29, 23-24.

¹⁶ A polgárok beszéde: *de bellis* VI, 3, 12-22; Belisarios válasza: VI, 3, 23-32. Utóbbi első mondata kifejezetten arisztokratikus megfogalmazást mutat: οἷδα δῆμον ὅτι πρᾶγμα ἀβουλότατόν ἐστι, καὶ οὔτε τὰ παρόντα φέρειν πέφυκεν οὔτε τὰ μέλλοντα προβουλεύεσθαι, ἀλλ' ἐγχειρεῖν μὲν εὐπετῶς αἰεὶ τοῖς ἀμυχήνοις, διαφθείρεσθαι δὲ ἀνεπισκέπτως ἐπίσταται μόνον. A folytatásból viszont egyértelműen kiderül, hogy ellenfeleinek kizárólag katonai ismereteik hiánya miatt tesz szemrehányást: πόλεμος γὰρ οὐκ ἐξ ἀλογίστου σπουδῆς κατορθοῦσθαι φιλεῖ, ἀλλ' εὐβουλία τε καὶ προμηθεΐα ... ἐπαγγέλλεσθε τοῖς πολεμίοις διὰ μάχης ἵεναι, πότε τὰς μελέτας τοῦ πολέμου πεποιημένοι; ἢ ποῖος τὰ τοιαῦτα ἐκμαθὼν τοῖς ὅπλοις οὐκ οἶδεν ὅτι ... Ebben a szövegösszefüggésben tehát a *démos* szó nem köznépet jelent szemben az arisztokratákkal, hanem polgári lakosságot szemben a katonasággal.

¹⁷ *de bellis* I, 19, 33.

¹⁸ *de bellis* V, 1, 4.

ményeképpen rövid idő alatt hírnevet szerzett magának a névtelenek között, mérhetetlenül gazdag lett a szegények között; ám a legnagyobb bűne mind közül az volt, hogy ügyködése létszámban és erőben gyengítette a sereget, ráadásul a katonák a veszéllyel is vonakodtak szembenézni. Alexandros itáliai tevékenységének bemutatásakor még egyszer szóba kerül hadseregellenes magatartása.¹⁹

Hasonlóan figyelemreméltó a szempontunkból a gót háborút bemutató harmadik könyv elejének nagy Belisarios-enkómionja is. A hadvezér jeles tulajdonságainak felsorolásába beékelődik egy fejezet uralmának (ἀρχή) népszerűségéről. A lakosság két rétege kedvelte őt átlagon felül. Mindenekelőtt a katonaság, másodsorban pedig a földművesek (ἄγροικοί). Ezt követi a magyarázat: a katonákkal mindenkinél bőkezűbben bánt, nagylelkűségét különböző alkalmak és példák bizonyítják.²⁰ Egy arisztokratikus beállítottságú szerző esetében elvárnánk, hogy a terjedelmes érenykatalógusban a hős származása is szóba kerüljön. Ha pedig a származás nem elég előkelő (mint Belisarios esetében), Prokopios hivatkozhatna arra, hogy egyszerű családból emelkedett a legmagasabbra. Erről azonban nem esik szó.

A fentebb említettekkel összhangban áll az a tény, hogy a bizánci társadalom legfelsőbb körei a *De bellis*ben legfeljebb csak érintőlegesen kerülnek szóba. Mindez a közélet legfontosabb szereplőinek esetében is igaz: kappadókiai Ióannés sorsáról csak egy kitérőből értesülünk,²¹ magában az elbeszélésben jóformán semmilyen funkciója nincs, jóllehet 541-ben bekövetkező bukásáig jelentős befolyást gyakorolt a birodalom politikájára. Petros Barsymés, a következő időszak legfontosabb alakja a *De bellis*ben egyáltalán nem szerepel.

¹⁹ *de bellis* VII, 1, 28; 1, 33.

²⁰ *de bellis* VII, 1, 4-22.

²¹ *de bellis* I, 24, 11-15; I, 25.

Szerzőnk érdeklődése egy másik réteg, a katonaság felé irányul. Hogy a hadvezérek és a magas rangú tisztek gyakori szereplői egy háborúról szóló műnek, az önmagában nem különösebben meglepő. Annál kirívóbb, hogy még az alacsony rendfokozatú katonák is megkülönböztetett figyelemben részesülnek. Elsősorban Belisarios testőrei (*doryphoroi* és *hypaspistai*) fontosak a szerző számára: megismerjük nevüket, származásukat, hősteteiket, sebesüléseiket.²² Köztük (akárcsak a tisztek között) nagy számban találunk barbárokat, de Prokopios származásuk ellenére őket is jól hangzó, érdemeiket hangsúlyozó kifejezésekkel mutatja be: kiemelkednek az ἀνδρεία, ἀλκή, ξύνεσις, ἀρετή dolgában, nevük mellett a δραστήριος, ἀγχίνοος, ἀγαθὸς τὰ πολέμια jelzők szerepelnek.²³ Ezek a szenátori rend eszményeit tükröző tulajdonságok, hangsúlyozza Rubin,²⁴ csak hogy Prokopios olyan személyekkel kapcsolatban említi ezeket, akiknek túlnyomó többsége minden, csak nem arisztokrata. A szerző tehát a klasszikus történetírás hagyományos, arisztokrata színezetű frazeológiáját alkalmazza, de kapcsolatai és személyes rokonszenve nem az arisztokratákhoz, hanem a tisztikarhoz köti. Mindez összhangban van életrajza biztosnak tekintett adataival. Valószínűleg fiatalon, 527-ben került Belisarios munkatársai közé, akit negyvenes éveinek elejéig (esetleg még tovább) minden hadjáratára elkísért.

²² A történeti műben mintegy harmincöt személyt ismerhetünk meg név szerint.

²³ Néhány példa. Az örmény Ióannésről, Belisarios optiójáról a *de bellis* III, 17, 1: ξυνέσεως δὲ καὶ ἀνδρίας ἐς τὸ ἀκρότατον ἦκων. Ugyancsak ő *de bellis* IV, 4, 19: ἀνδρίας τε γὰρ καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς εὖ ἦκων, πρῶτον τε τοῖς ἐντυγχάνουσι παρεῖχεν αὐτὸν καὶ ἐπιεικέστατον οὐδενὸς ἦσσαν. A *de bellis* III, 11, 12 két hunról: ἀνδρίας τε καὶ καρτερίας ἐς ἄκρον ἦκοντε. A *de bellis* I, 8, 3 két, római szolgálatban álló gót tisztről: γενναίω τε ὑπερφυῶς ἄμφω καὶ τῶν κατὰ τὸν πόλεμον πραγμάτων ἐμπείρω. További szöveghelyek a történeti műből: II, 19, 15; II, 30, 29; IV, 4, 29; IV, 22, 3; IV, 24, 14; V, 27, 4; V, 27, 11; V, 28, 23; V, 29, 20; V, 29, 39; VII, 28, 15; VII, 39, 1; VIII, 8, 15.

²⁴ Rubin i. m. (2. j.) 303.

Ez a hosszú háborús időszak, melynek során szoros közelségben élt a tisztekkel és *doryphoros*okkal, politikai és társadalmi nézeteire is mély benyomást gyakorolt. Közben a birodalmi arisztokráciához vagy az udvari körökhöz vajmi kevés köze volt.

A *Titkos történet* alapján a kutatók Prokopiosban a szenátori ellenzék képviselőjét látják. Megkíséreltem rámutatni, hogy ez az állítás a *De bellis* szerzőjére nem illik. De melyik műve alapján tudjuk megragadni szerzőnk valódi meggyőződését?

Mint ismeretes, a *Titkos történet* a szerző életében nem került nyilvánosságra. Hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy Prokopios ebben a művében mondta ki mindazt, amit a másik kettőben el kellett hallgatnia. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a *Titkos történet* is a nyilvánosság számára készült. A szerző a bevezetőben kortárs tanúkra hivatkozik szavainak igazolására.²⁵ Magától értetődik, hogy a művet Iustinianos életében nem lehetett közzé tenni. Valójában az író azt a benyomást akarja kelteni, mintha a művet a császár halála után írta volna. Mindig múlt időben beszél róla,²⁶ a bevezetőben pedig azt mondja: *míg az emberek, akik ezeket a tetteket elkövették, életben voltak, lehetetlen volt számomra ezeket feljegyezni úgy, ahogy kellett volna.*²⁷ Az írás keletkezése tehát összefüggésben állhat a császár valamiféle betegségével, és emiatt vélelmezhetette Prokopios az uralkodó mielőbbi halálát. Prokopiosnak továbbá politikai fordulattal is számolnia kellett, hiszen olyan császár uralkodása alatt, aki magát Iustinianos utódjának és életműve folytatójának tekinti, ugyanúgy lehetetlen lett volna a gyalázkodó irat megjelenése. A művet ennek megfelelően egy adott politikai pillanat hívta életre. Minden valószínűség szerint sietve készült: meglehetősen laza és (a történeti műhöz képest)

²⁵ *an.* 1, 5.

²⁶ Nemcsak cselekedetei bemutatásánál, hanem külseje leírásánál is: *an.* 8, 22: τὸ μὲν οὖν εἶδος τοιοῦτός τις ἦν.

²⁷ *an.* 1, 2.

kusza szerkezete alapján ez egyértelmű. Amikor aztán a pillanatot elszállt, a szerző is elveszítette érdeklődését és abbahagyta a munkát, anélkül hogy művét befejezte volna.²⁸ Így nincs okunk feltételezni, hogy Prokopios a *Titkos történet*ben őszintén és kendőzetlenül elmondta, ami a lelkét nyomta. A *Titkos történet*ből nagy biztonsággal csak arra tudunk következtetni, hogy mivel számolt a szerző egy kedvező politikai változás esetén.

Prokopios főműve a *De bellis*. Mindez kirajzolódik irodalmi és gondolati egységből, gondos kidolgozásából és stílusából, továbbá jól átgondolt és letisztult szerkezetéből. Másik két művében a szerző számos esetben hivatkozik a történeti műre: ez is azt bizonyítja, hogy ő maga személy szerint meglehetősen büszke volt rá. Összhangban áll állításunkkal az is, hogy ebben a művében, melyet az ötvenes években valószínűleg kétszer is kiadtak, a hatalmon lévő császárra kellett visszatekintenie. Ennek ellenére világosan látszik, hogy Prokopios nem tartotta titokban személyes meggyőződését. Rendszeresen bírálja a császár tetteit,²⁹ mégpedig az esetek többségében olyannyira kevésbé leplezett formában, hogy E. Stein a XIX. század alkotmányos monarchiáinak sajtóviszonyaira emlékeztető „szólásszabadságról” (*liberté de langage*) beszél a *De bellis* kapcsán.³⁰ Ha ez igaz, biztosra vehetjük, hogy a történeti műben a szerző társadalomszemlélete sem maradt titokban: annál is inkább, mert utóbbi messze nem volt annyira veszélyes, mint a császár bírálata.

²⁸ A szöveg állapota alapján S. A. Cengarle: Osservazioni al critiche al testo degli Anecdota di Procopio. RAL 26 (1971) 131–148 arra a következtetésre jutott, hogy a *Titkos történet* nem befejezett mű.

²⁹ F. H. Tinnfeld: Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie. München 1971, 19–20.

³⁰ Stein i. m. (1. j.) 720.

Darkó Jenő:
CSÁSZÁRIMÁDÓ RÓMA – KÉPROMBOLÓ BIZÁNC

Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Budapest, 1977.*

Írásunkban mindvégig követett célunk azt megérteni, amit egykor Bizáncban művészetnek tartottak – ígéri a Bevezetés. A szerző mégsem kíván művészettörténeti áttekintést adni, nem a művészet magánvaló mivoltának bizánci formája az érdekes, hanem az a sajátosság, amely Bizáncban a kultúra és a művészet közötti kapcsolatot jellemzi.

Ha az olvasó belenyugszik ebbe a célkitűzésbe, tovább olvasván a könyvet csodálkozva kénytelen megállapítani, hogy nagy részében sem a bizánci művészetről, sem a kultúra és a művészet közötti kapcsolatról nem esik szó. Olvashatunk viszont arról, hogy miért bukott el a római birodalom, hogyan lett a *principatus*ból *dominatus*, miért lett a kereszténység elismert vallás, majd államvallás (második fejezet). Aztán még messzebbről rugaszkodunk neki: Octavianus-Augustus *princeps*-címéről, a *principatus* ideológiájáról olvasunk, s a korai császárok címeiről (a harmadik fejezet első része; e fejezet vége, a keresztény császárság ideológiájának bemutatása már közelít a korhoz, ha nem is a témához). Az egyháznak bizonyosan szerepe volt a bizánci kultúra és művészet fejlődésében. Kérdés azonban, hogy ebből a szempontból a legfontosabb kérdések közé tartozik-e a klerikusok immunitása, az egyházi hierarchia kialakulása, vagy a patriarchátusok egymás közti viszonya (negyedik fejezet). Bizáncba az ötödik fejezettel jutunk el. Ez a képromboló mozgalommal és a képvitával foglalkozik. Mivel az előző részek időbeli határait nagyjából Augustus

* Antik Tanulmányok 24 (1977) 252–253.

és Iustinianos uralkodásával jelölhetjük ki, az ugrás a VIII–IX. századba meglepő – de ezzel véget is ér a munka.

A fenti tartalmi áttekintés némiképp érzékelteti, hogy a szerző szándéka s a könyv felépítése – legalábbis a recenziens számára – nem egészen világos. Ha jól értem a szerző gyakran homályos fogalmazását, azt a folyamatot akarja leírni, ahogy az antik világnézet helyet adott a középkorinak. Új világszemlélet jelentkezett a középkor merőben új társadalmában – írja, világosan azonban sehol sem fogalmazza meg, hogy mit tekint antik világnézetnek és mit középkorinak. Ehelyett egy látszólag szemléletes geometriai modellt használ: az antik világszemlélet horizontális, a középkori vertikális. A változás a római birodalom császárkori válságával függ össze, melynek során *a világról alkotott kép szerkezete is megváltozott, a perspektíva horizontálisból vertikálissá vált. A késő antik, már középkorinak mondható világnézet ... horizontális távlat helyett a vertikális összefüggésekre irányította a figyelmet.* Arra azonban, hogy az egyik vagy a másik világkép végül is hogyan nyilvánult meg, mondjuk az irodalomban, a filozófiában, netán a művészetben, más szóval, hogy egyáltalán létezett-e, Darkó nem tér ki. Elvont főneveket kedvelő stílusára is jellemző a következő, ugyanerre a témára vonatkozó mondat: *A hatalom súlyával megnövelt vertikális összefüggés felismerése iszonyúan nyomasztó teherrel nehezedett az alattvalókra, ami a földi halandó szemében parányivá zsugorította az egyént. Megszüntette a horizontális perspektívát, és megteremtette a már középkori szemléletet, a magába zárkózó befelé fordulást.*

Darkó történeti terminusokat minden konkrét jegyüktől megfosztva, mintegy szimbólumokként használ. Az antik világkép szerint a *polis* terméke. Nos, a *polis* ebben az ideológiai értelemben aligha lehet szinonimája az antik városnak, még csak a görög városállamnak sem, hanem csak a Kr. e. VI–V. század legfejlettebb görög városállamainak, ahol a demokratikus fejlődésnek legalább a csírái megvoltak. Darkó Jenő számára viszont *polis* Róma

(ami legfeljebb a korai köztársaság korára igaz „városállam” értelemben, azzal a korántsem lényegtelen megszorítással, hogy *polis*-ideológia sem akkor, sem később nem volt Rómában). A római birodalom szerint *egymással egyenrangú, egymás mellett helyet foglaló poliszok összessége, vagy másutt polisz impérium*. A császárkorban az általános válság részeként ekkor bontakozott ki a *polis* gazdasági és társadalmi válsága. Octavianus vállalta a *polis*demokrácia vívmányainak átmentését (a mondatból nem derül ki, hogy őszintén-e vagy taktikából). A kereszténység győzelme előtt a császári hatalomnak jól kiépített hierarchikus rendre lett volna szüksége, ami a köztársaságtól örökölt formák között *polis*ok halmazából álló birodalomban nem volt meg. Mit tegyen a recenzens? Hivatkozzék a jól tagolt és általában megbízhatóan működő birodalmi közigazgatásra, a mai szemmel sem lebecsülhető bürokráciára, vagy a császárkori társadalom gazdag rétegzettségére?

Érvelésre azonban nincs is szükség, hiszen a következő oldalon éppen az ellenkezőjét állítja: a *monarchia* hatására azonban kialakult a klérus hierarchiája, Diocletianus közigazgatási rendszerének megfelelően ... az egyház révén a római császárság politikai hagyományai és igazgatási rendszere a következő generációkhoz is eljutott. Ha a két, egymást kizáró állítás közül az egyik teljesen hamis, ettől még a második nem teljesen igaz. A püspök méltóság például jóval Diocletianus előtt alakult ki, a császárság hagyományainak átörökítésére Bizáncban nem volt szükség az egyházra, Nyugaton az igazgatási rendszer nem élt tovább, s ha a politikai hagyomány bizonyos elemei továbbéltek, akkor sem az egyház, hanem a későrómai állam és Bizánc közvetítésével.

Hasonló ellentmondásokkal másutt is találkozunk. Miután rámutatott arra, hogy Augustus még a látszatát is el akarta kerülni a királyságnak, s ezért választotta a *princeps* címet, néhány oldallal később azt olvassuk, hogy a kortársak ... nem tudtak lényeges különbséget tenni a kettő között, ... a *princeps* ugyanis nagyon emlékeztetett a *rex*re.

A képvitával kapcsolatban idézi azt a nézetet, hogy *a képen ábrázolt személy és a kép között teljes az azonosság*, két oldallal hátrább pedig azt, hogy *az ikon saját archetípusával egylényegű (homouszion)*. Nem kell különösebb filozófiai elmélyülés annak felismeréséhez, hogy a két tétel teljesen azonos, csupán egyszer mai nyelvi parafrázisban, másodjára viszont a görög teológia platónizáló terminusaival kifejezve. Darkó Jenő az egyik tételt a képromboló V. Kónstantinosnak, a másikat viszont a képtisztelőknak tulajdonítja. (Ezúttal a kettő közül legalább az egyik állítás helytálló: a kijelentés valóban V. Kónstantinostól származik.)

A szerző gyakran idéz a forrásokból, nagy kár azonban, hogy rendre félreérti őket. Plinius *Panegyricus*ának egyik mondatát (85, 2) a következő formában olvassuk nála: *nam qui paterat esse inter eos amicitia, quorum sibi alii domini, alii servi videbantur?* (A *paterat* természetesen sajtóhiba *poterat* helyett.) Magyarul: Mert miképp lehetett volna barátság azok között, akik közül ezek úrnak, azok szolgának tudták magukat? Darkó Jenő fordítása: *Mert barátság kell legyen azok között, akik nyilvánvalóan egyszer úrnak, másszor szolgának látszanak.* (Ebben az a legszebb, hogy saját sajtóhibáját is igyekszik lefordítani a „nyilvánvaló” szóval – bizonyára a *pateo* ígére gondolt, bár annak sincs *paterat* alakja.) Hálás feladat lenne Darkó Jenő többi „értelmezését” is sorra venni, elégedjünk meg azonban még eggyel. Idézi Jeromos ismert mondását, amelylyel a 410-es *sacco di Roma* után együttérzésének adott hangot, kifejezván, hogy Róma katasztrófája azoknak is veszteség, akik közvetlenül nincsenek érintve: *quid salvum est, si Roma perit?* – vagyis: Mi ép, ha Róma elpusztul? Ez az igazán egyszerű mondat Darkó fordításában üdvtörténeti perspektívát nyer: *Ki (!) üdvözl (!), ha Róma elvész?* Különös, hogy még olyan forrás esetében is, mint a *Monumentum Ancyranum*, amelynek pedig van megbízható, modern, könnyen hozzáférhető fordítása, nem azt használja, hanem maga fordít – a már ismert eredménnyel.

Ezek után, azt hiszem, tapintatosabb, ha nem összegzem bírálatomat. Csupán egy megjegyzést még. Magyarországon minden megjelenő könyvet szakmai lektor szokott véleményezni, s nevét fel is szokás tüntetni a könyvön. A recenzensnek, ha a munkában hibákat talál, megvan az az elégtétele, hogy a némi szemforgatással „tudós bírálónak” címzett szakmai nagyság rovására is tegyen néhány megjegyzést. Jelen recenzensnek ez az apró öröm sem adatott meg: a könyvből sehol sem derül ki, melyik történész, művészettörténész vagy bizantinológus tartotta megjelenésre alkalmasnak.

ADALÉKOK A BOLOGNAI EGYETEM TÖRTÉNETÉHEZ PAULUS HUNGARUS *NOTABILIA*JÁBAN*

Paulus Hungarus a XIII. század elején tanított Bolognában.¹ E tevékenységéhez kapcsolódik az úgynevezett második és harmadik *Compilatio*hoz készített kommentárja, a *Notabilia*.² A *Compilatio*k a jogi oktatás és a jogszolgáltatás céljára szolgáló gyűjtemények, amelyeket elsősorban pápai iratokból (*rescriptum*ok) és zsinati határozatokból állítottak össze. Ezen gyűjtemények jogi tekintélyt élveztek, a bennük foglalt iratokat *decretalis*oknak is hívták.

Talán különösnek tűnik, hogy Paulusnak e munkájában, amely meglehetősen szűkszavú *lemmatikus* kommentár, egyetemtörténeti adatokat keresünk. Valójában azonban a bolognai „egyetemnek”, a középkornak a párizsi mellett legfontosabb felsőoktatási intézményének a korai történetére nézve forrásaink rendkívül hiányosak.³ Az első *statutum*, amit ismerünk 1317-ből való, de ez is csak töredékesen maradt ránk, s még későbbi, nagymértékben átdolgozott

* In: Bollók J. (szerk.): *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*. Budapest 1978, 203–219.

¹ A régebbi irodalmat is felsorolja R. Chabanne: *Dictionnaire de Droit Canonique* VI. Paris 1957, 1270–1276. Röviden megemlékezik róla Mályusz E.: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest 1971, 346; Bónis Gy.: *Középkori jogunk elemei*. Budapest 1972, 22.

² G. M. Dénes: *I Notabili di Paolo Ungaro, Canonista Bolognese del secolo 13*. Roma 1944. A *Notabiliák* még kiadatlan kéziratának jegyzékét lásd S. Kuttner: *Repertorium der Kanonistik 1140–1234. Prodomus Corporis Glossarum* I. Città del Vaticano 1937, 408. Egy további töredék: Kapitánffy I. – Szepessy T.: Paulus Hungarus *Notabiliájának* töredéke egy magyarországi kódexben. MKSzle 90 (1974) 109–110. A *Notabilia* szövegét a Biblioteca Vaticana *Fond. Borgh.* 261 jelzetű kódexe nyomán idézem.

³ Az egyetem történetének ma is legrészletesebb összefoglalása H. Rashdall: *The Universities of Europe in the Middle Ages*. Oxford 1936.

fogalmazványokból egészíthető ki.⁴ A XIII. század második feléből ránk maradt a *natio Germanica* néhány *actája*.⁵ Az ezt megelőző mintegy másfél évszázadra nézve csupán különböző közvetett forrásokra, utalásokra támaszkodhatunk. Különösen hiányosak az ismereteink az egyetem belső történetére vonatkozóan, vagyis arra nézve, hogy mikor és miképp alakultak ki az „egyetemek”, illetve a hallgatók önkormányzatának sajátos formái.

A *Notabilia* átvizsgálása ebből a szempontból bizonyos eredményeket ígér. Egyrészt a munka szorosan kapcsolódik az egyetemi oktatáshoz. Fogalmazásán érezhető a szóbeli előadás. Így például a megjegyzései mindig a *nota* („Jegyezd meg!”) felszólítással kezdődnek. De ennél a talán csak műfaji konvenciónál többet jelent, hogy ugyanazt a mondatot különböző *decretalis*okkal kapcsolatban újra és újra megismétli. Ide tartoznak rövid személyes megjegyzései is, mint *hoc ego aliter intellego* vagy *quod est mirum*, melyek után általában nem közli, miért kívánja másképp értelmezni, illetve miért tartja különösnek.

Célkitűzésünk szempontjából további előnyt jelent a szerzőnek az a törekvése, hogy a tárgyalt jogi kérdést olyképpen világítsa meg, hogy utal egykorú jogi viszonyokra. Egy tizedre vonatkozó megállapításához hozzáteszi: *notandum contra milites Francie et Lombardie* (85^{vc}); egy kegyúri jogi kérdéshez: *notandum pro regibus Hungarie, Yspanie et Sicilie* (78^{vc}). Viszonylag gyakoriak az utalások a hallgatókra, illetve az egyetemre. Ezen helyek vizsgálata fényt vet a bolognai egyetemi viszonyokra 1216 és 1221 között.

Az adott forrásviszonyok mellett ugyanis nem kis előnyt jelent, hogy a *Notabilia* keletkezését elég pontosan tudjuk datálni. Az alsó határ a negyedik lateráni zsinat, melynek kánonjait is-

⁴ E. Friedländer – C. Malagola: *Acta nationis Germanicae universitatis Bononiensis*. Berolini 1887, 347–348.

⁵ H. Denifle: *Die Statuten der Juristen-Universität Bologna*. Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte 3 (1887) 254–394; Békefi R.: *A bolognai jogi egyetem XIV. és XV. századi statutumai*. Budapest 1901.

mételten idézi; a felső a domonkos rend második *capitulum generaléja*, amely után Paulus – már mint e rend tagja – négy rendtársával együtt útra kelt, hogy visszatérjen Magyarországra és a rendet itt meghonosítsa.⁶

A *Notabilia* értelmezése olykor nem könnyű feladat. A kommentár rövid mondatokból áll. Mindegyik a *decretalis* egy-egy helyére vonatkozik, de egymással nem állnak összefüggésben. Megértésük gyakran csak akkor lehetséges, ha a kommentált irattal egybevetjük.⁷

A *Notabiliában* a hallgatók neve: *scolares*. A szövegösszefüggésből általában kitűnik, hogy nem „tanulókra” gondolt a szerző, hanem „egyetemi hallgatókra”: *iuris peritus indubitabilem non debet proponere questionem, et est contra bonos scolares tales (viles L) questiones proponentes* (81^{rc}). Itt nyilvánvalóan római vagy kánonjogot tanuló hallgatókról van szó. Hasonlóképpen: *instrumentum non potest dici falsum, nisi primo inspiciatur et copia eius fiat, et est contra scolares, qui prius dicunt falsum esse, antequam inspiciant* (77^{rc}). Egy további jellegzetes hely: *gradatim debes ascendere, ab imo incipiendo ad summum pervenire, et valet notare contra scolares, qui prius docent, quam discant* (85vb).

⁶ N. Pfeiffer: Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242. Zürich 1913, 19–26. Dénes i. m. (2. j.) 38 a mű keletkezésének idejét néhány évvel korábbra teszi.

⁷ A *Compilatiók* utolsó kiadása A. Augustinus: Opera omnia. Lucae 1769. Mivel ez nehezen hozzáférhető, a *decretalis*okat Ae. Friedberg: Corpus Iuris Canonici (= CIC) II. Lipsiae 1881 kiadásából idézem a kánonjogban szokásos módon. Azon *decretalis*ok szövegét, amelyek a *Compilatió*ban benne voltak ugyan, de IX. Gergelynek a CIC-be felvett *decretalis*-gyűjteményéből kimaradtak, közli Ae. Friedberg: *Quinque Compilationes antiquae nec non collectio canonum Lipsiensis*. Lipsiae 1882. E munkára F jellel és oldalszámmal hivatkozom. G. Fransen: La tradition manuscrite de la *Compilatio Prima*. In: S. Kuttner – J. J. Ryan (eds.): *Proceedings of the Second International Congress of Medieval Canon Law*. Vatican 1965, 55–62 figyelmet a Friedberg-féle munkák filológiai hiányosságaira.

Az egyetemet Paulus általában *schola*nak nevezi: *multum valet in scholis bonam habere conversationem* (81va). Ismeri azonban a korban igen használatos *studium* terminust is (85^{rc} – erre a helyre még alább visszatérünk).

A tanárok neve *magistri*. Így például együtt a *scolares*szal: *nec responde questioni, nisi totam audiamus, et est contra scholares, qui prius respondent, quam eis opponatur. Item nec responde legi vel canonis, prius(quam) inspicimus, et est contra magistros, qui prius respondent, quam inspiciant vel sciant* (76ra). További helyek: *nota contra opiniones et vanas expositiones magistrorum* (83rb); *magistri possunt inter se facere statutum* (84rb).

Feltűnő, hogy Paulus a tanárokat sehol sem nevezi *doctores*nak; úgy látszik, e terminus ekkor Bolognában nem volt használatos.

Az ismert megkülönböztetés viszont a római és a kánonjog művelői között: *legistae – decretistae* Paulusnál is előfordul. *Moses fuit sacerdos, quod est contra legistas* (82rb), másutt ismét hozzászól egy megállapításához: *contra opinionem legistarum* (82vb). A fenti helyek arra mutatnak, hogy e néven elsősorban vagy kizárólagosan a római jog tanárait értette, s nem a hallgatókat. A másik csoport említése: *quiescere debemus die dominico: argumentum contra decretistas, qui intrant ad allegationes eo die vel ad lectiones extraordinarias* (77ra).

Az utóbbi idézet az egyetemi élet egy sajátos szokásával függ össze. Az *allegatio* eredetileg jogforrásra való hivatkozást jelent; ezzel támasztották alá saját álláspontjukat s cáfolták az ellenfelet. Az adott összefüggésben alighanem „vitatkozás” értelemben áll. A *statutum*okból valóban kiderül, hogy az év meghatározott szakában nyilvános vitákat tartottak, mégpedig csütörtökön és vasárnap, mind a *decretistae*, mind a *legistae*.⁸ Az idézetünk arra mutat, hogy ez már a XIII. század elején szokásos volt, de ekkor vasárnap csak a dekretisták számára.

⁸ Denifle i. m. (5. j.) 318–322; Békefi i. m. (5. j.) 21–23.

E vitákkal függ össze egy többször is előforduló kifejezés. *Consensus diversis temporibus prestitus valet et est legitimus, et valet notare ad questionem dominicalem* (80rb). Két további hely: *argumentum ad questionem dominicalem de illo, quem sacerdos dolo induxit, ut sibi legaret et non ecclesie* (86rb); *videtur hic solvi illa questio dominicalis, quia sacerdos induxit quendam, ut omnia sibi relinqueret et nichil daret ecclesie, quod non valet testamentum* (86rb).

Ezen helyek alapján világos, hogy a *questio dominicalis* valamilyen kanonisztikai probléma, amit a dekretisták vasárnap tartott vitájára témaként kitűztek. A vitákkal való kapcsolatra utal az alábbi hely: *quis potest disputare de his, que bene novit, et est notandum pro questionibus dominicalibus* (80rb). Az a körülmény, hogy e vitatémák megnevezésére külön terminus alakult ki, arra mutat, hogy e szokás már a XIII. század elején hosszabb múlttal rendelkezett; a terminussal a *statutumok*ban nem találkozunk, mivel akkor már nemcsak vasárnap rendezték a vitákat.

Értékes utalásokat találunk a *Notabiliában* a hallgatók társadalmi helyzetére. Úgy tűnik, hogy a hallgatók klerikusok voltak: *nota pro notariis, cancellariis, scholaribus et pro presbiteris iter agentibus, quod ipsi possunt dicere omnes horas suas excepto completorio etiam summo mane* (80rb). Többször említi a hallgatók *beneficiumait*, így például kétszer szinte azonos szövegezésben azt hangsúlyozza, hogy a hallgatót az iskolán való tartózkodás alatt, távollétében nem lehet megfosztani *beneficiumától* (77ra és 78ra). Ezekben az esetekben egyházi *beneficiumról* van szó. Az egyházi törvények arra próbálták kényszeríteni a különböző egyházi funkciók viselőit, hogy ne csak a jövedelmeket élvezzék, hanem feladataikat is ellássák. Ezért tiltották az „állomáshelyről” való eltávoztást, s a megszegőket azzal büntették, hogy jövedelmüket megvonták. A *solaris* jogát a *praebendára* hangsúlyozza a következő megjegyzés: *colares debent habere prebendas suas* (79va). Érdekes, hogy a dekret-

tális a káptalani iskola vezetőjéről (*magister, qui scholas regit*⁹) szól; Paulus az ő jogát egy *praebendára* a hallgatókra is kiterjeszti.

A hallgatók kedvező anyagi helyzetére utal a következő mondat: *nota contra superbiam scolarium, qui multa volunt expendere* (78^{rB}). Másfelől nem lehetett ritka a hallgatók eladósodása sem: *appellatio non relevat aliquem a periurio, et est notandum contra scolares, qui appellant, ne compellantur solvere pecuniam, ad quam solvendam tenentur iuramento obligati, quod intellige: si possunt. Item necessitas sive impossibilitas excusat a pena periurii sive culpa, et est notandum pro scolariis, qui non possunt solvere pecuniam, ad quam solvendam se iuramento usque ad certam diem astrinxerunt* (84^{rA}). Paulus itt ismét egy egészen más összefüggést adaptál az egyetemistákra. A pápai iratban, amihez ezt a megjegyzését fűzi, olyasvalakiről volt szó, aki megesküdtött *iura alicuius ecclesiae servare ac pro posse defendere*.¹⁰

Ide tartozik a következő hely is: *nota pro scolariis contra usurarios Bononienses, qui licet iurant, quod non repetent, tamen per officium iudicis compellantur restituere solutas et ab exactione non solutarum desistere* (88^{rA}). A homályos és talán romlott szöveg a *decretalis* alapján érthető. Egy uzsorás a pénz kikölcsönzésekor esküt vett ki az adósától, hogy az nem fogja bírói úton megtámadni az ügyletet. Az illetékes püspöknek ez tudomására jutott, s a pápától kért tanácsot, hogy mit tegyen. Azt az utasítást kapta, hogy fizettesse vissza az uzsorát a kölcsönzővel, s tiltsa el attól, hogy további követelésekkel lépjen fel.¹¹ A *Notabilia* itt ugyanezt mondja, csupán Bologna és az egyetemisták említése a többlet. A szövegből talán *tamen* után esett ki *illi*.

Még egyen helyen találkozunk a *periuriummal* a diákokkal kapcsolatban: *crimine periurii perpetuo quis ab ecclesia removetur. Item*

⁹ F 93.

¹⁰ X, 2, 24, 17.

¹¹ X, 5, 19, 13.

notent scolares, ne incaute iurent, ne forte beneficiis suis privantur (77va). Az *ab ecclesia remove* kifejezés természetesen nem az egyházból, hanem az egyházi rendből való eltávolítást jelenti; ennek következménye pedig a javadalmaktól való megfosztás. E hely is arra utal, hogy Paulus számára a *scolares* magától értetődően javadalmas egyházi személyeket jelentett. Tanulságos még ezen túl is a dekretális szövegével való egybevetés. Ebben arról van szó, hogy szerzetesek bizonyos klerikusoktól eskü alatt ígéretet csikartak ki, *ad maiorem solito pensionem solvendam vel praestandum aliquid nomine beneficii praeter solitam pensionem*. Nyilvánvalóan egy kolostorhoz inkorporált templomról van szó. Ennél a templomjövdelemnek csak egy része illette a papot (*vicarius*), a többi a kolostort. A *vicariatus*ra pályázó klerikus azzal növelte esélyeit, hogy többet ígért a kolostornak. Csakhogy – olvassuk tovább a dekretálisban – a püspök a templom papjának beiktatásakor az előírások szerint esküt vesz ki tőle arra vonatkozólag, hogy nem növeli a kolostor részesedését. A két, egymással ellentétes esküvel a klerikus *periurium*ot követ el: *ceterum iustum est, ut clerici sic perplexi pro periurio, quod vitare non possunt, ab ecclesia perpetuo excludantur*.¹² A *vicarii* a korabeli egyházi társadalom alsó rétege volt; a *scolares* nem kerülhettek a dekretálisban leírt helyzetbe. Miért utal akkor mégis rájuk Paulus? A hangsúly a *periurium* sajátos formáján van; itt nem egyszerűen esküszegés (mint a följebb idézett esetben az uzsorásokkal), hanem egymással ellentétes eskük letétele. Éppen a *Notabilia* keletkezésének idejéből tudomásunk van egy olyan konfliktusról, amelyben a bolognai diákokkal kapcsolatban ez a probléma fölmerült. III. Honorius 1217-ben *scholaribus universis de Urbe, de Campania et de Tuscia Bononie commorantibus* egy bullát bocsátott ki.¹³ A városi előjáróság arra kívánta kötelezni őket, hogy *societasukat* feloszlassák, s hűségesküt tegyenek a városi hatóság-

¹² X, 2, 24, 11.

¹³ A bulla szövegét közli Rashdall i. m. (3. j.) 585.

nak. Mivel azonban már előzőleg eskü alatt elfogadták a *societas statutumait*, e követelésnek nem engedhetnek, figyelmezteti őket a pápa: *de civitate exire quam periurii reatum incurrere potius eligentes*. A bullában a *periurium*nak ugyanazzal a fajtájával találkozunk, mint a dekretálisban és az ahhoz fűzött páli kommentárban. A diákokra való utalás és a bulla kibocsátásának, valamint a *Notabilia* keletkezésének időbeli egybeesése nagyon valószínűvé teszi, hogy Paulus kommentárjában a bullára céloz.

A bolognai *studium* mozgalmas története a XIII. század elején a *Notabiliában* is érzékelhető. Ebben az időszakban többször került sor arra, hogy a hallgatók egy része elhagyta a várost, s máshol alapított egyetemet. Paulus alább idézendő megjegyzése III. Ince egyik *rescriptumára* vonatkozik. Ennek szövege: *Quaesivistis interea, ut quum canonici, quibus studiorum gratia est indultum, ut in absentia sua fructus percipiant praebendarum suarum, accepta licentia se ad villas transferunt vel castella, in quibus nullum est vel minus competens studiorum exercitium, utrum praebendarum suarum fructus sint talibus conferendi. Ad quod breviter respondemus eis ... praefatam indulgentiam competere non debere*.¹⁴ Pál kommentárja: *nota contra scholares, qui ibi student ubi nullum est studium vel minus bonum* (85^{rc}). Itt nevezi szerzőnk *studium*nak az egyetemet, bár ez a szó a kommentált dekretálisban más jelentésben fordul elő. Figyelemre méltó még, hogy a dekretális kanonokjainak a páli iratban egyszerűen *scholares* felel meg. Mindennél fontosabb azonban a mondat folytatása: *et est contra Mutinenses, Vicentinos et pro Bononiensibus*. Mindkét itt megnevezett egyetem Bolognából szakadt ki 1182-ben, illetve 1204-ben. Hasonló *secessio* következében született egyetem Arezzóban is, 1215-ben. Feltűnő azonban, hogy Pál éppen az arezzoit nem említi, holott a *Notabilia* keletkezésének idején nagyobb aktualitása volt, mint a másik kettőnek. E feltűnő hallgatás oka valószínűleg abban rejlik, hogy az arezzói kirajzás a pápa, illet-

¹⁴ X, 3, 4, 12.

ve a pápai *legatus* ösztönzésére és támogatásával történt.¹⁵ Az így létrejött új *studiumot* Paulus nem akarta nyíltan diffamálni. Ám a bolognai egyetem kiemelése és a két másik leértékelése ebben az összefüggésben mindenfajta *secessio* és burkoltan az ezt támogató pápai lépések elítélésének bizonyul.

E megfigyelést további helyekkel támaszthatjuk alá. *Si socius meus incidit in canonem, non debet dimittere hospitium, si magnum incommodum inde patiar, sed sequestrare duodenam. Item si Bononienses excommunicentur, scolares non debent dimittere hospitium, sed habitare in eis* (89ra). Az utalás a kiközösítéssel sújtott városban való továbblakás lehetőségére rendkívül meglepő, mivel egyébként mindenfajta érintkezés a kiközösítettekkel kiközösítést vont maga után, amit másutt Pál is ismételten hangsúlyoz.¹⁶ Az idézett hely tehát a *secessio* ellen foglal állást.

A bolognai egyetem sajátos szervezete a hallgatói önkormányzatból alakult ki. Mindegyik diák egy nemzeti csoporthoz tartozott, ennek neve *natio* volt, élén állt egy *consiliarius*. Tizenhárom *nationes ultramontanae* alkotta az *universitas ultramontanorumot*, négy itáliai pedig az *universitas citramontanorumot*. Az *universitasok* élén egy-egy *rector* állt, aki maga is diák volt, s egy évre választották. Ez a rendszer fennállt már a XIII. század közepén – keletkezésének ideje vitatott.

Paulusnál a *natio* szó nem fordul elő. Ismételten használja azonban az *universitas* kifejezést. Három alkalommal kiemeli, hogy az *universitas* rendelkezhet egy *procuratorral*, aki nevében pereskedik, esküt tesz és így tovább. Ha a kommentárt összevetjük a dekretálissal,¹⁷ akkor kiderül, hogy e szó két esetben egy városi kom-

¹⁵ Rashdall i. m. (3. j.) 203, 3. jegyzet. G. Fasoli: *Per la storia dell'Università di Bologna nel Medio Evo*. Milano 1970, 135 a vicenzai alapítást is hasonlóképpen magyarázza.

¹⁶ *Excommunicatus debet evitare* (80ra); *communicans excommunicato communione est privandus* (89ra).

¹⁷ 83va és X, 2, 19, 9; 83^{vc} és X, 2, 20, 37; és végül 80^{vc} és X, 1, 5, 4.

munára (*commune Faventiae*), egyszer pedig egy székeskáptalanra utal. Utóbbit jelenti a következő helyen is: *delictum universitatis vel aliquorum de universitate obest ecclesie, quod est mirum, quia capitulum litigatur* (84^{rc}). A dekretálisból kiderül,¹⁸ hogy egy székesegyházi javadalom egy olyan pap kezére került, aki nem volt tagja a székesegyház papságának. Ez ellen a kanonokok tiltakoztak, arra hivatkozván, hogy az illető másutt már rendelkezik egy egyházi *beneficiummal*. (Az egyházi *beneficia* halmozását a III. és IV. lateráni zsinat kánonjai tiltották.) Mivel azonban a kanonokok ugyanebben a hibában leledzettek, a pápa elutasította tiltakozásukat. A kanonokok *delictuma* tehát károsította a székesegyházat, mert annak egyik *beneficiuma* így idegen kézre került.

A megbeszélte helyeken a dekretális nem használja az *universitas* szót, hanem szinte minden esetben a konkrét testületet nevezi meg (*commune*, illetve *capitulum*). Pálnál e szó jogi személyt jelent, mely képviselője (*procurator*) útján jogi ügyleteket bonyolíthat le.

Egészen általános jelentésben használja e szót a 89ra folián: *videtur, quod iniuria possit fieri vel inferri universitati*, ahol a dekretális *ordo clericalis* kifejezését írja körül.¹⁹ A papi rend legfeljebb eszmei testület, de nem jogi. Ugyanebben a jelentésben fordul elő egyszer a diákokkal kapcsolatban is. A kommentált dekretálisban a pápa a modenai egyház egyik helyi szokását elveti, s mondanivalóját így összegezi: *ne vero turpis sit pars, quae suo non congruit universo, et ecclesia Mutinensis tenere debeat et servare, quod beati Petri sedem et suam metropolim sequi viderit et docere*.²⁰ Paulus ehhez a következőt fűzi: *nota contra scolares, qui non conveniunt cum universitate, quod ipsi sunt turpes et viles* (87rb). E helyen a szó egyszerűen a hallgatók összességét jelenti, minden jogi vagy szervezeti vonatkozás nélkül.

¹⁸ X, 2, 25, 3.

¹⁹ X, 5, 39, 36.

²⁰ X, 4, 4, 5.

A megvizsgált hat előfordulás tanulsága a következő: a szó ugyan néhány helyen jelent autonóm testületet, azonban ebben a jelentésben nem vonatkozik a diákokra vagy az egyetemre. Felmerül a kérdés, hogy Paulus hallgatása az egyetemi *nationes*ről és *universitates*ről vajon nem azzal magyarázandó-e, hogy e szervezeti formák az ő idejében még nem léteztek.

Az egyetem korai történetével foglalkozó munkák jóval korábbra teszik az *universitates* kialakulását. Arra utalnak, hogy a vicenzai egyetemen (melyet 1204-ben Bolognából alapítottak *secessio* következtében) már alapításakor négy diák *universitas* volt. Feltételezték, hogy az anyaintézetben is ugyanez volt a helyzet, s valamikor 1204 után, de még 1265 előtt e négyből keletkezett a fentebb említett kettő. Bár közvetlen bizonyíték a bolognai szervezetre nem került elő, e megoldást az újabb kutatók is elfogadják.²¹

A hallgatók valamilyen csoportjára vonatkozóan Paulus a *societas* szót használja. *Quanto plures sunt scolares in societate, tanto facilius vivunt et minus expendunt* (84^{rc}). Itt egy olyan diákcsoportról van szó, akik közösen bérelnék szállást vagy közösen fizetnek egy tanárt. Több tanulással jár a másik előfordulás. Ebben az esetben már maga a dekretális egy egyetemi problémával foglalkozik: címezése *universis doctoribus Parisiis commorantibus*, tárgya pedig egy jogvita, amely a professzorok *statutum*ának bevezetésével kapcsolatos.²² Ehhez a páli kommentár: *nota, quod magistri possunt inter se facere statutum. Item scolares possunt citare rectores et*

²¹ Rashdall i. m. (3. j.) 154–155; P. Kimbre: *The Nations in the Medieval Universities*. Cambridge (Mass.) 1948, 5–6; S. Stelling-Michaud: *L' université de Bologne et la pénétration des droits romain en Suisse aux XIIIe et XIVe siècles*. Genève 1955, 27; G. Cencetti: *Studium fuit Bononiae*. *Studi medievali* 7 (1966) 827; Fasoli i. m. (15. j.) 134–135. Az *universitas*ok megjelenésének *terminus ante quem*jének 1204-et tekintik; keletkezését Bolognában a XII. század közepére végére teszik.

²² X, 1, 2, 11.

eis inobedientes privare beneficio societatis. Item scolares debent ire ad exequias scholarium et sociorum suorum (84RB).

Az első mondatban megállapított jog csupán Párizsban valósult meg. Bolognában a professzoroknak *statutumuk* vagy testületük nem volt. A továbbiakban a *Notabilia* csak *scolaresekről* beszél. Ezekről az egész dekretálisban nem esik szó. Pál azonban csak így alkalmazhatta a bolognai viszonyokra a dekretálist, mivel itt csak a diákoknak volt szervezetük.

A második mondatban feltűnik a *rectores* szó. Aligha jelenti azonban a *rector universitatis*. Először is, Pál nem használja itt sem az *universitas* szót, bár a dekretálisban épp ebben az összefüggésben előfordul (*si quisquam magistrorum ... universitati parere contemneret magistrorum*). Átveszi viszont a *societas* szót, mivel ez a hallgatókkal kapcsolatban Bolognában is használatos volt (a dekretálisban: *ex tunc beneficio societatis eorum in magistralibus privaretur*). Ennek a *societas*nak már van választott és visszahívható vezetője (*rector*), s talán *statutuma* is.

Kérdésünk szempontjából fontos körülmény, hogy III. Honorius fentebb idézett 1217-es bullája ugyanilyen értelemben beszél bizonyos bolognai diákok *societasáról*. Egy további bulla, amely szintén a bolognai egyetem ügyeivel foglalkozik 1220-ban,²³ ugyanezt a szóhasználatot mutatja. A pápai iratoknak és a *Notabiliának* egyezése ezen a téren arra utal, hogy 1221-ig Bolognában az egyetemi *universitasok* és *natiók* még nem léteztek. Megvoltak azonban előfutáraik, a *societasok*, melyek már bizonyos, közelebbről meg nem határozható szervezettséggel rendelkeztek. Ami a vicenzai egyetem négy *universitasát* illeti, talán arra gondolhatunk, hogy az új megtelepedés körülményei között néhány évtizeddel korábban érvényesültek azok a tendenciák, amelyek bizonyára már az anyaintézetben is megvoltak, de – ha gondolatmenetünk helyes – csupán később, 1221 után nyertek szervezeti formát.

²³ Szövegét lásd Rashdall i. m. (3. j.) 587.

MEGJEGYZÉSEK AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR GR. 1. JELZETŰ KÓDEXÉNEK BEJEGYZÉSÉHEZ*

A Budapesti Egyetemi Könyvtár Gr. 1. jelzetű kódexe,¹ egy kommentáros tetra-evangélium, eredetét tekintve a hazánkban fellelhető görög kéziratok közül a legrégebbi: írása a XI. vagy talán még a X. századra utal. Noha igen kevés díszítést tartalmaz, a szöveg elhelyezése, az írás gondossága fejlett ízlésről tanúskodik. Ezt a benyomást még fokozzák a finoman aranyozott piros betűs iniciálék és a három – eredetileg nyilván négy – evangélista magas művészi kvalitású egész oldalas képei.² A kódex még egy okból megérdemli figyelmünket: egyike azoknak a kevészámú emlékeknek, amelyek túléltek történelmünk számos hajótörését, s múltunknak egy kedvezőbb korszakáról, a XV. századi Magyarország műveltségéről, humanizmusunk könyvkultúrájáról valának. A kódex ugyanis, amint azt a kutatás már régóta számon tartja, Janus Pannonius könyvtárához tartozott – igaz, alighanem csupán néhány évig.³ A kézirat utolsó oldalán, pontosabban a hátsó előzéklapon lévő ötsoros görög betűs bejegyzés alapján jutott

* Antik Tanulmányok 26 (1979) 106–109. Bollók Jánossal közösen.

¹ Itt mondunk köszönetet Fodor Adrienne könyvtárosnak, aki a bejegyzésre felhívta figyelmünket, s számos értékes felvilágosítással segítette munkánkat; köszönettel tartozunk Ritoók Zsigmondnének is azért, hogy lehetővé tette kiolvasásunk eredményének ellenőrzését és néhány pontban kiegészítését az Akadémiai Könyvtár ibolyántúli fényű lámpájával.

² A kódex leírását lásd Kubinyi M.: *Libri manuscripti Graeci in bibliothecis Budapestinensibus asservati*. Budapestini 1956, 63–66.

³ Mivel a bejegyzés püspöknek nevezi, a szélső időhatárok 1459 és 1472. Ezt csak akkor tudnánk leszűkíteni, ha ismernénk az időpontot, amikor a kódex Janus birtokába került. Erről lásd még a 12. jegyzetet.

a kutatás erre a következtetésre.⁴ A továbbiakban ezzel az eddig csak hiányosan kiolvasott és értelmezett szöveggel foglalkozunk.

Az első két sor szövege a következő: ευαγγελιων τις δωτις κυριως του του ιωαννω / επιςγωπυο κυωινκεεγλεσιενσις. A minuscula írás gyakorlatlan kézről árulkodik: minden betűt külön ír le, s a betűformák is szabálytalanok: az *alpha* (α) az ιωαννω szóban inkább egy rosszul sikerült *deltá*hoz (δ) hasonlít; az *ypsilon* (υ) helyett következetesen a latin betűs y-t használja. (Ez a betűforma a görögben csak a maiusculában fordul elő Υ alakban.)

A helyesírás is elég gyámoltalan, legalábbis az értelmezhető szavakban. Az első szóban az „ng” hangcsoportot átbetűzi (νγ), s nem a görögben használatos kettős *gamma*val (γγ) írja; ugyanebben a szóban az utolsó magánhangzó helyesen *omikron* (ο) lenne, s nem *ómega* (ω). Úgy tűnik, hogy a görög ου kettősbetűt – hangértéke „ú” – következetesen fordított sorrendben yo-nak, illetve yω-nak írja. Bizonyára így akarta írni az első sor végén is, de itt kifejejtette az y-t. Továbbá a két utolsó szóban *gamma*t (γ) használ *kappa* (κ) helyett.

A görög nyelvűnek szánt szöveg csak részben fejthető meg. Az első szó alanyesetnek értelmezendő, az utolsó négy genitivusnak, tehát: ευαγγελιων ... ιωαννω (ιωαννω helyett) επιςγωπυο κυωινκεεγλεσιενσις. (A legutolsó szó nyilván a latin *Quineeclesiensis* görög betűs átírása.) Ilyenformán a magyar jelentése: *Ióánnés pécsi püspök evangéliumos könyve*. Hogy a fennmaradó négy szó mit akar jelenteni, azt csak találgathatjuk. Elsősorban valamilyen titulátúrára gyanakodhatunk, s ebben az esetben ennek a kifejezésnek is genitivusban kell állnia. Nos, a τις megfelelhet a korabeli görög kiejtés szerint fonetikusán írt τῆς birtokos esetben álló nőnemű névelőnek; a δωτις ezzel egyeztetett jelző lehet; a κυριως

⁴ Már Schedius 1825-ös bejegyzése a kódexbe regisztrálja ezt; valamennyi későbbi kutató, aki a kódexszel foglalkozott, szintén elfogadja.

pedig cím, illetve főnév, talán a latin *dominatio* értelmében; az utána álló első tuo pedig az újjörög simuló birtokos névmás, a του. Ha ez a felettébb bizonytalan sejtés helytálló, akkor a mondat ezt akarja jelenteni: „Ő (jelző, talán bőkezű) uraságának (??), János pécsi püspöknek evangéliumos könyve.” (Vö. *dominus* ~ κύριος)

A további három sort ugyanaz a kéz írta be, mint az eddigieket, azonban sokkal kisebb betűkkel. Ráadásul ezeket a sorokat törölték is: mégpedig a harmadikat – ez nem több, mint a sor közepére írt két szó – azonos színű tintával, tehát a szöveg törölője föltehetőleg a szöveg írójával azonos, a két utolsó sort viszont attól eltérő, szürkés festékekkel mázolták át, vagyis föltehetőleg egy másik személy.

A harmadik sor szövege mindössze ennyi: πετωσ γαρ. A két utolsó sorból a kódex korábbi feldolgozóinak csak igen keveset sikerült kiolvasniok: az első sor elején álló nevet, s a második sor elején lévő αδ πωσωγαμ szavakat, s néhány értelmezhetetlen szótöredéket.⁵ A korábbi próbálkozások valószínűleg azért jutottak zsákutcába, mert a szöveg értelmezésével próbálkozóak meg voltak győződve arról, hogy görög nyelvű bejegyzéssel van dolguk. Az átmázolt két sor valójában különösebb technikai segédeszközök igénybevétele nélkül, csupán nagyító segítségével is olvasható, kivéve két szót, amelyek viszont a szövegösszefüggésből nagy valószínűséggel kikövetkeztethetők. Ha figyelembe vesszük azokat az „olvasási szabályokat”, amelyeket már az első két sorban megfigyeltünk – γω = „u”; γ olykor κ (illetve latin c); ω lehet „u” (vö. az első sorban ιωαννω a szabályos ιωαννου helyett) – akkor görög betűkkel lejegyezve az alábbi latin nyelvű szöveget kapjuk: *Petus Garasta diligit mulieres et odit diabolos, propterea mittitur / ad Posogam ad connumerandum meretrices alias amores.*

⁵ Kubinyi i. m. (2. j.) 65; Csapodi Cs.: Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára. In: Kardos T. – V. Kovács S. (szerk.): Janus Pannonius. Tanulmányok. Budapest 1975, 189–208.

(πετυως γαραστα διλιγιτ μυωλιερες ετ ωδιτ διαβυλως, πωταεραε μιττιτυωρ / αδ πωσωγαμ αδ cωννυμερανδωμ μερετριγες αλιας αμορες.)

Az átmázolt két sor olvasásában mindössze három szó problematikus:

1. A γαραστα szó lehet γαραστι; de elképzelhető, hogy az utolsó két betű esetében ligatúrával van dolgunk. Az α olvasatot támasztja alá egyébként Garázda egyetlen hiteles ránk maradt saját kezű aláírása is.

2. A latin *propterea* görögül leírva πωταεραε-ra sikerült, vagyis – talán a latin rövidítésmód hatására – az *r* és a második *p* elmaradt; az *e*-ből *ae* lett. A tévesztés magyarázható a szóvégi *ea* hatásával, amely szintén hibás. Ezt maga az író is érezhette, mert az utolsó két betű fölött egy sorrendcserére utaló □ karcolás látható.

3. Az utolsó szó olvasata teljesen bizonytalan. A betűhelyek, valamint az éppen csak olvasható μ, ς, továbbá az egyértelműen azonosítható ρ alapján ítélve azonban legvalószínűbb az αμορες (*amores*) olvasat.

A *Petus Garasta* személynevet már a korábbi kutatók is *Garázda Péterre* vonatkoztatták. A névalak eltér attól, ahogyan ő maga írta le nevét egyetlen ránk maradt sajátkezű aláírásában (*Petrus Garazda*),⁶ és attól is, ahogyan a kortársak írják (*Petrus Garasda*).⁷ Az azonosítás azonban mindezek ellenére helyesnek tűnik. A keresztnév esetében a *Petus* alak használata *Petrus* helyett egyébként minden további nélkül magyarázható.⁸

Ami a kódexet illeti, ilyen kódexhez elsősorban Itáliában juthatott hozzá valaki. Janus pécsi püspökségének éveiben (1459–1472)

⁶ Bejegyzés a prágai egyetemi könyvtár Iustinus-kódexében. Fényképét lásd V. Kovács S.: *Garázda Péter*. ITK 61 (1957) 48–62.

⁷ Például Juhász L. (ed.): *Bartholomaeus Fontius Epistolarum libri III*. 12, 13, 14, 15, 16, 18.

⁸ A *Petrus*, illetve *Péter* névnek a magyar középkorban több változata ismert: *Petur*, *Petus*, *Pető*. A *Petus* névalak már előfordul egy III. Béla kori oklevélben.

Garázdán kívül nem ismerünk olyan hasonló nevű, Itáliában tartózkodó, magyarországi személyiséget, akit ráadásul a pécsi püspökhöz is szoros szálak fűztek. A XV. század hatvanas éveiben sok görög menekült élt Itáliában; a Konstantinápoly elestét (1453) követő menekülthullámhoz a Peloponnésos eleste után (1460) újabb földönfutók csatlakoztak. Alighanem ezek egyike volt ennek a föltehetőleg Konstantinápolyban másolt értékes evangéliumos könyvnek a tulajdonosa is, aki valószínűleg pénze fogytával kénytelen volt megválni tőle. Janusnak egy diákkori itáliai leveléből tudjuk, hogy rendszeresen vásárolt könyveket rokona és mecénása, Vitéz János számára.⁹ A hatvanas években Garázda végezhetette ezt a tevékenységet jótevőinek és rokonainak, Vitéznek és Janusnak a megbízásából.

Úgy hisszük, egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy a szöveg beírója nem lehetett maga Janus, akinek görögtudása messze földön híres volt, és aki görögből verset is, prózát is fordított latinra. Az öt sor tehát Garázda Péternek a kezeírása. Persze a ferrarai Guarino-iskola *alumnus*ától jobb görög tudást várnánk, mert aki ezeket a sorokat leírta, az még a görög ábécét is csak igen hiányosan sajátította el. Az utolsó sor elején egy földrajzi névvel találkozunk: *Posoga* – Pozsegával azonos, a Dráva-Száva közén fekvő megyével és várossal. Ez a terület a középkorban a pécsi püspökséghez tartozott,¹⁰ így az összefüggés Janusszal adva van.

Noha a két utolsó sor kiolvasása nem teljes, a szöveg jól érthető, s a hiányzó két szó az összefüggésből kikövetkeztethető. Ha valóban Garázda Péter a sorok írója, akkor itt magáról beszél, harmadik személyben. Ez talán furcsának tűnik, a bejegyzés al-

⁹ R. Sabbadini: *Epistolario di Guarino Veronese* III. Velence 1919, 440–441. Magyar fordítása: V. Kovács S. (szerk.): *Magyar humanisták levelei XV–XVI. század*. Budapest 1971, 203.

¹⁰ Balics L.: *A római katolikus egyház története Magyarországon* I. Budapest 1885, 86.

kalma azonban ezt érthetővé teszi. Az első két sorban közölte a kódex (új) tulajdonosának, Ióánnés pécsi püspöknek a nevét. Ezután kisebb betűkkel a sor közepén elkezdte saját nevét leírni, valószínűleg azzal a szándékkal, hogy közölje: ezt a kódexet Garázda Péter ajándékozta vagy vette neki – ez a közlés természetesen harmadik személyben állt volna. Közben meggondolta magát. Lehet, hogy ebben az is közrejátszott, hogy észrevette: keresztnévének leírásakor az „u” hangot helytelenül ω-val adta vissza, vagyis kihagyta az y-t. Ezért ő maga áthúzta az elkezdett harmadik sort, s a negyedik sorban – most már az oldal szélén kezdve – újra leírta a nevét, de most már nem elégedett meg az ajándékozás, illetve a megszerzés tényének közlésével, sőt annak *explicit* említését el is hagyta, s ehelyett tréfás formában egy olyan körülményre utalt, amely közvetlen kapcsolatban lehetett a kódex átadásával.

Az utolsó két sor görög betűs latin szövegében könnyű fölismerni egy zsoltárrészletre való célzást, illetve annak travesztizációját. A *Vulgata* sorszámozása szerinti 44. zsoltár nyolcadik szakasza így hangzik:

*Dilexisti iustitiam et odisti iniquitatem;
propterea unxit te Deus, Deus tuus
oleo laetitiae, prae consortibus tuis.*

*(Szeretted az igazságot és gyűlölted az igazságtalanságot;
ezért fölkent téged az Isten, a te Istened
a vígasság olajával, kortársaid előtt.)*

Ezt a zsoltárhelyet alkalmazta magára VII. Gergely pápa, amikor haldoklott, ebben a formában: *Dilexi iustitiam et odivi (!) iniquitatem, propterea morior in exilio.* (Szerettem az igazságot és gyűöltem

az igazságtalanságot, ezért száműzetésben halok meg.)¹¹ Valószínűleg mind az eredeti szöveg, mind pedig a száműzött pápa utolsó szavaiban történt alkalmazása együtt szolgált mintájául a vizsgált két sornak: az előtagban a *diligit – odit* szembeállítás, melynek célja egy személy jellemzése; ezután egy magyarázó kötőszó (ennek kellett lennie az első sor kiolvashatatlan szavának – az említett okokból legvalószínűbb a *propterea*); majd a személy sorsa, mely a fönti jellemzésből következik. A zsoldáros szerette az igazságot és gyűlölte az igazságtalanságot, ezért örömben van része; VII. Gergely ugyanezen premisszákból magyarázza a száműzetésben bekövetkező halálát; a mi hősrünk szereti a nőt – az állítmányt áttette jelen időbe –, és gyűlöli az ördögöket, ezért útja Pozsegába visz, hogy összeszámlálja a *meretrice*ket. A *meretrices* szót követi az *alias*, majd ezt a legutolsó, csak félig kiolvasható szó. Eme legutolsó szó az *alias*, azaz vagyisból kikövetkeztethetőleg a *meretrices* szinonimája lehetett. Mindenesetre olyan felháborító volt, hogy nem elégedtek meg törlésével, hanem ki is vakarták, még hozzá olyan alaposan, hogy a papír ki is lyukadt. Szerencsére a ρ alsó szára, a szóvégi ç, valamint a μ még így is kivehető: a betűhelyeket is figyelembe véve legvalószínűbb tehát az *amores* olvasat, ami itt szerető értelemben szerepel.

Hogy mi lehetett az az ügy, amely miatt Garázda Péter Pozsegába küldetett, s amelyet a „*meretricek* összeszámlálása” kifejezéssel írt körül, nem tudjuk. Azt sem tudjuk, hogy valóságos pozsegai utazásra utal-e vagy sem. Ha igen, ebben az esetben a kódexet Magyarországon adta át Janusnak, s tőle kapott valami megbízatást (javadalmat?), amit emögé a tréfás vagy inkább frivol fordulat mögé rejtett. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy személyes találkozásuk alkalmával írhatta be a sorokat a könyvbe. Magyarországon kívül erre egy alkalommal kerül-

¹¹ Pauli Bernriedensis Vita Gregorii VII papae. In: J. M. Watterich (ed.): *Vitae pontificum Romanorum I. Lipsiae 1862*, 539.

hetett sor, Itáliában, amikor Janus 1465-ben Mátyás követeként Rómába utazott. Utazása alkalmával útba ejtette Ferrarát is, ahol ekkor ugyancsak Guarino iskolájában Garázda tanult.¹²

Akárhol történt is a kódex átadása és a bejegyzés – ez egyelőre eldönthetetlennek látszik –, a két sor, majd törlése jól tükrözi a kor miliójét. A Janusnál tízegynéhány évvel fiatalabb rokon,¹³ aki nyilván jól ismerte a költő itáliai epigrammáit, úgy érezte, hogy megengedheti magának ezt a szellemeskedést. A lelke mélyén Janus aligha pirult a sorok olvastán, de a püspöki méltóság már kötelezte. Amit ferrarai diákként megengedhetett magának, azt nem engedhette meg pécsi püspökként,¹⁴ így evangéliumos könyvéből talán még ő törölte az ekkor általa már éretlennek minősített sorokat.

¹² Fraknói V.: Mátyás király diplomatái. Századok 33 (1899) 775. Római útján Janus egy javadalmat is kieszközölt Garázda számára: lásd ugyanitt 778. Az erre vonatkozó bejegyzést a pápai *supplicatió*s könyvben, amire Fraknói hivatkozik, a későbbi kutatóknak nem sikerült verifikálniuk. A bejegyzésből az is kiderült Fraknói szerint, hogy Garázda ekkor Ferrarában tanult. Ez a legkorábbi adat Garázda itáliai tartózkodására. Ebből V. Kovács i. m. (6. j.) 50 arra következtet, hogy ekkor kezdődött itáliai iskolázása; Csapodi i. m. (5. j.) szerint ekkor adhatta át a kódexet Janusnak, s hiányos görög tudása azzal magyarázható, hogy nemrég kezdett görögül tanulni. Horváth J.: Adalékok Garázda Péter életéhez Juhász László kutatásai alapján. Filológiai Közlemény 18 (1972) 386–388 ettől eltérő – s véleményünk szerint meggyőző – rekonstrukciója szerint Garázda itáliai iskolázása jóval korábban kezdődhetett, esetleg már az ötvenes évek végén.

¹³ Tóth I.: Janus Pannonius genealógiája. In: Kardos–V. Kovács i. m. (5. j.) 65–81.

¹⁴ Petrovich E.: Janus Pannonius Pécssett. In: Kardos–V. Kovács i. m. (5. j.) 119–171.

DARKÓ JENŐ EMLÉKEZETE*

Száz éve született Darkó Jenő. Az évforduló alkalom arra, hogy megemlékezzünk róla, aki évtizedeken át választmányi tagja volt társaságunk elődjének, a Budapesti Philológiai Társaságnak, aki mint tudós, a görög filológia kiemelkedő magyarországi képviselői közé tartozott, s tudományos munkásságával túlnőtt az ország határain, s aki mint tanár, a debreceni egyetem klasszika-filológiai tanszékének vezetőjeként több mint negyedszázadon át latin-tanárok nemzedékeit nevelte.

Darkó Jenő pedagógus-családból született, a háromszéki Dálnokon, ahol apja a helyi iskola igazgatója volt. Középiskoláit Sepsiszentgyörgyön végezte, majd a pesti egyetem hallgatója s az Eötvös Collegium alumnusa lett.

Egyetemi társai között nem is egynek a nevét őrzi tudományunk története. A legismertebb köztük bizonyára Révay József, de ugyanekkor volt a pesti egyetem klasszika-filológus hallgatója a református gimnázium későbbi kiváló tanára, a korán (már 1933-ban) elhunyt Nyusztay Antal, s egy másik nagyszerű tanáregyeniség, Csépké Andor is, mindketten mai vezető filológus-nemzedékünk tanárai. Említsük még meg Földy Antal nevét, kinek Strabón-fordítását – már a szerző halála után – nemrég vehettük kezünkbe.

Azokról az egyetemi oktatókról, akikkel ez a nemzedék az egyetem padjai közt találkozott, Borzsák István rajzolt színes körképet Nyusztay Antalról írott megemlékezésében. Akkor három klasszika-filológiai tanszék működött: az elsőnek élén a modern értelemben vett klasszika-filológia hazai megszervezője, Ponori Thewrewk Emil állott, a második vezetője az Ábel-tanítvány He-

* Antik Tanulmányok 27 (1980) 105–108.

gedüs István volt, s az 1895-ben felállított harmadik tanszéket Pecz Vilmos vezette.

Úgy tűnik, a felsoroltak közül az emberi gyengéktől sem mentes Ponori Thewrewk nem igen ragadta meg a hallgatóit. Hatásosabb tanáregyéniség lehetett Hegedüs; Nyusztayra nyilván ő volt a legnagyobb hatással, de Révay is így emlékszik rá; legszebb méltatása pedig a mesternél nagyobb tanítvány, Kerényi Károly megemlékezése róla (aki persze tizenhét évvel később lett a pesti egyetem és Hegedüs hallgatója).

Darkó Pecz Vilmos tanítványának vallotta magát. Pecz 1892-es (nászúttal egybekötött) görögországi tanulmányútján lelkes barátja lett az élő görögségnek. A századforduló tájékán, tehát éppen Darkó egyetemi évei alatt, érlelődött meg benne az a meggyőződés, hogy a görög filológia nem korlátozhatja magát az ókor (s annak is csupán rövid szakaszát kitevő klasszikus periódus) vizsgálatára, hanem kutatásait ki kell terjesztenie az ókor nem-klasszikus idejére, sőt, a görögség történelmi létének későbbi szakaszaira, vagyis a középkori és az újkori görögségre is.

Pecz programja a hagyományos klasszika-filológia határait feszegette. Érdekes megfigyelní, hogy a *nem* Pecz-tanítvány Révay József tudományos munkássága is a hagyományos értelemben vett klasszika-filológia egy határterületére, a keresztény latin irodalomra irányult, s a legradikálisabb leszámolást a tudománytörténet tegnapjával ugyancsak nem Pecz-tanítvány, Hatvany Lajos írta meg híres-hírhedt könyvében.

A Pecz által kijelölt irányba mutat Darkó Jenő doktori értekezése a *koiné* viszonyáról a görög dialektusokhoz. Úgy látszik, egyetemi évei alatt sokat foglalkozott nyelvészettel: már korábban kari pályadíjat nyert a latin -vi *perfectum* eredetéről írt dolgozatával. Doktori értekezése nyomtatásban is megjelent: az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1902-es évfolyamában. Ugyanebben a kötetben egy másik munkáját is olvashatjuk *A byzantiumi philologia*

fejlődése, mai állása és feladatai cím alatt. Ebben már azt a területet méri föl, amelyre későbbi tudományos működésének súlypontja esik. A Pecz által fölvázolt programból tehát Darkó a „byzantiumi philológiát” választotta ki magának.

A bizantinológia fiatal tudományág volt ekkor; megszületése a múlt század kilencvenes éveire esik. Ekkor lett – főként Karl Krumbacher tudományos és szervező munkájának eredményeképp – a klasszika-filológia „megtúrt függelékéből” önálló diszciplína. Amikor Darkó cikkét publikálja, 1902-ben, épp tízéves évfordulója van az első bizantinológiai folyóirat, a *Byzantinische Zeitschrift* alapításának.

Bizonyos ellentmondásnak tűnhet, hogy Pecz éppen akkor akarja a bizantinológiát (illetve az ő terminológiájával: a közép-görög filológiát) az egyetemes görög filológiába integrálni, amikor azt Krumbacher önálló tudományággá szervezi. A két programban azonban van találkozási pont, mégpedig az, hogy a középkori görögség nyelvének, irodalmának, kultúrájának kutatása fontos tudományos feladat. Alapvető egyetértésüket 1905-ös levélváltásuk tanúsítja.

A bizantinológia hérós ktistésével Darkó személyesen is megismerkedhetett. 1904-ben akadémiai ösztöndíjjal Münchenbe utazott, s egy évig Krumbacher egyetemi szemináriumában dolgozott. Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1910-es évfolyamában ő búcsúztatja majd a mestert, a Budapesti Philologiai Társaság külső tagját. Így emlékszik Krumbacher szemináriumára: *De a szeminárium vezetésében nyilvánult meg leginkább az ő paedagogiai ereje és tapintata, melyet valóságos gyakorlóiskolájává tett a tudományos kutatásnak. Ebben a társaságban, ahol Görög- és Oroszországtól kezdve egészen Amerikáig csaknem az összes nemzetek képviselve voltak, egymás mellett ültek az alig pelyhedző állú kezdők és az élemedett korú és megállapodott hírnevű tudósok a mester körül.*

Az egyetemi évek után, 1902-től Darkó középiskolában tanított, s tervszerűen készült tudományos pályájára. A müncheni ösztöndíjas év után is az iskolai szünidőket külföldön tölti: könyvtárakat látogat, kéziratokat tanulmányoz. 1908-ban a debreceni Református Főiskolára nevezik ki tanárnak. 1910-ben a budapesti egyetem magántanárrá habilitálja közép- és újjörög filológiából; habilitációs iratának címe: *A magyarokra vonatkozó népnemek a bizánczi íróknál*. 1913-ban a 33 éves tudóst az Akadémia levelező tagjai közé választja, s a következő évben az újonnan alapított debreceni tudományegyetem klasszika-filológiai tanszékét is megkapja. Mai szemmel nézve talán kissé túl gyorsnak is tűnhet karrierje – hiszen eddig folyóiratcikkeken kívül csak egy terjedelmesebb munkája jelent meg, az előbb említett habilitációs irat. További működése azonban teljességgel igazolta az irányában megnyilvánult bizalmat.

1915-ben megjelent akadémiai székfoglalója (*Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból*) pontos forráselemzésével, Leó császár írói módszerének jellemzésével, a hitelesség kérdésében fölmerült ellenvélemények meggyőző cáfolatával mind módszereit, mind eredményeit tekintve jelentős bizantinológiai teljesítmény.

Mint az említett munkák is mutatják, Darkó szívesen fordult olyan bizantinológiai témákhoz, amelyek magyar vonatkozásúak. Ezek sorában meg kell még említeni a veszprémvölgyi apácázárda görög nyelvű alapító oklevelének hitelességéről szóló, 1917-ben írt, máig alapvető tanulmányát és a XIII. századi magyar-bizánci kapcsolatokkal foglalkozó munkáit a harmincas évek elejéről. A magyar vonatkozású témák kutatásában nem szabad valamiféle provincializmust látnunk. Úgy tűnik, szinte szabályszerűen megismétlődő jelenség, hogy a Bizánc iránti érdeklődés minden nemzetnél a saját múltja kutatásából indult ki. Korai példa erre a franciáké, akik a XVII. században a középkori „frank” keresztes álla-

mok története miatt fordultak a bizánci forrásokhoz, de hasonló tapasztalunk az orosz bizantinológia kezdeteinél is – aminthogy a mai szovjet kutatás is fontos feladatának tekinti a bizánci-orosz, bizánci-örmény, bizánci-grúz kapcsolatok föltárását.

Úgy lehet, ez a hazai szempont is közrejátszott – legalább részben – abban a tudományos vállalkozásban, amely Darkó életművében a legjelentősebb, és amely a legnagyobb elismerést is szerezte neki: a Laonikos Chalkokondylés-szövegkiadás elkészítésében.

Hogy e munka jelentőségét fölmérhessük, emlékeztetni kell arra, hogy a modern szövegkritika alapelveinek a *stemma*-módszer alapján történő tisztázása óta (Lachmann, 1830) sorra jelentek meg a klasszikus kor görög íróinak műveiből a szövegkritikai kiadások. E munka azonban nem terjedt ki a későbbi korok görög íróira, még az egyébként sok szempontból fontos bizánci történetírássra sem. A XIX. század nagy bizantinológiai vállalkozása, a Niebuhr kezdeményezésére a berlini akadémia szervezésében kiadásra került nagy gyűjteménye a bizánci történetírásnak (az úgynevezett bonni *corpus*, 50 kötet) a publikált szövegek kritikai megalapozottsága tekintetében hírhedten megbízhatatlan. (Egyébként a *corpus* nagy része mindmáig nélkülözhetetlen munkaeszköze a kutatásnak.) Noha a munkában a kor neves filológusai vettek részt, úgy látszik, rangjukon alulinak tartották, hogy nagyobb munkát fektessenek a szöveg feldolgozásába, s megelégedtek egy korábbi *editio* szövegének (olykor a sajtóhibákkal együtt történő) újralenyomtatásával, legföljebb néhány helyen „javítva” a szöveget ötletszerű és kevésbé megalapozott *coniecturáikkal*.

Csak a századforduló táján került sor arra, hogy néhány bizánci író alkotása a modern szövegkritika követelményeinek megfelelő módon feldolgozva megjelent. Ezekről – mint A. Heisenberg Geórgios Akropolitis-kiadása, C. de Boor Geórgios Monachosa, vagy J. Haury Prokopios-kiadásának első kötete – nagy elismerés-

sel és lelkesedéssel számolt be Darkó az *Egyetemes Philologiai Köz-
lönyben*, hangsúlyozván, milyen nagy szükség lenne arra, hogy
minél előbb valamennyi bizánci irodalmi alkotás ilyen formában
álljon a kutatás rendelkezésére. (Említsük meg, hogy ez a kíván-
ság azóta sem teljesült; a feladat tervszerű megvalósítása csak
az új sorozat, a *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* publikálásával
kezdődött el, 1967-ben.)

Darkóban 1905 körül született meg az az elhatározás, hogy
Laonikos Chalkokondylés történeti munkájának kritikai kiadását
elkészíti. Miért éppen rá esett a választása? Darkó életművének
egyik méltatója Laonikost „még a szakkörök előtt is alig ismert”
írónak jellemzi. A méltatót jó szándék vezette: nyilván Darkó tel-
jesítményének jelentőségét akarta ezzel emelni. Valójában azon-
ban nem valami obskurus, alig ismert történetíró művének pub-
likálására vállalkozott. Laonikos Chalkokondylés a késői bizánci
történelemnek a legfontosabb történetírója; elsőrendű forrás
Bizáncon kívül az oszmán-török történelemre is. Munkája azon-
ban nemcsak mint forrás jelentős, hanem mint írói alkotás is:
a XV. század eszmetörténetének kiemelkedő emléke. Az egyet-
len a kortárs bizánci történetírók közül, aki túllát a szűkreszo-
rult birodalom határain, s korának eseményeit világtörténelmi
összefüggésben igyekszik megérteni és ábrázolni. Történetírói
horizontja Angliától az orosz földig és Elő-Ázsiáig az egész ismert
világra kiterjed, s művében természetesen helyet kap a török har-
cok kapcsán a magyar történelem is.

Akár mint fontos bizánci történetíró, akár mint a XIV–XV. szá-
zadi magyar történelem forrása, a mű kritikai kiadásának elkészí-
tése annyira csábító feladatnak tűnhetett Darkó számára, hogy
életének java részét ennek szentelte. Mintegy húsz évi munká-
jának lett eredménye a publikáció. A ráfordított időmennyiség
mindjárt érthetővé válik, ha a munka nehézségeit megfontol-
juk. Először is, nem támaszkodhatott előmunkálatokra. Előtte

Laonikos három kiadásban jelent meg. Baumbach 1615-ös *editio princeps*e ugyan három vatikáni kódexen alapszik, s köztük az egyik – véletlenül – egy *codex optimus*, ám rendszertelen munka, s apparátusa hiányos. Fabrotus kiadása a párizsi *corpus*ban két további – a keze ügyében lévő párizsi – kódex variánsaival gyarapodott. Hozzá képest alig jelent haladást a bonni *corpus*ban 1843-ban megjelent szöveg, noha a kiadó nem kisebb személy, mint az attikai prózaírók kiváló *editora*, Immanuel Bekker, aki azonban Laonikosnál megelégedett egyetlen újabb kézirat, ismét csak a keze ügyében lévő tübingeni apográf bevonásával.

Az új kiadóra várt tehát a kéziratos állomány felmérése és a *stemma* megállapítása. Ennek során huszonöt kézirat teljes vagy részleges *collatio*jára került sor. A müncheni, párizsi, firenzei és oxfordi kéziratosokat Darkó 1905, 1906, 1907 és 1912-es külföldi útjain a helyszínen tanulmányozta, a vatikáni, nápolyi, madridi kódexeket pedig részleges másolatok, illetve fényképmásolatok segítségével. Ha a bekövetkező történelmi eseményekre gondolunk, az első világháborúra és az azt követő elzártságra és szegénységre, megállapíthatjuk, hogy Darkónak szerencséje volt, hogy ezt a munkát szinte az utolsó pillanatban még elvégezhetette.

A szöveghagyomány felmérése és a *stemma* felállítása után vált teljesen világossá a Laonikos-kiadás legfőbb nehézsége: az, hogy a szöveg számos homályossága, nehezen érthető passzusa nem szanálható jobb, hitelesebb kéziratos bevonásával. Ezek a helyek a rekonstruált archetípusban is megmaradnak, sőt, abban még több probléma van, de ezek a korábbi kiadók szövegéből minden kézirati alapot nélkülöző *coniecturák* közbejöttével eltűntek.

Ebben a helyzetben a *textus genuinus* megállapítása érdekében alapvető fontosságú volt az író nyelvhasználatának vizsgálata. Laonikos ugyanis – mint oly sok bizánci író – nem saját korának élő görög nyelven írt, hanem egy attól mind szókincsében, mind grammatikájában nagyban eltérő, iskolában elsajátított irodalmi

nyelven. Ez az egyes *auctorok* között nagy eltéréseket mutat, ami függhet iskolázottságuktól is, de attól is, hogy melyik klasszikus szerzőt tekintik stiláris példaképüknek. Az imitáció foka is eltérő lehet: volt, aki megelégedett azzal, hogy minta-*auctor*ának kedvenc szavaival, fordulataival ékesítette szövegét, de volt, aki ennél becsvágyóbb célokat követett. Darkó 1912-ben megjelent tanulmánya Laonikos nyelvéről ennek a kérdésnek jár a végére. Megállapítja, Bekkerrel szemben, hogy a fő stílusideál Thukydides, s annak önkényes, *brachylogiá*val, *anakoluthiá*val s más ritka szintaktikai megoldásokkal teli nyelvezetét imitálja úgy, hogy olykor még példaképén is túltesz.

Mindebből természetesen következett, hogy Laonikos kiadója nem térhetett el a kézirati hagyománytól, bármennyire nehezen értelmezhető is helyenként a szöveg. Ezt a józanul óvatos kiadói elvet Darkó következetesen végigvitte. Munkájának első kötete 1922-ben jelent meg – ám az ország gazdasági helyzete katasztrofálisan megromlott, s a folytatásra hosszú ideig kellett várni. Ezek azok az évek, amikor Pecz Vilmos tropuskutatásainak elkészült nagy összegzése – talán örökre – kéziratban marad; amikor a Fodor-Szigeti-féle *Görög-magyar szótár* megjelenése az anyagnak mintegy negyedét tartalmazó első kötet megjelenése (1920) után félbeszakad, ugyanúgy, mint a *Taktika* Vári Rezső által készített *editió*ja. A Laonikos-kiadás azonban nem maradt torzó: öt évvel az első kötet után, 1927-ben a második kötettel teljessé vált. A kiadó három indexet készített munkájához: egy *index historicus*t, a thezaurizálatlan szavak jegyzékét, s a Laonikoszhoz oly fontos *index grammaticus*t. E késői szövegek értelmezési nehézségeinek érzékeltetésére talán érdemes utalni arra, hogy az új sorozat, a CFHB kötetei a fentiekén kívül modern nyelvű fordítást és tartalmi kommentárt is tartalmaznak!

A kiadással kapcsolatos kutatások eredményeit és *parergon*jait Darkó rendszeresen közölte a hazai és külföldi szakfolyóiratok-

ban. Az első ilyen munka még 1907-ben jelent meg (*Kézirati tanulmányok Laonikos Chalkokondylés történeti művéhez*), az utolsó már az *editio* megjelenése után, 1932-ben látott napvilágot, s a kiadással kapcsolatos észrevételekre és szövegjavítási javaslatokra reflektál benne. E két évszám közé esik még egy kézirati tanulmányokat feldolgozó cikk, azután a már említett, az író nyelvhasználatát és stílusát vizsgáló tanulmány, továbbá több munka, melyekben Laonikos alig ismert életrajzával foglalkozik.

A szövegkiadás nemzetközi visszhangja igen elismerő volt. A recenziók egyhangúan jelentős előrelépésnek minősítették az új munkát, elfogadták Darkónak a szövegalkításban követett alapelveit, s legfőljebb egy-egy megoldást kifogásoltak. Végző konklúziójuk az volt, hogy ez a jelentős, de igen nehéz szövegű késő görög történetíró végre megbízható, definitívnek tekinthető kritikai kiadásban használható. De az egykorú kritikáknál is többet mond az a tény, hogy ma, több, mint ötven évvel megjelenése után is érvényes a fenti megállapítás. Erre két bizonyíték: a második világháború után Vasile Grecu a Román Tudományos Akadémia sorozatában egymás után adta ki a késő bizánci történetírókat, a görög szöveg mellé mindjárt román fordítást is adva. Egyedül Laonikos munkája jelent meg csak fordításban, mivel Grecu is úgy vélte, hogy újabb recenzióra nincs szükség. Fordítása természetesen Darkó kiadásán alapul. A másik bizonyíték: a már többször említett nemzetközi vállalkozás, a CFHB sorozat sem vette tervbe új Laonikos-*editio* készíttetését.

A Laonikos-szövegkiadás Darkó Jenő nevét az ország határain túl is ismertté tette. Nemzetközi tekintélyét tovább növelte aktív részvétele a belgrádi, athéni, szófiai és római nemzetközi bizantinológiai kongresszusokon. Dolgozatai a tudományág legjelentősebb nemzetközi orgánumaiban jelentek meg: így a *Byzantinische Zeitschrift*ben (melynek 1925-től haláláig magyar referense is volt), a *Byzantion*ban és a *Seminarium Kondakovianum* hasábjain.

Magas bolgár, jugoszláv és görög kitüntetésekben részesült, az athéni és a szófiai egyetem díszdoktorává választotta.

A harmincas évek kutatási témái közül kiemelkednek Hérakleios császár hadügyi reformjával foglalkozó dolgozatai. Az államrendszer és a társadalom gyökeres átalakulása, amely Bizáncban a VII–VIII. században bekövetkezett, s melynek inkább csak eredményét, mint okait és lefolyásának részleteit ismerjük, éppen a forrásanyag szűkössége miatt ma is a bizantinológia egyik legfontosabb és legvitatottabb kérdései közé tartozik. E fejlődésben Darkó döntő szerepet tulajdonított a lovas harcmód bevezetésének, melyet Bizánc a sztyepei népektől tanult el.

E vizsgálódások oldalhajtása *Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára* (1934), továbbá *A magyar huszárság eredete* (1937) című dolgozata, melyeknek már címük is arról tanúskodik, hogy kutatásait új, a bizantinológiától távolabb álló területek felé tágítja. Ugyanezt tanúsítják a középkori Erdély történetével és népességi viszonyaival foglalkozó tanulmányai.

Hogy mindez pályáján múltó epizód lett volna-e, nem tudjuk: 1940-ben, 59 éves korában, még alkotóereje teljében szepszis következtében elhunyt.

Darkó Jenő volt az első a hazai kutatók között, aki tudományos munkásságának középpontjába Bizáncot állította, s a születő magyar bizantinológiának nemzetközi elismerést vívott ki. Számos problémát, amely később is foglalkoztatta a magyar kutatást, ő látott meg elsőnek. Eredményeit felhasználta a későbbi kutatás, s természetesen több ponton tovább is fejlesztették őket, olykor vitázva állításával. Életműve megbecsülésre méltó maradandó értéke a magyar bizantinológia történetének.

Mezey László:
DEÁKSÁG ÉS EURÓPA.
IRODALMI MŰVELTSÉGÜNK ALAPVETÉSÉNEK VÁZLATA

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.*

Mind a szerző neve, aki a magyarországi középkori egyház, liturgia, írás és irodalom történetének elismert kutatója, mind az új mű tudományos apparátusa (a felhasznált irodalom jegyzéke huszonhárom sűrűn szedett oldal!) azt ígéri, hogy jelentős új tudományos művel gazdagodik medievisztikánk.

A szerző céljáról az Előszó tájékoztat. Az a folyamat érdekli, amely *deákjainkat az első leírt betűtől az irodalmi alkotó munkához, vagy legalább annak mesterségbeli kezdeteihez, az iskolás utánpótláshoz elvezették*. Így kíván a középkori irodalmunkat *lehetővé tevő művelődési struktúra első rétegéhez* eljutni. Nem csekély nehézséggel járt – olvassuk az Előszóban – a feldolgozás gyakorlati metodikájának kialakítása, elsősorban az emlékek és adatok időbeli kontinuitás nélküli, magányos felbukkanása miatt. Eljárását a régészéhez hasonlítja, akinek egy meglelt épületelemből a hajdanvolt egészet kell rekonstruálnia.

Középkori művelődésünk – mint Mezey László joggal hangsúlyozza – az egyetemes latin-európai literatúra része volt. A klerikus jelző nem elsősorban tartalmára utal, hanem arra, hogy hordozója *clericus-literatus*, később deák néven nevezett réteg volt. Mi jutott el a középkori literatúrából Magyarországra, hogyan terjedt el és élt tovább itt a deákok iskoláztatása és működése révén: ennek nyomait és emlékeit kutatja Mezey László új könyve.

* Irodalomtörténeti Közlemények 84 (1980) 529–536.

A középkori irodalom – antik örökség; ennek sorsát és az ezt megelőző művelődési központokat vizsgálják az első fejezetek, közelebbről azt a három központot, ahonnan eljuthatott hozzánk: a bizánci, az itáliai és a Karoling művelődést.

Ez a rész – a teljes szöveg harmada – terjedelmét és mondanivalóját tekintve is túlméretezett. Szükség van-e a hazai középkor jobb megértéséhez arra, hogy a *techné* fogalmát Hippiasztól (Kr. e. V. század!) tárgyaljuk? Szükséges-e Itália népvándorlás kori politikai történetének ismertetése? Milyen célt szolgál a Kelet-Római Birodalom IV-VI. századi egyetemeinek bemutatása, mikor ezeket az intézményeket a következő két évszázad viharai nyom nélkül elsöpörték? Véleményem szerint elegendő lett volna azt bemutatni, ami a magyarországi fejlődésre valóban hatott vagy hathatott, vagyis a kortárs, X-XI. századi Európa művelődését. És ebben a körképben feltétlenül helyet kellett volna adni azoknak a népeknek, amelyek röviddel megelőzve bennünket vagy velünk egy időben vették át a kereszténységet és az írásbeliséget. Gondolok itt a morvákra, bolgároknak, cseheknek, horvátokra, oroszokra. E vonatkozások figyelmen kívül hagyása itt és a könyv többi részében is hiányérzetet kelt: a fejlődés párhuzamossága vagy éppen eltérései mutathatják meg a hazai fejlődés sajátosságait, helyzetét Európában; másfelől, a nagy kulturális központok hatása talán nemcsak közvetlen volt, hanem – legalábbis részben – éppen e népek által közvetített.

Az első négy fejezetet, de kiváltképp az első hármat, tekinthetnénk hasznos és érdekes, bár az adott munkában több részletében nem idevaló ismeretterjesztésnek. Ezt a jellegét az is alátámasztja, hogy itt a szerző nem saját kutatásaira, hanem más, elsősorban külföldi kutatók eredményeire támaszkodik. Ez a megállapítás – tekintettel az átfogott nagy időre és területre – természetesen nem bírálat; ellenkezőleg, a szerző széleskörű szakirodalmi tájékozottsága elismerést érdemel. Ám jó szívvel még ismeretterjeszt-

tésként sem lehet ajánlani, mert a megbízhatóság és pontosság abban sem mellőzhető.

Ahhoz a gondolathoz kapcsolódva, hogy a literatúra hordozói a római utakon jutottak el hozzánk, a szerző részletesen ismerteti Pannonia egész úthálózatát. Ez a tudós precizitás elkápráztatná az olvasót, ha nem lenne egyetlen oldalon (11) hat helynév helyesírása rossz, s nem zárulna ezzel a meglepő állítással: a Duna mentén dél felé vezető út *Singidunumnál (Belgrád) átlépett a Dunán* – tudniillik sem itt, sem másutt nem kelt át a bal partra. Az út további menetének ismertetése sem jó: a Belgrádból Konstantinápolyba vezető fő útvonal nem érintette Skopjét, hanem Nisen, Szófián és Drinápolyon át jutott el céljához. Ezek az utak, úgy látszik, annyira fontosak, hogy még egy térképvázlat is szemlélteti őket (252). Ezen helyes az út ábrázolása egészen Belgrádig, azt is helyesen mutatja, hogy itt a Száván kelt át az út, s nem a Dunán. Belgrád után azonban az ábrán déli irányban halad tovább, ami tévedés, mert a valóságban keletnek fordult, s tovább is a Duna mentén (persze a jobb oldalon) haladt egészen a Morava völgyéig, s csak itt fordult délnek.

Iustinianus ... Szicíliát és az Itáliai-félsziget jelentős területét a longobárd és keleti gót hódítókkal szemben sikeresen megtartja – olvassuk a 29. oldalon: kilenc oldallal tovább pedig, az Itáliára törő barbárokról szólva: *a vandálok voltak közülük az elsők, ezek csakhamar Észak-Afrikába távoztak. Utánuk a keleti gótok jöttek, akik megalapították Itáliában az első barbár királyságot. Őket a VI. század végére részben legyőzték, részben kiűzték az utolsó germán hullám törzsei, a longobárdok. A két mondatot egymással is nehéz összehangba hozni, de még nehezebb a történelmi valósággal. Az első barbár nép, amely végigvonult Itálián, a nyugati gótok voltak, s nem a vandálok. A vandálok nem Itáliából távoztak Észak-Afrikába, hanem Észak-Afrikából támadták és fosztogatták Itália partvidékét, de csak a nyugati gótok elvonulása után. Az V. század végén jöttek*

a keleti gótok. Valóban ők alapították Itália területén az első barbár királyságot – csakhogy évtizedekkel Iustinianos trónra lépte előtt. Így ő nem tudta velük szemben Szicília és az Itáliai-félsziget jelentős területét sikeresen megtartani, ugyanis trónra léptekor az egész a keleti gótok kezén volt. Ő tehát nem megtartotta velük szemben, hanem visszafoglalta tőlük Szicíliát is, meg az egész félszigetet is. Ennek következtében a longobardoknak nem a keleti gótokkal, hanem a bizánciakkal kellett megküzdeniük a VI. század második felében Észak-Itália birtoklásáért.

A bizánci oktatás történetét H. Fuchs és L. Bréhier munkái nyomán ismerteti a szerző. Ez a kép P. Lemerle, H.-G. Beck és P. Speck eredményei nyomán ma már kisebb-nagyobb korrekciókra szorul. Ennél nagyobb baj azonban, hogy még a forrásul használt munka helyes megállapítását sem adja mindig korrektül vissza. Négy évvel azután, hogy Justinianus az athéni pogány-hellén főiskolát bezáratta, a császári városban, Rómában és Berithóban (Beirut) jogi főiskolát nyitott – olvassuk a 32. oldalon, s az idetartozó lábjegyzet arról tájékoztat, hogy ez az adat Bréhier munkájának harmadik kötetében, az 533. oldalon található. A megadott oldalon egészen másról van szó; tovább keresve a 459. oldalon olvashatjuk Bréhiernél, hogy Iustinianos 533-ban (tehát innen a rossz oldalszám!) kibocsájtott *Omnem* kezdetű *constitutió*jával mindeütt betiltotta a jogi oktatást, három város kivételével. Itt szerepel a három város neve is, csak annyi eltéréssel, hogy Bejrút ókori görög nevét Mezey Lászlótól eltérően helyesen írja le. Tehát a rendeletben szó sincs új főiskolák alapításáról, annál is kevésbé, mert Konstantinápolyban legalább 425 óta folyt jogi felsőoktatás (ezt az előző oldalon Mezey László is tudja), s a bejrúti főiskola is már több évszázados múltra tekinthetett vissza. Maradna Róma, ez azonban azért nem kerülhet szóba, mert 533-ban még a keleti gótok uralma alá tartozott. Említése a császári rendeletben csupán elvi jelentőségű: a birodalom régi fővárosára formált jog-

igényt kívánja hangsúlyozni. Nem is került sor főiskola alapítására Rómában akkor sem, amikor Iustinianos a várost a keleti gótoktól visszahódította.

A szerző – ismét csak nem egészen átlátható okból – fontosnak tartja, hogy a bizánci egyházi, közigazgatási és irodalmi terminológiát görögül is közölje. Igaz, latin betűs írásban. Az átbetűzés azonban nem sikerül, még az átírás elveit sem lehet megállapítani. Ezért csak olyan példát idézek, amelyik egyetlen átírási rendszerben sem lehetséges: *anagynoskein* (y nem lehet), *tipoi* (az első magánhangzó i nem lehet), *éthopoeiai* (az e nem lehetséges, csak a nálunk nem használt francia átírásban), *hiereyei* (rekonstruálhatatlan), *kathalogos* (a h lehetetlen), *diocesis* (lehetséges átírásai: *dioikésis*, *dioikészisz*, esetleg a latinos *dioecesis*) – e példák a 32–37. oldalról származnak. De ha bármilyen átírási rendszert elfogadunk, sokkal hosszabb listát lehet összeállítani.

Készséggel elismerem, hogy a könyv tulajdonképpeni tárgyát illetően az itt felsorolt hibák másodrendűek. Sajnálatraméltó azonban, hogy a szerző nem tekintett el ezeknek a – témája szempontjából mellőzhető – kérdéseknek a tárgyalásától, mert az ilyen és hasonló felületességek megrendíthetik az olvasó bizalmát.

Az ötödik fejezettel kezdődik a magyarországi vonatkozású rész (88–219). A fejezetek kronológiai rendben haladnak: az ötödik az egyházalapítást tárgyalja, a XI. századi alapvetés nyomait a hatodik fejezet veszi számba, a következő a XII. századnak van szentelve. Újból Európára tekintünk ki a nyolcadikban, amely az egyetemi mozgalommal és az új szerzetesrendek megjelenésével és ennek művelődéstörténeti jelentőségével foglalkozik. Hogyan hatottak e mozgalmak Magyarországra a XIII. században: ezt a kilencedik fejezet méri fel. A *scholarisok* hazai iskoláztatása a következő fejezet tárgya, s végül az utolsó a magyarországi latin nyelvű költészetet vizsgálja, kitekintéssel az irodalom anyanyelvűvé válására.

E rövid tartalmi áttekintés a munka lényeges részének csupán a vázát reprodukálja; az ebben a részben felsorakoztatott adatok, utalások, megfigyelések sokféleségét és gazdagságát nem érzékelteheti.

E rész zömében Mezey László saját új kutatásainak eredményét tartalmazza, s véleményem szerint két tekintetben is jelentősen meghalad minden eddigi hasonló tárgyú feldolgozást. Az egyik az, hogy sokkal szélesebben és részletesebben veszi figyelembe középkori írásos művelődésünk európai hátterét. A munka vitathatatlan érdeme, hogy horizontja sohasem szűkül be Magyarországra, igyekszik minden szálat számon tartani, ami hazánkat és a középkori kultúra élenjáró területeit összekötötte. Különösen sok és fontos mondanivalója van az egyes szerzetesrendek sajátos szerepével és az általuk közvetített hatásokkal kapcsolatban. Fenti kifogásom azonban a szomszédos és párhuzamos fejlődést mutató népek figyelmen kívül hagyásáról a könyvnek erre a részére is érvényes.

A másik jelentős újítás egy eddig ismeretlen forráscsoport bevonása a feldolgozásba. Ennek már feltárása is Mezey László érdeme: az ő kezdeményezésére és irányítása alatt néhány hazai könyvtárunk régi könyveinek kötéstábláiból több száz középkori kódextöredéket bontottak ki. E nagy munka eddigi eredményeinek fölhasználására és beépítésére a magyar művelődéstörténetbe itt történik az első kísérlet.

Mennyiben módosítja mindez *művelődési struktúránk első rétege*-re vonatkozó ismereteinket? A szerző nem könnyíti meg erre a kérdésre a választ. Tárgyalásmódja analitikus jellegű: egyes adatok, részletkérdések elemzései követik egymást. Ez tipográfiailag is kifejeződik abban, hogy minden fejezet rövid, egymástól csillaggal elválasztott szakaszokra oszlik. Olykor nem egészen világos az olvasó számára, miért fontos egy-egy részlet, mit kíván vele bizonyítani a szerző. A szintézist csak részben pótolja az epigrammatikus rövidségű Befejezés.

Mégis, azt hiszem, a szerzőnek van határozott elképzelése középkori írásos művelődésünkről. E koncepció néhány sarkalatosnak érzett pontját érdemes közelebbről is megvizsgálni.

Literátusaink literatúrája ... bizánci, itáliai és frank-karoling írástudók által elhozott antik örökség részeiből sarjadt ki, nemkülönben, mint a latin Európa egész középkori civilizációja – az idézet a Befejezés első mondatából van (218). A mögötte meghúzódó szemlélet történelmietlen és a hazai viszonyokat irreálisan túlbecsüli. Szerinte ugyanis nálunk még egyszer lezajlott az a folyamat, amely a IV–VIII. században a felbomlóban levő, illetve már felbomlott Római Birodalom egyes területein az antik kulturális örökségből megteremtette a középkor gondolkodását, ideológiáját, irodalmát. A mondat – ha komolyan vesszük – nem ismeri el, hogy a magyar fejlődés másodlagos: mi csak átvettük az évszázadokkal korábban (és más területen) kialakult szintézist (és persze azt sem egyszerre, hanem fokozatosan, úgy és annyit, amennyinek a befogadására megvoltak a feltételek). Persze a középkori kultúra tartalmazott antik elemeket – a kereszténységnek és a kialakuló feudalizmusnak megfelelő válogatásban és adaptációban. De a válogatás és adaptálás nem itt és nem ekkor történt; a magyar középkornak közvetlen kapcsolata az antik örökséggel nem volt, nem is lehetett.

A hazai fejlődés önállóságát mutatná, ha irodalmunkban különböző területekről érkező hatások összegződését lehetne kimutatni. A fentebb idézett mondat ezt is sugallja. A döntő a bizánci hatás kérdése. A szerzőnek nyilván igaza van, amikor elvileg is leszögezi: *a bizánci görögség Európának többet jelentett annál, mint amit a keresztény-germán kultúrkör sémájába kényszerített régebbi magyar kultúrhistoriai szemlélet sokáig megengedett* (30); más kérdés azonban, hogy a közvetlen bizánci hatás középkori kultúránk melyik területén mutatható ki, s Mezey László könyve szempontjából elsőrendű fontosságú az a kérdés, hogy az irodalomban kimutat-

ható-e. Nos, bizánci vonatkozásokat a szerző lelkiismeretesen regisztrál; ezek között irodalmi, illetve az írásbeliséggel összefüggő mindösszesen kettő van. Az egyik: a XII. század közepén Pásztón két görög teológiai traktátust latinra fordítottak. Sajnos azt nem tudjuk, hogy honnan kerültek oda a görög kéziratok, s a fordító Cerbanus *provenientiája* is ismeretlen, többek szerint nem magyarországi eredetű személy. Ennél nagyobb súlya lenne a másinak: Mezey László III. Béla bizánci neveltetésével, tehát bizánci hatással hozza kapcsolatba a királynak azt az intézkedését, *amelyikkel ... a magánjogi írásbeliséget országában kötelezővé tette*, mégpedig, mint erre rámutat, évtizedekkel a hasonló franciaországi fejlődés előtt. Csakhogy III. Bélának ilyen intézkedéséről nem tudunk. Mezey László két királyi oklevélre hivatkozik. Ezek *arengájában* arról van szó, hogy a király előtt eldöntött ügyeket, illetve a király jóváhagyásával az egyháznak tett adományozásokat írásba kell foglalni. Ez bizony jóval kevesebb, mint a magánjogi írásbeliség országosan kötelezővé tétele; ennek magyarázatához nem kell Bizáncre hivatkozni. Éppen a Mezey László által összeállított anyag az, amely egy érdekes és fontos kérdésre figyelmeztet: ha a politikai történetben a IX-XII. századig nagy hangsúllyal, a képzőművészet terén meglehetősen bizonyossággal, egyes nyomok szerint a liturgiában, s talán az egyházszerkezés terén is kimutathatók bizánci kapcsolatok és hatások, akkor az írásos kultúra terén miért nem találunk ilyeneket. Ezért érzem hamisnak a hetedik fejezet címét: *Kelet és Nyugat között (Bizánc és Párizs)* – a XII. században (erről szól a fejezet) Bizánc politikai tényező volt számunkra – kulturális tényező nem volt. Mezey László tényeket frázisokkal pótol: két antifónát említ, melyek *dictamenjén mintha valami érződne a bizánci tropariumok ízeiből* (116); másutt *a nyugati alapszövegeten mindig átcsillanó bizánci motívumot* említi (124). Mintha saját rétorikája akadályozná abban, hogy a valóságos viszonyokat és az ebből adódó lényeges kérdéseket meglássa.

A magyarországi fejlődés ütemét tekintve Mezey László elképzelését így rekonstruálhatjuk: az államalapítással szinte egy időben, már a XI. században európai szintű művelődés honosodik meg Magyarországon; fontos irodalmi alkotások nem sokkal keletkezésük után itt is ismertek; olykor még meg is előzzük a kortársakat. Fordulót a XIII. század jelent: *amikor azonban Európa iskolázása a studium és universitas jegyébe lép át, a magyar fejlődés – nem kedvezően – sajátossá alakul* (218).

Azt hiszem, ennek a koncepciónak a kialakításában nagy szerepe volt a kódextöredékek tanulmányozásának. Az egyik töredék alapján Mezey László bizonyítottan látja, hogy már a XI. században egy magyarországi iskolában a nagy görög misztikus és teológus, Pseudo-Dionysios Areopagitis egy művének latin fordítását oktatták, sőt talán a görög eredetit is forgatták. Ehhez az adathoz szinte kínálkozik kapcsolatként a görög egyházatya ismeretének másik hazai nyoma Gellért püspök *Deliberatiójában*, sőt továbbmenve idekapcsolható Gellértnek a nagyobb legendában leírt iskolaalapítása, s az a feltételezés, hogy Gellért (művéből ismert) kissé különös, de mindenképpen átlagon felüli műveltségét tovább is adta Magyarországon. Úgy tűnik, a néhány tenyérnyi pergamendarab új perspektívát nyit korai művelődésünk rekonstrukciójában.

A töredékek ilyen felhasználása fölvet néhány alapvető kérdést. Lássuk ezeket a fenti példa kapcsán. A *Pseudo-Areopagita Nyugaton a XII. században lesz igazán népszerű. (...) A XI. századi Pannóniában viszont, ahogyan a Gellért által idézett atyák is sorjában, ismertté vált maga a Pseudo-Areopagita is, éspedig a Deliberatióban használt De coelesti hierarchia révén. Egy – a jelek szerint – Esztergomban iskolai célra használt, a XI. század közepére tehető kódex egy lapja került elő magiszteri glosszákkal, előadói magyarázatokkal* – olvassuk a 120–121. oldalon. Ezen túl megtudjuk még a töredék könyvtári jelzetét, hogy írása XI. századi olaszos *minuscula*, majd méltatja a töredéken találha-

tó glosszákat. Az olvasó szívesen elhinné ezt (nem kis dolog egy évszázaddal megelőzni a Nyugatot!), de hitét szeretné észérvekre alapozni. A következő kérdések tódulnak fel benne: Mi volt az az ősnymtatvány, amelynek borítótáblájából a töredéket kibontották? Ha a könyv nem magyarországi nyomda terméke, mi bizonyítja, hogy Magyarországon kötötték? Ha itt kötötték, mi bizonyítja, hogy a könyvkötő magyarországi kódexet használt fel? A kérdés nem olyan ostoba, mint első pillantásra tűnhet. A XVII. században a hazai könyvkultúra nagyrészt az ország nyugati határára szorult. A könyvkötő számára a pergamen nyersanyag volt, amelyet vásárolt. Mi zárja ki, hogy például egy pozsonyi könyvkötő nem vásárolhatott mondjuk Bécsben makulatúraként pergamenlapokat? Ha mégis bizonyítható, hogy a kódex egy középkori magyar könyvtár állományába tartozott, ez már jelentős eredmény lehet, de ahhoz, hogy a Mezey László által levont következtetéseket elfogadjuk, még ez sem elég. Az írásból ugyanis megállapítható, hogy nagyjából mikor készült, de az már nem bizonyítható, hogy Magyarországon másolták. Nem mintha nem lenne jelentősége annak, hogy egy külföldön másolt kódex hazánkba került, de ebben az esetben tovább vizsgálandó az a kérdés, hogy mikor került ide. E kérdésekre a könyvben hiába keresünk a választ akár a Pseudo-Dionysios *fragmentum*, akár a többi tárgyalt kódextöredék kapcsán.

Abban a reményben, hogy e kérdésekre választ kaphat, a recensens nem volt rest, és kikereste a szerzőnek a könyvben pontatlan adatokkal idézett folyóiraticikkét a *fragmentum*okról (lelőhely: MTA I. OK 30 [1978] 65–90). Mivel ez általános ismertetés a *fragmentum*-kutatásról, a könyvnél bővebb adatokat (ha jól látom) egyetlen töredékről közöl, ez azonban éppen a Pseudo-Dionysios *fragmentum*. Megtudjuk, hogy egy 1497-ben Nürnbergben nyomtatott könyv kötéstáblájából bontották ki. A könyvet magát Kecskés János (nyilván a XVII. században) a pozsonyi je-

zsuitáknak ajándékozta, majd a nagyszombati jezsuita kollégium birtokába került. A *töredék Nagyszombatban került mint könyvkötés felhasználásra* – olvassuk ezután, ilyen egyszerűen, minden kontorfalazás nélkül a nyilván mindenki számára magától értetődő igazságot. Elnézést az iróniáért; lehetséges, hogy a nagyszombati könyvkötők úgy dolgoztak, hogy munkájukat első pillantásra meg lehet különböztetni, mondjuk a pozsonyi vagy nürnbergi mesterekétől; lehetséges, hogy ránk maradt a nagyszombati könyvkötő számlája – de miért nem tudhatjuk meg mindezt? Fenti kérdésre tehát a cikkben sem találtam meg a választ.

De tegyük fel, hogy a nürnbergi ősnymtatványt valóban Nagyszombatban kötötték be, s hogy a könyvkötő valóban egy magyarországi kódexből kitépett lapba kötötte. Ebből egyértelműen csak annyi következik, hogy volt a középkorban egy Pseudo-Dionysios kódexünk. De milyen bizonyíték van rá, hogy már a XI. században itt volt? A könyv közli két 800 körül másolt kódextöredék képét (8. és 14. ábra; az utóbbi fordítva). Ezeknél magától értetődő, hogy keletkezésük után legkorábban kétszáz évvel kerülhettek Magyarországra – vagy bármikor később (ha elfogadjuk azt a még bizonyítandó állítást, hogy magyarországi kódexből származnak).

De a szerző még azzal sem elégszik meg, hogy a XI. században volt egy Pseudo-Dionysios fordítást tartalmazó kódexünk. Még azt is tudni véli, hogy ez a kódex iskolai használatban volt, ugyanis glosszákat tartalmaz. Szerinte ugyanis a marginális glossza szükségképpen az előadó mester kezétől kell származzék, az interlineáris pedig a tanulóétól. Ezt a „szabályt” nem fogalmazza meg ugyan sehol, de következetesen alkalmazza (például a 154. oldalon), s ha bárhol glosszát talál, iskolai használatra következtet. Attól tartok, kissé túlzott leegyszerűsítése ez a dolgoknak: glosszák nagyon sok más okból is kerülhettek egy kéziratba, s hogy ki miért írta be őket, csak tartalmi elemzéssel dönthető el. Ehhez

pedig gyakran nem is elég az a mennyiség, amennyi egy-egy töredéken található. Ami mármost a mi töredékünk glosszáit illeti: a G és H glossza szövegénél a magam részéről egy klerikusra gyanakodnék, akinek megtetszett a szövegnek a szeráfok szárnyának jelentéséről adott fejtegetése, s a margón megjelölte magának, hogy alkalomadtán prédikálásnál fölhasználhassa. Az I glossza egészen más természetű: eltérésre figyelmeztet a fordítás és valamilyen *scholion* között, s közben a görög szövegre is hivatkozik. Ennek kapcsán Mezey László lehetségesnek tartja, hogy a glossza írója – szerinte a székesegyházi tanítómester – a görög szöveg közvetlen ismerete alapján írta le a glosszát. Ezt azonban bízvást kizárhatjuk: a latin betűs átírásban idézett két görög szó közül az egyik – *apitopyn* – nyilván másolási hiba, vagyis a görög szövegre való hivatkozást a két átírt görög szóval együtt a glosszában említett *scholion* tartalmazta, s a glossza írója – éppen mert nem tudott görögül – az egyik szót hibásan másolta. De ha megnézzük a könyv 17. képét, amely a töredék egy részét és az I glosszát ábrázolja, még tovább is mehetünk. Megállapítható ugyanis, hogy a glosszát ugyanaz a kéz írta, ugyanolyan gondos kalligráfiával, mint a főszöveget. Tehát minden valószínűség szerint a főszöveggel egyszerre írták le, egyszerűen azért, mert a *scriptor* így találta már a kéziratban, amiről másolt. A képen még két további glossza látható, más-más kéztől. Melyik volt hát az előző mesteré? Attól tartok, egyik sem. A székesegyházi iskolában sokkal földönjáróbb ismereteket oktattak, mint a görög misztikus fölöttébb ezoterikus tanításait. Pseudo-Dionysios nem volt iskolai szerző, még Bizáncban sem, Nyugaton sem, nálunk sem.

A forrásoknak és a szakirodalomnak önkényes használatán alapul a szerző többi állítása is, amellyel a XI. századi irodalmi műveltségünk és iskolázásunk színvonalát jellemzi.

Az imént tárgyalt töredékkel kapcsolatban fölmerült Gellért neve, aki Mezey László szerint a *Deliberatióban* bőven használja

Pseudo-Dionysiosznak a Mennyei hierarchiáról írt munkáját (120), akire esetleg az itáliai görög szerzetesség is hatott (100 és 119). Gellért e munkájával legutóbb G. Silagi foglalkozott. Példás alaposítással írt tanulmányában a korábbi kutatók eltérő nézeteivel vitázva arra a következtetésre jutott, hogy Gellért nem tudott görögül, a *Deliberatió*ban nem használta föl a görög misztikus művét, sem eredetiben, sem latin fordításban. Csupán annyi állapítható meg, hogy a latin fordítás nyelve hatott Gellért stílusára, főképp szókincsére. Mezey László ismeri Silagi munkáját, még idézi is álláspontját, de mivel nem felel meg koncepciójának, eredményeit egyszerűen nem veszi figyelembe. Persze Silagi tévedhetett, túlozhatott – de erre bizonyítékokat kellene felhozni.

Azt hiszem azonban, ismét mellékvágányon vagyunk. Gellért műveltségének a vizsgálata ugyanis alig-alig tartozik a könyv tárgyhöz. Nem itt szerezte, s (szemben Mezey László állításával a 119. oldalon) nem is tudta itt továbbadni. Gellért mint térítő, mint püspök, ha úgy tetszik, mint politikus része történelmünknek; mint literátus, mint író: nem. Itt írta ugyan a *Deliberatiót* – műve azonban semmi nyomot nem hagyott irodalmunkban. Még legendáinak íróihoz sem jutott el.

Önkényes a nagyobb *Gellért-legenda* felhasználása a XI. századi iskolázás rekonstruálásához. Bár a szerző megemlíti, hogy a legenda forrásértéke vitatott (*nota bene*, nem Horváth János tette azzá, ő éppen védelmezte), mégis optimistán kijelenti: *Feltételezhetjük, hogy az egymást követő interpolátorok nem elsősorban az eredeti szöveg iskolatörténeti adatainak megváltoztatásával igyekeztek céljukat elérni* (109). Hogy volt-e valami céljuk a feltételezett interpolátoroknak vagy sem, nem tudom, de a legendának ebben a részében több korszerűtlen mozzanat van. Ezeket maga Mezey László is megemlíti; hozzátehetjük még a *nobiles et magnates* kifejezést, amely ugyanebben a részben található. Iskolatörténeti anakronizmus (bár nem a csanádi iskolával kapcsolatos), hogy a legen-

da megteszi Gellértet a bolognai stúdium diákjának. Ennyi korszerűtlen mozzanat mellett szükséges lenne legalább egy olyan adatnak a kimutatása, amely csak a XI. században keletkezhetett, hogy elhihessük, hogy az *eredeti szövegben* (ha volt ilyen) egyáltalán szó volt a csanádi iskoláról. Annál is inkább, mert a kisebb legendából hiányzik minden ilyen vonatkozás.

A forrásszövegek önkényes használatára további példa laoni Anzelm epitáfiumának értelmezése. Az eddigi kutatás a XII. század közepéről ismerte az első adatot arra vonatkozóan, hogy magyarországi személy külföldi iskolát látogat (Lukács, a későbbi esztergomi érsek Párizsban). Anzelm epitáfiuma alapján Mezey László arra a következtet, hogy a XII. század elején Könyves Kálmán országából skolárisok jártak Laonban (136, lásd még 139). A sírvers számunkra fontos része így szól:

*Lex, evangelium, psalmus seu nube voluta
Anselmo mediante Deus dedit esse soluta.
Anglia, Francorum regnum, Pannonia tota,
Gens Liguris, plebs Apuliae, Judea remota,
Pluribus errorum tenebris prius illaqueata,
Senserunt documenta viri, documenta beata.*

Az első két idézett sor – sírversben megbocsájtható túlzással – azt állítja, hogy Anzelm közvetítésével Isten maga adott magyarázatot a Szentírás homályos helyeire. A vers az elhunytnak a Biblia egyes könyveihez írott kommentárjaira céloz. Fölmerül már a gyanú, hogy az epitáfium szerzője Anzelmet nem mint a laoni iskola tanárát, hanem mint a tudós Biblia-kommentár szerzőjét méltatja. A további sorokból – ha prekoncepció nélkül olvasuk – legföljebb az derül ki, hogy egész Pannonia tudomást szerzett Anzelm tanításáról. A felsorolt hat ország-, illetve népnévvel kissé jobban szemügyre véve még tovább is mehetünk. A harma-

dik idézett sor nyugatról kelet felé haladva sorol fel három országot, mégpedig úgy, hogy a latin kereszténység legnyugatibb és legkeletibb országa (Anglia és Pannonia) áll a sor élén, illetve végén. A következő sor elrendezése ugyanez, egy déli, mediterrán sorozatban. Itt különösen feltűnő a protokolláris pontosság: Hispania nem szerepel, mert még arab uralom alatt áll, *Iudea remota* pedig a Mediterraneum legkeletibb fekvésű, latin kereszténységhez tartozó állama, a nemrég létesült Jeruzsálemi Királyság. Vagyis Pannonia említése a sírversben nem azt akarja mondani, hogy éppen innen mentek tanulók Laonba, de még csak azt sem, hogy Pannoniában különösképp érdeklődtek Anzelm munkássága iránt. A sírvers költője e sorokkal azt fejezi ki, hogy az egész latin kereszténység tudomást szerzett Anzelm bibliamagyarázatáról.

Nem rokonszenves bírálói magatartás ugyan olyasmiről beszélni, ami a bírált munkában nincs, mégis szóvá kell tennem itt egy feltűnő hiányt, mert ez véleményem szerint összefügg azzal, hogy Mezey László túlértékeli korai középkorunk írásos műveltségét. Könyvében két jelentésben használja a literatura szót: a közismert *irodalom* jelentésen kívül sokszor – a középkori szóhasználatnak megfelelően –írni és olvasni tudás, illetve *alapvető ismeretek birtoklása* jelentésben is. E kettő közül elsősorban az utóbbit vizsgálja. Középkori irodalmunk alkotásaival viszont – mint irodalmi alkotásokkal – nem foglalkozik (kivételt csak a költészettel tesz az utolsó fejezetben). Viszonylag gazdag latin nyelvű prózairodalmunk: krónikák, gesták, legendák, prédikációk; azután egyéb, fél-irodalmi művek, mint törvényszövegek, oklevél-arengák – ezek a művek legfőljebb mint művelődéstörténeti adatforrások bukkannak föl a könyvben. Pedig jó lett volna a literatura mindkét oldalát látni: azt is, hogy az első írástudók mire használták fel ismereteiket, milyen alkotásokká formálódott az a művelődési anyag, amelynek eredetét és Magyarországra ju-

tását a könyv nyomozza. Erre azért is szükség lett volna, mert ez lehet az egyetlen megbízható próbaköve sok hipotézisnek. Például: ha már az államalapítás nemzedékének székesegyházi iskoláiban Priscianus *Grammaticáján* csiszolgatták a tanulók nyelvi tudását (mert Donatus már nem volt elég az igényeik kielégítésére, 106), ha Esztergomban az iskolába Pseudo-Dionysioszt tanulmányozták, akkor joggal keressük ezeknek az auktoroknak nyomát középkori irodalmunk ránk maradt alkotásaiban. De mit találunk? Ami valóban hatott és megfogható (jószerével még a XIII. században is!), az a Biblia latinja, meg a liturgia nyelve. Priscianust említi ugyan Hartvik, ő azonban nem Magyarországon szerezte műveltségét.

A fentiekben azt akartam néhány példán bemutatni, hogy a XI. és XII. század hazai iskolázásáról és műveltségéről sajnos sokkal kevesebb biztos adatunk van, mint azt Mezey László gondolja, s a valóság is – véleményem szerint – sokkal kevésbé volt fényes. De nem tűnik meggyőzőnek a szerző koncepciójának másik fele sem, miszerint a XIII. században kedvezőtlen fordulat következett be a hazai fejlődésben, s ekkor kezdődik *az egyetem nélküli ország* (193) lemaradása, s így az Anjouk korára *a magyar klérus literatúrájának aranyfedezete, az egyetemi stúdium – a szerencsés jogász főpapoktól eltekintve – ekkorra már igen vékony lett* (214). Nem ezt sugallják Veress Endrének az olaszországi egyetemekről nagy szorgalommal összegyűjtött adatai, de az a tény sem, hogy amikor az egyetemi mozgalom a XIV. század második felében Közép-Európára is áttérjed, a prágai, bécsi, krakkói alapítással szinte egy időben kerül sor a pécsi egyetem felállítására.

Nem tartozik ugyan a munka fő mondanivalójához, de nem hallgathatom el, hogy visszatetsző az állandó – főképp jegyzetekben folytatott – háború Mályusz Elemér ellen. Mezey László kritikájának fő célpontja Mályusz 1971-es könyve. Ennek előszavában Mályusz elmondja, hogy több évtizeddel korábbi munkáját teszi közzé, anélkül, hogy az újabb szakirodalom áttanulmányozására

alkalma lett volna. Mezey László mégis újra és újra éppen ezt kéri rajta számon. A 113. oldal 57. jegyzetében Mezey László mintha saját prioritását védelmezné Mályusszal szemben, mármint hogy ő figyelmeztetett először Fulco *hospes* pályájának tanulságaira. A bizonygatás fölösleges: ahol Mályusz Fulcóról beszél, hivatkozik Mezey László tanulmányára (könyve 42. oldalán a 25. jegyzetben).

Mielőtt befejezem, még egy szóvátennivalóm van: a filológiai pontatlanság. Külön-külön talán apróságok, de elég sok van belőlük. Néhány példa: a Boethius-kiadó Friedlein nevét következetesen (16, 227, 264) Fiedleinnek írja. Két egymás után következő lábjegyzetben ugyanazt a munkát más-más címen idézi, mintha két különböző könyvről lenne szó (36. oldal 65. és 66. lábjegyzet). A III. lateráni zsinatot tévesen a III. Ince utáni időre helyezi (134). Egy versről azt állítja, hogy *disztichonokba, hősi versekbe csap át*, mintha a két versforma azonos lenne (212).

A filológiai gond hiánya különösen bántó néhány, a munkában idézett latin szöveg fordításánál. Ötlettelen, iskolásan szó szerinti megoldás a *Szent Erzsébet-himnuszban* egy sor visszaadása: *sancti regis specialis flos* – *szent királytól speciális virág* (208), vagy a szép *Szent Imre-himnuszban*:

*Ave flos nobilium
sacrae stirpis virgula
speculum sublimium
sanctitatis regula*

a vers harmadik sora: *fent állóknak tüköre*. Törheti a fejét az olvasó, kik azok a *fent állók*. A *sublimis* jelentése itt nyilván *előkelő* (211). A *numerationum ratio ... mysterium nobis ostendit* mondatban nyilvánvalóan nem a számok értelmezéséről van szó, hanem arányaikról (64). Vannak kiadósabb félrefordítások is. Egy oklevélrészletet így ad vissza: *Illő a királyi szent felséghez, hogy a tudás lakomáján táplált*

férfiakat bőkezű adományaival emelje fel. Hogy mivel országunk határai között ők tudásuk világos tanításaival kiirtván a vétkeket, plántálva a virtusokat, úgy mint a firmamentum ragyogása, miként örökkévaló csillagok fénylettek, képesek az igazságosságra oktatni sokakat (146). A fordításban érthetetlen okból új mondatként kezdett (*Hogy mivel*) okhatározói mellékmondat az eredetiben világosan célhatározói, egy közbevetett időhatározói alárendelt mondat, s hozzávetőleg így fordítható: *emelje fel, hogy – miközben az ország határai között tudományuk ragyogó bölcsességével a bűnöket gyomlálván és az erényeket plántálván az égbolt fényeként sugároznak – csillagokként örök időkre fennmaradván képesek legyenek sok embert az igazságosságra tanítani.*

*Azimusque panis fermentatur
Et peripsima, proh dolor, fit pulpa.*

Mezey László parafrázisa: *a kovásztalan kenyér ízét veszti és a moslék lesz kíváncsi – a sorok jelentése viszont: a kovásztalan kenyérbe kovászt kevernek és a finom húsfalatból hulladék (ha úgy tetszik: moslék) lesz* (214). A legszebb azonban egy Szent Ferenc-himnusz magyarítása: *Erkölcök díszé, a kisebbek vezére, Ferenc, jutalmadat veszed, benned, mint szőlőtőben, életre kel Krisztus, mindennek megváltója* (207). Érthetetlen, hogy Mezey Lászlóban nem ébredt fel a gyanú, hogy a himnusz költője, Tommaso da Capua nápolyi bíboros érsek ezt a blaszfémiaival határos teológiai lehetetlenséget nem írhatta le. Krisztus, a világ megváltója, a második isteni személy hogyan támadhatott fel egy emberben? Szerencsére a latin szöveget is megtaláljuk a könyvben:

*Decus morum, dux Minorum,
Franciscus tenens praemium
In te vite datur vitae,
Christe Redemptor omnium.*

Ebből már világos, hogy a versszak nem Ferencet szólítja meg, hanem Krisztust; a fordításban némileg rejtélyes „kisebbek” a Ferenc alapította rend tagjai, a kisebb testvérek, vagy minoriták; a szőlőtő természetesen Krisztus (*János evangéliuma* 15, 1–5). Ily módon ekképpen lehet fordítani: *Az erkölcsök dísze, a minoriták vezére, Ferenc elnyervén jutalmát benned, a szőlőtőben életet (értsd: örök boldogságot) kap, Krisztus, mindenek megváltója.*

Mindennek ellenére és mindezzel együtt Mezey László új könyve fontos munka. Azzá teszi témája, azzá teszi gazdag anyaga. Aki ezután művelődésünk első négy évszázadával foglalkozni fog, az bizonyosan kezébe fogja venni, és sokat fog belőle tanulni – ha kritikával olvassa.

EGY RECENZIO VÉDELMEBEN*

Mezey László *Deákság és Európa* című könyvéről írott, az ItK 1980-as évfolyamának 529. és következő lapjain megjelent recenziómat a szerző válaszra méltatta.¹ Azt kifogásolja, hogy könyve érdemi megállapításairól, az új eredményekről, a gondolatmenetről és a bizonyításról egészében nem írtam; nem annyira a könyvet ismertettem, mint inkább a számomra megfoghatóbb részekkel szálltam vitába. Hogy így sikerült a bíráló, annak az okát is látja: hiányzik a recenzens szakmai hozzáértése.

Az utóbbira persze nincs mentség; a recenzió mentségére azonban szeretném a következőket felhozni.

Azt hittem, hogy egy könyvben, mely alcíme szerint a magyarországi irodalmi műveltség alapvetéséről szól, nem mellékes annak tisztázása, mikor milyen klasszikus vagy kortárs műveket forgattak írástudóink. E tévhitemet az is alátámasztotta, hogy a munkában sok új megállapítás olvasható ezen a téren, főképp a *fragmentum*-kutatás eddigi leleteinek alapján. Amikor fölsorakoztattam kételyeimet a töredékek olyan módon történő felhasználásával kapcsolatban, ahogyan az a könyvben történik, úgy véltem, hogy a munka érdemi részéhez szólok hozzá, tartalmilag és a módszereit illetően is. Készséggel elhiszem a tudós *fragmentum*-szakértőnek, hogy sok könyvtörténeti tény igazolható, csak azt nem értem, hogy ha messzemenő kultúrtörténeti következtetéseket kíván levonni egyes töredékekkel kapcsolatban, akkor bizonyítékait miért nem közli sem könyvében, sem ismételten figyelmembe ajánlott cikkében, de még legutóbbi válaszában sem.

* Irodalomtörténeti Közlemények 85 (1981) 647–648.

¹ Mezey L.: Egy kritika kritikája. Irodalomtörténeti Közlemények 85 (1981) 64–66.

Azt hittem, hogy a XI. századi hazai iskolázás körülményeinek tisztázása ugyancsak a könyv érdemi mondanivalójához tartozik. Mezey László itt még egy tárgyi (?) tévedésen is rajtakap: nem fogtam fel kellőképpen Gellért püspök körüli nézeteit, mert ő a csanádi püspöki iskola berendezését fogadja el a forrásból, nem pedig a Gellért tudományos képzettségéről mondottakat. Mivel az 534. lapon érvekkel alátámasztva éppen arról írtam, hogy szerintem miért nem alkalmas forrás a XI. századi iskolázás rekonstruálásához a nagyobb *Gellért-legenda*, ellenvetését egyszerűen nem értem.

Azt hittem, nem mellékes mozzanat annak tisztázása sem, sor került-e már a XII. században a magánjogi írásbeliség kötelező bevezetésére. Rámutattam arra, hogy ennek a feltételezett intézkedésnek a bizonyítékaképp idézett két oklevél nem igazolja állítását. Korábbi ezzel foglalkozó cikkeit ismerem, argumentálásukkal azonban nem szállhattam vitába, mivel az adott helyen nem hivatkozik rájuk a könyvében. Vitába bizantinológusi minőségben nem is kívánok kezdeni, mert ezt a kérdést bizánci forrásokból nem lehet eldönteni; ami viszont a magyar forrásokat illeti, Györffy György rövid és világos cikke minden kérdésre választ ad;² megtalálhatja benne Mezey László a két szóban forgó oklevél helyes értékelését is.

Annak a számára, aki írásos művelődésünk első négy évszázadának kezdeteiről, helyzetéről, fejlődéséről ír, ezek és több más, a bírálatban említett probléma nem lehet periférikus. A bírálat legfontosabb részében (mintegy a terjedelem hetven százalékában) azt igyekeztem megindokolni, miért érzem az általa adott *festményt* – és nem a *képkeretet!* – több fontos mozzanatában nem meggyőzőnek (az általa adott hasonlatnál maradva).

² Györffy Gy.: A magyar krónikák adatai a III. Béla kori petícióról. In: Középkori kútfontok kritikus kérdései. Budapest 1974, 333–338.

E sarkalatos kifogások mellett a translitterációban mutatkozó zűrzavar meg az első négy fejezet sok más pontatlansága másodlagos – ezt a bírálatban (531) magam is említtem. Azt hittem azonban, hogy a recenzensnek kötelessége figyelmeztetni a középkor történetében netán még nála is tájékoztatlanabb olvasót, hogy a tekintélyes tudományos apparátust mozgósító műnek ezek a nagy magabiztossággal előadott részei nem mindig megbízhatóak. Ilyennek tartom azt is, amit Itália népvándorlás kori történetéről ír. Mezey László szerint azonban itt is bennem van a hiba; *okoskodásom* abból ered, hogy Itáliát egységes államterületként szemlélem, holott nem volt az. Őszintén szólva fogalmam sincs, mivel szolgáltam rá e megrovásra. Igyekszem változtatni szemléletemen, de csak nem tudom elhinni neki, hogy a vandálok Itálián (és nem Hispanián) keresztül vonultak Afrikába, vagy hogy Iustinianosnak a longobardoktól kellett visszafoglalnia Itáliát, akik akkor még a Kárpát-medencében tanyáztak.

A latin szövegek fordításában elkövetett hibákat Mezey László talán a *képkeret* szépséghibáinak tekinti. Magam sem tulajdonítottam nekik nagyobb jelentőséget, csupán a filológiai gond hiányát tettem szóvá, s bemutattam néhányat közülük. Az is igaz, hogy a Ferenc-himnusz első strófájának nincs fontos szerepe a könyvben. Csak azért tetszett meg nekem, mert Mezey Lászlónak hogy, hogy nem sikerült az eredeti szöveg jelentését éppen a visszájára „fordítania”. Meg azért is, mert a hibás fordítás olyan teológiai lehetetlenséget tartalmaz, amelyet a költő vagy kortársai alighanem blaszfémiaának tekintettek volna (miszerint Szent Ferencben a megváltó Krisztus kel életre). Ezt világosan leírtam a bírálatban. Mezey mégis azt bizonygatja válaszában, hogy nincsen semmi blaszfémia abban, ha a szőlő-parabolát Ferencre értelmezték. Igaza van: *abban* csakugyan nincs, illetve nem lett volna. A fordítással kapcsolatos fejtegetését azzal kezdi válaszában Mezey László, hogy a középkori szövegek *lectio variákban* éppúgy

bővelkednek, mint központoszási megoldásokban. Így azután igen sokszor eltérő lehet az értelmezésük. Ez igaz, de csak addig, amíg a szövegben meg nem állapodunk. Ezért fordításait mindig az általa közölt latin szöveggel konfrontáltam, mert merő tájékozatlanságomban azt hittem, hogy éppen azt a szövegváltozatot és központoszást tartja helyesnek, és azt is akarja magyarra fordítani. Itt megemlíti azt is, hogy könyvében az egyik himnuszrészletet *egy kitűnő költőnk* fordításában idézi, s abban előfordul egy bizonyos félreértett kifejezés, de fölöslegesnek tartotta, hogy ezt szóvá tegye. Ha azzal folytatná, hogy a kitűnő költő iránti szolidaritásból szándékosan fordította rosszul a Ferenc-himnuszt, egy szót sem szólhatnánk, hiszen a közösségvállalásnak ez már igazán hősi foka: egy nem-filológus költő verses fordításban egyetlen kifejezést félreért, erre a filológus prózai átültetésben egy egész strófát. Erről azonban nincsen szó, sőt, ismét a recenzens tudatlanságára derül fény, hiszen *feltehetőleg nem ismeri az egész szöveget*; ezért ismerteti vele a költemény szerkezetét, s elárulja, hogy annak mondanivalója a verstechnikának van alárendelve, *bizonyosan nem a pontos érthetőség javára*. Azt is megtudhatjuk, hogy *ezen a bajon* különböző központoszási megoldásokkal *próbáltak segíteni*. Ismeretterjesztő szenvedélye itt sajnos alábbhagy, azt már nem árulja el, milyen központoszással lehet *vocativusból nominativust* csinálni és *vice versa*, hogy az általa kihüvelyezett értelem kijöjjon, pedig erre igazán kíváncsi volnék. Szolgáltassunk azért igazságot a himnusz költőjének: a meglehetősen szokványos versezet érthetőségével nincsen semmi baj. Végül is Mezey László szerint érthető a strófa úgy is, ahogyan Kapitánffy István *akarja, de úgy is, ahogyan én magyarítottam*. Olyan filológussal, aki szerint egy megfelelő szövegkritikával megállapított forrásszöveg jelenthet egyvalamit, de jelentheti annak jóformán az ellenkezőjét is, nehéz vitatkozni. Kérdés, hogy érdemes-e.

Várady László:
DIE AUFLÖSUNG DES ALTERTUMS.
BEITRÄGE ZU EINER UMDEUTUNG DER ALTEN GESCHICHTE.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.*

A szerző szándékára a cím és alcím kettőssége figyelmeztet: az egyik az ókor felbomlását nevezi meg a mű témájaként, a másik viszont az ókori történelem átértelmezéséhez ígér adalékokat. Az ókori világ felbomlását (illetve a Római Birodalom bukását – amennyiben ez az előzővel azonos) vizsgáló kutatások helyzete magyarázza és indokolja a szerző céljának kettősségét. Nehéz lenne ugyanis olyan tényezőt találni, amelyet különböző kutatók ne tettek volna felelőssé az antik világ megszűntéért. Éghajlati változások, a birodalmi elit erkölcsi hanyatlása vagy biológiai elfajulása, a kormányzat katasztrofális gazdaságpolitikája, demográfiai hanyatlás és munkaerőhiány, a kereszténység győzelme vagy egyszerűen a birodalomra támadó barbárok túlereje, ilyen vagy hasonló okokban, illetve ezeknek különbözően súlyozott kombinációiban vélték megtalálni a magyarázatot. Amint az okok feltárásában nincs egyetértés, ugyanúgy abban sem, mikorra kell helyezniünk az ókor végét. Diocletianus uralkodásától kezdve le egészen a VIII. század végéig alig van olyan jelentősebb történelmi esemény, amelyet ne tettek volna meg korszakhatárnak, miközben fölmerült annak a lehetősége is, hogy nincs egyetlen évszámhoz köthető fordulópon, hanem egy hosszabb, akár fél-évezredes átmeneti periódus.

Ebben a helyzetben nagyon is indokolt a szerzőnek az a felismerése, hogy a kérdést magasabb és átfogóbb szempontok bevo-

* Antik Tanulmányok 29 (1982) 259–261.

násával lehet a megoldáshoz közelebb juttatni. Vagyis, ha az ókor fölbomlását meg akarjuk érteni és időhöz akarjuk kötni, előbb egyetértésre kell jutnunk abban, mit tekintünk e kor történelmi specifikumának, mi jellemzi sajátos helyét az egyetemes történelmi folyamatban. E gondolatmenet értelmében az első fejezet (*Javaslatok az ókor gazdaság- és társadalomtörténetének felülvizsgálatára*) korántsem valami hosszú nekifutás az akadálnak, hanem lényeges része a könyv érvelésének, amelynek tanulságai – éppen szemléletének átfogó jellege miatt – túlmutatnak a közvetlenül vizsgált problémán.

Meg kell kísérelnem a főbb tézisek ismertetését, bár tartok tőle, hogy a szükségszerű lerövidítés esetleg torzítva adja vissza a szerző álláspontját. A civilizáció fejlődése (mely objektíve mérhető az életszínvonal emelkedésével) szakaszosan, egymást váltó súlypontokban zajlott le, aszerint, ahogy egy-egy terület az adott fejlődési foknak megfelelő *megtermelt természeti javak* (*Produktions-naturgüter*) birtokában optimális helyzetbe került. E gazdaságföldrajzi mozzanat kölcsönhatásban áll azzal a társadalmi szinten érvényesülő politikai-demográfiai tényezővel, melyet Váradý László szervilizációnak nevez. Ennek alapja a fejlődési különbség a súlyponti *kultúrcentrum* és az ennek periferiáján helyet foglaló mindenkor *barbaricum* között. Kultúrcentrum és *barbaricum* társadalmi-gazdasági egységet alkot, s antagonisztikus ellentétük az ókori civilizáció kibontakozásának legfőbb hajtóereje. E mellett a belső osztályharc másodlagosnak tekinthető. E viszony realizációja a lakosság jelentős hányadának jogfosztottsága (nemcsak a klasszikus rabszolgaság tartozik ide, hanem a függőség összes többi formája, beleértve a korporációhoz kötött késő antik kézművesek helyzetét is). A kultúrcentrumban bekövetkező gazdasági föllendülés szükségképpen a civilizációs javak elterjedését, vagyis a különbségek nivellálódását eredményezi. Az ókori fejlődés csúcspontja a Római Birodalom, amely egyetlen társadalmi-

gazdasági egységbe foglalta az *oikumenét*. Vele a szervilizáció csúcspontjára jutott, de – már csak a birodalom méretei miatt is – lehetőségei kimerültek. A regionális fejlődés a birodalmon belül, valamint a *barbaricum* törekvése, hogy részesüljön a civilizációs javakban, a gazdaságilag gyengébb Nyugati Birodalomban az abszolutisztikus központosított állam csődjéhez vezetett. Az államszervezet szétrombolása a *barbaricum* forradalmának eredménye, mely 376 és 476 között zajlott le. Ez vetett véget az ókornak, mert megszüntette a kultúrcentrum és *barbaricum* közti dialektikus egységet. Az ókornak mint korszaknak világtörténeti szerepe az volt, hogy a szervilizáció révén az egész Mediterráneum magasán fejlett kulturális zóna lett, mely optimális lehetőségeket rejtett magában egy további, még magasabb fejlődéshez. A birodalom bukása azonban nem az antik urbánus kultúra megszüntét, hanem zárt, világi és egyházi feudális agrárkomplexumokban való feloldódását jelenti. Történelmi szerepét tekintve a középkor a mediterrán kultúra etnikai-szociális elterjedésének időszaka.

E hiányos és talán nem is minden részletében adekvát összefoglalás is érzékeltetheti, hogy a szerzőnek sikerült egy átfogó, zárt és következetes gondolatrendszert kiépítenie. Az általa fölvetett szempontok csakugyan tágitják a szemléletet. Elméletének próbaköve az lesz, hogy segítségével eddigi ismereteink mennyiben integrálhatók. E viták során bizonyára tovább pontosítható majd álláspontja. Ehhez néhány pont.

A szerző szerint az ókori viszonyok között a tulajdonképpeni forradalmi osztály a *barbaricum* volt, s az ókor végén ennek forradalma a társadalom átalakulását eredményezte. Helyes-e ezeknek a történelmi kategóriáknak ilyen mérvű tágitása? Jelentősnek tekinthető-e a 476-ban bekövetkezett *társadalmi* változás?

Azt hiszem, tisztázásra szorul a *félfeudális* terminus. Ezzel jelöli egyfelől a szervilizációban félbemaradt, stagnáló gazdasági-társadalmi formát (az ún. ázsiai termelési módot), másfelől a poszt-

szervilizatórikus formációt is, például a IV. századi Római Birodalmat. E második forma nem stagnáló, hanem *tendenziell entwicklungsdynamisch*. Ugyanakkor azonban ez a formáció Bizáncban és utódállamaiban stagnatívnak bizonyult Várady László szerint.

Ha a fejlődés egymást váltó súlypontokban valósult meg, s éppen a fejlődés élén járó területek a döntőek a civilizációs folyamatban, akkor – ebből a szempontból – következetlenség a Nyugat-Római Birodalom sorsának epochális jelentőséget tulajdonítani. A keleti birodalomfél már a IV. században megelőzte a nyugatit. A „Kelet-Római Birodalom” és Bizánc egészen az ezredfordulóig éppen a civilizációs fejlettség tekintetében (urbanizáció, ipar, kereskedelem, művészetek, művelődés) messze maga mögött hagyta a „barbár” Nyugatot.

A második fejezet egyfajta *Forschungsbericht* olyan újabb nyugati kutatásokról, amelyek a Római Birodalom bukásával, illetve az ókor és a középkor közötti korszakhatár megállapításával foglalkoznak. Ha jól számoltam össze, tizenhét szerző koncepcióját ismerteti. Célja nem a részleges cáfolat (ilyen terjedelemben ez nem is lett volna megvalósítható), még csak nem is a polémia, hanem a különböző megoldási kísérleteknek a saját – előző fejezetben kifejtett – eredményeivel, alapvető elvi álláspontjával való konfrontálása. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy e részből legjobban Várady László koncepcióját ismerhetjük meg. Gondolati összefogottság és az érvelés logikája tekintetében sikerültebb az *Auflösungskonzeptionen* ismertetése, mint a korszakhatárra vonatkozó megoldások megbeszélése. A fő nehézség itt a kulturális kontinuitás kérdéseinek tisztázatlansága: e kérdéshez – mint a szerző is mondja – csupán egyes részterületeken folytak kutatások, ezek alapján általánosítás vagy összegzés korai volna. Nem csoda, hogy Várady László állásfoglalása is rendkívül óvatos. Elveti a kultúra elhalásának tézisé, s elvileg nem ért egyet a „hanyatlás” feltételezésével sem, noha elismeri, hogy kulturális

téren a kora középkor színvonala alacsonyabb volt az ókorénál. Kissé rejtélyes számomra az az állítása, hogy az ókori kultúra vívmányai *latens módon* éltek túl a középkort. E fejezet utolsó egysége néhány érdekes gondolatot vet fel arról, hogyan tükröződik a birodalom fölbomlása a kortárs ideológiában.

A záró fejezetben a szerző gazdag forrásanyagra támaszkodva mint a Nyugat-Római Birodalom bukásának egyik fontos előzményét és okát elemzi a 395-ben Theodosios halála után bekövetkezett *partitiót* Arkadios és Honorius között. Ezt teljes államjogi szétválásként (*vollkommene staatsrechtliche Separation*) értékeli. Meggyőzően mutatja be, hogyan kerültek szembe egymással a két udvar érdekei, s szűnt meg az *unanimitas* Illyricum hovatartozásának, majd pedig a vandál háborúnak kérdésében. Elemzésének alátámasztására szembeállítja a 364-es felosztással, s végül olyan forráshelyeket mutat be, amelyek a 476-os fordulatot a 395-ös felosztás végső konzekvenciájának tekintik.

Aligha vitatható, hogy a 395-ös felosztás *következményeit* tekintve jelentős fordulat, s csakugyan a két birodalomfél *de facto* különválásához vezetett. Nem értem azonban, miért hangsúlyozza Váradý László ismételten az alkotmányjogi (*staatsrechtlich*) szempontot, mikor maga is utal rá, hogy a császári rendelkezések továbbra is érvényesek voltak az egész birodalom területén, s közös maradt a *consuli* intézmény is, amihez hozzátehetjük még azt is, hogy az új császár legitimitásának feltétele volt a másik birodalomfélen uralkodó császártól kapott elismerése. Alkotmányjogilag a Római Birodalom egy és osztatlan volt. Ez a jogi felfogás – vagy ha úgy tetszik, fikció – annyira erős volt, hogy még évszázadokkal később is, amikor a Római Birodalom már csak az ideák világában létezett, hatalmi konfliktusok forrása lett (lásd a középkori „két császár-problémát”). Érdemes e tekintetben szemügyre venni a 107. oldalon más összefüggésben idézett Sulpicius Severus szövegének egyik kitételét: *cum non ab uno imperatore sed*

etiam a pluribus semperque inter se armis aut studiis dissidentibus res Romana administretur. Az *auctor* természetes magától értetődéssel egyetlen *res Romanáról* beszél. Egyébként a több (és nem két) császár emlegetése és a fegyveres konfliktusok idézése azt is világossá teszi, hogy itt a főhatalom különböző IV. századi fölosztásairól van szó; ezek közé persze besorakozik a 395. évi is, anélkül azonban, hogy *auctorunk* ezt valamiképpen kiemelné vagy a korábbiaktól megkülönböztetné.

A politikai valóság persze a nyelvhasználatban előbb-utóbb felszínre jut, ezt jól illusztrálják a szerző által idézett forráshelek. Mindenesetre egy-két generációnyi időnek el kellett telnie ahhoz 395 után, hogy például az *utraque res publica* szóhasználat megjelenhessen. Ezért az *Epitome de Caesaribus* ismeretlen szerzőjét aligha tekinthetjük I. Theodosios kortársának.

A könyvet rövid összefoglalás, irodalomjegyzék, index és a magasabb államhivatalok jegyzéke zárja le. Az utóbbi talán nem föltétlenül szükséges, külön ki szeretném azonban emelni az index használhatóságát, annál is inkább, mert nem egy magyar kiadvány használatát keseríti meg ennek hiánya.

Váradý László könyve gondolatébresztő, tanulságos, új utakat kereső munka. Tömörsége és erősen elvont fogalmazása miatt nem könnyű olvasmány, de megéri a fáradságot a vele való megismerkedés.

PROKOPIOS TITKOS TÖRTÉNETE*

A *Titkos történet* szerzője a Kr. u. V. század végén született a Római Birodalom Oriens (Kelet) *praefecturájának* azonos nevű *διοικέσις*-hez tartozó Első Palesztína *provincia* székhelyén, Kaisareiában. Ez a birodalom területileg szinte csak a fele volt annak, amelyen fél évezreddel korábban a császárság megalapítója, Augustus uralkodott, vagy akár annak is, amelyben mintegy kétszáz évvel Prokopios születése előtt Nagy Kónstantinos császár az addig elnyomott kereszténységet engedélyezte és fölkarolta. A nyugati tartományok a négyszázas évek alatt sorra elvesztek, helyükön germán törzsi királyságok rendezkedtek be. Még Itália és a birodalom bölcsője, Róma is a Ravennában székelő keleti gót királyt, Theoderichot uralta. A császári udvar, a központi kormányhivatalok, a „római” *senatus* immár a Bosporos partján székel, Bizáncban, új nevén Konstantinápolyban. Ha Prokopios „a városról” beszél, vagy azt írja, hogy valami „itt a városban” történt, természetesen erre gondol. Az újkori történettudomány majd e város nevét fogja az államnak is adni, és „bizánci birodalom” néven emlegeti majd, uralkodóit pedig „bizánci császároknak” nevezi. Prokopios és kortársai bizonyára tiltakoztak volna ez ellen: büszkén római polgároknak vallották magukat, uralkodóikat a dicső római császárok utódainak tekintették.

Büszkeségük nem is volt alaptalan. A területi veszteségek ellenére is hatalmas kiterjedésű volt a birodalom. Ide tartoztak a Közel-Kelet ősi kultúrájú, gazdag területei: Egyiptom, Palesztína, Szíria, még Mezopotámia egy része is; azután egész Kis-Ázsia (Prokopiosnál „Ázsia”), az európai kontinensen a Fekete-tenger partvidéke meg a Balkán-félsziget. Fejlett iparával, jól kiépített

* Utószó. Prokopios: *Titkos történet*. Budapest 1984, 177–198.

úthálózatával, élénk szárazföldi és tengeri kereskedelmével, virágzó városaival a birodalom a kor legcivilizáltabb állama.

Nagy Kónstantinos utódai alatt a kereszténység a birodalom államvallása lett. Csak kevés olyan csoport volt, amelyik elutasította a kereszténységet: ilyen volt például a zsidóság, vagy – főképp a műveltek között – a „régí hit” hívei, a pogány vallás elemeivel átszőtt újplatónikus filozófia követői. Az igazi nehézségeket azonban nem ezek a csoportok okozták az egyháznak és a vele azonosuló államhatalomnak, hanem a kereszténységen belül jelentkező eltérő irányzatok. A keresztény hit tanításainak különböző értelmezései véget nem érő vitákhoz, meghasonláshoz, a kisebbségi csoportoknak az egyházból való kitaszításához vezetett – de ennek következtében eretnek közösségek, egyházak alakultak. Erőszakkal és szép szóval, meggyőzéssel és manipulációval a császári kormányzat mindent megtett a vallási egység megőrzéséért, illetve helyreállításáért, mert egyben mindenki egyetértett, a hivatalos vonal képviselői és az eretnek tanok vallói is: az igaz hit teljes győzelme biztosítja csupán Isten áldását és a birodalom virágzását; csak épp abban nem tudtak megegyezni, hogy miben is áll az igaz hit. Ezek a viták korántsem korlátozódtak a teológusokra vagy az egyházi méltóságviselőkre, hanem szenvedélyes visszhangot váltottak ki a lakosság széles tömegeiben is. A hajszálfinom teológiai megkülönböztetéseket aligha értették, de ezt a hiányt bőven pótolta bennük fanatikus odaadásuk a meggyőződésükért. A nép nem is a teológusok után indult; igazi ideálja a szent életű szerzetes, az evangéliumi életet újraélő aszkéta. Rendkívüli önmegtagadásaikról, küzdelmeikről az ördöggel, csodálatos gyógyításaikról számtalan történet szólt.

A nép másik körülrajongott bálványa a cirkuszi kocsiversenyző volt. Mert éppúgy, mint mikor a Tiberis partján volt a világ közepe, a nép „kenyeret és cirkuszt” követelt: a szegény városi lakosságnak juttatott ingyen kenyeret és közszerakoztatást; az

utóbbi fő attrakciója a kocsiverseny volt. A főváros legnagyobb versenypályája – *hippodromosa* – a császári palota mellé épített hatalmas stadion volt, itt közel százezer néző izgulhatta végig a versenyeket. Ezeken négy „csapat” vagy „sportklub” indított versenyzőket: a kék, a zöld, a piros és a fehér „egylet”. Voltaképpen üzleti vállalkozások, megfelelő felszereléssel, személyzettel, lovakkal. Fő területük ugyan a kocsiversenyzés, de a szórakoztatás többi ágára is kiterjeszkedtek, így voltak táncosaik, személyzetük színházi előadások (ma inkább kabarénak neveznénk) rendezésére, állatmutogatóik, akrobatáik.

Amit a kortárs írók „cirkuszi pártok” néven emlegetnek, az nem azonos ezekkel a vállalkozásokkal, hanem inkább a mai sportegyletek szurkolótáborára emlékeztet. Mint késői utódaiknak, ezeknek is külön-külön állandó helyük volt a *hippodromos* megfelelő részén, s ezek is gyakran véres utcai csatákban vezették le a pályán felizzott szenvedélyeket. Csak a két fontosabb „színnek”, a kékeknek és a zöldeknek volt jelentős tábora. A császárság autokratikus uralmi rendszerében politikai pártok természetesen nem léteztek, de alkalmanként a nézősereg hatalmas és ellenőrizetlen tömegében épp az egyik vagy a másik szurkolósereg adott hangot a nép vagy egyes néprétegek politikai követeléseinek. A sportbeli versengés a kék és a zöld tábor között átugrott a politikába is, s ez lehetőséget adott a császárnak arra, hogy a helyzetnek megfelelően az egyik vagy a másik tábort maga mellé állítsa. Veszélyesre csak akkor fordult a helyzet, amikor a két párt összefogott a kormányzat ellen. Ez történt 532-ben, amikor a cirkuszi tüntetésből utcai zavargás, majd valóságos fölkelés lett, melyet a lázadók jelszaváról Nika-fölkelésnek neveztek el. Iustinianosnak kis híján a trónjába került ez az esemény, csak Theodóra elszántsága és az éppen Bizáncban tartózkodó Belisarios magánhadseregének kíméletlen bevetése mentette meg a helyzetet; „a rend helyreállítása után” harmincezer holttestet szállítottak el a *hippodromosból*.

Persze a kékek és a zöldek táborában is voltak különösen aktív és agresszív elemek; ezek azok, akiket Prokopios „a szélsőségek” vagy „a bandák” néven emleget. A főváros mintájára a birodalom többi jelentős városában is gondoskodtak a népszórakoztatásról – és ott is megtaláljuk a kékeket és a zöldeket.

A Római Birodalom dicső hagyományaihoz való ragaszkodás kötelezettséget is jelentett: fel kell szabadítani a barbár uralom alá került tartományokat. E roppant és – mint végső soron megmutatkozott – meddő vállalkozásra Iustinianos érzett elhivatottságot. 527-ben lett császár, de már ezt megelőzően is, nagybátyjának, az írástudatlan parasztlegényből császári méltóságra emelkedett Iustinosnak az uralkodása alatt, 518-tól a becsvágyó unokaöcs irányította a kormányzatot.

Hogy a nyugati *reconquistá*hoz szabad keze legyen, a keleti szomszédokkal, az Újperzsa Birodalommal 532-ben örök békét köt. Az ára: rendszeres évi pénzügyi segély fizetése a perzsáknak. Innen, a keleti fronton harcoló sereg éléről rendeli Bizáncba a nagy fölszabadító háború kiszemelt hadvezérét, Belisariost. Ennek kíséretében ott van Prokopios, aki 526-ban jogi tanácsadóként került az akkori Mesopotamia tartomány kormányzójának tisztét ellátó hadvezér mellé, s azóta bizalmasainak körébe tartozik.

A nagy vállalkozás reményt keltően indul. Belisarios partra száll Észak-Afrikában, s egyetlen villámháborúban elsöpri a vandál királyságot. Líbia, a mai Tunézia területe s a tengerpart egészen a Gibraltári-szorosig újra a birodalom része! Már 535-ben Itália visszahódítására indulhatnak Belisarios seregei. Egyetlen év leforgása alatt elfoglalják Szicíliát, Nápolyt, és – ellenállás nélkül – bevonulnak Rómába. Ám a keleti gótok ellenállása még nem tört meg, sőt egy időre a kezdeményezést is magukhoz ragadják. A „római” seregek – jelentős részben barbár zsoldosok, s nem a birodalom kényelemhez szokott alattvalói – kevésnek bizonyulnak a hatalmas feladathoz. Belisarios hadvezéri zsenialitása át-

menetileg még sikert hoz: a keleti gót királyság székhelye, Ravenna a királlyal és a kincstárral együtt római kézre kerül 540-ben.

Ebben az évben Belisariosnak a perzsa frontra kell sietnie. I. Chosroés megszegte az „örök” békét, mélyen betört a római területre, elfoglalta a római Kelet legnagyobb városát, Antiochiát, és lakosságát elhurcolta. Belisarios második keleti főparancsnoksága idején kerül válságba a házassága; majd fölmentik megbízása alól, és kegyvesztettként él Bizáncban – ezekről az eseményekről Prokopios a *Titkos történet* 2-4. fejezetében részletesen beszámol.

544-ben Belisarios bocsánatot nyer, s újra Itáliába küldik. Itt a gótok ellenállása újjáéledt, s a helyzet kilátástalanabb, mint valaha. A rendelkezésre álló csekély erőkkkel Belisarios sem tud semmiféle eredményt elérni, s négy év múlva vissza is tér Konstantinápolyba. Az itáliai háború győztes befejezése – további nehéz harcok után – egy örmény származású eunuchra, Narsésra várt.

Még folytak az itáliai harcok, amikor Hispania délnyugati részét – kihasználva az ottani nyugati gót királyság belső viszályát – megszállták a római erők. A nagy álom, ha nem is teljesen – Galliára, Britanniára gondolni sem lehetett –, de azért jórészt valósággá vált. Más kérdés, hogy milyen áron; több mint húszévi szakadatlan háborúskodásba került. A hadsereg fenntartása és fizetése, no meg a többi fronton a béke biztosítása „pénzügyi segélyek” fizetésével a végsőkig kizsigerelte a birodalom anyagi erőit.

Ezekről a küzdelmekről szól Prokopios *Iustinianos háborúi* című fő műve, melyre gyakran utal a *Titkos történet*ben is. E nagyszabású történelmi munka (terjedelme mintegy ötszöröse a *Titkos történet*nek) hadszínterek szerint csoportosítja mondanivalóját: az első és második könyv a perzsák ellen vívott háborúkkal foglalkozik, a következő kettő az afrikai eseményekkel (Belisarios 533-as hadjárata és az utána történtek), az ötödik, hatodik és hetedik könyv pedig a keleti gótok ellen viselt itáliai háborúról

szól, Belisarios itáliai főparancsnokságának végéig. Az első hét könyvet 550 táján kiadta a szerző. Ezután látott neki a nyolcadik könyv megírásának, s ebben már föladj a területi rendezés elvét, s 553-ig halad valamennyi hadszíntér eseményeinek az ismertetésével.

A „rómaiak” dicsőséges háborúit megörökítő Prokopios görögül írt. A birodalom hivatalos nyelve természetesen a latin volt, s ehhez még a VI. században is ragaszkodtak, amikor a latin nyelvű, illetve romanizált tartományok nagyrészt elvesztek, s a gazdasági és hatalmi súlypont a Földközi-tenger keleti medencéjébe tolódott át. E területeken a mindennapi érintkezés nyelve a Kr. e. IV. század (Nagy Sándor hódítása!) óta a görög volt, s ezen a római hódítás sem tudott változtatni. A jog, a törvénykezés, a rendeletek nyelve latin volt ugyan, de a görög nemcsak a mindennapi életben bizonyult legyőzhetetlennek, hanem mint a műveltség nyelve is. Görögül – csak görögül! – lehetett valaki művelt: ezen a nyelven folyt az alsó fokú és a magasabb iskolázás, s görög volt az irodalom nyelve is. A birodalomról leszakadt nyugati területeken viszont egyre kevesebben tudtak görögül. Az előző századok két nyelven – görögül és latinul – megszólaló, de lényegében egységes irodalmi kultúrája egyre inkább kettévált.

A *Iustinianos háborúi* nemcsak nyelvében volt görög, hanem műfajában is: a görög történetírás műfaji hagyományait tudatosan vállalta, úgy, ahogyan azt egy évezreddel előtte Hérodotos és Thukydides megteremtették. Ez a történetírás nem a múlt bűvárlásában látja feladatát; tárgya a közelmúlt, vagy éppen a szerző saját kora, olyan események, amelyeknek még élő tanúi vannak, vagy még inkább olyanok, amelyekben az író maga is részt vett és hitelt érdemlően be tud számolni róluk. Olyan esemény méltó arra, hogy történeti műben megörökítsék, mely jelentőségénél fogva tanulságul szolgálhat a késői utókor számára is, mely szélsőséges próbatétel volt a közösség és az egyén életében – vagyis

a háború. Persze nem önmagáért és önmagában érdekes a háború, mint stratégiai vagy haditechnikai teljesítmény, hanem emberi és főképpen közösségi (vagyis politikai) összefüggéseiben.

Azóta persze, hogy Thukydides – Prokopios legfőbb történetírói példaképe – megalkotta a peloponnésosi háborúról szóló klasszikus művét, nagyot fordult a világ sora. Az athéni író egy demokratikus berendezkedésű városállam szabad polgára volt, kaisareiai utóda viszont egy világbirodalom élén álló autokratikus császár alattvalója. Műve is szükségképpen más lett.

Már azzal is, hogy a hadszínterek szerint szerkeszti. Mindig a helyszínen operáló hadsereg szemszögéből lát és ábrázol: a hadsereg, pontosabban Belisarios katonái az a közösség, amelynek éthosát (mert a hivatásos katonáknak is van sajátos értékrendjük és éthosuk) kifejezi, és a sorsát bemutatja. E megoldás előnyei világosak: leírása jól áttekinthető, világosan fölépített, egységes. Rejtettebb előnyei is vannak: nem, vagy alig kell írnia a császárról (akit nem szeretett, ez elég világosan kitűnik a *Titkos történetből*) – Iustinianos íróasztal-stratégá volt, a fővárosból életében nem mozdult ki; viszont szabadon magasztalhatta Belisariost, a zseniális hadvezért, a körültekintő stratégát, az embereivel törődő főparancsnokot (akit – a *Titkos történet* figyelmesebb olvasója észreveheti – mégis szeretett).

Ezek az előnyök az író javára váltak, de a történetíró fizetett értük. Az eseményeket irányító központ, ahol a valóban fontos döntések megszülettek, vagyis Konstantinápoly, a császári udvar, csak a mű peremén jelenik meg. Az „igazi okokat” nem elemezheti, hiszen egy autokratikus államban minden döntés – legalábbis elvben – a hatalom legfőbb gyakorlójának bölcs és megfellebbezhetetlen akaratnyilvánítása, s az ő motívumait – azon túl, amit ő maga jónak látott kinyilatkoztatni – tovább vizsgálgatni, netán bírálni, nem ildomos.

Munkám a Római Birodalomban mindenütt látható – írja Prokopios a nyolcadik könyv elején a *Iustinianos háborúi* korábban kiadott első hét könyvéről. Ha belegondolunk, hogy e sorokat csupán két-három évvel a megjelenés után írta, ráérezhetünk a szerző büszkeségére: nagy siker volt. Mégis, úgy látszik, ketten is érezték, hogy a kép nem teljes – a másik Iustinianos volt.

A császár megbízta a háborúiról szóló történelmi munka szerzőjét, hogy készítsen egy munkát az építkezéseiről. A birodalom gyarapítójának, a nagy hódítónak a babérjai mellől még hiányzott neki a békés építőmunka dicsősége. Fényes templomok építettőjeként mint az igaz hit bajnoka jelent meg, a nagyszerű középületek az alattvalóiról való bőkezű gondoskodásának bizonyosságai; kórházak és jótékonyossági intézmények tanúsítják szerte a birodalomban, mennyire a szíven viseli minden ember jólétét. És ezen a téren attól sem kellett tartania, hogy dicsőségének fényét egy alsóbb végrehajtó alakja megfakítja (mint Belisarios a történelmi munkában). Egy ilyen megbízást teljesíteni kell: Prokopios megírja *Iustinianos építkezései* című magasztaló iratát.

Amikor az építkezésekről szóló iraton dolgozott – az ötvenes évek közepén –, egy, (talán még nem teljesen befejezett) kézirat feküdt „íróasztala fiókjában”: az ötvenes évek elején írt *Titkos történet*. A történelmi munka szerzője maga is úgy érezte, hogy ki kell egészítenie sikeres művét. Amit ő mondott el a kép teljessé tétele végett, igencsak elüt attól, amit Iustinianos kívánságára az építkezésekről szóló munkájában írni fog.

A *Titkos történet* létrejöttének körülményei, a szerző szándéka írásával, az irat műfajának meghatározása csupa olyan kérdés, amelyre csak feltételezésekkel válaszolhatunk. Még az eredeti címét sem ismerjük: *Titkos történetnek* (*Historia arcana*) az újkori kiadók nevezték el, a másik cím, amin még idézni szokták: *Anekdota* (görögül: „ki nem adott írás”), korábbi ugyan, a X. században így említi egy bizánci lexikon, de ez is aligha származhat a szerzőtől.

Több jel mutat arra, hogy az írás befejezetlen maradt, pontosabban mondva: ha talán benne van is minden, amit a szerző el akart mondani, a végső egységesítésre, kicsiszolásra nem került sor. A szerkezet fő vonalai világosak: az első rész (1–5. fejezet) Belisariosszal és Antóninával foglalkozik; a második Iustinianoszsal és Theodórával, előbb ifjúkorukkal a császári méltóság elnyeréséig (6–10. fejezet), majd uralkodásuk idejével (11–17. fejezet). A harmadik rész: Iustinianos minden alattvalójának gyilkos elnyomója (18–30. fejezet). Hogy mégis befejezetlennek érezzük az írást, annak az oka az, hogy helyenként hiányzik a részek összedolgozása, továbbá az is, hogy ugyanarra a kérdésre többször is visszatér, gyakran még a megfogalmazás is nagyon hasonló. Az sem látható be minden esetben, hogy némely epizód leírása milyen meggondolás alapján került a második vagy harmadik részbe.

A befejezetlenségnek van még egy feltűnőbb jele is. Az olvasó mindvégig bizonytalanságban van, él-e Iustinianos a mű íráskor vagy sem. A bevezető szavai (*amíg a szereplők életben voltak, nem írhattam le*) azt sugallják, hogy már nincs az élők sorában. Később is több ízben (de nem mindig) múlt időben beszél róla. A mű zárómondata viszont egyértelműen azt mondja, hogy a császár még él!

A bevezető idézett szavai egyébként is rejtélyesek. A négy legfőbb szereplő közül ugyanis kettő bizonyosan élt még, Iustinianos és Belisarios, ők mind a ketten csak 565-ben haltak meg. Így valószínűleg túléltek az író, akiről az ötvenes évek közepe után nincsen említés, s általános föltételezés szerint 560 körül már nem volt az élők sorában. Antónina halálának évét nem ismerjük, valószínűleg azonban még ő is élt. 550-ben egyedül Theodóra volt már két éve halott.

Nehezen illeszthető be a *Titkos történet* az antik irodalom műfajai közé. Hasonló jellegű írás nem maradt ránk; tudjuk ugyan, hogy a római császárkorban bizonyos személyeket kivégeztek az

uralkodót sértő irataik miatt, de hogy ezek a művek milyenek voltak, arra nézve semmi támpontunk nincsen.

Ha a bevezetés szavait komolyan vesszük, az *Anekdota* kiegészítés vagy függelék a *Iustinianos háborúi*hoz, amelyben a szerző előadja az eseményeknek olyan részleteit, okait, melyeket a fő művében a maga helyén nem tárhatott föl. Ez a program az írásmű első és második részében érvényesül is, a harmadik részben azonban már mintha megfeledezett volna róla. De még az első részek is sok olyan elemet tartalmaznak, amelyek nem illenek történelmi munkába. Ilyen mindaz, amit például Antónina és Theodóra származásáról, „neveltetéséről”, az előéletükről előad. Mindez egy másik műfajra emlékeztet, az antik biográfiára; oda való a szereplők külsejének a leírása is, szokásaik, életmódjuk ecsetelése, s kiváltképp a belső portré: jellemük föltárása és bemutatása rövid történetek, tetteik és kijelentéseik alapján.

Még egy okból nem tekinthetjük a *Titkos történetet* egyszerűen a történelmi mű folytatásának vagy kiegészítésének. A történetíró számára kötelező az objektív pártatlanság, a tacitusi *sine ira et studio*. E fennkölt elv szellemét persze kevesen követték, formálisan azonban mindenki betartotta: nyílt támadó hang, szenvedélyes, pártos állásfoglalás nem fért össze a történetírással.

Ez az utóbbi a támadó-rágalmazó szónoklattal rokonítja az *Anekdota*t. Erre, az *invectivára* jellemző a szenvedélyes hangvétel, a dühös kifakadások, a méltatlankodó szónoki kérdések halmozása. A megtámadott személyben csak gonoszság és rosszindulat honol; még jó tulajdonságait is gonosz céljai megvalósítására használja. Minden bajnak, még annak is, amihez látszólag semmi köze sincsen, végső soron ő az okozója. Mindezekre a fogásokra bőven találunk példát a *Titkos történetben*. Igazi *invectivának* mégsem tekinthetjük. Az többnyire egyenesen a megtámadott személyhez fordult, de legalábbis egy konkrét (vagy annak föltételezett) hallgatósághoz, s a szónok a saját nevében beszél – éppen

ez a szituáció igazolja és hitelesíti a szubjektív szenvedélyes hangot. Prokopios viszont ebben a munkájában is az utókorhoz szól, vagyis történetíróként tanúskodik a későbbi nemzedékek előtt, s nem a kortársakhoz forduló szónok-agitátor.

Egyáltalán, mit szándékozott munkájával tenni a szerző? Elképzelhetőnek tarthatta-e, hogy a *Titkos történetet* akár Iustinianos életében, akár a halála után nyilvánosságra hozhatja? Ez a szempont elvezet egy olyan helyzet feltételezéséhez, amely megmagyarázhatja e rejtélyes mű létrejöttét és sajátosságait. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a császár életében, de még a halála után is – ha az utód Iustinianos örököseként lép hatalomra – az *Anekdotá* publikálása elképzelhetetlen volt. Arra kell tehát gondolnunk, hogy nem sokkal a *Iustinianos háborúi* első hét könyvének kiadása után olyasmi történt, aminek alapján Prokopios a közeli jövőben bekövetkező radikális rendszerváltozásban kezdett hinni – talán megbetegedett a császár, mint 542-ben, amikor a perzsa fronton álló hadseregparancsnokai már az utódlás kérdését latolgatták (a *Titkos történet* negyedik fejezetének elején ír erről Prokopios). Lázassággal lát a munkához. Annyira beleéli magát a fordulatba, hogy a császárról és rendszeréről már múlt időben ír. Kielégülhet a történetíró hiúsága: feltárhatja az események bizalmas részleteit, valódi hátterét, amit már közreadott munkájában kénytelen-ségből elhallgatott. De talán a művének jövőjét féltő aggodalom is sarkallta: alkotása, mely mégiscsak Iustinianos dicső hadjáratáról szól, s – ha tartózkodóan is – kiemeli a császár érdemeit, a kiegészítés nélkül nem válik-e a várt fordulat után véglegesen időszerűtlenné? Írás közben aztán egyre újabb és újabb részletek kerültek a tollára, olyanok is, amelyek alig vagy egyáltalán nem tartoztak egy thukydidési típusú történelmi monográfiába. Vajon fölsejlett-e az íróban a kor valóságának jobban megfelelő történetírás lehetősége, mely a gazdaságpolitikával, a közigazgatással, a vallási és egyházi problémákkal is foglalkozik? De talán csak

fölkerekedett benne a történetírón a politikus, aki a régi rendszer bűneinek kíméletlen feltárásával és bemutatásával a társadalom minden rétege számára igazolni igyekszik a fordulat jogosságát – mintha a *Titkos történet* harmadik részéből ez a törekvés lenne kiolvasható.

Meglehet, Prokopios már korábban is reménykedett egyszer egy fordulatban. Miután félreállították, vagyonának egy részét elvették, súlyosan megalázták, Belisariost a császár újra kinevezte az itáliai hadak főparancsnokává. *Mindenki azt hitte, ... mihelyt átlépi majd a város határát, azonnal fegyvert ragad, és valamilyen bátor, férfihoz méltó tette szánja rá magát ... Ő azonban nem törődött azzal, ami érte, ... szaladt a felesége után.* Vajon nem a szerző saját reménye és csalódása kap-e itt hangot?

A *Titkos történet* írásakor már bizonyosan nem a hadvezérhez fűződtek a reményei. Hogy pontosan kihez, mihez, nem tudjuk, de a várt fordulat irányát kiolvashatjuk a műből. Iustinianos uralkodása az egész birodalom, sőt az egész emberiség számára súlyos katasztrófák és megpróbáltatások sorozata volt – ezt sugalmazza az irat –, de egy csoport sérelmei gyakrabban és konkrétabban bukkannak föl: a fővárosi előkelők. Úgy látszik, Prokopios arra számított, hogy az új rezsimben az eddig háttérbe szorított konstantinápolyi arisztokrácia jut döntő szerephez. Érdekes különben, hogy a történelmi munkában nincsen nyoma arisztokrata kapcsolatoknak vagy rokonszenveknek.

Ha eddigi feltételezéseink megállják a helyüket, az is érthetővé válik, miért nem végezte el a szerző az utolsó simításokat a szövegén. Az igazságtevő halál (vagy tűr?) elkerülte Iustinianost, a császár nem halt meg. A *Titkos történet* utolsó mondatában mélységes rezignáció cseng. A munka befejezésének nem volt semmi értelme, hiszen kiadására nem volt lehetőség. Ehelyett hozzálátott a történelmi munka utolsó, nyolcadik könyvének a megírásához. És hamarosan megérkezett a fölkérés is a Iustinianos építkezéseiről szóló magasztaló irat megírására.

Az uralkodó túlélte a történetíró. De ha Prokopios megérte volna Iustinianos 565-ben bekövetkezett halálát, a *Titkos történet* akkor sem publikálhatta volna: a császárt unokaöccse követte a trónon, s aligha örült volna a dicső nagybácsi emléke meggyalázásának. Később már nem akadályozták volna ilyen szempontok a nyilvánosságra hozatalt, de a kis irat évszázadokon át nem került elő. Hogy hogyan kerülhette el a pusztulást, mikor tucatjával sorolhatnánk olyan könyveket, amelyek a VI. században még közkezen forogtak, és éppen a rákövetkező zűrzavaros időszakban veszttek el – ez csak további rejtély, melyet a különös könyv föl ad nekünk. A bizánci irodalomban először a Suda-lexikon említi a X. században *Anekdota* cím alatt.

A hosszú lappangás aligha tett jót a kéziratnak. Föltehetőleg itt-ott megsérült, olvashatatlanná vált. S ha hozzávesszük azt is, hogy a szerző sem szánta végleges fogalmazványnak abban a formában, ahogyan hátrahagyta, érthetővé válik, hogy a ránk maradt szöveg számos helyen nehezen értelmezhető, vagy akár szemmel láthatólag romlott. Ilyen helyeken a fordító az eddigi kutatók által javasolt különféle szövegjavítások közül kiválasztotta azt, amit a legvalószínűbbnek ítélt, anélkül azonban, hogy erre minden alkalommal fölhívná az olvasó figyelmét.

Még egy nehézséggel kell szembenéznie Prokopios fordítójának. A klasszicizáló ízlés nemcsak műfaj, szerkesztés, tartalom tekintetében követelte meg a – mintegy évezreddel korábbi – nagy klasszikus görög irodalom utánzását, hanem a stílus és a nyelv tekintetében is. Az író, ha adott magára, nem használt olyan szót, kifejezést, amely nem fordult elő a példaképeknél, s természetesen a nyelvtanban is követte őket. Elképzelhető, milyen reménytelen vállalkozás volt arra törekednie, hogy a római császárság bonyolult hivatali szervezetéről vagy a császári udvar különböző funkcionáriusairól a Kr. e. V. század athéni demokráciájában használt szókinccsel írjon. Többnyire valamilyen általá-

nos megjelöléshez folyamodik, vagy bonyolult körülírást használ; ha pedig mégiscsak ráfanyalodik a valóban használt terminusra, mintegy elnézést kérve odateszi elé, hogy „úgynevezett”. Ugyanígy jár el egyébként a keresztény vallás és egyházi szervezet sajátos szókincsével. Ezt az archaizálást, az állandó feszültséget az ábrázolt valóság és az azt kifejező nyelv között a fordító csak igen korlátozottan érzékeltetheti.

A *Titkos történet* olvasójában bizonyára fölmerül a kérdés, igaz-e, megfelel-e a történelmi valóságnak az, amit a – nyilván elfogult, sőt gyűlölködő – szerző leírt. Ami a tényeket illeti, sok állítását más forrásokból ellenőrizni tudjuk; ezek nem mondanak ellent Prokopiosnak. Komolyan kell vennünk, amit a munka bevezetőjében mond, ahol kortársaira mint írása hitelességét bizonyító tanúkra hivatkozik: nyilvánvaló hazugsággal írói, sőt történetírói hitelét kockáztatta volna. Ő maga is tudatosan és következetesen különbséget tesz, mit közöl hiteles tényként és mit szóbeszédként; azt *mondják*, az a *hír járja*, és hasonló fordulatokkal figyelmeztet az utóbbira.

Különbséget kell azután tennünk a való tényként, illetve többé-kevésbé ellenőrizhetetlen (de mégis jellemző) mendemondaként közölt tudósítások és a Prokopiostól hozzáfűzött magyarázat, értékelés között. A szerző a szereplők jelleméből vezet le és magyaráz mindent. A főhősök jellemzése mesteri: csupa negatív vonásból négy összetéveszthetetlenül különböző egyéniséget állít elénk. Mégis beláthatjuk, hogy a császári pár cselekedeteit elsősorban bizonyára a birodalom adott kül- és belpolitikai helyzete szabta meg, s nem egyéniségük jó vagy rossz vonásai. Így például az alattvalók örökös „fosztogatása”, a vagyoneklobzások, a szociális juttatások megnyírbálása, a különböző önkényes és hosszú távon súlyos károkat okozó intézkedések az állami bevételek növelésére aligha magyarázhatók egyszerűen Iustinianos kapzsiságával, irigységével vagy gonoszságával; valahonnan elő

kellett teremteni a pénzt a véget nem érő háborúkra, a barbárok-nak folyósított „segélyekre”, a becsvágyó építkezésekre – vagyis a nagyhatalmi célkitűzések megvalósítására. Az persze igaz, hogy e célokat Iustinianos magáénak fogadta el, s vitatható, hogy ezek megfeleltek-e a birodalom érdekeinek. Céljai megvalósításában bámulatra méltóan kitartó és következetes volt – és kíméletlen, saját alattvalóival szemben is.

Ha mi értékelnénk Iustinianos uralkodását, az eredmény bizonyára objektívabb lenne, mint Prokopiosé; méltányosabban figyelembe vennénk az „egyfelőlt” meg az „ugyanakkort”, és igazságosabban osztogatnánk a jó és rossz pontokat. Nekünk persze könnyebb: nem kellett Iustinianos uralma alatt élnünk.

PLATÓN MŰVEIHEZ*

A peloponnésosi háború második évében meghalt Periklés, a nagy athéni államférfi. Az egyik ókori életrajzi hagyomány ugyanerre az évre teszi az athéni Aristón és Periktioné harmadik fiának, Platónnak a születését. A hagyomány nem hiteles: a filozófus minden bizonnyal egy évvel később, Kr. e. 428-ban született; egyfajta szimbolikus jelentése azonban van: egymáshoz kapcsolja Athén legnagyobb politikusának és legnagyobb filozófusának az életét, méghozzá egy olyan időpontban, amely fordulópontot jelentett a város sorsában.

Periklés életében, és az ő befolyása alatt érte el fejlődésének legmagasabb fokát Athénban az a politikai rendszer, amely minden szabad polgárnak – tekintet nélkül származására, vagyoni állapotára – szabad beleszólást adott az állam irányításába, vagyis a nép közvetlen akaratnyilvánításán alapuló demokrácia. A művészetek páratlan föllendülése – gondoljunk csak az Akropolis kiépítésére vagy a tragédiaköltőkre – Athént valóban „Hellas nevelő iskolájává” tette, mely messzi tájakról magához vonzotta a gondolat embereit – a legtöbbjükkel, mint Gorgias, Parmenidész, Hippias, Prodikos, találkozunk a platóni dialógusokban. Athén azonban nemcsak szellemi téren volt nagyhatalom: a perzsa háborúk után alapított délosi szövetség Athén vezetése alatt hamarosan tengeri nagyhatalom lett, a szövetségesei pedig Athén alattvalóivá. Az összeütközés a féltékeny riválisokkal, elsősorban Spártával elkerülhetetlenné vált. Ezt a háborút – melyet a történelem peloponnésosinak nevez – Periklés tudatosan vállalta. A nemsokára kitört pestisjárványban bekövetkezett halála azonban a demokratikus Athén belső bomlásához, majd ennek következtében katonai vereségéhez vezetett.

* Utószó. Platón összes művei III. Budapest 1984, 1107–1119.

A fenti – téves – életrajzi hagyomány mögött rejlő szimbolika első pillanatra különösnek és erőltetettnek tűnhet. Ugyan mi köze lehet egymáshoz a gyakorlati politikusnak és az örök eszmék világát kutató filozófusnak? Sőt: van-e egymáshoz köze a demokratikus Athénnek és annak a gondolkodónak, akinek súlyos fenntartásai voltak a demokráciával szemben, és szülővárosa politikai életétől mindvégig távol tartotta magát? Mondhatjuk persze, hogy az a politikai rendszer, amelyben Platón élt, kicsinyes pártharcaival, megvesztegethető politikusaival, bizonytalankodó külpolitikájával messze esett a periklési eszménytől. Mégis elgondolkodtató, hogy Platón nem talált utat ahhoz az államhoz, amely – minden tökéletlenségével és gyengeségével együtt – a történelem egyik legnagyobb sikerű kísérlete volt arra, hogy egy szabad polgárokból álló közösség a tényleges egyenjogúság alapján maga szabja meg a sorsát. Igaz, Platón minden dialógusának Athén a színtere, s talán tekinthetjük ezt önkéntelen vallomásnak is: gondolkodása, életműve csak itt születhetett meg. Egyébként Platón közvetlen tanítványai és iskolájának, az Akadémiának későbbi vezetői is kevésnek találták volna mesterükhöz mérve Periklét; ők magasabbra nyúltak: az alapító születését minden évben *Thargélión* (május) hónap hetedik napján ülték meg, amikor Délos szigetén Apollón isten születésének ünnepe volt.

Gyermekkora és ifjúkori eszmélkedésének ideje a hosszan elhúzódó és váltakozó szerencsével folyó háború idejére esik, de sem a fényes reményeket megcsillantó sikerek, sem a város kétségbeesett végső erőfeszítése vagy a bukás keserősége nem hagyott mélyebb nyomot írásaiban. Előkelő családjá biztosította számára azt a nevelést, amely kijárt a jómódú athéniak gyermekeinek, hogy majd fölnőve a népgyűlés szónoki emelvényén ő is kivívja a helyét a város vezető politikusai között. Ennek az életprogramnak nem mond ellent az, amit fiatalkori tanulmányairól – a Hérakleitos-tanítvány Kratylosnál, aki majd egyik dialógusá-

nak címadó szereplője lesz – és irodalmi kísérleteiről többé-kevésbé hiteles híradásokból tudunk; az V. század utolsó évtizedeiben ez már hozzátartozott a *bon ton*hoz. Aminthogy az sem, hogy húszéves korában csatlakozik Sókratés köréhez. Az a nyolc év, amit vele töltött, és persze még inkább a különös öregember tanítása és erkölcsi példája meghatározó élmény lett a fiatal Platón számára. Minden írásának – az egy *Törvények* kivételével – Sókratés a főszereplője, valamilyen különös azonosulással Sókratésszel mondatja el a maga legsajátabb gondolatait is.

De egyelőre erősebb a társadalmi hagyományok által neki kiosztott szerep hívása: közéleti pályára készül lépni. 404-ben Athén teljes vereségével véget ért a peloponnésosi háború, s a győztes Spárta nyomására fölszámolták a demokratikus intézményeket, és arisztokratikus kormányzatot vezettek be. Az új rezsim vezetői között ott találjuk Platón rokonait: unokatestvérét, Kritiast, és nagybátyját, Charmidést. A háború utolsó éveinek önkényes és anarchikus demokrata kormányzása után Platón egy egészségesebb újrakezdés lehetőségét láthatta, s ebből maga is ki akarta venni a részét. Illúziója nem tartott soká. Az arisztokraták szélsőséges és törvénytelen terrorja elriasztotta őt attól, hogy csatlakozzék hozzájuk. Sókratés is elhatárolta magát tőlük (pedig Kritias is a tanítványa volt fiatal korában), s megtagadta törvénytelen utasításuk (egy ártatlan polgár letartóztatása) teljesítését.

Az arisztokraták rövid, de véres uralmát a demokratáknak sikerült megdönteniük. Az új rendszer minél gyorsabb megbékélést akar, ezért amnesztiát hirdetnek. Platón másodszor is fontolgatja a politikai pályára megkezdését. És ekkor újabb fordulat: perbe fogják és halálra ítélik Sókratést. A vád: istentelenség és az ifjúság megrontása. Sókratés bizonyosan szerzett magának ellenségeket élete során; ironikus és leleplező kérdéseivel sok közismert személyt tett nevetségessé. Aligha tévedünk azonban, ha ennél nagyobb fontosságot tulajdonítunk a per politikai háttéré-

nek: az újonnan berendezkedő demokrácia szélsőséges politikusai az arisztokrata ifjak barátját, az Athén vesztét okozó Alkibiadész és a véres kezű Kritias tanítómesterét szánták halálra, s csak a három évvel korábbi amnesztia miatt kellett a vádat oly politikamentesen megfogalmazni.

Bármi volt is a per háttere, Platón soha többé nem gondolt arra, hogy részt vegyen szülővárosa közéletében. Még ötven éven át, egészen a haláláig athéni polgár maradt, néhány rövid megszakítástól eltekintve itt élt – de szinte idegenként.

A per után Megarába távozik; talán saját személyét is veszélyeztetve látta. Nemsokára visszatért Athénba. A magánélet esztendei következtek. Életének erről a szakaszáról keveset tudunk. Bizonyára ekkor születtek első írásai. Egy hosszabb utazás zárja le ezt az időszakot, mely Dél-Itáliába, s onnan Szicíliába vezetett. Syrakusaiban, I. Dionysios udvarában megismerkedett és életre szóló barátságot kötött a zsarnok sógorával, a fiatal Diónnal.

388-ban „iskolát” alapít Athénban, Akadémosz félisten ligete és az ott lévő tornacsarnok közelében, az Akadémiát. Valójában inkább együtt gondolkodó és együtt tanuló ifjak életközössége ez Platón irányítása alatt. Az ezután következő mintegy húsz év életének legtermékenyebb kora. Ekkor születnek a legfontosabb és legnagyobb művészi igénnyel kidolgozott dialógusok: a *Menón*, a *Phaidón*, a *lakoma* és alighanem az *Állam* legnagyobb része is.

Csak éppen semmi politika – Athénban. De hogy az ifjúkori álmok nem múltak el nyomtalanul, azt éppen az *Állam* bizonyítja. Az igazságosság mibenlétének vizsgálatánál félig játékos gondolati kísérletként fölvezet egy igazságos állam felépítését és nevelési rendszerét.

És egyszer csak alkalom kínálkozik az eszmék megvalósítására is. Persze nem Athénban, hanem a távoli Szicíliában. I. Dionysios meghalt. Fiatalkorú és tapasztalatlan fia mellett Dión a tanácsadó szerepére számít: ő hívja ifjúkori barátját, s Platón – immár

túl hatvanadik életévén – a szicíliai zsarnok udvarába utazik. A vállalkozás teljes kudarc. Az uralkodó féltékeny lesz Diónra és száműzi, Platónt félig túszként még hónapokig visszatartja Syrakusaiban.

Mégis, néhány év múlva újra hajóra száll Szicília felé. Most már nem a remények hívják, hanem a kötelességtudat küldi: ki akarja eszközölni Dión visszahívását. Eredményt most sem ér el, s a *tyrannos* „vendégszeretetéből” csak a tarasi Archytas – pythagoreus filozófus és államférfi – közbenjárására sikerül kiszabadulnia. Visszatér Athénba, ott éri meg Diónnak és társainak visszatérését Syrakusaiba, a zsarnok elűzését, majd Dión sikertelen küszködését politikájának ellenfeleivel, s végül azt, hogy szeretett barátját összeesküvők meggyilkolták – s a merénylet tettese éppen az Akadémia egyik korábbi tagja, Kallippos.

A szicíliai közjáték alatt és főképp utána írja öregkori műveit. A gondolkodón nem fogott az idő, de a költői alkotóerő mintha kiapadt volna: stílusa megfáradt, körülményessé vált, elvesztette a korábbi dialógusok könnyed báját, elegáns szellemességét. Nyolcvanegy éves korában halt meg, az Akadémia közelében temették el.

Az Akadémia túlélte alapítóját. Hosszú, mintegy kilencszáz éves fennállása – csak 529-ben tiltotta be további működését I. Iustinianos császár – a platóni filozófia ókori továbbélésének és – természetesen – változó értelmezésének története. De Platón hatása nem ért véget az ókorral: tovább élt a keresztény egyházatyák tanításaiban, a latin egyházban főképp Szent Ágostonnál, Bizáncban pedig az Areopagita Szent Dénes álnéven író misztikus írásai révén. A keresztény írók platónizmusa a késő antik újplatónikusok tanítása volt. Az újkor hajnalán az itáliai reneszánsz Platón újrafelfedezésének kora is volt, mely a firenzei platónista Akadémia alapításával tetőzött.

Platón iskolájának köszönhetjük írásainak fennmaradását is. Ők gyűjtötték össze és gondozták a hagyatékot. Valószínűleg tőlük származik a platóni iratoknak négyes csoportokba – *tetralogiákba* – való rendezése. A *corpus Platonicum* – a platóni iratok gyűjteménye – kilenc *tetralogiából* és egy több műből álló függelékből áll. A *tetralogiákba* rendezett harminchat mű között egy beszédet találunk, az *Apológiát*, harmincnégy dialógust és végül egy tételként tizenhárom levelet. A függeléket már a kéziratok nem platóni eredetűnek jelölik meg.

Platón az első olyan ókori filozófus, egyáltalán az első olyan európai filozófus, akinek teljes művei fennmaradtak; sőt nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy minden műve ránk maradt. Tanítványai még a befejezetlen *Kritiaszt* is fölvtették a gyűjteménybe. Más kérdés, hogy a gyűjtemény valamennyi darabja hiteles-e. Már az ókorban előfordult, hogy egy-egy mű hitelességét kétségbe vonták; az újabb kutatások eredményeként kialakult konszenzust követtük akkor, amikor kiadásunkba nem vettük fel a következő munkákat: az egész negyedik *tetralogiát* (vagyis az *Alkibiadés maiort* és *minort*, az *Amatores* és *Hipparchos* című dialógusokat), továbbá a *Minóst*, a *Kleitophónt* és az *Epinomist*.

A *corpus Platonicum*ban az iratok elrendezésének elve nem egészen világos. Bizonyos, hogy a terjedelem nem játszott szerepet (például a nyolcadik *tetralogiába* tartozó *Állam* egymagában terjedelmesebb, mint az egész első *tetralogia*), s az is világos, hogy a munkák nem keletkezésük rendjében követik egymást. Az első *tetralogia* szemmel láthatóan tematikusan összefügg: valamennyi darabja a Sókratész-perhez kapcsolódik, s az események időrendje szerint következnek egymás után. A továbbiakban azonban már nem figyelhető meg ilyen téma szerinti csoportosítás.

Éppen, mert a gyűjteményben az egyes művek sorrendje önkényes, nem tartottuk érdemesnek ennek megtartását. A kutatás a múlt század eleje óta fáradhatatlanul munkálkodik azon,

hogy a platóni iratok keletkezésének sorrendjét megállapítsa. Ez a vizsgálódás nem csupán a filológusok belügye; hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy bepillantsunk gondolkodásának fejlődésébe, értelmezzük a művében föllelhető ellentmondásokat, egy szóval, hogy mélyebben megérthessük filozófiáját. E kutatások különböző módszerekkel folytak és különböző eredményekhez is vezettek. Így a részletekben még ma is sok kérdés nyitott, egyetértés alakult ki azonban annyiban, hogy műveit három korszakra oszthatjuk be – viták ma inkább egy-egy csoporton belüli sorrend kérdésében vannak. Ezen kutatások alapján kiadásunkban Platón írásait keletkezésük valószínű sorrendjében közöljük.¹ Az első kötet első fele (a *Gorgias*ig) tartalmazza az „ifjúkori” írásokat – persze ezek alkotója is túl volt már harmincadik életévén, mivel ezek is Sókratés halála után keletkeztek. Néhányan az *Ión* megírását ez elé az időpont elé teszik. A második csoport, a férfikor alkotásai az első és második szicíliai utazás között keletkeztek; kiadásunkban az első kötet második fele és a második kötet nagy része ezeket az írásokat tartalmazza. Az utolsó csoportba tartozik a második kötetből *A szofista* és a harmadik kötet.

Platón írásainak megértésénél – és ezzel az egész életmű megközelítésénél – alapvető kérdés, vajon alkotott-e Platón zárt és teljességre törekvő filozófiai rendszert. A korai Platón-kutatók ezt magától értetődőnek vették. Mivel a gondolkodó rendszerét sehol sem foglalta össze, az egyes munkákat a rendszer egy-egy részének tekintették, amelyekből rekonstruálták az idealista filozófia első nagy épületét. Azokat a részleteket, gondolatmeneteket, egész dialógusokat, amelyek nem feleltek meg koncepci-

¹ Az Európa Kiadó *Bibliotheca Classica* sorozatának Platón-összkiadása az alábbi sorrendben közli az egyes műveket. I. kötet: *Lachés*, *Charmidés*, *Euthyphrón*, *Lysis*, *Prótagoras*, *A kisebbik Hippias*, *Ión*, *A nagyobbik Hippias*, *Sókratés védőbeszéde*, *Kritón*, *Gorgias*, *Menón*, *Kratylos*, *Euthydemos*, *Menexenos*, *A lakoma*, *Phaidón*; II. kötet: *Állam*, *Phaidros*, *Parmenidés*, *Theaitétos*, *A szofista*; III. kötet: *Az államférfi*, *Philébos*, *Timaios*, *Kritias*, *Törvények*, *Levelek*.

őjüknek, figyelmen kívül hagyták, vagy erőltetett értelmezéssel igyekeztek beilleszteni a feltételezett platóni rendszerbe. Jelen-tős lépés volt egy hitelesebb Platón-kép felé az a szemlélet, amely műveiben a filozófus gondolkodói fejlődésének dokumentuma-it fedezte fel. Ekkor kerültek a kutatás középpontjába az iratok kronológiájának kérdései. E felfogás szerint az életmű egységét nem az biztosítja, hogy egy átfogó rendszer építőkövei, hanem az, hogy a filozófus gondolkodásának állomásai. Így például nyomon lehet követni az idea-tan kialakulását. Az ifjúkori dialógusokban még nem találjuk a nyomát; először a *Gorgias*ban bukkan fel mint a fogalmak logikai hierarchiájának magyarázata. A tanítás teljes kibontása – lételméleti, ismeretelméleti összefüggéseivel együtt – a férfikor dialógusaiban figyelhető meg, elsősorban a *Phaidón*-ban és az *Államban*. Továbbfejleszti és – talán – kritizálja elméle-tét a *Parmenidés*ben.

Bármennyire érdekes szempontokat vetett is fel ez az „evolu-cionista” felfogás, néhány alapvető tény figyelmeztet korlátaira. Mind a korábbi „szisztematikus”, mind pedig az „evolucionista” szemlélet abból indult ki, hogy Platón műveiben teljes képet akart adni „rendszeréről”, illetve az adott időszakban a gondolkodásá-ról. És ez az, ami nem igazolható, s még csak nem is valószínű. A *Prótagoras*ban és később a *Phaidros*ban is Platón szembeállít-ja egymással az emlékezetet és a gondolkodást ellustító írást és a lélektől lélekig ható élőszavas közlést. A hetedik levélben pe-dig még egyértelműbb: törekvéseinek tulajdonképpeni céljáról – mondja – sohasem írt, és nem is fog írni!

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy Platón nem volt szoba-tudós, akinek egyetlen közlési lehetősége az írás. Az Akadémián a tanítás élőszóban folyt; ennek a Platón számára bizonyosan központi fontosságú tevékenységnek a művek bizonyára nem „eredményei” vagy „rögzítése”, hanem csupán irodalmi „mellék-terméke”. Azt sem tudjuk biztosan, milyen közönség elé szánta

írásait, s talán nincs is e kérdésre olyan válasz, amelyik minden művére egyformán érvényes lenne. Van olyan írása, amelyik föltehetőleg széles közönséghez kíván szólni, s ezeket talán már életében ő maga közre is bocsátotta; más műveknél viszont az látszik valószínűnek, hogy csak „belső használatra” készültek az Akadémián folyó vitákhoz; olykor esetleg nem is tükrözik Platón saját meggyőződését, hanem provokatív „vitaanyagok”. Az első lehetőségre példa lehet a *Sókratész védőbeszéde*, a másodikra a *Parmenidész*.

Mindez arra figyelmeztet, hogy Platón műveinek megértéséhez akkor juthatunk közelebb, ha nemcsak filozófiájának rögzítését látjuk benne, hanem irodalmi alkotást is; nemcsak a gondolkodót fedezzük fel, hanem az alkotó művészt is. Az ókorban *A fenségesről* szóló mű ismeretlen szerzője Homérosszal helyezte egy sorba, s későbbi csodálói költő-filozófusnak nevezték. Ő maga aligha örült volna ennek az elismerésnek szánt minősítésnek. Az *Iónban* Sókratész a költői alkotásokkal a szakértelmen alapuló megbízható ismereteket állítja szembe, s az *Államban* az igazságos államból kiűzi a költőket. Platón életművének egyik (bár nem egyetlen) ellentmondása, hogy miközben mindenfajta művészet értékét elvitatta, írásainak java része maga is művészet.

Lehetséges, hogy ő alkotta meg mondanivalójának irodalmi műformáját is, a dialógust, amely a *Sókratész védőbeszéde* és a *Levelek* kivételével valamennyi írásának műfaja. Mindenesetre Platónéinál korábbi dialógusokat nem ismerünk, s így róla is elmondhatjuk – éppúgy, mint az eposz esetében Homérosról –, hogy a műfaj első megjelenése egyszersmind később soha utol nem ért legművészbib megvalósulása is.

A párbeszédekben Sókratész és beszélgetőtársai egy-egy fogalom definícióját keresik, különböző erényekről vitatkoznak vagy a rétorika értékéről – csupa elvont téma. Hogy ebből hogyan lehet nemcsak gondolatilag igényes, hanem olvasmányának is meg-

nyerő alkotásokat teremteni, ez Platón művészetének a titka. Minden részletében aligha deríthetjük fel, de egy-két mozzanatra talán érdemes felfigyelni.

Ami először feltűnik, az a párbeszédnek könnyed természetessége. Sohasem érezzük, hogy a szerző előre tudja, hová kell eljutnunk a mű végére – a beszélgetés szabadon csapong, egy véletlen gondolattársítás vagy egy újabb szereplő csatlakozása új irányba sodorja; gyakran többször is nekirugaszkodunk ugyanannak a kérdésnek, új és új oldalról keressük a megoldást, hogy végül nem egy esetben úgy vegyenek búcsút egymástól a szereplők, hogy a megoldást nem találták meg.

Természetes beszélgetés csak akkor lehetséges, ha nem elvont filozófiai álláspontok nyilatkoznak meg, hanem hús-vér emberek szólnak egymáshoz. Egy anekdota szerint a fiatal Platón tragédiákat írt, de amikor Sókratésszal találkozott, tűzbe vetette őket. Igaz-e ez a történet vagy sem, nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy alakjait egy drámaíró művészetével teremti meg, mindegyik sajátos, mással össze nem téveszthető jellem. Nemcsak az felel meg tökéletesen a figurának, amit mond, hanem az is, ahogyan mondja; az író bámulatos könnyedséggel utánozza a gorgiaszi szónoklatok túlcifrázott ünnepélyes pátoszát éppúgy, mint a szinonimák megkülönböztetésén lovagló Prodikos körülményeskedő precizitását, vagy az eleata filozófusok absztrakt fogalmakkal operáló beszédmodorát; ugyanolyan könnyedén veszi át az orvostudományi értekezések stílusát, mint a misztériumszerzés költői elragadtatottságba csapó nyelvét.

A párbeszéd színhelye mindig Athén: az *agora*, egy tornacsarnok vagy egy jómódú személy háza. A környezet, melyet néhány rövid utalás vázol föl, hitelesnek látszik, de ez megtévesztő költői játék, illúzió. Az adatszerű hitelesség nem érdekli Platont; itt-ott le is leplezi magát egy-egy szándékos anakronizmussal. A dialógusok szituálása is a költői játék része. Gyakran az egyik résztvevő

mondja el az egészet: az ő szemszögéből látjuk-halljuk a beszélgetést. Néha még meg is kettőzi az áttételt: A *lakomát* Apollodóros meséli el, aki maga nem is volt jelen Agathón lakomáján, hiszen az sok évvel korábban történt, csak egy ismerőstől hallotta az egészet. A „drámai dialógusok” viszont lemondanak erről a ketről, figyelmünk áttétel nélkül a vitára összpontosul. Rendkívül változatos a párbeszédek szerkesztése is: az egyik csupa gyorsan pergő kérdés és felelet, állítás és ellenvetés; a másikban a szereplők önálló beszédekben fejtik ki nézeteiket, de kipróbálja e két forma egyesítésének legkülönbözőbb változatait is.

A dialógusokban a főszerepet természetesen a racionális érvelés, a *logos* játssza. Néhány műben azonban – gyakran hangsúlyos helyen, a végén – fölbukkan az igazságot képpé, elbeszéléssé formáló mítosz is. Vajon az észokokkal földerített vagy földeríthető igazság illusztrációjának szánta-e Platón (ahogyan Prótagoras mondja a szájába adott mítoszból a róla elnevezett dialógusban), vagy a racionalitáson túli, mélyebb igazság revelációjának, nem tudjuk. Mindenesetre e mítoszok egyszerű példái Platón költői fantáziájának, elbeszélő képességének.

A felsorolt néhány írói eszköz fölényes biztonságu kezelése persze aligha magyarázhatja meg a platóni művek hatását. Bizonyára földeríthetnénk még más írói-művészi fogásokat is, de azal sem jutnánk tovább. A hatás titka alighanem mélyebben van. Talán a hangulatnak abban a különös, ellentmondásos kettősségében, amely átszövi a dialógusokat. Sókratész az igazság, erkölcs, az emberi lét mibenlétét kutatja: határtalanul fontos, a szó eredeti értelmében életbe vágó, amit tesz – hiszen végül ezért ítelték halálra –, mégis beszélgetéseit udvarias kedvesség, könnyed derű, és persze ironia és humor lengi át. Mert Apollón parancsa kegyetlen, nem lehet kibújni alóla akkor sem, ha a végén bürökpohár lesz az engedelmesség jutalma – teljesítése mégis öröm, nagyszerű szellemi kaland, fölszabadult játék is. A jó tragédiaírónak jó komédiaírónak is kell lennie, mondja Sókratész *A lakoma* végén.

A bizánci irodalomról röviden*

Bizánci irodalomnak a középkori görög irodalmat nevezzük. Nevét Konstantinápoly-Bizánccról kapta, amely az ókori Római Birodalom középkorban továbbélő keleti felének fővárosa volt.

Az ókori és középkori görög irodalom közti határvonal kijelölése vitatott. Általában Kr. u. 330-ra (az új császári székváros, Konstantinápoly fölvatására) teszik, bár sokan az ókori irodalom utolsó korszakát kitolják egészen Iustinianos császár koráig, s a bizánci irodalom tárgyalását csak a VI. századdal kezdik. A záró évszám 1453, Bizánc bukása.

A bizánci irodalom nyelve a görög. A beszélt nyelv az évszázadok folyamán jelentős változáson ment át. Az irodalom azonban ragaszkodott az ókori görög klasszikusok, elsősorban az attikai írók nyelvezetéhez (*atticismus*), s egyre távolabb került a beszélt nyelvtől. A két nyelvi forma éles elkülönülése, a kétnyelvűség (*diglóssia*) Bizánc súlyos örökségeként maradt az újkori görögségre.

Az átmeneti kor

Az átmeneti kor idején, a IV. és V. században – míg a Római Birodalom nyugati, latin nyelven beszélő felében egyre fokozódó elbarbárosodás figyelhető meg – a keleti birodalomban, Hellas, Kis-Ázsia, Szíria, Egyiptom területén a birodalom szervezete fennmaradt, s a hellénizmus korában kialakult egységes görög műveltség tovább élt. Jelentős változás a kereszténység elterje-

* Bizánci irodalom. In: Világirodalmi kisenciklopédia I–II. Budapest 1984, II: 664–666.

dése és uralomra jutása. Az előző századokban a kereszténység csupán az irodalom perifériáján jelentkezhetett. A korai keresztény írók elutasították az antik irodalmi hagyományokat, s ezzel együtt a műveltség akkor elképzelhető összes formáit is. Az egyház azonban megszabadult az üldözésektől, s 313-ban a kereszténység bevett vallás, a IV. század végén pedig már államvallás lett. A kor nagy egyházi írói nemcsak elsajátították az antik hagyományt, s kisajátították annak fegyvereit – elsősorban a rétorikát, mint például Ióannés Chrysostomos (Aranyszájú Szent János) –, hanem azt az új bizánci-keresztény műveltség szerves részévé is tették, mint például Basileios (Nagy Szent Vazul). Közülük a legsokoldalúbb Grégorios Nazianzénos (Nazianzi Szent Gergely). A több száz éven át művelt egyháztörténet-írás megindítója kaisareiai Eusebios. Az antik biográfia elemeit használta föl Athanasios (Nagy Szent Atanáz) Szent Antal-életrajzában; nyomán gazdag hagiográfiai irodalom bontakozott ki: a későbbi századokban szinte áttekinthetetlen tömegben készültek a szentéletrajzok és a naiv-népies legendák. A kor átmeneti jellegére utal, hogy tovább él még az antikizáló-pogány irodalom is. Vezető műfaja az eposzköltészet (Nonnos), az epigramma és a rétorika. Ide tartozik az írónak is jelentős Iulianos császár (uralkodott: 361–363). Olykor ugyanaz az író „pogány” és keresztény témát is feldolgozott, mint például Nonnos.

A korai bizánci irodalom

A korai bizánci irodalom kora a VI. századtól a IX. század közepéig tart. A VI. században Iustinianos császár (uralkodott: 527–565) utoljára egyesítette uralma alatt a Római Birodalom területeit. A VII. század végére azonban a birodalom visszaszorult Kis-Ázsiába és a Balkánra; a Balkánon nagyszámú szláv lakosság telepedett

le. A korszak utolsó két évszázadában súlyos belső válságot okozott a császári udvar által kezdeményezett „képrombolás” (*ikonoklasmos*): a szentképek (ikonok) tiszteletének betiltása.

E kor nagy újdonsága a bizánci himnuszköltészet megjelenése, az egyetlen olyan műfajé, amely nem antik előzményekből nőtt ki. A himnuszok verselése szakít az antik időmértékkel, alapegységük a hangsúlyos verselésű sorokból álló strófa. A strófák dallamát is a költők alkották meg (vagy már meglevő himnusz dallamra írtak költeményt). A himnuszköltészet első, a VI–VII. században virágzó formája a *kontakion*. Tartalmilag a szentbeszédekhez áll közel; szárnyaló nyelvezete, a merész szóképek és hasonlatok azonban igazi költői alkotásokká, a bizánci költészet világirodalmi jelentőségű részévé teszik a *kontakionok* javát. Költői hatásukat fokozhatta még – az előttünk kevésbé ismert – dallamuk. E forma legjelentősebb művésze Rhómanos Melódos. Mivel az egyházi szertartásokból a későbbi himnuszköltészet alkotásai kiszorították a *kontakionokat*, e gazdag és jelentős költészet alkotásai közül sok elveszett. A VIII. század elején megjelenő új himnuszforma a *kánon*. Ez általában kilenc himnusból (*ódé*) álló összetett forma, mely terjedelmében is sokszorosa a *kontakionnak*. Tartalmilag előtérbe lépnek benne a lírai elemek. A bizánciak Ióánnés Damaskénost (Damaszkuszi Szent János; 650 körül – 750 körül) tartották a legnagyobb *kánon*költőnek. E költészet jelentős központja volt a IX. században a Studios-kolostor. A bizánci irodalom egyetlen jelentős költőnője, Kassia is írt *kánonokat*.

A világi költészetben a legjelentősebb név Geórgiosz Pisidésé, aki kora eseményeit, Hérakleios császár (uralkodott: 610–641) hadjáratait dolgozta fel eposzi formában, fölhasználva a magasztaló beszédek (*enkómionok*) jellegzetességeit is. A történetírásban kialakult a bizánci irodalom két jellegzetes historiográfiai műfaja: az antik példák nyomán haladó, a művelt rétegek számára irodalmi igénytel megírt kortörténeti monográfia és az alsóbb rétegek-

nek szánt vallásos-népies világtörténeti összefoglalás, a krónika. Az előbbi jelentős képviselője Iustinianos korának történetírója, Prokopios, az utóbbié Ióánnés Malalas. Prokopios kortörténetét folytatta az epigrammaköltőként is ismert Agathias. A VI. század elején működött a legjelentősebb bizánci teológus, akinek munkái Areopagita Szent Dénes név alatt maradtak ránk (Pseudo-Dionysios Areopagitis). A 650–850 közötti kor – az arab támadások és a képromboló-harcok ideje – irodalmi emlékekben rendkívül szegény. Ezt az időszakot a bizánci irodalom „sötét századainak” is nevezik, bár a kulturális élet teljes megszűnéséről nem beszélhetünk: tovább élt a himnuszköltészet és a krónikairódalom (Theophanés). A visszaesés abban állt, hogy megszűnt a világi jellegű, illetve a szórakozató célú irodalom.

A bizánci irodalom virágkora

A bizánci irodalom virágkora a IX. század közepétől a XII. századig tart. Az előző kor súlyos belső és külső válságait legyőzve a birodalom újra stabilizálódott. A nyugati fejlődéshez képest jelentős késéssel ugyan, de itt is elterjedtek a feudális társadalmi viszonyok. A császári közigazgatás és adminisztráció azonban ellensúlyozta a feudális felbomlást, amely csak a XII. század legvégén következett be. A keresztes háborúk során Bizánc közelebbi kapcsolatba került a nyugat-európai népekkel; az érintkezés mindkét fél számára jelentős kulturális következményekkel járt.

A kor szellemi életére a „sötét századok” stagnálásával és egyoldalú egyházi jellegével szemben a gyors és sok területre kisu-gárzó fejlődés jellemző. E fejlődés központja Konstantinápoly. Újult érdeklődéssel fordultak az antikvitás felé; igyekeztek az ókor kulturális-tudományos örökségét minél teljesebben elsajátítani. Ez azonban nem került összeütközésbe az uralkodó egy-

házi tanítással, minthogy az antikvitás elsősorban formai min-tát és tudásanyagot jelentett számukra. Ezért nem beszélhetünk bizánci reneszánszról. A megújuló tudományosság és irodalmi élet vezéralakjai az egyházi és állami életben fontos szerepet játszó Phótios és Michaél Psellos. A kor összefoglaló enciklopédikus törekvéseit mutatják az ekkor keletkezett nagy gyűjtemények: a görög epigrammaköltészetet összefoglaló *Anthologia Palatina*, a Kónstantinos Porphyrogennétos császár vezetésével összeállított gyűjtemények és a *Suda-lexikon*. A himnusz-költészet elhalt, viszont újra megjelentek a világi témák (Christophoros Mytilénaios, Theodóros Prodromos). Kevésbé élvezhetők a rétorikával átitatott alkalmi versek, udvari magasztaló költemények.

A kor prózájára a klasszicizáló rétorika nyomta rá bélyegét. Nagy számban maradtak ránk egyházi és világi szónoklatok. Az erősödő klasszicizálás jele, hogy az egész hagiográfiai anyagot átdolgozták, illetve „lefordították” az atticista irodalmi nyelvre. A legjelentősebb prózai műfaj a történetírás. Alkotásai stílus, kompozíció, ábrázolóerő tekintetében messze megelőzték a kortárs nyugati történelmi műveket. A sok történetíró közül is kiemelkedik Anna Komnéné. A klasszicizáló törekvésekkel el-lentmondásban e kor végén bukkantak fel az első népnyelven írt művek. Valószínűleg ekkor keletkezett a nagy bizánci eposz, a *Digenés Akritas*. Ugyancsak népnyelven írt a Ptóchoprodromos (Koldus-Prodromos) álneven alkotó költő (Theodóros Prodromos?). A népnyelvi művek kizárólagos versformája a következő korszakban is a kevésbé költői, jambikus lejtésű, tizenöt szótagos *versus politicus*. Gazdag és sokszínű e kor szakirodalma. Megemlí-tendő itt az egyik legnagyobb bizánci polihisztor, Michaél Psellos munkássága. A hadtudományi szakírók közül – magyar vonatko-zásai miatt – különös figyelmet érdemel VI. (Bölcs) León császár (uralkodott: 886–912). Fiának, Kónstantinos Porphyrogennétos császárnak *A birodalom kormányzása* című műve a korai magyar

történelem legfontosabb forrása. Nagy szorgalommal művelték a bizánciak a filológiát is; eredményeiket a mai ókortudomány is hasznosítja (thessalonikéi Eustathios). A bizánci misztika irodalmi szempontból is kiemelkedő alakja Symeón.

A késő bizánci irodalom

A késő bizánci irodalom kora (XIII. század – 1453) a politikai felbomlás időszaka. 1204-ben a keresztesek elfoglalták Konstantinápolyt. Bár 1261-ben sikerült a bizánciaknak visszahódítaniuk a fővárost, a birodalom azonban csak nevében él tovább – 1453-ig, amikor az oszmán törökök végleg megdöntötték. Kulturális téren mégsem minősíthetjük egyértelműen hanyatlónak ezt a korszakot. Az irodalom ugyan a megmerevedés jeleit mutatja: egyre inkább eluralkodik a klasszicizáló rétorikus stílus. Ugyanakkor azonban az irodalmi alkotások jelentős mennyiségi gyarapodása figyelhető meg. Ez minden bizonnyal a lakosság növekvő kulturális szintjének és igényének következménye. Gazdag e kor regénytermése; a prózai és verses regényekben – nyugati hatásra – lovagi témák is jelentkeztek. Erősödött a népnyelvi irodalom is; ám a kortárs nyugati irodalmakkal ellentétben, ahol ebben az időben a latin mellett egyenrangú társként megjelent a nép nyelvén szóló irodalom (franciául, provanszálul, olaszul és így tovább), Bizáncban a népnyelvi alkotások nem tudtak irodalmi rangra emelkedni és elismeréshez jutni, bár különösen a szatirikus versek és prózai művek e kor legelőbb alkotásai. A klasszicista irodalom legjelentősebb műfaja a memoár és a történetírás. A város bukásának tragikus eseményeit megörökítő történelmi művek – köztük Laonikos Chalkokondylés munkája – egy gazdag irodalmi hagyomány utolsó láncszemei.

A bizánci irodalom jelentősége

1453-ban a birodalom elbukott, de a görög nép tovább élt. A bizánci irodalom azonban nem fejlődhetett tovább; a török uralom alatt ehhez nem voltak meg a feltételek, s kiveszett az a művelt réteg is, amelyhez ez az irodalom szólt. A kialakuló újjörög irodalom nem kapcsolódott a bizánci hagyományokhoz. A bizánci irodalom igazi jelentősége azonban nem a nemzeti irodalomtörténeti fejlődésben elfoglalt szerepében van, hanem az európai népek irodalmi fejlődésére gyakorolt hatásában.

Az első évezredben Bizánc az antik hagyományokhoz való ragaszkodás és az antik eredmények sikeresebb megőrzése révén messze megelőzte kulturális téren is a Nyugatot, s példaképpül szolgált számára. Földrajzi fekvésénél fogva sok keleti témát és motívumot is közvetített a Nyugatnak. A nyugat-európai irodalmakra való hatás másik nagy időszaka a humanizmus: a török elől menekülő bizánci írók és tudósok révén ismerkedhetett meg a Nyugat az antik görög kultúrával, így jutottak el oda a görög klasszikusok kéziratai is. Még jelentősebb a bizánci hatás a birodalommal szomszédos népek – többek között a szlávok – kibontakozó nemzeti irodalmára. A bolgárok, oroszok, szerbek térítése Bizánctól történt, s évszázadokon át bizánci kulturális befolyás alatt álltak; első irodalmi alkotásaik is bizánci művek fordításai.

AZ EGYIK ÚJ JANUS-KÓDEX DATÁLÁSÁHOZ*

A magyarországi latin nyelvű humanista poézis megteremtőjének alkotásait őrző kéziratok száma az elmúlt nem egészen két évtized alatt jelentős szövegemlékekkel gyarapodott. Az egyik Josef Hamm véletlen felfedezése a sevillai Biblioteca Colombina y Capítular állományában, a másik tervszerű kutatómunka eredménye és Csapodi Csaba nevéhez fűződik. Ugyanabban a könyvtárban sikerült felfedeznie még egy Janus-kódexet, benne jelentős mennyiségű szöveggel: megvan benne az elégiáknak mintegy harmada, az epigrammák több mint harmadrésze – néhány eddig ismeretlen epigramma és verstöredék is! –, továbbá a terjedelmes Guarino-*panegyricus*, majd *Epistolae Jani Pannonii* cím alatt 100 prózai szöveg, melyből eddig csupán hét levelet és három beszédet tartottunk számon Janus műveként, a többi Mátyás, Vitéz János és mások nevében íródott.

Az új kéziratok jelentőségét aligha lehet eltúlozni hazai tudományosságunk évszázados adóssága, egy leendő kritikai Janus-kiadás szempontjából. Ennek a még elvégzendő munkának első lépéseként elkészült a Janus-szöveghagyomány felmérése Csapodi Csaba 1981-ben megjelent monográfiájában.¹ Ez a rövid, de információkban igen gazdag, jól áttekinthető és világosan érvelő munka fontos mérföldkő a Janus-filológiában, s további kutatások kiindulópontja lesz, még akkor is, ha egyes megállapításait a későbbi vizsgálódások esetleg módosítják majd. Erre történik egyébként kísérlet az alábbiakban is.

Csapodi monográfiájában részletes leírást ad az általa felfedezett és *S II siglával* jelölt kódexről, meghatározza keletkeze-

* Irodalomtörténeti Közlemények 89 (1985) 302–305.

¹ Csapodi Cs.: A Janus Pannonius-szöveghagyomány. Budapest 1981.

sének idejét és kijelöli helyét a Janus-szövegek hagyományozásában.²

Következtetéseiben abból indul ki, hogy a kéziratban három kéz írása különböztethető meg. Az első a szövegeket másoló *scriptoré*. Az elégiák és epigrammák szövegét két kéz emendálta. Az egyik csak ritkán fordul elő (vele nem is kell foglalkoznunk a továbbiakban), a másik viszont végig, minden *folián* többször is megtalálható. Ez a kéz nemcsak a *scriptor* elírásait javította ki, hanem módosította a *scriptor* által beírt verscímekeket, illetve pótolta a címet ott, ahol hiányzott.

Döntő jelentőséget tulajdonít Csapodi annak a megfigyelésének, hogy az egyik epigramma egy sorát, amelyet a *scriptor* a másolásnál véletlenül kihagyott, ez az *emendator* szabadon újraköltötte. (Bizonyára azért járt el így, mert nem volt a keze ügyében a másolt szöveg.) Egy másik epigrammánál pedig az egyik meglévő sor mellé ugyanez az *emendator* az *aliter* (vagyis „másképp”) szó után egy gördülékenyebb variánst írt. Ebből Csapodi arra következtet, hogy az *emendator* azonos a költővel.

Így a kódex keletkezése 1470. február 26. és 1472. március 27. közé tehető. A *terminus post quem* a kéziratban található legkésőbbi datálható mű keletkezése, a *terminus ante quem* pedig Janus halálának napja.³

Janus tehát bizonyára még 1470-ben megbízást adott valakinek a kódex egybemásolására. Ez a munka – Csapodi szerint – az eredeti, egyes különálló lapokra írt autográf fogalmazványokról történt. A másolás elkészülte után ő maga látott neki a szöveg javításának. Amit életének utolsó hónapjairól tudunk (részvétele a Mátyás-ellenes összeesküvésben, csatlakozása az északról betörő lengyel sereghez, majd bujdosása a király előtt),⁴ érthetővé te-

² Csapodi i. m. (1. j.) 31–50; 53.

³ Csapodi i. m. (1. j.) 47.

⁴ Huszti J.: Janus Pannonius. Pécs 1931, 276–285.

szi, hogy a kézirat korrigálásánál nem volt előtte az eredeti, s azt is, hogy a javítást nem tudta befejezni. Már az utolsó költemény, a Guarino-*panegyricus* javítása hiányos, az utána következő prózai szövegeket pedig egyáltalán nem emendálta.

A Janusnak tulajdonított javítások egy része – mint láttuk – abban áll, hogy a verscímekeket módosította, illetve pótolta. Az esetek többségében az *emendator* által beírt cím egyáltalán nem vagy csak kis mértékben tér el a párhuzamos szöveghagyományban található címtől. Néhány esetben azonban az eltérés jelentős. Ilyen a Teleki kiadásában I, 142 és 143 sorszám alatt szereplő, tartalmilag szorosan egymáshoz kapcsolódó két epigramma. A párhuzamos szöveghagyományban (és Telekinél) az első előtt *Ad Antonium*, a második előtt pedig *Ad eundem* cím áll. Ezt a címet bárki adhatta a verseknek, hiszen a címzett neve *vocativusban* mind a két versben előfordul. Az *S II* kódex *emendator*a fölcserélte a versek sorrendjét, s az első helyre került I, 143 elé a következő címet írta: *Ad Reverendissimum Dominum Antonium Sankfalua dominum postea episcopum nitriensem*. Az epigrammák szövegében semmi olyan utalás nem található, amely megkönnyítené, vagy sugallná a versek címzettjének az azonosítását az *S II* kódexben említett Sankfalvi Antallal. Az eddigi magyarázók közül senki sem gondolt rá. Az epigrammák címzettjét Huszti „Janus egyik paptársának” nevezi,⁵ V. Kovács Sándor ismeretlennek tartja,⁶ Petrovich Ede pedig egy Antonius nevű iskolamesterre gondol, akit korabeli pécsi források említenek.⁷

Mivel a költő nyilván tudta, hogy kihez írta a versét, az *S II* kódexnek ez a címbeírása is alátámasztani látszik azt a feltételezést, hogy a címet maga Janus írta. Valójában azonban épp ez a cím

⁵ Huszti i. m. (4. j.) 207 és 374, 43. jegyzet.

⁶ Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. Budapest 1972, 504.

⁷ Petrovich E.: Janus Pannonius Pécssett. In: Kardos T. – V. Kovács S. (szerk.): Janus Pannonius. Tanulmányok. Budapest 1975, 132–136.

cáfolja meg a hipotézist: Sánkfalvi Antal ugyanis csak 1492-ben, húsz évvel Janus halála után lett nyitrai püspök.⁸

Az S II kódex tehát valamikor 1492 után készült, megrendelője és *emendator*a nem Janus volt.⁹

Hogy a *scriptor* miről másolt, annak eldöntéséhez hozzásegíthet, ha azokat a címeket tanulmányozzuk, amelyek az ő írásával találhatók a kéziratban. Figyelemre méltó, hogy tizenhárom versnél a címben megnevezi a költőt is,¹⁰ mégpedig igen változatos formában, például:

- *Johannis Episcopi Q. de febre ipsum torquente*
- *Reverendissimi domini Quinqueecclesiensis de Frederico Romanorum imperatore*
- *Joannes ad regem Mathiam ut differat bella in tempora veris*
- *Jo. Epi. Q. de Apro*
- *Johannis Episcopi Quinqueecclesiarum Panegyricus Praeceptoris Guarino Veronensi.*

További hét vers címében pedig *eiusdem* áll a név helyett,¹¹ például: *Eiusdem ad Galeottum*.

Joggal feltételezhetjük, hogy ezeket a címeket a másoló így, ebben a formában találta az általa másolt kéziratban. Ebben az esetben azonban már a fentebb említett tizenhárom versnél igen

⁸ E felismerés prioritása Boda Miklósé. *Janus Pannonius Itáliája* című, nyomtatásban még meg nem jelent pécsi előadásában (1984. október 22.) már említette. Eredményéről csak cikkem elkészülte után értesültem. A Sánkfalvi pályájára vonatkozó adatokat összeállította Fügedi E.: A XV. századi magyar püspökök. Történelmi Szemle 8 (1965) 490 és Bónis Gy.: A jogtudó értelmisége a Mohács előtt Magyarországon. Budapest 1972, 233–234; 236–237.

⁹ A költő azonosítását az *emendator*ral – más érvek alapján – recenziójában (Irodalomtörténet 16/66 [1984] 627–635) elutasítja Csonka Ferenc is.

¹⁰ Csapodi i. m. (1. j.) 37–46 felsorolásában az 1, 3, 7, 8, 18, 25, 29, 67, 85, 133, 134, 140 sorszámú versek, valamint a Guarino-*panegyricus*.

¹¹ Sorszámuk Csapodinál 4, 15, 19, 41, 46, 84, 131.

valószínűtlen, hogy a költő autográf kézírata feküdt volna előtte, annál a hét versnél pedig, ahol a címben *eiusdem* van, ez egyenesen lehetetlen. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a másoló olyan gyűjteményes kötet(ek)ből dolgozott, amely(ek)ben különböző költők darabjai következtek egymás után, akár tematikus csoportosításban, akár a bemásolás véletlenjének sorrendjében, s ezért az egyes versek előtt föltüntették a költő nevét, illetve ha az előző vers is ugyanattól a költőtől volt, akkor *eiusdem* szóval jelezték ezt.

Szigorúan véve csak az említett tizenhárom és hét versről állíthatjuk, hogy valamilyen gyűjteményes kézírról másolták őket. Mivel azonban ez a húsz nem egy tömbben, hanem szét-szórva található az *S II* kézirat versei között,¹² valószínűnek kell mondanunk, hogy a többi vers is onnan származik, ahonnan az említett húsz.

Az *S II* kódexet tehát nem hozhatjuk közvetlen kapcsolatba sem Janus személyével, sem autográfjaival. Elmondhatjuk azonban róla, hogy a költő szövegeit őrző többi korai kézirrattal nagyjából egykorú, a szöveghagyományozás szempontjából velük egyenértékű.

Ez a megállapítás természetesen csak a *scriptor* által írott szövegekre vonatkozik. Az *emendator* pótlásait és javításait az eredeti Janus-szöveg rekonstruálásánál nem kell figyelembe venni, hiszen – mint láttuk – a javításnál nem támaszkodott az eredeti szövegre. Csupán végigolvasta a másolatot, s a szembeszökő hibákat igazította ki saját belátása szerint anélkül, hogy a másolt szöveggel összehasonlította volna.

Az *emendator* eljárását szemléltetheti az I, 28 *De amigdalo in Pannonia nata* címen ismert epigramma szövegében végrehajtott két javítása.

¹² Az előző két jegyzetben közölt sorszámok mutatják a versek elhelyezkedését a kódexben.

A másolatban a harmadik sor utolsó szavaként *armis* állt. Ez ugyan egy lehetséges latin szóalak, ám az adott helyen értelmetlen. A hiba létrejöttét könnyű rekonstruálni: a legtöbb korabeli írásban nehézséget okoz a kiolvasásnál, ha m, n, u, i betűk következnek egymás után. A szöveg összefüggéséből világos, hogy itt egy „föld” jelentésű szónak kell állnia – bizonyára ennek alapján javította az *emendator* a szót *aruis*-ra. Ezzel el is találta a helyes megoldást, ez a szó található a párhuzamos szöveghagyományban is.

A vers hatodik sorát így írta le a *scriptor*: *tristia et veris germina fundit hiems*. Verselésben járta szemnek (illetve fülnek) azonnal feltűnik, hogy a sor eleje hibás: a *tristia* és az *et* között *hiatus* van (ilyen esetben ugyanis az előbb álló magánhangzó *elisió*val kiesik, tehát *tristietet* olvasunk, ám akkor az első versláb *dactylus* vagy *spondaeus* helyett *trochaeus* lesz, ami metrikai lehetetlenség). Az *emendator* éles szemmel észrevette a hibát és fürge kézzel már javította is: *et* helyett *necet* ír, s ezzel megszünteti a *hiatust*. Így a *metrum* rendben lenne, ám a sor értelme, amely a *scriptor* által adott formában sem volt teljesen világos, ezzel még homályosabb lett, ugyanis a *nec* tagadószó sehogysen illik ide.

De ne is törjük a fejünket a *nec* értelmezésén, Janus versében ugyanis *et* állt, úgy, ahogyan azt a *scriptor* másolta. A hiba nem itt, hanem az előző szó végén csúszott be. A párhuzamos szöveghagyományban a szóvégi *a* helyett *or* található (tehát: *tristior*). A *scriptort* ismét csak a szeme tévesztette meg: az előtte fekvő írásban közel kerülhetett egymáshoz a két betű, s ő a kettőt egynek olvasta, éppen *a*-nak, talán a sorban hátrább álló *germina* befolyására is.

A vers ötödik és hatodik sora gondosan szerkesztett disztichon:

*Audax per gelidos en floret amygdala menses,
tristior et veris germina fundit hiems.*

Mindegyik sorban két-két jelzős főnév van, mégpedig úgy, hogy a jelzők a metszet előtt, a főnevek pedig utána állnak. Elhelyezkedésük is gondosan kiszámított. Ha az összetartozó jelzőt és főnevet azonos betűvel jelöljük, így szemléltethetjük a sorok felépítését: a, b, a, b – c, d, d, c. Ezt a harmonikus rendet teljesen felborítja az *emendator* „javítása”, s az egyszerűen értelmezhető 6. sor is bonyolulttá, szinte érthetlenné válik.

Ha nem értünk is egyet *emendatorunk* javítási módszerével, voltaképpen hálával illik rá gondolnunk, azért, hogy a költő életművének tekintélyes részét lemásoltatta és ezzel egy értékes szövegemléket hagyott ránk. De ki lehetett az *emendator*? Aligha vállalkozhatunk arra, hogy megnevezzük, de talán kijelölhetjük azoknak a személyeknek a körét, akik között keresnünk kell.

Értékeljük először azt, amit tőle, és csak tőle tudtunk meg: azt, hogy szerinte az I, 142 és 143 epigrammák Antoniusa nem más, mint Sánkfalvi Antal.

E köznemesi származású, kánonjogi doktorátust is szerzett egyháznagy pályáját nagy vonalakban ismerjük.¹³ Első javadalma egy váradi kanonokság volt, melyet 1463-ban kapott. A hatvanas években a királyi kancellária *notarius*a. Mind a kanonokság, mind kancelláriai szolgálata az akkori váradi püspök és kancellár Vitéz János bizalmi emberének mutatja. Alighanem patrónusának, Vitéznek a bukásával magyarázhatjuk, hogy szépen induló pályafutása egy időre elakadt. Csak a hetvenes évek végén vagy a következő évtized elején sikerül egy további kanonokságot elnyernie. 1486-ban aztán pozsonyi prépost lesz. Ez a királyi kegy visszanyerésének jele lehet, a püspökségig azonban csak Mátyás halála után jutott el.

¹³ Lásd a 8. jegyzetet. Az ott idézett két munka ugyan néhány, szempontunkból lényegtelen részletben eltér egymástól. Fontos azonban Sánkfalvi pozsonyi préposti kinevezésének éve. Ez Fügedinél feltehetően sajtóhiba következtében 1468 a helyes 1486 helyett; az utóbbi évszámot közli Bónison kívül Ortvy T.: Pozsony város története III. Pozsony 1894, 221 is.

Hogy Vitéznek ez a művelt munkatársa és a püspök kedvenc unokaöccse kapcsolatban állhatott egymással, az eleve valószínű. Az említett epigrammapárban arról van szó, hogy Antonius értékes üveg poharakat ajándékozott Janusnak, aki ezt a gesztust egy aranyozott tállal viszonzta. A versek hangjából őszinte barátság és némi baráti kötekedés is kiérezhető. Mindaz, amit Sánkfalviról tudunk, valóban alkalmas személyé teszi őt arra, hogy az epigrammák címzettjével azonosítsuk. Azzal, hogy Sánkfalvi nevét bevette az epigramma címébe, *emendatorunk* bizonyosságot tett róla, hogy jól tájékozott Janus magyarországi ismeretségi körében.

Az I, 48 epigramma eddig *Ad Rubertum* címet viselte. Az *S II* kódexben eredetileg cím nélkül állt, az *emendator* a következő címet írta fölé: *In Robertum Dominum Prepositum Zagrabiensem*. Bizonyára találhatnánk a zágrábi prépostok között a XV. század második felében egy Robertust, mégis azt hiszem, *emendatorunk* itt tévedett. A versből ugyanis kiderül, hogy ez a Róbert költő volt, s a hajdani gall bárdok utódának tekinthette magát.¹⁴ Egyébként a rövid költemény jól beleillik Janus többi itáliai epigrammája közé, melyekben tanuló társait dicséri, vagy (mint itt is) csipkedi. Történetesen tudunk is valakiről, akinél minden összejön: Janus iskolatársa volt, költő, származását tekintve köze volt a „bárdokhoz”, s még Róbertnek is hívták. Ez az angol Robert Flemmyng.¹⁵

¹⁴ Az említett ismérvek alapján az I, 48 epigramma címzettje nem lehetett azonos a Galeotto római zarándoklását csúfoló I, 22-ben említett *loquax Rubertusszal*, akit egyébként Huszti i. m. (4. j.) 346, 24. jegyzet meggyőzően azonosít Roberto da Lecce ferences prédikátorral.

¹⁵ Oxfordi, kölni és padovai tanulmányok után mintegy 1447 végétől 1451 végéig volt Ferrarában Guarino tanítványa. Versei közül a *Carmina diversi generis* elveszett, s csak a hetvenes években írt *Lucubrationculae Tiburtinae* maradtak fenn. Hozzávetőleg húsz évvel volt idősebb az őt kicsúfoló Janusnál, akinek koraérett magabiztosságát talán az táplálta, hogy az angol a divatos humanista ismeretekben a jelek szerint nehezen jutott előre: latin verseiben gyakori volt a prozódiai baki. Flemmyngről R. Weiss: *Humanism in England during the Fifteenth Century*. Oxford 1957, 97–105.

Még ha itt melléfogott is *emendatorunk*, tévedése annyiban tanulságos, hogy az epigramma címzettjét ezúttal is (bár tévesen) egy Janusszal feltehetően kapcsolatban állt hazai egyházi méltóságviselőben keresi.

A hazai papi előkelőségek *prosopographiájában* való jártasságát másutt is megcsillogtatja. Az I, 51 epigramma fölé a *scriptor* a következő címet másolta: *In laudem Waradiensis cum fuit factus Archiepiscopus Strigoniensis*. Ezt az *emendator* törölte, s helyébe ezt írta: *Ad Joannem episcopum Varadiensem. Translatum in sedem Metropolitanam Strigoniensem. Avunculum suum*. Az új cím tartalmilag azonos a régivel, de közli a püspök nevét, s utal arra is, hogy a címzett a költő nagybátyja volt. Figyelemre méltó még, hogy az általános *factus fuit* helyett a kánonjogilag szabatos *translatus* 3 terminust használja.

Azt tudja az *emendator*, hogy az I, 88 epigramma nem Vetési Lászlóhoz szól, mert törli a Vetésit említő címet, de – úgy látszik – nem tudja, kihez szól a vers, mert nem ad neki címet. A párhuzamos szöveghagyomány szerint a címzett nem akárki: Filelfo.

Megfigyeléseink arra látszanak mutatni, hogy az *S II* kódex megrendelője és *emendatora* egy magyarországi egyházi tisztségviselő volt, valószínűleg a Vitéz-Janus-kör egy fiatalabb tagja, aki jól ismerte Janus hazai kapcsolatait, az itáliaiakról viszont nem tudott.

A BIZÁNCI IRODALOM*

Általánosan elfogadott nézet szerint európai műveltségünk az ókori görög-római műveltségen alapszik. Az antik kulturális örökséget a középkor germán és újlatin népei vették át, kialakítva a maguk latin nyelvű keresztény műveltségét. Ez a közvetlen előzménye a mai művelődésünknek, amely a különböző nemzeti nyelvekben él, de éppen a közös örökség miatt továbbra is egységes európai kultúrának tekinthetjük.

Ebben a sémában Bizáncnak nincs helye. A vázolt elmélet azonban nemcsak leegyszerűsíti a történelmi összefüggéseket, hanem – éppen Bizánc szerepének elhanyagolásával – meg is hamisítja. Nem vesz tudomást arról, hogy a latin középkor számára a vele egykorú, de az antikvitásból többet megőrző és ezért magasabb színvonalú bizánci műveltség adott példát és indítatásokat. Az elmaradt és falusias Nyugat-Európa egészen a késő középkorig irigy bámulattal tekintett a Bizánci Birodalom gazdag városaira, nagyszerű művészetére, elérhetetlen luxusnak tűnő anyagi kultúrájára. Ugyanez a helyzet a szellemi kultúra területén. Az antik, kiváltképp az ókori görög irodalom megőrzése és közvetítése főként Bizánc érdeme. A középkori gondolkodásban oly fontos szerepet játszó teológia görög nyelven született meg, alapvető problémáit bizánci egyházfők és teológusok fogalmazták meg, felhasználva és továbbadva ezzel az antik görög filozófia számos elemét.

Ha Bizánc jelentőségét méltatjuk az európai kultúra történetében, nem elég rámutatnunk arra, mit köszönhet neki a középkori nyugat-európai latin művelődés. Azokról a népekről sem szabad

* Kapitánffy István – Caruha Vangelio – Szabó Kálmán: A bizánci és az újjörög irodalom története. Budapest 1989, 9–166.

megfeledkeznünk, amelyek Bizánctól kapták első indíttatásaikat nemzeti művelődésük kibontakoztatásához. Számos kelet-európai nép nem volt részese a középkori latin művelődésnek; ezek Bizáncból vették fel a kereszténységet, onnan kapták írásbeliségüket. Szellemi életük, művészetük, irodalmuk elsősorban a bizánci örökség elfogadása és asszimilálása révén lett az európai műveltség része.

A középkori Európában tehát két kulturális régió él egymás mellett, intenzitásában változó, de soha meg nem szűnő kölcsönhatásban. Közös vonásuk, hogy mindkettő az antik görög-római alapokon nyugszik, s uralkodó világnézete a kereszténység. A különbségek a nyugati latin és a bizánci görög világ között a nyelvi elkülönülésen túl a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés eltéréseiből adódnak. Európai kultúránk múltjának egyaránt fontos része mind a kettő.

Bizánc és a „bizantinizmus”

Abban, hogy Bizánc múltunk megtagadott vagy elfeledett fejezete lett, nagy szerepe van annak a teljesen negatív képnek, amelyet a felvilágosodás gondolkodói alkottak a Bizánci Birodalomról és kultúráról. Az uralkodók korlátlan zsarnoksága, a szabad gondolkodást gúzsba kötő egyházi ellenőrzés, a közéletet átható álszentség, képmutatás és talpnyalás – ez jellemezte szerintük Bizánctól. A bizantinizmus szó még ma is ezek összességét jelenti. Ebben a szemléletben készült Edward Gibbon ragyogóan megírt, s épp ezért nagy hatású munkája, a *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776–1788, *A római birodalom hanyatlásának és bukásának története*). Mint a cím is sugallja, ő folyamatos elfajulást és hanyatlást lát Bizánc történetében.

Talán fölösleges is arra utalni, hogy mindenfajta történelmi tapasztalatnak ellene mond egy ezer éven át szakadatlanul tartó hanyatlás. Azt sem nehéz belátnunk, hogy a felvilágosodás képviselői voltaképpen saját koruk visszasságait utálják Bizáncban, s értékítéleteik sokkal inkább a XVIII. századi fejedelmi abszolutizmusra vonatkoztathatók, mint a középkori császárságra.

A felvilágosodás negatív Bizánc-képében – anélkül, hogy ez tudatosodott volna – sok középkori előítélet is tovább élt. Ennek egyik forrása az egyházpolitikai ellentét volt a római pápaság és a konstantinápolyi *patriarchatus* között. A versengés több ízben is szakadáshoz, *schismához* vezetett az egyházban; véglegesnek bizonyult, mert nem követte igazi megbékélés és unió, az 1054-es egyházszakadás. Persze mindkét fél a másikat hibáztatta, a másik jogtalan hatalmi törekvéseit kárhoztatta, sőt, a vita elmérgesedése során már a keresztény hit meghamisításával is gyanúsította ellenfelét – vagyis nemcsak szakadárnak, hanem eretneknek is bélyegezte. Versengés folyt a világi politika porondján is. A bizánci uralkodók a római császárok utódjának tekintették magukat, de erre az univerzális hatalmat jelentő címre igényt tartott Rómában történt császárrá koronázása után (800 karácsonya) Nagy Károly frank uralkodó is, majd a német királyokból lett „római császárok”.

Az ellentétek a keresztes háborúk idején fajultak nyílt ellenségességgé. A bizánci területen átvonuló keresztes hadak fosztogatásai, vezetőik törekvése, hogy a megszerzett területeken maguk uralkodjanak (ahelyett, hogy előzetes ígéretüknek megfelelően átengedték volna a Bizánci Birodalomnak, amelyhez korábban ezek a területek tartoztak), erőszakos és kapzsi kalandoroknak mutatta a bizánciak szemében a nyugati keresztes lovagokat, a „frankokat”, akik viszont a kereszténység közös nagy ügyének szabotálásával vádolták a „hitszegő görögöket”. A negyedik keresztes hadjárat azután már el sem ért a Szentföldre: a keresztény

Bizánci Birodalom fővárosának elfoglalásával és kifosztásával végződött 1204-ben.

A bizánci államot végül az oszmán-török hódítás semmisítette meg, két és fél évszázaddal később. A bizánciak végső szorongatgatásukban a keresztény Nyugat-Európától várták megmentésüket, de a felmentő seregek nem érkeztek meg – sőt el sem indultak. Azt, hogy Bizáncot a későbbi európai gondolkodás elutasította, majd elfelejtette, akár valamiféle tudatalatti önvád jelének is tekinthetjük.

Mintegy száz évvel ezelőtt alakult ki a bizantinológia, az a tudományág, amely kutatásainak középpontjába Bizánc történelmének és kultúrájának megismerését állította. Bizánc történelmi jelentőségének fölbecsülését nagyban elősegítette már az a körülmény is, hogy a bizantinológiában összegződtek azok az eredmények, amelyekre a különböző tudományágak (klasszika-filológia, teológiatörténet, művészettörténet) a maguk sajátos területének kutatása során már korábban eljutottak. Ezen kívül az elmúlt évszázadban nagy ütemben folyt – és még napjainkig sem fejeződött be – a bizánci történelem és művelődés emlékeinek feltárása és közzététele.

A bizantinológia megalapítójának Karl Krumbacher (1854–1909) müncheni egyetemi tanárt tekintjük. A kutatásokban minden nemzet tudósai részt vesznek, kiveszi részét a magyar tudományosság is, annál is inkább, mert középkori történelmünket sok szál fűzi a Bosporos-parti birodalomhoz. A Bizánccal foglalkozó magyar tudósok közül kiemelkedik Darkó Jenő (1880–1940), Moravcsik Gyula (1892–1972) és Gyóni Mátyás (1913–1955) munkássága.

A bizantinológiának minden eredménye mellett súlyos adóssága, hogy felismerései jórészt tudományos belügyek maradtak, alig, vagy egyáltalán nem kerültek át a történelmi köztudatba. Egy olyan múltkép, amelyből hiányzik az európai középkor egy fontos és sajátos tényezője, szükségképpen egyoldalú és hamis.

Rómaiság – görögség – kereszténység

Római államiság, görög kultúra és keresztény hit a fő forrásai a bizánci fejlődésnek – ebben a rövid formulában foglalta össze egy kiváló bizantinológus, G. Ostrogorsky azt a három hagyományt, amely Bizánc létét meghatározta. Persze a rómaiságnak, a görögségnek és a kereszténységnek is más-más az értékrendje, mindegyik más célokat követ, más eszközökkel. Szétválasztásuk az államiság, a kultúra és a vallás szféráira legföljebb elvben lehetséges, a társadalom valóságos életében szétválaszthatatlanul egybefonódnak. A bizánci szintézis, vagyis a három hagyomány egyidejű vállalása belső ellentmondásokat, feszültségeket hordoz magában – olyan egyensúly, amely a társadalmi vagy politikai változások következtében könnyen megbomolhat. Az így kialakuló konfliktusok és a megoldásukat célzó kompromisszumok határozták meg Bizánc szellemi életét és ezen keresztül irodalmát.

Római örökség az államszervezet, a császári hatalom, a fejlett jogrend és bürokrácia. Eszmetörténeti szempontból azonban fontosabb ezeknél a Rómától örökölt imperiális öntudat. Több ez annál a büszkeségnél, amely egy nagyhatalom állampolgárát eltöltheti; azt a meggyőződést jelenti, hogy egy népek felett álló birodalomban élnek, melynek hivatása az egész civilizált világ egybefoglalása. Ez a hit, amelyet semmiféle katasztrófa nem ingatott meg, áthatja az irodalmat is. Voltak írók, akik szemben álltak egy-egy császár kormányzásával, bírálták az uralkodót vagy a vezető méltóságviselőket, de a birodalmi eszmét senki nem vonta kétségbe.

A görög örökség nem a görög származás öntudatában mutatkozott meg, bár a központi területeken görögök éltek, s a nem görög tartományok nagyvárosainak lakossága is görög vagy hellénizált népesség volt; még csak nem is a görög nyelv használatában, bár a közélet, a tudomány és az irodalom nyelve a görög volt.

A görög örökség voltaképpen olyan értékrend elfogadása, amelynek alapja a műveltség, a műveltségnek pedig egyetlen lehetséges formája az antik görög kultúra eredményeinek elsajátítása. Így lesz irodalmuk egyik fő jellegzetessége az antik minták követése, a tartalmi és főként formai archaizálás. Ezért őrzi írásbeliségük az élőbeszédtől már idegen ókori irodalmi nyelvet. Emiatt gyakran hiányzik alkotásaikból az egyszerűség, a spontaneitás és a közvetlenség. Helytelen lenne azonban csupán a negatívumokat látni. Ennek köszönheti a bizánci irodalom műfaji gazdagságát, kifejezőeszközeinek változatosságát, egyáltalán művészi tudatosságát. Nem feledkezhetünk meg arról sem, milyen szolgálatot tett Bizánc az európai műveltségnek azzal, hogy megőrizte az antik görög irodalom emlékeit.

Meghatározó tényező volt a kereszténység is. A keresztény vallás átítatta a közéletet éppúgy, mint az egyes polgárok magánéletét, mintegy magától értetődő alapja volt a világnézetnek, melyet senki sem vont kétségbe (eltekintve az antik-pogány vallásosság utolsó képviselőitől a bizánci kor legelején). Mindez azonban nem zárta ki az ellentéteket, sőt az éles ideológiai konfliktusokat sem. A keresztény hittételek megfogalmazása gyakran politikai válsággá fokozódó vitákhoz vezetett. Az uralkodó orthodoxiával szemben álló nézeteket vallókat eretneknek bélyegezték és kizárták az egyházból. Bizánc irodalmi hagyatékának jelentős része közvetlenül kapcsolódik a keresztény hithez és vallásos élethez. Ide tartozik a teológiai vitairatok szinte áttekinthetetlen tömege, a Szentírás-magyarázatok, az egyházi szónoklatok, a legendairodalom és a szertartások fényét emelő liturgikus költészet. Vallásos világnézet hatja át a világi irodalom alkotásait is.

Bizánci irodalom – bizánci irodalomtörténet

Modern irodalmak esetében az irodalomtörténet a szépirodalmi alkotásokkal – és legfeljebb még az esszéirodalommal – foglalkozik, az írásbeliség egyéb területeire nincs tekintettel. A korai irodalmakban azonban – például az ókori keleti népeknél – szinte minden följegyzés irodalomtörténeti emléknek számít.

A klasszikus ókorban és a középkorban, amikor az írástudás viszonylag széles körű volt, a magán írásbeliség emlékei nem tartoznak az irodalom körébe. Ugyanakkor számos olyan írásmű, amelyeket ma nem sorolnánk az irodalomba, esztétikai értéket képvisel, irodalmi megformálás jegyeit mutatja. Ezért az ókori és a középkori irodalomtörténetnek a szoros értelemben vett szépirodalmon kívül foglalkoznia kell az irodalmi értékű szaktudományos munkákkal is. Így például a bizánci műpróza legfontosabb emlékei a történetíráshoz tartoznak, de nem feledkezhetünk meg a kiemelkedő teológusok és misztikusok írásairól sem.

Az első monográfiát a bizánci irodalomról Karl Krumbacher írta (1892, második, bővített kiadása 1897). Munkája egy ókortudományi kézikönyvsorozat része volt. A sorozat modernizálása során új feldolgozás készült, H. G. Beck és H. Hunger tollából (1959–1978). Ez immár négy kötetben, közel kétszeres terjedelemben került kiadásra. Ebből valamennyire lemérhetjük, milyen mértékben gyarapodtak ismereteink a bizantinológiai kutatások nem egészen egy évszázada alatt. Ennek ellenére még a legalapvetőbb területen is, a bizánci szövegek publikálásában, igen sok a tennivaló. Számos szöveg csak elavult, hiányos módszerekkel készült és ezért megbízhatatlan kiadásban férhető hozzá; s ami még súlyosabb: Bizánc írásos hagyatékának egy része még sohasem jelent meg nyomtatásban.

De nem ezek a hiányosságok és fehér foltok nehezítik meg igazán az áttekintést. Sokkal inkább az, hogy ismereteink extenzív

gyarapodását nem tudta nyomon követni – legalábbis nem minden részterületen – intenzív feldolgozásuk. Az összefüggéseket az irodalmi élet és a társadalom változásai között éppúgy nem sikerült még egyértelműen tisztázni a kutatásnak, mint az irodalom fejlődési szakaszainak átfogó sajátosságait, író és közönsége közti viszony alakulását, s más hasonlóan fontos kérdéseket. Természetesen a kutatásban már számos hipotézis merült fel, amelyek választ próbálnak adni ezekre a kérdésekre, ezek azonban még kiforratlanok, egymásnak részint ellentmondóak, s ezért az összképbe való beillesztésük bizonytalan. Más szóval: az eddigi munkák alapján megbízhatóan elkészíthető a bizánci irodalom repertóriuma, de kockázatos vállalkozás a bizánci irodalom történetének megírásába belefogni. Krumbacher még az irodalomtörténet címet adta monográfiájának, bár előszavában utalt e megnevezés problémájára; a kutatás mai helyzetére jellemző, hogy a művét helyettesíteni hivatott új összefoglalás címében már nem szerepel az irodalomtörténet szó.

Jelen munka már csak terjedelmi okokból sem vállalkozhat a bizánci irodalom részletes ismertetésére. A bizánci évezred irodalmi hagyatékából ki kellett választanunk a legfontosabb műfajokat, írókat, műveket. A választás első szempontja természetesen a művészi-esztétikai érték volt. Kiemeltük azokat a műveket is, amelyeknek jelentős utóélete volt a bizánci irodalmon kívül is. Ezekhez járult harmadikként a különlegesség szempontja: a sajátos, csak a bizánci irodalomra jellemző vonások figyelembevétele.

Tárgyalásunkhoz három nagy korszakra bontjuk Bizánc irodalmának mintegy ezer évet átfogó történetét. A kezdőpont megválasztásához és a korszakhatárok kijelöléséhez néhány megjegyzés szükséges.

Az antik görög irodalom és a bizánci irodalom közti határ kijelölése nem könnyű feladat. Ha az irodalomtörténész tanácsatlanságában a történettudománytól vár segítséget, ott sem talál

egyértelmű eligazítást. Van, aki az ókor és a középkor határát a Kr. u. III. századra helyezi (Diocletianus uralomra lépte 284-ben), de javasolták már a VII. századot is (például Hérakleios császár halála 641-ben). E két szélső időpont között alig van olyan jelentősebb esemény, amely ne került volna szóba a korszakhatár kijelölésénél.

Ez a bizonytalanság nem véletlen. A középkor nem rövid ideig tartó súlyos társadalmi vagy politikai megrázkódtatással köszöntött be, hanem fokozatosan, hosszabb átmeneti időszak alatt. Ezt a periódust a bizánci kor részének tekinthetjük, annál is inkább, mert a kultúrában már megmutatkoznak a sajátosan bizánci tartalmi és formai jegyek, és mert a későbbi fejlődés nem érthető meg ezek ismerete nélkül. Így a bizánci irodalom tárgyalását a Kr. u. IV. századdal kezdjük, s ha évszámhoz is akarjuk kötni a korszakhatárt, 330 kínálkozik. 330. május 11-én avatta fel Nagy Kónstantinos császár új székhelyét, a Márvány-tenger partján császári rezidenciává kiépített Bizáncot – Konstantinápolyt.

A végpont kijelölése sokkal egyszerűbb. 1453-ban II. Mohamed szultán elfoglalta Konstantinápolyt, s ezzel megdöntötte a középkori Bizánci Birodalmat, illetve azt, ami abból a XV. században még megvolt.

Eszerint a bizánci irodalom története a 330-tól 1453-ig eltelt tizenegy évszázadot fogja át. Ennek első szakasza a fentebb már említett átmeneti periódus 330-tól 641-ig, a kora bizánci irodalom korszaka. Közép bizánci kornak nevezzük a 641-től 1204-ig eltelt időt, az utolsó harmadfél századot pedig késő bizánci kornak. A kora bizánci kor végpontjául elfogadott év, 641, szimbolikus: ebben az évben halt meg Hérakleios császár, s az ő uralkodásának idején érte a birodalmat az iszlám által egyesített arabság első nagy támadása. Ebben a küzdelemben Bizánc elveszíti majd keleti tartományait, de átalakul belső szerkezetében is.

Az ez után következő történelmi időszak, amelyet közép bizánci korszaknak nevezünk, egy középkori nagyhatalom megerősödését, fénykorát és hanyatlását fogja át. 1204-ben a negyedik keresztes háború résztvevői kihasználják a bizánci trónviszályokat és elfoglalják Konstantinápolyt: ezzel az eseménnyel zárjuk a közép bizánci korszakot.

A főváros elveszte azonban nem jelentette a bizánci államiság megszűntét; 1261-ben már újra bizánci császár tartja az udvarát a Bosporos partján. Ám ebben a késő bizánci kornak nevezett időszakban Bizánc már csak az egyik a balkáni és közel-keleti kis államok sorában, kiszolgáltatva a térség fölött vezető szerepre törő nagyhatalmak versengésének. 1453-ban azután megszűnt a bizánci állam; ezzel az évvel zárjuk a bizánci irodalom történetét is.

Az antik irodalom árnyékában

Szinte minden bizánci irodalmi összefoglalás szerzője azzal a figyelmeztetéssel kezdi, hogy az olvasó nem fog könyvében olyan örök érvényű klasszikus művekkel találkozni, mint amilyenek az ókori görög irodalom alkotásai. Nincs olyan bizánci író, akit az antik irodalom legnagyobbjaival egy sorba állíthatnánk.

Ezzel a megállapítással nem kívánunk és nem is lehet vitába szállni, de a méltányosság kedvéért néhány megjegyzést kell fűzni hozzá. Az antik görög irodalom – pontosabban annak klasszikus kora, a Kr. e. VIII. és IV. század között – az első az európai irodalmak sorában, s éppen elsősége miatt megismételhetetlen. Mintegy természetes folyományként alakult ki a folklórból, míg minden későbbi irodalom már készen kapta a műfajokat, formákat, sőt még az eszméket is valamilyen mintaképnek elfogadott irodalomtól, közvetlenül vagy közvetve a görögtől. A bizánci irodalmat tehát nem a klasszikus görög irodalomhoz kellene mérni, hanem egy hozzá hasonlóan másodlagos irodalomhoz; akár az

ókori görög irodalom hellénisztikus periódusához, vagy még inkább a bizáncival egykorú középkori latin irodalomhoz.

A bizánciak mintaképe az egész ókori irodalmi hagyaték, a klasszikus, a hellénisztikus és római császárkori görög irodalom. Nyomasztóan gazdag örökség, tekintélye inkább megbénítja az alkotóerőt, mint segíti; az egyéni hang vagy új gondolat – tehát a mintáktól való eltérés – nem érdemnek, hanem sajnálatos félresiklásnak számít. Érdekes megfigyelni, hogy ugyanez az örökség (amelyet éppen a bizánciak közvetítésével ismertek meg!) milyen felszabadítóan hatott a reneszánsz gondolkodására és művészetére – talán éppen azért, mert nem éltek annyira benne, nagyobb volt tőle – már nyelvi okokból is – a distanciájuk.

Bizánc gondolkodásának, művészetének és irodalmának hatása és elfogadása a középkorban általános volt. A *sapientia Graecorum* feltétlen tekintélynek számított, s nem tettek különbséget az ókori és a kortárs görögök között. A későbbi korokban az értékelés megváltozott. A romantika esztétikájának egyik sarokpontjává az eredetiséget tette, írói eszménye, az előzmények nélkül, csak saját tehetségéből alkotó *Originalgenie* éppen ellentéte a bizánci ízlésnek és alkotásmódnak. A klasszikus görögség újhumanista idealizálóinak szemében pedig Bizánc a korlátoltság, az obskurantizmus és a barbárság világa.

Politikai előítéletek és esztétikai elfogultságok együttesen felelősek azért, hogy a bizánci irodalom jelentősége napjainkra szinte teljesen elhalványult. Ám vélekedhetünk bármiképpen a középkorról, nem tagadhatjuk, hogy része múltunknak; gondolkodása, irodalma előzménye mai műveltségünknek. A bizánci irodalom számos alkotásának a megismerése a ma olvasójának is magasrendű irodalmi élményt nyújt – pontosabban: nyújthatna, ha jó fordításban hozzáférhető lenne. Példaként kínálkozik a kora bizánci epigrammaköltészet vagy a liturgikus himnuszok, kiváltképp Rhómanos költeményei és a nagyszerű történetírók egész galériája.

A KORA BIZÁNCI KOR
(330–641)

A birodalom sorsa

Amikor Kónstantinos császár 330. május 11-én a Bosporos partján fekvő régi görög gyarmatvárosból, Byzantionból kiépített Konstantinápolyt ünnepélyesen felavatta, nem alapított új fővárost – az továbbra is Róma maradt –, még kevésbé új birodalmat, csupán új kormányzati székhelyet. Mind ő, mind Konstantinápolyban székelő utódai egészen 1453-ig római császároknak tekintették magukat, államukat Római Birodalomnak nevezték, alattvalóik római polgárok voltak. Bizánci Birodalomnak vagy röviden Bizáncnak csak az újkori történettudomány nevezi el majd ezt az államot, hosszú idővel annak megszűnte után.

A IV. század elején a Római Birodalom megerősített határa, a *limes* Angliától Mezopotámiáig, a Rajnától és Dunától Egyiptom déli széléig az egész civilizált világot magába foglalta. Az a döntés, hogy ezt a birodalmat Konstantinápolyból kormányozzák, a keleti tartományok megnövekedett jelentőségét mutatja. Itt fejlettebb volt az árutermelés, a városokban élénk ipari és kereskedelmi tevékenység folyt, míg a nyugati területek gazdaságát a *latifundiumok* uralták.

A IV. században ismételten sor került a kormányzás megosztására. Ez nem jelentette a birodalom két vagy három részre osztását; az államot egységesnek tekintették, csupán kormányzása történt két (vagy három) központból. Nagy Theodosios császár halála után, 395-ben két fia osztozott a kormányzáson. A keleti részt az idősebb, Arkadios császár kormányozta Konstantinápolyból, a nyugatit Honorius császár Milánóból, később Ravennából. 395 után a két birodalomfél már nem egyesült. Ettől az időponttól

kezdve szoktunk (államjogilag helytelenül) Kelet-Római, illetve Nyugat-Római Birodalomról beszélni.

A IV. század végén kezdődő hun-germán népvándorlás súlyos próbatételt jelentett a birodalom számára. A keleti birodalomfél életerejét tanúsítja, hogy a válságos időszakot sikerrel átvészelte, míg a nyugati birodalomfél fölbomlott, tartományaiban germán törzsi királyságok rendezkedtek be. Az utolsó nyugatrómai császár 476-ban lemondott, maga Róma egész Itáliával együtt Nagy Theodorik keleti gót király hatalma alá került. A római államiság egyetlen folytatója a konstantinápolyi császárság, vagyis Bizánc lett.

A VI. század első felében Iustinianos császár megkísérelte az elveszett nyugati területek visszahódítását. Megdöntötte az észak-afrikai vandál királyságot, majd két évtizedes háborúskodás során Itália is újra a birodalom része lett. Közben Hispania egy részét is megszállták a bizánciak. Uralkodása (527–565) nemcsak katonai sikereiről nevezetes: emlékéét őrzi mindmáig a rendeletére készült *Codex Iuris Civilis*, a római jogtudomány monumentális összegezése, valamint a konstantinápolyi Hagia Sophia székes-egyház, a középkori építészet egyik legnagyobb alkotása.

A iustinianosi restauráció messzi nyugati területeket szerzett, Bizánc sorsát azonban mindig kelet-európai és közel-keleti erők határozták meg. A Balkán-félszigetet a VI–VII. század fordulóján elárasztják a szlávok, a keleti tartományokat pedig a hagyományos rivális, a perzsa nagyhatalom foglalja el. Hérakleios császárnak (610–641) kemény küzdelemben sikerül ugyan a perzsa birodalmat térdre kényszerítenie, de a háborúban kimerült birodalmat érő arab támadás végveszélybe sodorja Bizáncot.

Nyelv és írásbeliség

A Földközi-tenger keleti medencéjében Nagy Sándor hódításai nyomán a különböző népeken uralkodó hellénisztikus királyságokban köznyelvként a görög terjedt el. Ez a helyzet azután sem változott meg, hogy Róma alattvalói lettek. Míg a nyugati területek lakossága romanizálódott, és a római kultúrával együtt átvette a latin nyelvet, keleten az oktatás, a művelődés, sőt még a helyi közigazgatás nyelve is a görög maradt.

A római államisággal együtt Bizánc a latin államnyelvet is örökölte. Latinul fogalmazták a törvényeket, latin volt a hadsereg vezényleti nyelve, sőt születtek latin írásművek is Konstantinápolyban. Ám a latin ismerete szűk körre korlátozódott, s egyre ritkábbá vált. Az 534 után hozott törvényeket már latinul és görögül, később csak görög nyelven publikálták, s az utolsó kora bizánci uralkodó, Hérakleios császár hivatalos titulátúrájában már nem a latin *imperator*, hanem a görög *basileus* (βασιλεύς) szóval adja meg méltóságát.

A kora bizánci kor irodalmában is a görög nyelvnek van uralkodó szerepe. Ezt – a tényleges nyelvi viszonyok kényszerítő erején túl – két körülmény tette vitathatatlanná. Az egyik, hogy a keresztények számára szent nyelv: ezen szólnak az újszövetségi iratok, s ezt használták az első keresztény közösségek (még a nyugati tartományokban is csak a III–IV. században váltja fel a szertartásokban a görög nyelvet a latin). A másik tényező, hogy a kora bizánciak görögül kapták örökségbe az antik filozófia, tudomány és irodalom remekeit, s az évezredes görög írásbeli művelődés folytatóinak tekintették magukat.

A sok népet magába foglaló birodalomban a hellénizálás központjai a városok voltak. A helyi nyelvek azonban fennmaradtak, sőt közülük néhány eljutott az írásbeliség fokára is. Az első lépés a Szentírás és keresztény liturgikus szövegek fordítása volt,

természetesen görögből, majd görög mintákat követő, többé-kevésbé önálló alkotások születtek. Legkorábbi a szír írásbeliség; a IV. században Egyiptomban kialakul a kopt, sőt a század végén a mai Bulgária területén Wulfila püspök gót bibliafordításával már egy germán nép is belép az írással rendelkező nemzetek sorába. Hasonlóképpen a korai Bizánc áll az örmény, grúz és etióp írásbeliség első lépései mögött. A cél mindenütt a keresztény hit terjesztése, egyházi szükségletek kielégítése; antik írásműveket nem fordítottak le.

Vallás – világnézet – műveltség

Nagy Kónstantinos császár győzelmei nyomán a kereszténység üldözött kisebbségből a császár hathatós támogatását élvező vallás lett, a IV. század végén, Nagy Theodosios uralkodása alatt már államvallás. A jól szervezett, hierarchikusan tagolt egyház fontos hatalmi tényező, szellemi és politikai értelemben egyaránt.

A hagyományos „pogány” vallás – melyet a kortársak hellén hitnek neveztek – egyfelől az elmaradt, forgalomból kieső területekre szorult vissza, másfelől az antikvitás iránt lelkesedő művelt előkelők szűk rétegében talált menedéket. Ez a pogány értelmiség volt a fő támogatója a hellén hit föltámasztását célzó egyetlen jelentős kísérletnek, amely Iulianos császár (361–363) nevéhez fűződik. A IV. és V. század irodalmának egyik fontos témája a keresztények és pogányok vitája. A kereszténység ellen írt cáfoló iratot maga Iulianos császár is. Munkája elveszett, éppúgy, mint III. századi elődjének, az újplatónikus Porphyriosnak hasonló műve, melynek megsemmisítését ismételt császári rendeletek írták elő. Ilyen sorsra azonban csak a keresztény vallást közvetlenül támadó iratok jutottak; Porphyriosnak és Iulianosnak számos egyéb munkája fennmaradt, sok más olyan szerző írásaival

együtt, akik nem titkolták ellenszenvüket vagy megvetésüket a keresztények iránt.

Nem részesültek viszont ilyen toleranciában azok a keresztény szerzők, akik a korszakunkat végigkísérő szenvedélyes dogmatikai harcokban szembekerültek a hivatalos egyházi tanítással. E viták végső oka az volt, hogy az egyház hagyományos hitét (amelyet természetesen minden keresztény elfogadott) egymástól eltérően magyarázták. A IV. században a szentháromsági személyek egymáshoz való viszonyával kapcsolatban robbant ki az Areios alexandriai pap nevéhez fűződő úgynevezett ariánus vita. Az első egyetemes zsinaton (Nikaia, 325) Areios tanítását – amely szerint a Fiú istensége alacsonyabb rendű az Atyáénál – elítélték, őt magát és követőit kizárták az egyházból. A vita későbbi szakaszának főszereplője Athanasios (Nagy Szent Atanáz) alexandriai püspök volt, ő segítette végül győzelemre a hivatalos, „orthodox” álláspontot. Az V. századi teológia fő kérdése Krisztus emberségének és istenségének kapcsolata. Az orthodox álláspont végül a negyedik egyetemes zsinaton (Chalkédón, 451) fogalmazódott meg: eszerint Krisztus személyében *keveredés nélkül, változatlanul, elszakíthatatlanul, elválaszthatatlanul* két természet: az isteni és az emberi van jelen. Ezzel a tanítással szemben álltak a nesztoriánusok, akik elfogadták a két természetet, de ezek egyesülésének fentebb leírt módját elvetették, továbbá a monofiziták, akik Krisztusban csak az isteni természetet fogadták el, emberi természetét tagadták vagy elhanyagolhatónak tartották.

Elítéltetése után mind a két irányzat önálló egyházzá szerveződött. A nesztoriánus egyház főképp a perzsa birodalomban terjedt el, misszionáriusai egészen Indiáig és Kínáig eljutottak. Nagyobb gondot okoztak a birodalmi kormánynak és az orthodox egyháznak a monofiziták, mivel a keleti tartományokban ők alkották a lakosság többségét. A hatóságok időről-időre üldözésekkel igyekeztek a monofizitákat jobb belátásra bírni, ezek ered-

ménytélensége után pedig más úton próbálták a vallási egységet helyreállítani: Hérakleios császár és Sergios *patriarcha* a VII. század elején olyan kompromisszumos formát alakított ki, amelyet meggyőződésük szerint mind a két fél elfogadhatott. Az egy vagy két természetről szóló fölösleges vitát betiltották, fontos szerintük az, hogy Krisztusban egy akarat működött (*monotheléta* álláspont). Talán fölösleges is mondani, hogy a kompromisszum kevés követőre talált, bár a központi kormányzat nagy erőfeszítéseket tett, hogy elfogadtassa. A dogmatikai vitákhoz nagyszámú írásmű kapcsolódott, ezek közül elsősorban az orthodox szerzők munkái maradtak ránk, eretneknek bélyegzett ellenfeleiké nem.

A korai egyház világtagadása is tovább élt azonban a remeték vagy szerzetesek körében. Az első *monachosok* – „magányosok” – otthagyták családjukat, falusi vagy városi környezetüket, kivonultak – valóságos értelemben is – a társadalomból, és lakatlan sivatagban vagy elhagyott hegyek között keresték a magányt, hogy szüntelen imádkozással és a gonosz démonok elleni kitartó küzdelemben jussanak el a keresztény tökéletességig. Tüntetően elutasítják a kényelmet, a gazdagságot, az érvényesülés szokott formáit – köztük a műveltséget is, de még az egyházi hierarchiába való belépéstől is idegenkednek.

Mindez több volt, mint néhány társadalomtól megcsömörlött különc tüntetése. A lakosság határtalan tisztelettel tekintett az aszkétákra, természetfölötti erőt tulajdonított nekik, csodáikról, gyógyításaikról számtalan történet keringett. A magányt kereső remete köré hamarosan tanítványok gyülekeztek: megszületik a szerzetesség. Egyiptomban már a IV. században valóságos tömegmozgalom lett; a szerzetesek nagy, nem ritkán sokezres telepekbe szerveződtek, majd megjelentek a birodalom más területein is.

Az egyház tehát egyfelől készségesen elfogadja az államban és a társadalomban az uralkodók által neki szánt szerepet, beépül a hatalmi szervezetbe, s átveszi az antik művelődési hagyományo-

kat; másfelől virágzik a bűnös világba való beilleszkedést elutasító irányzat. Ez a kettősség jellemzi a kor keresztény irodalmát is.

Az antik műveltség továbbélésében döntő szerepe van egy konzervatív intézménynek: az iskolának. Az oktatás rendíthetetlenül őrizte az előző századokban kialakított módját. Az írás-olvasást Homéros költeményein tanítják; ezt követi az általános műveltséget biztosító középfokú képzés, amelyben központi helyet foglal el a klasszikus irodalmi művek olvasása és magyarázata – egy tág értelemben vett rétorikai oktatás. Minden város – még a kisebbek is – ha adott magára valamit, alkalmazott grammatikusokat az alapfokú oktatás biztosítására, s egy vagy több rétort a serdült ifjúság számára.

Annak ellenére, hogy az oktatás „pogány” művekre épült, az egyház meg sem kísérelte, hogy megteremtse a keresztény iskolát, keresztény tananyaggal. Voltak keresztény grammatikusok és rétorok, de ők is ugyanazokat a pogány költőket és írókat olvastatták és magyarázták, mint óhitű kartársaik.

Legmagasabb képzéshez a nagy metropolisokban lehetett hozzájutni. Ilyen volt az egyiptomi Alexandria, ahol pogány és keresztény tudósok is oktattak, s a filozófia mellett a matematikát, az asztronómiát és a többi tudományokat is művelték, a keleti tartományokban pedig Antiochia. Valóságos iskolaváros volt az egyébként jelentéktelen Athén, az újplatónikus filozófusok fellelgvára, egészen 529-ig, amikor Iustinianos császár betiltotta működésüket. Az úgynevezett főváros, Konstantinápoly kezdetben nem versenyezhetett ezekkel a nagymúltú helyekkel. II. Theodosios császár azután 425-ben bőkezű alapítványokkal igyekezett a hátrányt csökkenteni – ezt az intézkedést, nem egészen helyesen, egyetemalapításként szokták emlegetni.

Az iskola súlyát az életben az biztosította, hogy az ott megszerzhető műveltség, s kiváltképp az azt betetőző jogászi szakképzés a társadalmi érvényesülés egyik legfontosabb útját nyitotta

meg. A fejlett birodalmi bürokrácia az elhelyezkedésnek és felemelkedésnek szinte biztos pályája volt. Így Bizáncban megmarad a világi értelmiség, megmarad az ezt képző világi iskola – ellenében a középkori Nyugat-Európával, ahol az írásos műveltséget hosszú évszázadokon át egyedül az egyház őrizte.

Az iskola által közvetített pogány műveltségről az egyház sem mondhatott le, ha meg akarta tartani tekintélyét és befolyását. Márpedig az antik költői művek telve vannak a görög mitológiával, Zeus és a többi isten magasztalásával, akik a jámbor keresztények szemében hazug bálványok, ha ugyan nem gonosz démonok, s a költők által megénekelt tetteik sem éppen az erkölcsi épülést szolgálják.

Basileios (Nagy Szent Vazul) unokaöccseihez intézett fiktív buzdító beszéde tanulságosan mutatja a pogány irodalom értékelésének és befogadásának a problémáit; állásfoglalása iránymutató volt a későbbi nemzedékek számára is.

Beszédében az első meglepetés, hogy nem buzdít az írók tanulmányozására, vagy ennek a kerülésére: az, hogy az ifjaknak olvasniuk kellett a görög írókat, úgy látszik, magától értetődő volt. Hogy milyen céllal és hogyan kell ezt tenni, erről szól a beszéd. Az antik művek tanulmányozására szükségük van a keresztényeknek is, hogy később a Szentírást olvashassák, s hogy fölkészüljenek az életben előttük álló küzdelemre (vagyis az örök boldogság kiérdemlésére). Ezek az alkotások veszélyeket is tartalmaznak (erkölcstelenségeket, hazugságokat, hamis istenek magasztalását), de ugyanakkor hasznos igazságokat is, amelyek rokonok a keresztény erkölcsi tanításokkal, vagy ha különböznek is tőle, ismeretük gyarapíthatja az embert. Nem helyes tehát mindent olvasni, figyelmeztet Basileios a válogatás fontosságára. A hangsúlyt azonban nem arra veti, amit kerülni kell (erről csak általánosságban beszél), hanem a költők, szónokok, történetírók műveiből vett sok pozitív példára, melyekkel

bemutatja és igazolja, mennyi hasznos tanulság meríthető az antik auktorokból.

Az irodalom fejlődésének áttekintése

A születő Bizánc két irodalmi hagyomány örökösének tekinthette magát. Az egyik az antik irodalom volt a maga művészi tökéletességével, műfaji gazdagságával. Ennek azonban jelentős része csupán művelődési anyag volt, amit az iskolában tanulmányoztak, a műveltek olvasgattak ugyan, de már évszázadok óta nem jutott eszébe senkinek, hogy, mondjuk, hőseposzt írjon, bár Homéroszt olvasták és bámulták. Hasonló a helyzet a drámai műfajokkal, sőt a legtöbb lírai formával is. Az antik görög irodalom utolsó fénykorában, a Kr. u. I–II. században elsősorban a prózai műformák – beszéd, dialógus, értekezés, satíra, szerelmi regény – virágoztak, ám a kora bizánci kort közvetlenül megelőző III. században már ez az irodalom is elapadóban volt. Ennek közvetett oka az lehetett, hogy új eszmék híján eluralkodott benne a formalizmus; közvetlen oka pedig az ebben a században kibontakozó politikai zűrzavar és gazdasági válság: az ennek nyomában járó általános elszegényedésben szinte eltűnt ez az irodalom.

A másik hagyományt a kereszténységtől kapta Bizánc. Ez persze elsődlegesen nem esztétikai okok miatt volt fontos, mégis „irodalmi” hagyomány volt, mert írásművek őrizték, olyan művek, amelyek felhasználásával, belőlük merítve, újabb, immár „irodalmi” művek születtek. Legfontosabb része ennek a keresztény felfogás szerint Isten sugalmazására létrejött Szentírás: az Ószövetség, pontosabban annak Kr. e. III. században készült görög fordítása, a *Septuaginta*, valamint az Újszövetség. Ide tartoztak továbbá a keresztény hit védelmét és terjesztését szolgáló írások: apológiák, homíliák (szentbeszédek) és Szentírás-magyarázatok.

A keresztény irodalom kibontakoztatásában sem a III. századi válság, sem az időnként kirobbanó üldözések nem okoztak megtorpanást.

A IV. századig a két hagyomány szinte tudomást sem vett egymásról. A keresztények ellenérzéséről a „pogány” irodalommal szemben fentebb már szóltunk. A művelt pogányok pedig azért utasították el a keresztény írásokat, mert azok nem feleltek meg a kor irodalmi ízlésének. A Szentírás saját korának beszélt nyelven, az úgynevezett *koinén* szólt, ráadásul sok hebraizmussal; egy olyan idiómán, amely barbárságról és műveletlenségről árulkodott mindazok előtt, akik számára az irodalomnak csak egyetlen lehetséges és méltó formája volt, az attikai nyelv, amelyet az iskolában megtanultak (de a köznapi életben maguk sem használtak).

A kora bizánci fejlődés egyik legmeglepőbb sajátossága, hogy a klasszikus mintáktól független keresztény hagyomány nem tudott uralomra jutni, bár az igehirdetésben, a liturgiában és a szentek kibontakozó kultuszában ebből merítettek, s életerejét bizonyítja, hogy új, nem antik példákat követő műfajok is születnek időszakunkban, mint az egyháztörténet, a *kontakion* (az V–VI. század fordulóján kialakult liturgikus himnuszforma) és a szentek tiszteletét propagáló hagiográfia.

Az antik irodalmi hagyomány legfőbb őrzője, mint láttuk, az iskola. A „középfokú” oktatás fő tárgya a retorika volt, így nem csoda, hogy a III. századi válság után a IV. században újjáéledő klasszicista irodalom első nagy képviselői szónokok, Libanios és Themistios. A IV–V. század fordulóján már antikizáló történetírás is van, bár csak a következő század elejéről maradtak ránk ilyen alkotások.

Az antik hagyományok felélesztése a költészetben bizonyult a legnehezebbnek. Az önállóság hiányát mutatja a *cento* – klasszikus versekből vett sorok vagy félsorok összerakosgatásával készített „költemény” – népszerűsége. Néhány papirusztöredék

alapján következtethetünk az uralkodókat vagy vezető funkcionáriusokat magasztaló versek divatjára; amennyire megítélhetjük, nem nagy veszteség, hogy nem maradtak ránk. A IV. században néhány keresztény szerző kísérletezett antikizáló költői formák keresztény tartalommal való újraélesztésével. Idetartozik az a különös vállalkozás is, hogy bibliai könyveket átírtak antik mértékű versekbe. A költői műfajok közül a legnépszerűbb a himnusz és az epigramma. Az V. század közepe táján Nonnos megteremti a mitológiai eposzt.

A kora bizánci kor első másfél évszázada az útkeresés, gyakran még iskolás próbálkozások időszaka volt. Az ezután következő száz év (nagyjából 450-től 550-ig) a kora bizánci irodalom fénykora. Ennek első nagy alkotója Nonnos; az ő nyomdokain járnak a VI. század epigrammaköltői. A klasszicista próza képviselői a kor történetírói. Ugyanebben az évszázadban születnek a klasszikus hagyománytól független irodalom legértékesebb alkotásai is: Rhómanos *kontakionjai*, Malalas világkrónikája és ekkor élt a keresztény misztika legnagyobb hatású szerzője, Pseudo-Dionysios Areopagitis.

A korszakhatárig (641) hátralevő időben még él egy jelentős költő, Geórgios Pisidész, de a klasszicista irodalom a kifáradás jeleit mutatja, valamiképpen előre sejtetve a későbbi változásokat.

Pogány szónokok és keresztény egyházatyák

Az antiochiai Libanios (314–393) a kor legtekintélyesebb szónoka. Terjedelmes életművének jó része ránk maradt. Oktató tevékenységéhez kapcsolódnak a deklamációk (mitológiai vagy történeti szituációba helyezett gyakorló-, illetve mintabeszédek) és az előgyakorlatokat (*progymnasmata*) tartalmazó gyűjtemény. Mint híres író és tanárt ismételten hívták, telepedjék

át a fővárosba, ahol bizonyára politikai karrier is várt volna rá, ő azonban megmaradt irodalmi személyiségnek. Ez nem jelentett visszahúzódást a magánéletbe: beszédeiben, illetve beszéd formájában kidolgozott röpirataiban nem riadt vissza a közéleti témáktól. Szót emelt városáért, amikor egy zavargás miatt császári megtorlás fenyegette, tiltakozott a pogány szentélyek lerombolása ellen, kipellengérezte a hivatalnokok önkényét. Iulianos iránti rokonszenvét a császár halála és törekvéseinek kudarca után sem tagadta meg. Saját magáról és koráról a legtöbbet hatalmas levelezése árulja el. Több mint másfél ezer levele maradt ránk, pedig huszonkét év teljes anyaga elveszett. Levelezőtársai között a kor szinte valamennyi jelentős személyisége előfordul, a főszereplő azonban ő maga, a fontosságának és tekintélyének tudatában lévő literátor.

Egy másik pogány rétor, Themistios (317 körül – 388) nem idegenkedett a politikai karriertől. Már fiatalon tagja lett a konstantinápolyi szenátusnak, volt a főváros kormányzója, s a szigorúan keresztény I. Theodosios fiának nevelője. Ránk maradt beszédeinek többsége politikai szónoklat, ahogyan ezt a kifejezést Bizáncban értelmezzük. Vagyis állami ceremóniákon, a nyilvánosság előtt, gyakran a császár jelenlétében elhangzott beszédek, melyekben központi helyet kap az uralkodó magasztalása, a hivatalos politika méltatása. Themistios azonban több udvaroncnál vagy propagandistánál. Egy világnézeti kérdésekben türelmetlenségre hajló korban a tolerancia szószólója, javaslatait persze a császár kívánságaként adja elő. (A XVI. században Dudith András pécsi püspök egy Themistios nevére hamisított beszéddel igyekezett a vallási türelem mellett agitálni.)

A IV. század legnagyobb hatású keresztény írói is pogány retorik tanítványai voltak. Éppen Libanios volt Nagy Szent Basileios egyik mestere, valamint nála tanult a keresztény szónoklás elismerten legnagyobb alakja, Aranyszájú Szent János is.

A három kappadókiai egyházatya, az említett Basileios, az öccse, Nyssai Szent Gergely (Grégorios Nyssénos) és a testvérpár barátja, Nazianzi Szent Gergely (Grégorios Nazianzénos) írásai-ban valósult meg először példaadó módon az antik filozófia, tudomány és irodalom keresztény szellemben való felhasználása. Elsősorban persze lekipásztorok, teológusok és egyházfők voltak, nem irodalmárok, s amit átvettek és elsajátítottak, azt alárendelték a keresztény céloknak és szempontoknak. Mindenesetre műveik tartós hatását nemcsak a gondolati tartalom, hanem a választékos stílus is magyarázza. Hála pogány mestereiknek, írásaik nyelvi megformálásukkal is meg tudták nyerni a kor műveltjeit.

Basileios beszédét a pogány irodalom hasznáról fentebb már említettük. A bibliai teremtetéstörténetet magyarázó kilenc homíliája latin és szláv fordítása révén a görög nyelvhatárokon túl is elterjedt. A keleti szerzetesség fejlődésére döntő befolyást gyakorolt a nevéhez fűződő Kis és Nagy *regula*, a szerzetesek életét szabályozó előírások gyűjteménye, melyet ismert és felhasznált a nyugati szerzetesség megújítója, Szent Benedek is. Basileios reguláinak nagy tekintélye miatt terjedt el a latin egyházban az orthodox szerzetesek „bazilita rend” elnevezése. (Valójában az orthodox egyházban nincsen sem egy, sem több „szerzetesrend”, mivel minden kolostor önálló.) A hagyomány az egyházi szertartások egy részének, az úgynevezett Szent Basileios liturgiának a kidolgozását is neki tulajdonítja.

Basileios életének súlypontja azonban nem az írás volt, hanem egyházfői – politikai és szervezői – tevékenysége. Mint író termékenyebb, mint gondolkodó mélyebb volt nála öccse, Grégorios Nyssénos. A görög filozófia, elsősorban a platónikus és az újplatónikus tanítások felhasználásával és a keresztény dogmatikába való beépítésével fontos állomás a tudományos teológia fejlődésében.

A három kappadókiai közül Grégorios Nazianzénos volt az, aki nemcsak eszközként használta tollát, hanem világéletében író

akart lenni, úgy, ahogy az írói életformát elképzelte: visszahúzódva a nyilvános élet zűrzavarától, csendes és termékeny magányban elmélkedni és alkotni. Körülményei, kivált céltudatos barátja, Basileios, újra és újra más feladatok elé állítják, s ő kötelességtudata és belső elhivatottsága között őrlődik. Akarata ellenére szentelték pappá, akarata ellenére tette meg Basileios egy jelentéktelen kappadókiai kisváros (Nazianzos) püspökének (de arra már nem tudta rábírni, hogy püspöki székét el is foglalja); kívánsága ellenére lesz a konstantinápolyi, még kisebbségben lévő orthodox hívek püspöke 379-ben, de két év múlva – közben egy politikai fordulat nyomán az orthodoxia felülkerekedett – lemondott erről a méltóságról. Végül is csak életének utolsó néhány évében adatott meg neki az, amire mindig vágyott – de addigra már megfáradt és kissé meg is keseredett.

Irodalmi hagyatékának tekintélyes részét teszik ki beszédei. Leghíresebb a 380-ban, Konstantinápolyban tartott öt teológiai beszéd a keresztény hit alapigazságairól. Világos gondolatmenetük, emelkedett stílusuk, amelyben Nazianzénos mesterien vegyíti az érvelő kifejtést, egy megszólaltatott ellenvéleménnyel folytatott, párbeszédés vitatkozást és az isteni titkok nagyszerűségétől ihletett himnikus hangot, a „teológus” megtisztelő jelzőt szerezték meg számára, ugyanazt a címet, amelyet az orthodox hagyomány Szent János apostol neve mellett is használ. A forma varázsa tartósan befolyásolta az utókor ítéletét: a kitüntető jelzőt nem Nyssai Gergely kapta, noha gondolkodónak és teológusnak ő volt a jelentősebb. Nazianzi Gergely beszédei közül kiemelkednek a hozzá közel álló személyekre mondott gyászbeszédei, nemcsak az elhunytat méltató (természetesen idealizáló) jellemzés szépségével, hanem meghitt líraiságával is, amelyet saját emlékeinek felidézése kölcsönöz nekik.

A püspök irodalmi ambícióit nem elégítette ki a rétorika: költő is akart lenni. Nyilvánvalóan átértézte a nagy klasszikus költészet

varázsát, s az örökébe kívánt lépni. Költészetével mégsem folytatni szeretne, hanem helyettesíteni: „mélto”, azaz keresztény mondanivalóval megtölteni az antik formát. Mintegy tudatosan vállalt feladatként minél több klasszikus versmértéket igyekszik használni, újabb és újabb formákat hódítva meg a keresztény irodalomnak. Verses hagyatékának egy része – bizonyára éppen programszerűsége miatt – kevés költői értékkel dicsekedhet. Terjedelmes teológiai traktátusokat és erkölcsi prédikációkat is írt versben, amelyek világosan tanúsítják, hogy rejtve maradt számára – vagy talán egész nemzedékének – a költői forma és tartalom közti összefüggés. Ne feledjük azonban, hogy az antikizáló költészet igazi megújulása csak később, az V. század közepén következett be. Programjához tartozott a keresztény sírepigramma megteremtése; mintegy nyolcvan epigrammát írt a sírrablók ellen. A mai olvasó számára legelőbbek vallásos himnuszai, ezek is időmértékes versekben íródtak, többek között anakreóni mértékben, a könnyed bordalok és szerelmes versek kedvelt antik versformájában. Szubjektivitás és őszinte feltárulkozás teszi emlékezetessé önéletrajzi költeményeit. Ezekben életének eseményeiről, vívódásairól és konfliktusairól vall; *éthosuk* valamennyire előlegezi Szent Ágoston néhány évtizeddel később keletkezett *Vallomásait*.

A legnagyobb keresztény szónoknak azonban nem a három kappadókiai valamelyikét tartották a bizánciak, hanem egy évtizeddel fiatalabb kortársukat, a nagy pogány rétor, Libanios tanítványát. Antiochiában született keresztény szülőktől, és az ottani egyház papságához tartozott, majd egyházi pályájának a csúcsán I. Ióannés néven konstantinápolyi *patriarcha* lett, de az utókor Ióannés Chrysostomos, Aranyszájú Szent János néven ismeri. Beszédei homíliák, vagyis a Szentírás szövegéhez kapcsolódó prédikációk: mondatonként vagy szakaszonként végighalad a Szentírás egy-egy könyvén, kifejti teológiai vagy erkölcsi mon-

danivalóját. Más beszédei és beszédorozatai a szentek ünnepeire készültek, illetve az egyházi szertartásokat magyarázzák. Különösen érdekesek a kortárs eseményekhez kapcsolódó prédikációk, mint amilyen A *szobrokról* című sorozat (huszonegy beszéd) egy antiochiai zavargás után, melynek során a nép ledöntötte a császárszobrokat.

Aranyszájú Szent Jánosnak magasztos felfogása volt a papi hivatásról – még Antiochiában dialógust is írt erről a témáról –, hitt abban, hogy a keresztény erkölcsöt megalkuvás nélkül érvényesíteni kell az életben. Hirdette, hogy a gazdagok kötelessége felkarolni a szegényeket, s elítélte az előkelők felháborító fényűzését. Hadakozott a világias szórakozások, a kocsiversenyek, színházi előadások ellen. Gondolkodásának korhoz kötött korlátait tanúsítják a zsidók ellen mondott beszédei is.

Mint konstantinápolyi *patriarcha* egyenességével sok ellenfelet szerzett magának. Összeütközésbe került a nagyhatalmú alexandriai *patriarchával*, Theophilossal, aki megragadta az alkalmat, hogy János személyében megalázza az egyházi székének rangját veszélyeztető konstantinápolyi *patriarchatust*. Ellensége volt Eudoxia császárné is. Egy ízben, Keresztelő Szent János ünnepén a következő szavakkal kezdte az Aranyszájú beszédét: *Ismét őrzjög Héródias, ismét lázít, ismét táncol, ismét a tálon akarja látni János fejét*. A célzás a bibliai történettel az őt magát fenyegető veszélyre aligha volt alkalmas a császárné megbékítésére. Aranyszájú Szent János száműzetésben halt meg. Híre és tekintélye azonban olyan nagy volt, hogy halála után harminc évvel II. Theodosios császár – Eudoxia fia – holttestét Konstantinápolyba szállíttatta, és az Apostolok templomában, a császárok temetkezőhelyén helyezte örök nyugalomra.

Aranyszájú Szent János műveit az egész bizánci korban olvasták és bámulták; a görög egyházatyák közül az ő munkái maradtak ránk a legtöbb kéziratban. Az is nem csökkenő népszerűségé-

nek a jele, hogy igen nagy számban kerültek művei közé nem tőle származó prédikációk.

A IV. századi pogány mesterek egy olyan kincs utolsó védelmezőinek tekintették magukat, amelyet a műveletlenség (értstd: a kereszténység) elsöpréssel fenyeget. Ez nem következett be, sőt a rétorika oktatása is átkerült a keresztények kezébe. A VI. század leghíresebb szónokiskoláját keresztények vezették Gazában.

Az említett szónokiskola egyik vezetője, a gazai Prokopios (465 körül – 530) egyben egy jellegzetes bizánci bibliamagyarázó módszer megteremtője, vagy legalábbis első ismert művelője. Latin eredetű szóval *katénának* nevezzük az ilyen munkákat (*catena* – lánc), melyekben valamelyik szentírásbeli könyv minden szavához vagy mondatához „láncszerűen” kapcsolódnak korábbi magyarázók arra vonatkozó értelmezései. A szent szöveg megértésére való törekvés, a magyarázó szentatyák munkája iránti tisztelet és a filológusszorgalom a bizánci évezred alatt bámulatos mennyiségben hozta létre a katénákat: egy részük még nincs is publikálva. A gazai Prokopios neve alatt hagyományozódott darabok hitelessége még nem minden pontban tisztázott.

Filozófusok, teológusok, misztikusok

A filozófiának helye volt a felsőbb oktatásban. Ez az iskolai filozófia az antik gondolkodók hagyatékát ápolta. Tekintélyes számban maradt ránk Platón és Aristotelés műveihez írt parafrázisok, kommentárok, értekezések – fontos segédeszközök későbbi korok számára is a nagy filozófusok értelmezéséhez.

Élő filozófiaként az antik iskolák közül csak az újplatónizmus maradt meg a kora bizánci korban, ez az alap gondolataiban Platónra visszamenő, de abból önálló és zárt rendszert kiépítő tan, amely nem csupán világértelmezés akart lenni, hanem kijelölte

az emberi lélek megtisztulásának és a legfőbb lénnyel való egyesülésének az útját is. Az újplatónizmus rendszerét még a Kr. u. III. században Plótinos dolgozta ki, legjelentősebb követője Proklos, az athéni iskola vezetője az V. század derekán.

A filozófia a pogányok terrénuma volt, az újplatónikus filozófusok többsége nagyon határozottan szemben állt a kereszténységgel. Iustianianos császár azután 529-ben bezáratta az athéni újplatónikus iskolát, s ezzel a filozófiának mint önálló kutatásnak a története meg is szűnik Bizáncban, bár a nagy ókori gondolkodók műveinek az értelmezésével később is foglalkoztak.

A filozófia kérdései és részben módszerei is tovább éltek azonban a keresztény teológiában; ez azokból a dogmatikai vitákból alakult ki, amelyekben a keresztény tanítást a görög filozófia fogalmi rendszerével igyekeztek értelmezni. Az újplatónikus gondolatok pedig a keresztény misztika kialakulásában játszottak szerepet.

500 körül élt az az egyházi szerző, akinek az írásai talán a legnagyobb hatást gyakorolták az egész középkori gondolkodásra. Nevét nem ismerjük, műveit (négy értekezés, néhány levél) Areopagita Szent Dénesnek, Pál apostol athéni tanítványának a neve alatt publikálta – a modern szakmunkák Pseudo-Dionysios Areopagitésként tartják számon. Pseudo-Dionysios az újplatónikus filozófia fogalmi nyelvén és gondolatainak a felhasználásával a keresztény misztika nagyhatású gondolatrendszerét alakította ki. Isten az Egy, abszolút transzcendenciájában fölötte áll a létnek; minden rá vonatkozó állítás csak annak tagadásával együtt érvényes (negatív teológia). Minden lét tőle ered, fokozatos alászállásként, hierarchikus hármasságokba rendeződve az angyaloktól le az élettelen anyagig. A lét fokozatain való leszállás egyben eltávolodást is jelent Istentől, a szépség, a jóság és az igazság ősforrásától, amely felé minden létező vágyakozik, és a leszállással ellentétes mozgással fölemelkedni akar. Az ember célja is az,

hogy a megtisztulás, a megvilágosodás és az eggyé válás fokozatain át fölemelkedjék Istenhez. Az apostol tanítvány vélt szerzősége óriási tekintélyt biztosított tanításának; hozzájárult ehhez nagyszabású, de éppen dialektikája miatt bonyolult és nehezen áttekinthető gondolati tartalma (melyet főntebb csak gyarló kivonatban ismertethettem), s nem utolsósorban önkényes, fennkölt homályos stílusa. Hatása nemcsak a bizánci misztikus teológiára meghatározó; egy műveit tartalmazó kézirat a IX. században a konstantinápolyi udvar ajándékeképp eljutott a frank udvarba, és a XV. századig nem kevesebb, mint öt latin fordítás készült belőle. Tanítása beépült a skolasztikába (Nagy Szent Albert és Aquinói Szent Tamás is kommentálta), majd a skolasztikát meghaladó első újkori filozófus, Nicolaus Cusanus művébe is.

A bizánci misztika másik útját képviseli A *Paradicsom lépcsője* (Κλίμαξ τοῦ παραδείσου, ismertebb latin címe *Scala paradisi*), Ióánnés Klimakos („Lépcsős” Szent János) palesztínai szerzetes munkája. Rendszerében kevesebb a spekulatív elem, elsősorban szerzetesek számára készült gyakorlati-aszkétikus munka. Harminc fejezete a fölemelkedés harminc lépcsőfoka (innen a cím), a bűnök és hibák legyőzésén és az erények elsajátításán át. Már a VIII. vagy IX. században lefordították szírre, az ezredfordulón pedig grúz nyelvre. Talán ugyanebben az időben készült első szláv fordítása is. Rendkívüli népszerűségét tanúsítja a szláv népek körében, hogy több mint száz kézirat maradt ránk a *Lépcső* fordításával. Arab fordítás is készült belőle. Latinra 1300 körül fordították le. Spanyol fordítása az első nyomtatott könyv, amely az Újvilágban megjelent (Mexikó, 1532).

A VII. század legjelentősebb teológusa Maximos Homologétés (ismertebb latin nevén Maximus Confessor, vagyis „Hitvalló” Szent Maximos), akinek mellékneve a *monotheléta* küzdelmek során orthodox álláspontjáért elszenvetett üldöztetésére utal. Fontos állomás a misztika fejlődésében is: Pseudo-Dionysios

az ő értelmezésében épül be az egyházi tanításba. Egyik művét Magyarországon, a pásztói kolostorban fordította le latinra 1150 körül egy Cerbanus nevű szerzetes.

A történetírás

A történetírás antik modellje Hérodotos, Thukydides, Polybios és a többiek mintája szerint a kortörténeti monográfia; az író egy időben közeli, viszonylag rövid időszakot, vagy éppenséggel a maga korát dolgozza fel. Tárgyalásának középpontjában katonai és politikai események állnak. Írásának rétorikailag kicsiszolt műalkotásnak kell lennie, művészi leírásokkal, számos beiktatott (akár fiktív) szónoklattal. Eredeti dokumentumokat nem vehet fel szövegébe, legfeljebb átstilizálva, valóságos formájukból kiforgatva, mert ezzel megsértené a stílus egységének alapvető követelményét. A történeti munka hitelét az író személye, művének gondolati egysége és művészi intenzitása biztosította, a tárgyi hitelesség bizonyítékairól (forráshivatkozás, források idézése) lemondtak.

Amikor a keresztények ráébredtek arra, hogy saját múltjuk van, s erről maguknak vagy környezetüknek számot akartak adni, az antik mintával nem tudtak mit kezdeni: amiről ők írni akartak, az nem politika volt, még kevésbé a hadjáratok. *Járatlan és kitaposatlan útra lépek* – írja magáról az első egyháztörténet szerzője, Eusebios.

Eusebios (263 táján – 339) annak a nemzedéknek a tagja, amely személyesen élte át a 303-ban kezdődő nagy keresztényüldözés szörnyűségeit, majd a félelemtől való megszabadulás váratlan örömét, *amikor minden jóra fordult*. Eusebios a palesztínai Kaisareiában élt, és 313-tól haláláig a város püspöke is volt. E városban töltötte élete utolsó éveit a III. század legnagyobb keresztény

tudósa és gondolkodója, Órigenés; az ő írásainak, s főképp hatalmas könyvtárának a tanulmányozása volt az alapja Eusebios sokirányú tájékozottságának és terjedelmes tudományos tevékenységének.

Egyháztörténete Krisztus megtestesülésével kezdődik és 324-ig (Kónstantinos császár egyeduralma) terjed. A keresztény közösség sorsa mellett központi témája a keresztény tan sorsa is: az, hogy az egyház híven és változtatás nélkül őrzi a krisztusi tanítást. Ezért kap nagy helyet munkájában az apostoli *successio* kimutatása, vagyis hogy a fontosabb helyi egyházakat Krisztus személyes tanítványai, az apostolok alapították, és méltóságuk és tanításuk csorbíthatatlanul öröklődött egymást követő utódaik, a püspökök során. Munkájában kitér a neves keresztény írókra és az eretnek szerzőkre is. Az egyház története Eusebiosnál az isteni gondviselés működését bizonyítja. Minden baj, akár az üldözések, akár a tévtanok – egy másik transzcendens erő, a Gonosz megtestesülésének a következménye. Optimizmusa főképp a mű befejezésénél szembeszökő: Kónstantinos győzelme mintegy a próféciák beteljesedése, minden baj vége, minden jó kezdete. A császár és a birodalom a gondviselés eszköze: hivatásuk az egyház védelme és felvirágoztatása, s a keresztényeknek hálás szívvel kell elfogadniuk a császár uralmát és a birodalom rendjét. Ez a politikai teológia még világosabban jut kifejezésre abban az ünnepi beszédben, melyet a kaisareiai püspök Kónstantinos uralomra léptének harmincéves évfordulóján (336-ban) tartott. A mindenség rendjében a látható világ csupán tökéletlen mása egy természetfölötti, láthatatlan világnak. Az alacsonyabb rendűnek az eredetit, a magasabb rendűt kell követnie; minél pontosabban megfelel neki, annál jobban tölti be feladatát. Az Egy és Legfőbb Isten égi hatalmának a földi világban a császári hatalom felel meg – a középkor gondolkodásában oly fontos szerepet játszó birodalomeszme megalapozásának vagyunk a tanúi.

Eusebios egyháztörténetében gazdag dokumentációt vonultat fel: terjedelmes szakaszokat idéz eredeti fogalmazásban korábbi, főképp keresztény íróktól, sőt császári levelek és rendeletek teljes szövegének görög fordítását is felveszi munkájába. Helyenként a történetíró saját szövege és a dokumentáció közötti arány teljesen eltolódik az utóbbi javára, a munka a fölhasznált iratok mozaikja. Mindebben annak az esztétikai-stilisztikai igénynek az elutasítását láthatjuk, amelyet az antikvitás támasztott a történelmi munkákkal szemben; csakugyan, e tekintetben Eusebios közelebb kerül az állításainak hitelét egykorú iratokkal igazoló modern történészhez, mint bármelyik ókori történetíróhoz.

Az *Egyháztörténet* első nyolc könyve már 312 táján elkészült. Az első kiadás után a szerző munkáját több ízben átdolgozta és bővítette; mai formájában tíz könyvből áll, és 324-ig halad. Az átdolgozásokat a gyorsan változó politikai helyzet is megkívánta, s ezeknek a kívánalmaknak a tudós püspök készségesen engedett.

Eusebios egyháztörténetével műfajt teremtett. A kora bizánci korszakban számosan folytatták munkáját. Utódai időben az ő munkájához csatlakoznak (az általa tárgyalt időszakot senki sem kísérelte meg újra feldolgozni), módszerük és szempontjaik is azonosak az övével. Még eretnek szerzők is vannak folytatói között; az V. század elején élt Philostorgiosnak egy szélsőséges ariánus szekta, az eunomiánusok szellemében írt egyháztörténete bő kivonatokban ránk is maradt. Teljes szövegében ismerjük Sókratés, Sózomenos és Theodórétos kyrosi püspök egyháztörténeteit (mindhárman az V. század közepén dolgoztak), valamint a VI. század második felében élt Euagrius munkáját.

Fordítások révén a latin kereszténység történeti tudatát is mélyrehatóan befolyásolták a bizánci egyháztörténeti munkák, Eusebios művét még szír nyelvre is lefordították.

A IV. század végén újjászületett az antik mintákat, elsősorban Hérodotost és Thukydidést követő történetírás is. Ezt nemcsak az

irodalmi minták hatása s az uralkodó archaizáló ízlés magyaráz-za, hanem az a körülmény is, hogy Eusebios és követői a „profán” történelmi eseményekkel egyáltalán nem, vagy csak érintőle-ge-sen foglalkoztak. A kezdeményező egy kis-ázsiai rétor, Eunapios volt. Írását Phótios a IX. században még olvasta, de mi már csak Phótiostól tudunk róla. Tőle tudjuk azt is, hogy az írást erősen ke-resztényellenes tendencia hatotta át, s hogy a mű második kiadá-sából Eunapios a legbántóbb részleteket elhagyta. A legnagyobb rokonszenvvel a pogány kultuszt visszaállító Iulianos császár uralkodásáról írt. A történeti mű elvesztéséért némi kárpótlást nyújt viszont, hogy olvashatjuk *Szofisták életrajzai* (Βίοι σοφιστῶν) című írását. A címben szereplő szofisták a pogány kor értelmisé-ge: grammatikusok, rétorok, filozófusok és orvosok.

Az V. század második felében élt Priskos írása elveszett ugyan, de egy későbbi antológia, amelyet VII. Bíborbanszületett Kónstantinos császár állíttatott össze, néhány részletet megőr-zött tőle. Ezek között van a 448-ban Attila udvarában járt követ-ség útjának leírása. Ezen maga Priskos is részt vett: beszámol a hun földön (vagyis az Alföld déli részén) szerzett tapasztala-tairól, és a félelmetes hun királlyal folytatott tárgyalásokról. Ez az egyetlen ránk maradt hiteles, szemtanútól származó le-írás Attiláról és udvaráról. Sokat merített belőle Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* írásakor.

Az V. században a történetírás jelentős helyet foglalt el az iro-dalomban, a művek azonban elvesztek, csak utalásokból vagy tö-redékekből van tudomásunk róluk. De azután megváltozik a hely-zet: a VI. századból három terjedelmes munka szövege is fennma-radt.

Ezek közé tartozik Zósimos *Új történet* (Νέα ιστορία) című műve hat könyvben. Az első könyv bevezetés: a trójai háborútól Diocletianus uralkodásáig tekinti át a múltat. A részletes tárgya-lás a második könyvben Kónstantinos trónra lépésével kezdődik

és 410-ig tart, de megjegyzéseiből arra következtethetünk, hogy egészen saját koráig el akart jutni, ám a még hiányzó mintegy száz év történetének leírására – úgy látszik – már nem került sor. Művének céljáról nyilatkozva a szerző Polybioszal állítja magát párhuzamba: az megírta, hogyan szerezték meg a rómaiak rövid idő alatt birodalmukat, ő viszont elmondja, hogyan tették tönkre bűnös tetteikkel ugyanolyan rövid idő alatt. A „bűnös tettek”: a pogány vallás és szertartások elhanyagolása, a jóslatok semmibevétele. A munka a birodalmat ért súlyos csapások (a nyugati birodalomfél elvesztése) után és a iustinianosi restauráció előtt, a VI. század legelején készült. Az író a közélet minden területén erkölcsi züllést lát: ebben élén járnak Nagy Kónstantinos és I. Theodosios, épp azok a császárok, akikről a keresztény írók a legnagyobb elismeréssel szóltak. Zósimos munkája átfogó időbeli kereteivel és mindent a vallási kérdéssel magyarázó koncepciójával inkább ellen-egyháztörténet, mint történelmi monográfia.

A klasszikus „nagy történetírói stílus” a kaisareiai Prokopiosnál bontakozik ki teljes díszében. Fő műve, a *A háborúk* (Περὶ πολέμων) Iustinianos háborúiról szól, s mindössze huszonöt évet fog át nyolc könyvében. A szerző Belisariosnak (ismertebb nevén Belizárnak), a császár egyik hadvezérének a kíséretéhez tartozott, így a leírt események többségének szemtanúja is volt. Előadása nem kronológiai rendben halad, hanem hadszínterek szerint: a perzsa hadjáratokról szól az első két könyv, a következő kettő az észak-afrikai vandál királyság leverésével foglalkozik, az ötödiktől a hetedikig terjedő könyvek a gót háborút, az itáliai hadszíntér harcait mondják el, az utólag publikált nyolcadik könyv pedig mintegy függelékként valamennyi hadszíntér eseményeit tovább kíséri 552–553-ig.

A munka áttekinthetősége nagyrészt e tagolásnak köszönhető. Az is természetes, hogy az író az eseményeket mindig a helyszínen mozgó hadsereg szemszögéből ábrázolja; a nagy hadvezér,

Belizár és a háborút végigharcoló katonák állnak mindig a közép-pontban.

Prokopios műve több, mint hadjáratok hiteles és szakszerű leírása; érdekes és élvezetes olvasmány a klasszikus történetírók „fenséges stílusában”. Nagyszabású tablókat fest, melyek az események mozgalmasságát is érzékeltetni tudják, közéjük pompásan kidolgozott beszédek helyez, helyzetelemzéssel és a beszélő terveinek és *éthos*ának feltárásával. Az események forgatagában nem vész el az ember: megragadó jelenetekben örökíti meg egy-egy tiszt vagy közkatona alakját, de sokoldalúan jellemzett hús-vér figurák a kiemelkedő ellenségek is, Gelimer, az utolsó vandál király, vagy a tragikus sorsú keleti gót uralkodók. A nagy stílushoz hozzátartozik a méltó, vagyis a klasszikusokat utánzó nyelv is. Idegen, „barbár” szavak alkalmazása (például az egész közigazgatási rendszer latin terminusai) éppúgy stílustörést okoznának, mint a „modern” jelentésben használt görög szavak (például az egyházi szókincs); úgy kell írni, mintha ezer évvel korábban élne a szerző, s ha más kiút nincs, legalább egy „úgynevezett” vagy „ahogy mondják” beszúrásával kell enyhíteni a botlást. A keresztény kifejezések szembetűnő kerülése miatt vélték egyesek – alaptalanul – pogánynak szerzőnket.

Prokopios nem csupán írói erényeinek köszönheti, hogy korunkban talán ő a legismertebb a kora bizánci világi szerzők közül, hanem annak, hogy két kisebb műve is ránk maradt, s ezek mondanivalója éles ellentétben áll egymással. Az egyikben szenvedélyes hangon támadja Iustinianost és feleségét, a másikban viszont mértéktelenül magasztalja a császárt.

A *Titkos történet*, illetve *Anekdota* (Ἀνέκδοτα) címen ismert támadó irat 550 körül készült, vagyis még Iustinianos életében. Első része kiegészítéseket közöl a történelmi munka ekkor már kiadott hét könyvéhez, négy személlyel kapcsolatban. Belisarios, a diadalmas hadvezér itt nyomorult papucshős, akit felesége

a kedve szerint csavar az ujjá köré. Felesége, Antónina buja házasságtörő, sötét és gátlástalan cselszövő. Iustinianos császár két szenvedély, a vérszomj és a kincsszomj megszállottja, talán nem is ember, hanem pusztító démon. Gonoszságban és kegyetlenségben méltó társa a császárné, Theodóra, akinek táncosnőmúltjából botrányos részleteket is megtudunk.

A másik irat, *Az épületek* (Περὶ κτισμάτων), vagyis Iustinianos építkezései, a császárt mint az építőmunka fejedelmét ünnepli. Minden alkotás az ő nagyságát hirdeti: a díszes templomok mély vallásosságát tanúsítják, a fényes középületek, kórházak és szegényházak alattvalóiról való gondoskodását.

Melyik munkában nyilatkozik meg Prokopios igazi meggyőződése? És volt-e egyáltalán, vagy mindig azt írta, amit vártak tőle? Nos, az építkezésekről szóló irat a bevezetés egy célzása szerint a császár kívánságára készült; ez természetesen megszabta hangját. A történelmi munka nem nyíltan ellenzéki ugyan, de a szerző fenntartása a császárral, s főképp a császári kormányzattal szemben kiérezhető belőle. Prokopios nem mulasztja el ugyan a megfelelő helyeken a császár magasztalását, de a történelmi munka igazi főhőse vitathatatlanul nem ő, hanem Belisarios. A különbség a történelmi mű és a *Titkos történet* között nem a szerző meggyőződésében, hanem az iratok céljában, illetve műfajában rejlik. Az egyik objektív történelmi beszámolóinak készült, a másik mozgósító politikai röpiratnak, egy olyan időpontban, amikor közeleink tűnt föl a rendszerváltozás lehetősége. Akármint volt is, Prokopios nem kis kockázatot vállalt, amikor megírta és nem semmisítette meg akkor sem, amikor reményei szertefoszlottak. (Iustinianos túlélte a történetíró, 565-ben halt meg.)

Agathias történeti munkája időben a Prokopioséhoz csatlakozik. Agathias, a költő, életének későbbi szakaszában fordult a történetíráshoz, barátai tanácsára, mint mondja, s bizonyára azért is, hogy a könnyed műfajok után babérokat arasson a komoly

irodalomban is. Nem volt könnyű dolga, panaszkodik, mert reggeltől estig jogi könyveket kellett forgatnia, hogy megélhetését biztosítsa. Nagy munkát fordított a történelmi anyag összegyűjtésére; büszkén említi, hogy még a perzsa udvari évkönyveket is tanulmányozta.

Agathias *Korunk története* (Ιστορίαι) című munkája öt könyvben Iustinianos uralkodásának 552-től 558-ig terjedő szakaszát beszéli el. Valószínűleg folytatni akarta a saját koráig, a hetvenes évek végéig. Sikerről – az itáliai hadjárat győzelmes befejezéséről – csak a mű eleje szól; a perzsák ellen vívott harcok Mezopotámiában és a Kaukázus vidékén nem sok eredményt hoztak. Az utolsó könyv egy bolgár-török törzs betöréséről számol be, amely végigpusztította a Balkán-félsziget nagy részét, és a fővárost is fenyegette. Ebben ismételtén bírálja Iustinianos kormányzását a hadsereg gyöngesége, a főváros védelmének elhanyagolása, a közpénzek elpocsékolása miatt. A lehangelő befejezés ellenére Agathias történelemszemlélete nem pesszimista. Iustinianos utolsó éveinek a kudarcaival talán szembeállította volna az utód, II. Iustinos külpolitikáját – aki beszüntette a különböző barbár népeknek folyósított fizetéseket és fegyverrel akarta megvédeni a birodalom méltóságát –, ha eljutott volna az új császár uralkodásának bemutatásáig. Agathias ugyanis mélységesen megvan győződve a bizánci civilizáció magasabbrendűségéről, hisz a keresztény világbirodalom vezető szerepében.

A történetíró előddel, Prokopiosszal való összehasonlításban Agathias többnyire alulmarad. Hiányosnak találják tájékozottságát, kétségbe vonják leírásainak hitelét, keveslik a pontos adatokat munkájában; meglátszik rajta, mondják, hogy fővárosi ügyvéd volt, katonai és politikai szakértelem nélkül. Ezek a kifogások bizonyonnyal helytállóak és csökkentik művének történelmi forrásértékét; ha azonban mint író értékeljük, kiállja a versenyt elődjével, sőt írása színesebb és változatosabb: a történelmi leírást ügyesen

váltogatja földrajzi, néprajzi kitérőkkel, természettudományos fejtegetésekkel (például a földrengések okairól), kultúrtörténeti érdekességekkel, híven jelmondatához, hogy a Múzsákat képessége szerint egyesíteni igyekszik a Charisokkal, a kellem és báj istennőivel.

Már az antik történetíróknál megfigyelhető az a törekvés, hogy az események leírását ott kezdjék, ahol egy jelentős elődjük abbahagyta. Így az egymáshoz csatlakozó monográfiák sorozatából kialakul a *historia continua* (egybefüggő történelem), a birodalom sorsának időben folyamatos reprezentatív bemutatása. Ennek a programnak a jegyében folytatja Prokopiost Agathias, Agathias Menandros Protéktór, őt pedig az utolsó kora bizánci történetíró, Theophylaktos Simokattés.

Menandros Protéktór munkájából csak töredékek maradtak ránk (köztük fontos tudósítások az avarok, szlávok és türkök korai történetéről). Theophylaktos hozzá csatlakozó monográfiája Maurikios császár uralkodását (582–602) dolgozza fel. Az egyiptomi származású szerző Hérakleios császár titkáraként 630 körül írta művét. Személyes tapasztalata a leírtakról nem volt, de az udvarban fontos forrásokhoz hozzáférhetett. Nyolc könyvből álló munkája ennek ellenére kevésbé áttekinthető, mert nem tagolja világos időrend, szerzőjének kevés érzéke van a lényeges mozzanatok megragadásához. Írói becsvágya különös, túldíszített stílusában nyilatkozik meg. Antik szerzőktől kölcsönzött költői fordulatok, köznapi szavak helyett bonyolult körülírások, metaforák, allegóriák és más rétorikai figurák halmozása jellemzi írásmódját. A klasszicista dísz ilyen mértéktelen elburjánzása végül is az író céljával épp ellenkező hatást ér el: mindenre inkább hasonlít, mint antik írásműre.

A kora bizánci kor irodalmának egyik jellegzetessége a két historiográfiai műfaj, az egyháztörténet és a „világi” történeti monográfia elkülönülése. Valójában egyik sem volt alkalmas

a történelem feltárására egy olyan korban, amikor a vallás és a közélet, az egyház és a politika szétválaszthatatlanul egybefonódott. Eusebios még megtehetette, hogy az egyház történetének első három évszázadáról úgy számolt be, hogy a birodalom bel- és külpolitikáját nagyrészt figyelmen kívül hagyta. Az Eusebios által kialakított forma utódai számára követendő minta lett – legfőljebb írásuk gondosabb stilizálásával tettek engedményt az uralkodó közízlésnek. Másfelől, a történeti monográfiák szerzőit nemcsak a nyelvi archaizálás tartotta vissza attól, hogy az egyházpolitikával foglalkozzanak, hanem elsősorban az, hogy ókori példaképeik (az akkori társadalmi valóságnak megfelelően) a háborúkról és a nagypolitikáról teljes értékű beszámolót tudtak adni a vallási-ideológiai konfliktusok tárgyalása nélkül is.

Euagriusszal le is zárul a bizánci egyháztörténet-írók sora, majd csak a XIV. században készül még egy egyháztörténeti munka, Niképhoros Kallistos Xanthopulos alkotása. Hosszú ideig nem készül újabb történelmi monográfia sem Theophylaktos után; Michaél Psellos támasztja majd fel a műfajt a XI. században.

A történelem iránti érdeklődésre és az irodalmi formák változatosságára jellemző, hogy az uralkodók és hadvezérek tetteit megörökítő kortörténeti monográfia és az egyház harcait és diadalát bemutató egyháztörténet mellett megszületik a történeti munkák harmadik típusa is, a keresztény világkrónika.

A világkrónika az emberiség egész történelmi útját bemutatja Ádámtól a kortárs uralkodóig. Szerkezete igen egyszerű: időrend szerint halad, ahol bővebb anyag van, ott annalista módon, évek szerint. Mivel hatalmas időt fog át, részletes tárgyalásra, oknyomozó elemzésre nincs lehetőség. Az író három történelmi hagyományból merít: az ószövetségi zsidó tradícióból, a görög emlékekből és a római történetből; művének egységét keresztény szemlélete, a múlt üdvtörténeti értelmezése adja. Az emberiséget Isten boldogságra teremtette, de az összülők engedetlensége következ-

tében elvesztettük a Paradicsomot, és akaratunk rosszra hajló lett. Elterjedt a bálványimádás, csupán Isten választott népe, a zsidók őrizték meg tisztán a hitet. A történelem központi eseménye Krisztus kereszthalála: ez tette jóvá az ősszülők bűnét, s megnyitotta az ember előtt az üdvözülés útját. Ez azonban nem következik be magától, hanem meg kell térni. Mint hajdan a zsidók, az Újszövetség választott népe a keresztények. Az idők végezetén újra el fog jönni Krisztus, s a végítélettel lezárul majd a történelem.

A világkrónika mögött nem áll antik irodalmi minta; gondolatilag és a nyelvi megformálás tekintetében is népies egyszerűség jellemzi. A másik két historiográfiai műfajnál bizonyára szélesebb olvasóközönsége volt, annak történelemszemléletét alakította és befolyásolta – tartós sikerrel.

Az első világkrónika szerzője, Ióánnés Malalas. Mellékneve (*malal* szíriül annyit jelent, hogy szónok, ügyvéd) szír származására utal; ezzel egybevág az a megfigyelés, hogy feltűnően sokat foglalkozik Antiochiával. Csupán az utolsó, tizennyolcadik könyv íródott konstantinápolyi nézőpontból; ebből talán arra következtethetünk, hogy a szerző átköltözött a fővárosba, s munkáját ott fejezte be. Személyéről azon kívül, hogy a VI. század második felében élt, semmi közelebbit nem tudunk.

A munka csonkán maradt ránk. Eleje és vége elveszett, de rekonstruálható első könyve az ember teremtetésével kezdődött, s a bibliai őstörténetet tartalmazta. Ezután következett a görög mitológiai „őstörténet” az istenmítoszok hajdani uralkodók teiként való elmesélésével. Az ötödik könyv a trójai háború késői regényes feldolgozások nyomán született krónikája. Az ezt követő rész a monarchikus birodalmak szerint tagolódik. Így a görög demokráciával nem foglalkozik Malalas, hiszen az időben egybeesik a perzsa birodalommal. A Nagy Sándorról és a *diadochosokról* szóló rész után a római őstörténet következik. A római köztársaság korát átugorja (a nem monarchikus államformákkal nyilván

nem tudott mit kezdeni), és a tizedik könyvben a császárság megalapításával, Augustus uralkodásával folytatja világkrónikáját, s itt mondja el Krisztus születését, életét és kinszenvedését is. A hátralévő nyolc könyv a római (mi úgy mondanánk: a római és a bizánci) császárok története 574-ig; ránk azonban csak az 563-ig terjedő rész maradt.

Malalas krónikája különös olvasmány. Kronológiai váza akár tudományosnak is nevezhető; persze átvétel, egyik fő forrásul az Eusebios által kidolgozott időrendi táblázatok szolgáltak. Ám mindaz, amivel ezt a vázat kitölti, naiv mesék, félreértések, tudálékos, de helytelen megállapítások meghökkentő egyvelege. A maga korának a viszonyait gyanútlanul visszavezeti a múltba: a görög mitológiai történetekben már szenátorok szerepelnek, s a bizánci cirkuszi pártok megalapítója természetesen Romulus. Sorsdöntő történelmi események és lényegtelen epizódok között nincs különbség nála. Minden hiányossága mellett el kell ismernünk, hogy hatalmas anyagot gyűjtött egybe. Rendkívül gyakran hivatkozik tekintélyekre, valószínű azonban, hogy nem olvasta azokat a műveket, amelyeket említ, a hivatkozásokat az adatokkal együtt összefoglaló kézikönyvekben találhatta. A művelődési hagyomány értékelése nemcsak abban nyilvánul meg, hogy adatait írók nevével hitelesíti, hanem abban is, hogy a történeti események között rendszeresen megemlíti az akkor élt neves költőket, írókat, filozófusokat is, el nem mulasztván, hogy mindegyik neve mellé kitegye az „igen bölcs” jelzőt. Malalas buzgó keresztény létére kritikátlanul elfogadja a hellén hagyományt is: a mitológiát történeti elbeszéléseknek fogja fel, a görög filozófiában pedig keresztény igazságok megsejtését látja.

Malalas az első író, akinek művében békésen megfér egymás mellett a bizánci kultúrára jellemző három tényező: a kereszténység, a görögség, a rómaiság. Az antik mintákat követő íróknak úgy kellett tenniük, mintha nem lenne kereszténység; az egyházi

írók a hellén örökséget utasították el, még ha csak részlegesen is. Szerzőnk dolgát természetesen megkönnyítette, hogy a műveltségnek (legalábbis az iskolás műveltségnek) és a történelmi tudatosságnak alacsonyabb fokán állt. Mindenesetre ő talált rá arra a formára, mely a legjobban megfelelt a bizánci világ- és történelemszemléletnek, sőt az egész középkori történetírás legfontosabb műfaja lett.

Mintegy öt-hat évtizeddel Malalas után írta ismeretlen szerzője a *Húsvéti krónika* címen (latinosan *Chronicon paschale*) ismert világkrónikát. A munka címét arról kapta, hogy bevezetésében részletesen foglalkozik a húsvét időpontjának kiszámításával. Az író egyébként is súlyt vet a kronológiára, bár tartalmilag inkább csak kompilátornak mutatkozik.

A hagiográfia

A *hagios* (ἅγιος) szó szentet jelent, a hagiográfia pedig a szentek tiszteletéhez kapcsolódó írásművek összességét. A keresztény középkor irodalmának egyik legtermékenyebb ága ez; tartalmukat, tendenciájukat és formájukat tekintve igen eltérő munkák tartoznak ide. Az első alkotások – mint oly sok más területen – a hagiográfiában is görög nyelven születtek meg, hogy azután először fordításokban, majd a görög minták után alkotott eredeti művekben Britanniától Etiópiáig, Szíriáig és a Kaukázusig minden keresztény nép irodalmát gazdagítsák.

A korai egyház példaképként a vértanúkat állította a hívek elé, akik az üldözések idején is bátran megvallották hitüket, s halálukkal tettek tanúbizonyságot Krisztus mellett. Hősies helytállásukat mártírárták – eredetileg az ellenük folytatott büntetőeljárás jegyzőkönyvei, később ezek alapján készült, egyre legendásabbá váló beszámolók – örökítették meg és propagálták.

Az üldözések megszűnte után a békés körülmények között új eszményre volt szükség: ezt testesítette meg a világtól elvonuló szent életű remete. Az ő bemutatásához más irodalmi formára volt szükség, mint a vértanúakták. A mártír életének ama egyetlen megrendítő-felemelő fordulata volt érdekes. A remete életének nincs ilyen egyetlen csúcspontja, az írónak ábrázolnia kell, hogyan jutott el hőse a tökéletességig, érzékeltetnie kell kitarását az önmegtagadásban és a nagyon konkrétan elképzelt ördög elleni küzdelemben, s természetesen ismertetnie kell szentségének legkézzelfoghatóbb bizonyítékait: csodatételeit. Így lesz a szentek tiszteletét szolgáló hagiográfiai irodalom fő formája – a vértanútörténetek mellett – a szentéletrajz (a műfaj neve görögül *bios* [βίος], latinul *vita*).

A bizánci hagiográfia első nagyhatású alkotása Athanasios (295–373) alexandriai püspök *Antónios* (vagyis Remete Szent Antal) *életrajza*. Athanasios a kor dogmatikai-egyházpolitikai küzdelmeinek egyik főszereplője volt, a 325-ben elfogadott nikaiai hitvallás védelmezője és az ariánusok kérlelhetetlen ellenfele. A birodalmi kormányzat egyházpolitikája azonban már néhány évvel a zsinat után megváltozott, a belső béke érdekében visszahívta az elűzött Areioszt és követőit, s egy közvetítő formula elfogadtatásán fáradozott. A megbékélés akadályozóját, Athanasioszt első ízben még Nagy Kónstantinos sújtja száműzetéssel; még négyszer éri utol ez a büntetés, összesen tizenhét évet kell idegenben eltöltenie. Száműzetésben írta, 357 körül, *Antónios-életrajzát* is.

Antónios egyiptomi parasztok gyermeke, aki inkább a templomba jár, mint az iskolába. (Az antik irodalmi hősöknél szinte magától értetődő az előkelő származás és a műveltség!) A templomban hallott újszövetségi tanítást megfogadva ő is elhagyja mindenét és Krisztust követi, vagyis kivonul falujából, hogy magányban és aszkétikus gyakorlatok között megküzdjön az ördöggel. A démonok tanyáit választja lakhelyül, magányos sírt, elha-

gyott pogány szentélyt, végül a néptelen sivatagot. A gonosz szellemek ezer alakban támadnak rá, zaklatják, gyötrik, ostromolják – valahogy úgy, ahogyan ez a küzdelem Hieronymus Bosch híres festményének, *Szent Antal megkísértésének* fantasztikus képi világában megjelenik. A tökéletesség útján való előrehaladást az életrajz a lakott emberi világtól való egyre nagyobb fizikai eltávolodásban érzékelteti. Ötvenöt éves korában Antónios otthagyja a magányt és tanítványokat vesz maga mellé. Tanítását hosszú beszédek formájában örökíti meg az életrajz. A szent további csodái már nem az ördöggel vívott magányos küzdelem hőstettei, hanem segítség a hozzá fordulókon. A munka második része Antónios erényeit mutatja be arra alkalmas epizódok segítségével, felépítése azonban nem világos. Az életrajzi keret a szent halálának leírásával tér vissza, ez egyben a befejezés is.

Az irodalmi előzményeket nyomozó kutatás az antik *enkómion* (magasztaló irat) és az életrajzok, különösen a filozófus-biográfiák felé vezető szálakat tudott kimutatni, egészében azonban az *Antónios-életrajz* nem vezethető le antik mintákból: új, önálló műfaj. Hatását és utóéletét alig lehet fölbecsülni. A IV. században kétszer is lefordították latinra; Szent Jeromos latin egyházatyja már ismerte, és saját hagiográfiai írásaiban versengett vele. Végül is az egész soknyelvű középkori hagiográfia közvetve vagy közvetlenül Athanasios nyomaiban jár.

A szerzetesség iránti érdeklődésről tanúskodnak a hagiográfiai útibeszámolók, mint a *Beszámoló az egyiptomi szerzetesekről* című ismeretlen szerzőtől származó irat vagy Palladios *Historia Lausiacae* címen ismert munkája. Az író végiglátogatja a szerzetestelepeket, megismerkedik az ott élő aszkétákkal, és beszámol róluk, elmondván a tőlük hallott elbeszéléseket is. A rövid, tanulságos történetekből, különös epizódokból, érdekes és csodás események elbeszéléséből álló munkák népszerűségét könnyen megérthetjük. Palladios ezt a munkáját Lausos udvari kamarásnak

ajánlotta (innen a címe); másik munkája Aranyszájú Szent János dialógusban megírt életrajza.

A remeték mellett ugyanis hamarosan megjelennek a püspökök, majd sok más hivatás képviselői is a szentéletrajzok hőseiként. Különös módját találták ki az aszkézisnak a szír oszlopszentek, akik éveket töltöttek egy-egy oszlop tetejére helyezett kőlapon. Az első oszlopszent, az V. század közepén élt idősebb Symeón életrajzát nem sokkal a halála után egyik tanítványa írta meg.

A VI. század legjelentősebb hagiográfusa a skythopolisi Kyrillos, jeruzsálemi szerzetes, a palesztínai szerzetesség nagyjáról készített biosokat. Bár panaszkodik világi műveltségének hiányaira, ez alighanem csak szerénykedés: jól szerkeszt, ügyesen jellemez, érdekesen ír. Életrajzainak szilárd kronológiai vázat ad, a szent életét a datálások révén egybekapcsolja a külvilág eseményeivel. Egyébként sem élnek valami elzárt világban ezek a szerzetesek, a kor egyházpolitikai küzdelmei a kolostorban is meghasonlást idéznek elő; Kyrillos pontosan – és pártosan – beszámol ezekről a harcokról.

A VII. század elején készült Ióannés Moschos vándorszerzetes rövid idő alatt rendkívül népszerűvé vált műve, a *Rét* (Λειμών; ismertebb latin címe *Pratum spirituale*). A cím jelképes; mint tavaszi rétről a különféle virágokat, úgy gyűjtötte csokorba a szerző kora szent embereinek más-más erényét. A „virágok” – mintegy háromszázötven rövidebb-hosszabb fejezet – csakugyan változatosak. Némelyik nem több, mint egy híres „abba” (neves szerzetes, később apát) velős mondása; sok a névhez kapcsolt történet, többnyire szerzetesekről, de püspökökről, sőt másokról is, hősi-es aszkézisükről, velük megesett csodákról, látomásaikról. Sok azonban névtelen személyről szól, van köztük halász, kereskedő, hajós és más egyszerű ember. Az utóbbi típus egyáltalán nem illik a hagiográfiába, és arról árulkodik, hogy az író célja nem egysze-

rúen a szentek tiszteletének propagálása volt, hanem a lelki épülést szolgáló mindenféle (hagiográfiai és azon kívül eső) történet összegyűjtése. Történeteit – úgy látszik – maga gyűjtötte utazásai során; gyakran megemlíti, hol és kitől hallotta az esetet, máskor meg arra hivatkozik, hogy az epizód szereplőjét még látta is. A történetekben előforduló vándormotívumok arra utalnak, hogy Moschos egy folklorisztikus elbeszéléskincsből merít; ennek a hangját utánozza a népies-naiv előadásmód is.

Ez az áttekintés csak néhány nevezetes szerző munkásságát ismerteti. Szép számmal maradtak azonban fenn szerzőnévhez nem köthető legendák, életrajzok, csodagyűjtemények: rendkívül vegyes, de sok szempontból egyedülállóan érdekes szövegek. Bármilyen különösen hangzik is, ezek a gyakran fantasztikumba hajló elbeszélések több, pontosabb és hitelesebb adatot őriznek a kisemberek életéről, a falvak mindennapjairól, mint a „komoly” történetírók, akik ilyen apróságok megörökítését rangjukon alul állónak tekintették.

A hellénisztikus és a római korban népszerű volt a szerelmi regény, ez a széles közönséghez szóló, szórakoztató szándékú műfaj. A kora bizánci századok irodalmából ez a műfaj hiányzik, ami természetes, mivel a keresztény és a nála nem kevésbé szigorú újplatonikus aszkézis egyaránt nem vett tudomást a testről és elutasította a szerelmet. Aligha járunk azonban messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy a hagiográfiai írások a bennük elmesélt rendkívüli eseményekkel, csodákkal és különös életsorokkal (köztük nem egy nagyon emlékeztet a szerelmi regények motívumaira) bizonyos mértékig a szórakoztató irodalom funkcióját is betöltötték.

Klasszicizáló költészet

Az antik költészet formái közül szinte önként kínálkozott a keresztény adaptációra a kultikus ének, a himnusz. Az első, aki antik formában keresztény himnuszt írt, Nazianzi Szent Gergely volt; az ő költői törekvéseiről egy korábbi fejezetben már szoltunk.

Ritka antik versmértékekben írta himnuszeit Synesios püspök is (370 körül – 413), ennek az átmeneti kornak jellegzetes alkotója. Gazdag kyrénéi földbirtokos, valószínűleg már keresztény család gyermekeként született. Az alexandriai újplatónikusoknál tanult, többek között a híres filozófusnőnél, Hypatiánál, kinek élete végéig odaadó tisztelője volt. Az anyagi gondoktól mentes, jómódú műveltek kedvteléseinek élt, a lovaglásnak, a vadászatnak, s persze olvasgatott, sőt írt is. *Dión* című dialógusa a bölcs visszavonult szemlélődő életmódjának a magasztalása, szembeállítva a piactéren sürgölődő szofisták hivalkodásaival – no meg a szerzetesek barbár műveletlenségével. Társadalmi állásával járó kötelességeit is teljesítette: eljárta a császári udvarban tartománya érdekében, s barbár betörések idején szervezte a vidék védelmét. Közéleti érdemeinek és nem vallásos buzgalmának köszönhetette, hogy megválasztották Ptolemais püspökének, bár még megkeresztelve sem volt. Nem volt persze pogány, de filozófiai meggyőződése, ha nem állt is ellentétben a keresztény hit lényegével, nehezen volt összeegyeztethető bizonyos – ahogy ő látta – vulgáris elképzelésekkel. Sajátos, újplatónikus elemekkel átszőtt vallásosságának szép emlékei a himnuszok, melyeknek nyelvét a görög kardalköltészet dór formáival színezi.

Ha Nazianzi Szent Gergely vagy Synesios abban a reményben írta himnuszeit, hogy a keresztény istentisztelet részévé lesznek (ezt nem tudjuk, de nem lehetetlen), reményükben csalódnuk kellett. Verseik nem kerültek bele a liturgiába: az antik forma és költői nyelv az egyszerű hívek többsége számára idegen maradt.

Az V. századból egy pogány szerzőnek, Proklosnak himnuszait is ismerjük. Költeményei a hagyományos pogány istenekhez fordulnak, ezek azonban nála az újplatónikus metafizikai spekuláció valóságai, az anyagi lét börtönébe zárt lelket az örök szépség és igazság felé vezérlő erők.

Egyszerűbb a hagyományhoz való kapcsolódás a görög költészet leghosszabb életű műfajában, az epigrammában. A szó eredeti jelentése (síron vagy fogadalmi tárgyon lévő) verses „felirat”. De az antikvitásban más témákra is kiterjedt, mintegy a különböző lírai formák (szerelmi dal, bordal, gnómius líra) helyébe lépett. Jellemző sajátága maradt a rövidség, s a többnyire disztichonos versforma. A szűk terjedelem tömörséget kíván, egyetlen gondolat vagy ötlet újszerű, lehetőleg váratlan csattanóval végződő megfogalmazását – az epigrammaköltészet elválaszthatatlan a retorikától.

A görög epigrammaköltészet kincseit a kezdetektől a X. század végéig egy heidelbergi kézirat, az *Anthologia Palatina* őrizte meg számunkra. Ez a páratlanul gazdag gyűjtemény 980 körül készült, a verseket nem időrend szerint csoportosítja, nem is költők szerint (néhány esettől eltekintve), hanem témájuk szerint. Így a legkülönbébb korokból származó epigrammák kerülnek egymás mellé. Ebben a rendezési elvben kifejezésre jut az összeállítónak (és minden bizáncinak) az a meggyőződése, hogy a görög irodalom osztatlan egység, folyamatosság. Ha mai, a történelmi változásokra érzékenyebb szemléletünk ezt nem fogadja is el, annyit el kell ismernünk, hogy éppen az epigrammákban a kontinuitás sok jele figyelhető meg.

A III. századból és a IV. század első feléből nem ismerünk jelentős epigrammaköltőt; ez is egyik jele a kora bizánci fejlődést megelőző irodalmi válságnak. A IV. század második feléből Nazianzi Szent Gergelynek mintegy kétszázötven epigrammája maradt ránk. A költő céljáról, a műfaj „megkereszteléséről” árulkodik

hangsúlyozottan keresztény tartalmuk. Feltűnően sok epigrammája bélyegzi meg a sirrablást; hogy miért volt ilyen fontos számára ez a kérdés, az nem egészen világos.

Az V. század elején élt a görög epigramma egyik legeredetibb hangú mestere, az alexandriai Palladas. A hagyományos csúfolódó epigramma nála nem csupán szellemes játék, hanem a sorssal – sorsával – való elégedetlenség, elutasítás és tiltakozás kifejezője. Korával való szembenállása pogányságában is megnyilatkozik. Nem mintha az antik istenvilág vagy az újplatónikus vallásosság sokat jelentene számára. Mindenben a Véletlen, Tyché istennő uralkodik, aki nem ismer sem törvényt, sem értelmet, saját lendülete hajtja értelmetlenül. Mégis inkább a gonoszokhoz hajlik, a derék embert gyűlöli; épp ezzel mutatja ki értelmetlen hatalmát. *A gonoszt még a disznó is megmarja*, idézi a költő a közmondást, hogy vitába szálljon vele: valójában a disznó a derék és ártatlan embert is megmarja, de a gonoszba még a kígyó sem mer bele-marni! A közigazgatásról így vélekedik:

Kormányzó sose jött még jobb: csupa kegy meg igazság;

Két egymást tagadó, bár csodaszép alapelv.

„Részvét” – bűg a zsvány, „becsület” – fuvolázza a gyilkos:

Íme, uralmad ilyen oszlopokon nyugoszik.

(Majtényi Zoltán fordítása)

Ám még a császári kormányzónál is nagyobb hatalom volt Alexandriában a *patriarcha* – ezekben az években Theophilos –, akinek az uszítására sorra rombolta le a tömeg az alexandriai pogány szentélyeket és istenszobrokat. Egy sor szarkasztikus epigramma foglalkozik ezekkel az eseményekkel. Nagyerejű *hérós* – fordul a költő a ledöntött Héraklész-szoborhoz –, téged senki sem győzött le, hogy-hogy a földre kerültél? Álmában Héraklész mosolyogva válaszol neki: Megtanultam hallgatni az idők szavára, bár

isten vagyok. A költő még a *patriarcha* nevére is szójátékot alkot: muszáj szeretni azt, akit isten szeret (θεὸς φιλεῖ– Theophilos).

Palladas költészetében tartalmilag újul meg az epigramma. Általánosságok, „örök” témák, személytelen gondolati játék helyett közvetlenül reflektál kora valóságára. Kiábrándult pesszimizmusának sincs igazán elődje. Önállósága a forma tekintetében is megmutatkozik: nem érdekli a nyelv költőisége, még a metrika hibátlansága sem. Előszeretettel használ idegen szavakat, sőt erősen vulgáris kifejezéseket is. Utódai sincsenek, a következő század költői visszatértek a hagyományosabb epigrammához.

Különös hely illeti meg a klasszicista költészetben az egyiptomi Nonnost (V. század): a legősibb műfajt, az eposzt éleszti föl, de úgy, hogy egyben újít is: tárgyát nem a hősmondából meríti (mint a korábbi epikusok), hanem az istenekről szóló mondákból, megteremtve ezzel a mitológiai eposzt. Vitatott, hogy a kereszténység hatásának kell-e tulajdonítanunk, de a korra mindenképpen jellemző, hogy a *Dionysiaka* (Διονυσιακά) főhőse egy szenvedő és diadalmaskodó isten, Dionysos. A terjedelmes munka a mitikus előzményekkel kezdődik, és csak a nyolcadik énekben születik meg az isten. Az első csúcspont Dionysosnak és kíséretének indiai útja, ott vívott harcai (Nagy Sándor hadjáratának mesés transzpozíciója); ezt követi visszatérése Hellasba, majd phrygiai útja és apoteózisa. Ehhez a főszálhoz számos, vele többé-kevésbé összefüggő mítosz, monda, legenda, idill, szerelmi történet kapcsolódik. A *Dionysiaka* monumentális mű: terjedelme közel annyi, mint az *Ilias* és az *Odysseia* együttvéve, s a Homérosszal való versengésre utal az is, hogy éppen negyvennyolc énekből áll. A költemény belső világa azonban igen távol esik a korai görög eposztól; a kevésbé ismert mítoszvariánsok kedvelése, az egyes jelenetek lekerekített kidolgozása, a furcsaságok és groteszk mozzanatok kiemelése sokkal inkább a hellénisztikus kor költészete felé mu-

tat. A rétorika befolyásáról árulkodik az ellentétek halmozása, az aprólékosan részletező leírások és a túldíszített nyelvezet.

*Hozz nosza, Múzsza, köményt, riadozzon a dob, kezeimbe
adj, hiszen Őt dalolom, dionüszoszi, isteni thürszoszt,
s jöjjön a tánchoz elő Phárosz közeles szigetéről
társul a sokcselű Próteusz is, sokezernyi alakban tűnjön
elém, hisz ezerszínű ének, amelybe fogok most.*

(Tótfalusi István fordítása)

Az eposz elején, a hagyományos invokációnak ez a részlete szokás szerint a Múzsához fordul, de utána a „közeleli Pharos szigetről” Próteusz tengeristent hívja. Pharos szigete Alexandria kikötője előtt fekszik, az itt élő Nonnos számára csakugyan közeli; az pedig, hogy éppen Próteust hívja, az ezer alakba átváltozó, megfoghatatlan istent, a költői szándékról vall: ezerszínű, változatos éneket készül alkotni.

Nonnos nemcsak a mitológiai eposz megteremtője, hanem a hexameteres költői nyelv megújítója is. Ez az időmértékes versforma nála éri el végső csiszoltságát. Verselési technikája már az V. század végén általánosan elterjedt. Követője volt valamennyi VI. századi epigrammaíró, és a *Héró és Leandros* című kiseposz szerzője, Musaios is, akinek műve a két fiatal szerelmes finom erotikával színezett szomorú története, a kor költészetének egyik ritka gyöngyszeme.

A *Dionysiaka* mellett maradt ránk Nonnostól egy másik költemény is. Ugyanaz a versforma, ugyanaz a bonyolult körülírásokat és ellentéteket szinte játszi könnyedséggel használó stílus – csak éppen a tartalom egészen más: a János-evangélium verses parafrázisáról van szó. Hogyan írhat egy költő két, világnézetileg ennyire ellentétes alkotást? Kedvelt magyarázat, hogy öregkorára keresztény lett, s ebből az időből származik az evangélium meg-

verselése. Mivel életéről nem tudunk semmit, akár így is történhetett. Azt sem zárhatjuk azonban ki, hogy éppenséggel egyik irányban sem volt elkötelezve.

Egyiptomból származott Christodóros is, aki a VI. század elején a konstantinápolyi Zeuxippos-fürdő szobrait írta le epigrammaiban. Az *ekphrasis* (tájak vagy tárgyak leírása) voltaképpen a rétorikai oktatás gyakorlatai közé tartozott, s prózában művelték, de már a hellénisztikus kor óta találkozunk vele az epigrammaköltőknél is. Christodóros leíró epigrammái bekeverültek az *Anthologia Palatinába*: ma annak második könyvét alkotják. Költőnk egyébként igen termékeny lehetett, de többi munkája (eposz, verses várostörténetek és sok egyéb) nem maradt ránk. Az epigrammaiban leírt nyolcvan műalkotás 532-ben, a Nika-felkelés idején elpusztult, így versei művészettörténeti forrásként is szolgálnak.

A görög epigrammaköltészet egyik fénykora a VI. század közepe; ekkor állította össze Agathias saját és kortárs költők verseiből *Kör* (Κύκλος) című gyűjteményét. A császárnak címzett ajánlásban hangsúlyozza, hogy csupa új epigrammát tartalmaz kötete. Az igazi újdonság azonban abban áll, hogy a görög epigramma valamennyi hagyományos témáját újra megszólaltatják a kötet költői. Ezt érzékelteti a *Kör* tematikus beosztása is. (Az *Anthologia Palatina* összeállítója az epigrammákkal együtt ezt a rendezési elvet is átvette Agathiasztól.) A kötet élén a „régie isteneknek” felajánlott áldozati tárgyakat díszítő versek álltak, majd az erotikus és sírepigrammák következtek. További csoportokat alkottak az epideiktikus (bemutató, magasztaló), protreptikus (buzdító), szümpotikus (lakomára való) és szkóptikus (csúfoló) epigrammák.

Agathias és társai természetesen jámbor keresztények voltak. Nem hittek a „régie istenekben”, s nem léteztek azok az áldozati tárgyak sem, amelyekre epigrammaikat írták. Játék volt ez, irodalmi szerepjátszás, talán nosztalgia is, de minden világnézeti

vagy politikai ellenzékiesség nélkül, csupán esztétikai vágyódás az elmúlt világ iránt.

A költő szerepet játszik, de szerepét komolyan veszi. Soha nem leplezi le önmagát, nem bújik elő az antik álarc mögül. Epigrammáik a nonnosi örökség ünnepélyes díszében pompáznak: ritka költői szavak, választékos hangulatú szóösszetételek, finom műgonddal kimunkált metrika. A hagyományos motívumokat szívesen színezik ki, bővítik új részletek hozzáadásával az epigrammatikus örökség rovására is.

A kötet összeállítója, Agathias a kis-ázsiai Myrnából származó jogász, *scholastikos*. Konstantinápolyban folytatta foglalkozását, magasabb méltóságra nem jutott. Ifjúkori szerelmi elégiáinak kilenc könyve elveszett, ránk maradt viszont a *Kör*ön kívül történeti munkája is. Tematikus és stiláris változatosságával jellegzetes képviselője a kornak. Erotikus epigrammáinak egyik mintaképe Kallimachos, olykor szó szerinti átvétellel is utal rá, de mint a *Kör* többi költője is, gondosan kerüli a homoszexualitást: Iustinianos szigorú törvényeivel nem lehetett tréfálni. Sok motívumot merít a késő hellénisztikus Meleagros verseiből; ezek közé tartozik az is, hogy a szerelmes nő ajkától érintett pohár közvetíti a csókot. (E motívum variációival egyébként már Agathias előtt találkoztunk a kora császárkor regényeiben, fiktív levelekben, sőt a *Kör* egy másik költőjénél is.) Agathias epigrammái meglehetősen terjedelmesek; kétsorost nem is ír. Különösen a szkóptikus versek kerekednek ki valóságos anekdotákká. Csúfolódásának céltáblái foglalkozási típusok, mint például az orvos, aki a betegágy mellett, mérhetetlen tudománya birtokában „jól felemelt hangon s ünnepi arccal” nyilatkoztatja ki a prognózist: ha az aggasztó tünetek elmúlnak, akkor a beteg meg fog gyógyulni. Mindazonáltal nem árt elkészíteni a végrendeletet; a vagyon harmadára igényt tart az orvos – remek diagnózisa fejében.

A *Kör* legnagyobb költője kétségtelenül Paulos Silentarios. A császári udvartartásban viselt méltóságot: *silentarios* nagyjából annyit jelent, mint udvarmester. Ő írta a Hagia Sophia felszentelésére a székesegyház nagyszabású *ekphrasis*át 563-ban. (Ez már a második avatás volt, mert földrengés következtében a kupola 558-ban beomlott.) Ha a költőt maga a császár választotta ki – ebben aligha kételkedhetünk, hiszen az *ekphrasis*t az ünnepélyen be is mutatták –, akkor ez Iustinianos találó értékítéletének bizonyítéka irodalmi kérdésekben is. Paulos epigrammaiban kevesebb színt használ, mint kortársai, színei azonban összehasonlíthatatlanul mélyebbek. Igazi területe az erotikus epigramma. Ő is sok átvett motívumot használ, de verseiből meggyőzően sugárzik szenvedélyének (vagy „csak” művészetének?) intenzitása. Nem annyira a szerelem ihleti, mint a szexualitás; a testi szerelem türelmetlenül vágyott beteljesülését merész nyíltsággal idézi föl.

*Keble kezemben, az ajkam az ajkán, és eszevesztett
mámorban harapom hóragyogású nyakát ...*

Szerelme azonban nem osztja meg vele az ágyát

*mert félig Paphos istennőjét, félig Athénét
tiszteli ő, s engem köztük epeszt el a vágy.*

(Somlyó György fordítása)

Szerelmi eksztázis és a befejezés játékos-önirónikus eleganciája – Paulos csakugyan virtuóza volt a szerelmi epigrammának.

Korszakunk utolsó jelentős költője, a VII. század első felében élt Geórgios Pisidész a nagy formákat kedvelte. Terjedelmes költeményekben ünnepelte császárának, Hérakleiosnak haditetteit. Történelmi eseményeket dolgoz fel: Hérakleios perzsa hadjáratát, egy másik műben Konstantinápoly sikeres védelmét az ost-

romló avarok ellen 626-ban, vagy a perzsa háború diadalmas befejezéseként a Szent Kereszt ereklye visszaszerzését; már címével is eposzt sejtet a *Hérakleias* (a császár nevéből alkotott cím, mint az Ilion városnévből az *Ilias*). Versei mégsem sorolhatók egyértelműen a történelmi epika műfajába. Tartalmuk és szerkesztésük a magasztaló beszédekre emlékeztet, ezért találóan nevezték őket epikus *enkómion*oknak. Geórgios a konstantinápolyi Hagia Sophia papságának tagja volt; költészetének egy másik ága teológiai és erkölcsi témákat dolgoz fel. Ezek közé tartozik a *Hexaéméron*, a bibliai teremtetéstörténet közel kétezer soros magyarázata, melyet később örményre és szlávra is lefordítottak.

Geórgios Pisidés valóban nagy költő volt; a bizánciak egyenesen Homéroszhoz hasonlították. Verseléséről a XI. század híres írója, Michaél Psellos azt mondta, hogy talán fölülmúlja Euripidését, a jambikus trimeter elismerten legnagyobb mesteréét. Ebben az az érdekes, hogy Psellos időmértékes versnek tekintette Geórgios sorait. Valóban értelmezhetők az időmértékes metrika szerint is, ám ugyanakkor hangsúlyozó verselésnek is: a jambikus trimeterből kifejlődött bizánci tizenkét szótagos vers teljes kifejltségében lép eléink költeményeiben.

A liturgikus himnuszok

Mivel mind az antik líra egyik műfaját, mind pedig a keresztény istentiszteleti éneket himnusznak nevezzük, nem árt figyelmeztetni arra, hogy a kettőnek eredetében, költői eszközeiben és formáiban nincs köze egymáshoz. Mint láttuk, az antik formájú, de keresztény tartalmú himnuszokat a liturgia nem is fogadta be.

A keresztény istentisztelethez bizonyára a kezdetektől fogva hozzátartozott az ének. Énekelték az ószövetségi zsoltárokat, majd születtek keresztény himnuszok is; szövegük emelkedett

próza, vagy egyszerű, azonos szótagszámú sorokból álló vers volt.

A kereszténység elterjedése után, különösen a városokban, ahol nagy tömegek gyűltek egybe a püspöki székesegyházak istentiszteletein, természetesen hamarosan fölmerülhetett az igény, hogy a szertartások fényét és ünnepélyességét fokozzák. Ez a háttere egy sajátos, új liturgikus himnuszforma, a *kontakion* megjelenésének. Szent Rhómanosnak, a *kontakion* legnagyobb művészeinek a legendájában egy csoda magyarázza-értelmezi a *kontakion* megszületését. Rhómanos a szíriai Emesában született, tudósít a legenda, s a bérytosi (bejrúti) Föltámadás-templom diakónusa volt. Majd konstantinápolyi pap lett; itt jelent meg neki álmában Mária, s egy teleírt könyvlapot adott neki, hogy lenyelje. (Egy változat szerint előzőleg ő kérte Mária segítségét, mert beszédhibája miatt gúnyolták.) A látomása után fölébredt, a szószerkekre sietett, és az egybegyűlt hívek előtt rázendített híres karácsonyi himnuszára:

*A Szűz a mai napon a Létfellett hozza a világra,
a föld pedig barlanggal fogadja a Megközelíthetlent ...*

(Berki Feriz fordítása)

Az a körülmény, hogy Rhómanos férfikoráig keleten élt, sőt bizonyára anyanyelve is szír volt (Konstantinápolyban ébred rá „beszédhibájára”), a műfaj lehetséges keleti előzményeire figyelmeztet. Ám a *kontakion* a fővárosban született, itt és görög nyelven jelent meg; újdonsága és sikere: csoda.

A *kontakion* énekelt strófikus költemény, amelyben a vers ritmusát – első ízben a görög nyelvű költészetben – a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok szabályos váltakozása adja (szemben az antik verselés időmértékes metrikájával, amelyben hosszú és rövid szótagok váltakoztak). A versszakok különböző hosszúsá-

gú sorokból tevődnek össze, egymással azonban pontosan meg-
egyeznek, mivel a megfelelő sorok azonos szótagszámúak (*isosyl-
labismos*) és azonos helyeken hangsúlyosak (*homotonia*). Csupán a
bevezető szakasznak van önálló, az összes többi versszaktól eltérő
strófaszerkezete. Fontos eleme a versnek a strófák végén ismét-
lődő azonos sor vagy félsor, a refrén. A versekben *akrostichon* is
van: a strófák első betűi összeolvasva vagy az ábécét, vagy a költő
nevét vagy a vers címét adják ki.

A *kontakion*okat énekelték; a költő egyben zeneszerző is volt
a saját dallammal rendelkező, úgynevezett *idiomelon* himnuszok
esetében. Nem volt azonban mindegyik *kontakion*nak saját dal-
lama, hanem egy másik *kontakion* dallamára énekelték; az ilyen
hymnusz neve *prosomoion*. Sajnos a műalkotás zenei része ma már
hozzáférhetetlen. Vannak ugyan a X. századtól „kottás” kézira-
taink, az ezekben található dallamokat azonban a zenetudomány
későbbieknek tekinti.

Az említett formai sajátosságok külön-külön előfordulnak
ugyan különböző szír költői műfajokban, de együtt nem. Másfe-
lől, bár a korábbi görög költészethez nem kapcsolódik a *kontakion*,
a görög rétorikus próza egyik ágában, az úgynevezett ázsiai stí-
lusban (Cicero ezt *asianismus*nak nevezte) több hasonló vonást ta-
lálunk. Jellemző rá a túláradó rétorika, párhuzamok és ellentétek
halmozása, azonos szótagszámú tagmondatok sorolása, melyek
gyakran végződéseikkel összecsengenek – mindezzel a *kontakio-
nokban* is találkozunk. A keleti (szír) és a görög irodalmi előzmé-
nyekből eredeti, új műfaj született.

Tartalmát tekintve a *kontakion* költői prédikáció. Mint a prózai
homíliának, ennek is egy bibliai szöveg a kiindulópontja, ennek
magyarázatából és kifejtéséből adódik az erkölcsi vagy hittani
tanulság. Ami a jámbor prédikációt költészetté – Rhómanos leg-
szebb himnuszaiban magasrendű költészetté – emeli, az valami-
féle költői vízió, amely képes megjeleníteni az üdvtörténet drá-

máját, amely egyszerre valós és allegorikus, a Földön és a kozmoszban játszódik, az időben és az örökkévalóságban. Rhómanos himnuszai rendkívül mozgalmasak: az epikus elbeszélés újra és újra dramatizálásba csap át, merész költői képek és asszociációk adnak új perspektívát a törtéetésnek.

A VI. századi liturgikus himnuszköltészet egyeduralkodója Rhómanos. A hagyomány szerint ezer himnuszt írt, ránk közel száz maradt a neve alatt, de ezek egy része vitatott hitelességű. Néhány kortársától – talán elődjétől – maradt ránk ugyan egy-egy himnusz, egyéniségük azonban teljesen homályba vész. Ismeretlen VI. századi költő műve az Ἀκάθιστος himnusz (címe annyit jelent, hogy állva énekelték).

*Angyali követ száll az egekből a földre,
üdvözleni az Istenanyát,
s míg szól szava testtelenül,
íme testet ölt szeme előtt az Úr.
Álmélkodik, gyökeret ver a lába, imígy szól:
Üdvözlégy, aki által az öröm piroslik,
üdvözlégy, aki által az átok eloszlik,
üdvözlégy, akit Ádám bűnös szava hívott,
üdvözlégy, aki Évát megszabadítod,
üdvözlégy, magasság, akit emberi ész sose ér fel,
üdvözlégy, mélység, akit angyali szem sose ér el,
üdvözlégy, te dicső, a Király ünnepi trónusa,
üdvözlégy, kinek kezében a világ minden java,
üdvözlégy, akiből árad a nap melege,
üdvözlégy, anyaöl, az isteni test öle,
üdvözlégy, aki által megújhódik a teremtés,
üdvözlégy, akiből ímé kivirul a teremtető,
üdvözlégy, Szeplőtelen Asszony.*

*Bámul mindezekben, de nem riad meg a Szűz
s így szól Gá브리el előtt:
Milyen különös szavakat szólsz!
Ha nem vettetik el a mag,
hogyan foganhat a föld?
Hogyan is lenne áldott a testem?
Mit jelentsen ez alleluja?*

(Ritoók Zsigmond fordítása)

Így kezdődik ez a fenségesen ünnepélyes Mária-magasztalás, amelyet még ma is énekel az orthodox egyház a böjtidő ötödik szombatjának liturgiájában.

A KÖZÉP BIZÁNCI KOR (641–1204)

Egy középkori nagyhatalom sorsfordulói

A kora bizánci korszak gazdasági életében, társadalmi rendjében és politikai rendszerében még számos vonás emlékeztet az ókori viszonyokra és intézményekre. A birodalom VII. században kezdődő súlyos válsága mélyreható belső változásokat idéz elő; Bizánc belép a középkorba.

A kor kezdetének kiválasztott 641-es év, Hérakleios császár halálának éve, csak szimbolikus értelmű, nincs közvetlen összefüggésben a drámai gyorsasággal romló külpolitikai helyzettel. Valóságos történelmi forduló viszont a közép bizánci kort záró 1204-es év; első ízben sikerül idegen hódítóknak a császárvárost elfoglalniuk.

A 641-től 1204-ig terjedő közép bizánci kort három periódusra bontjuk. Az első kétszáz év hosszan tartó válság a birodalom éle-

tében. Hatalmas területek kerülnek a túlerőben lévő arab hódítók kezére, az államot belső harcok – lázadások, trónviszályok – gyengítik, és mély belső megosztottságot okoz a szentképek tisztelete körül kibontakozó viszály. A képek tiszteletét helyreállító 843-as konstantinápolyi zsinatot tekinthetjük e válságperiódus lezáródásának.

Belső rendjének megszilárdulásával, immár kedvezőbb külpolitikai helyzetben, Bizánc a IX. századtól újra nagyhatalom. A VII. századi nagy veszteségek után legnagyobb területi kiterjedését II. Basileios (976–1025) alatt éri el, de a császár halála után a központi kormányzat gyengülése és egy új ellenség, a szeldzsuk-törökök megjelenése véget vet a fénykornak. Időhatárnak a Komnénos-dinasztia alapítójának, I. Alexios császárnak uralomra léptét: 1081-et tekinthetjük. A 843-tól 1081-ig terjedő periódus legnagyobb részében, 867-től 1056-ig az úgynevezett makedón dinasztiaiból származó császárok ültek a trónon. Egyszerűség kedvéért a továbbiakban makedón korszaknak nevezzük az egész időszakot, kiterjesztve néhány évtizeddel e dinasztia uralkodása elé és után is.

A közép bizánci kor harmadik periódusában, 1081-től 1204-ig a császárok a központi hatalmat veszélyeztető erőkkel egyezkedve igyekeznek úrrá lenni a nehézségeken. Az itáliai kereskedővárosok, kiváltképp Velence fölemelkedése aláássa az állam gazdasági erejét. Ennek lesz következménye az 1204-es katasztrófa, amikor a negyedik keresztes hadjárat vitézei – hathatós velencei közreműködéssel – elfoglalják Bizáncot, és felosztják a birodalmat. A harmadik periódust, ismét csak az egyszerűség kedvéért, az uralkodó dinasztia nevére Komnénos-kornak nevezzük, bár 1185-től az Angelosok foglalták el a császári trónt.

Az arab veszély és a képrombolás

Az arab törzsek évszázadok óta a Közel-Kelet fölötti uralomért versengő két nagyhatalom, a Római (illetve Bizánci) és a Perzsa Birodalom határvidékén éltek. A nomád szomszéd ugyan hajlamos volt a rabló portyázásokra, ez azonban egyik birodalom számára sem jelentett komoly veszélyt, már csak az arabok törzsi megosztottsága miatt sem. Félelmetes ellenfélle azután váltak, hogy a Mohamed hirdette új vallás, az iszlám egyesítette törzseiket. A próféta halála (632) után meginduló arab hódítás hihetetlen rövid idő alatt teljesen megváltoztatta a közel-keleti hatalmi viszonyokat. A gyorsan mozgó, igénytelen sivatagi lovasok szinte ellenállhatatlan erejű támadása akkor éri Bizáncot és Perzsiát, amikor a két hatalom erőforrásait az egymással vívott több évtizedes háború teljesen kimerítette. A próféta halála után tíz évvel Perzsia már eltűnt a térképről, Bizánc végleg elvesztette Szíriát, Palesztínát, Mezopotámiát, Egyiptomot. Még a VII. században arab kézre kerül a bizánci Észak-Afrika, a karthágói *exarchatus* is.

A Szíriából kiinduló arab seregek Kis-Ázsián keresztül 668-ban már elérték a Bosporos-parti Chalkédont, s a következő évben átkelve a tengerszoroson Konstantinápolyt ostromolták. Kis-Ázsiában azonban az arabok nem tudták megvetni a lábukat. A hegyes terep és a lakosság ellenállása végül is megálljt parancsolt a támadóknak.

Bizáncnak azonban nemcsak Kis-Ázsiában kellett védekeznie. Az arabok a Földközi-tenger nagy keleti kikötőinek elfoglalása után hamarosan félelmetes flottával rendelkeztek, megtörték Bizánc tengeri hegemoniáját, veszélyeztették a part menti településeket, s számos szigetet el is foglaltak. Tengeren rövidebb volt az út Konstantinápolyig; 673-ban a támadók hajóhada megjelent a Márvány-tengeren, blokádnál vette Konstantinápolyt, s öt éven át ostromolták egyszerre a tenger és a szárazföld felől. Végül

678-ban sikerült a bizánci hajóhadnak megvernie és elűznie a főváros falai alól az ellenséget. A fényes tengeri győzelmet titkos fegyver, a görögtűz tette lehetővé; a görög hajókra szerelt lángvetők olthatatlan tüzet fújtak, és lángba borították az ellenség hajóit. A főváros megmenekült ugyan a közvetlen veszélytől, de az arab fenyegetés nem hárult el. Az utolsó arab ostromot 717-718-ban állta ki Konstantinápoly.

Az élethalálharcot folytató császárság nyugati területei is lemorzsolódtak. A balkáni tartományok védelme már korábban, a 602-es katonalázadás következtében megszűnt, s ezzel megkezdődött a szlávok folyamatos és tömeges betelepülése a félszigetre. Csupán néhány nagyobb tengerparti város maradt bizánci kézen, a többi területen megszűnt a közigazgatás. A törzsi megosztottságban élő földműves szlávoknál nagyobb veszélyt jelentett egy bolgár-török törzs megjelenése az Al-Dunánál. Meghódították és megszervezték a Duna és a Balkán-hegység közti terület szlávjait, ezzel létrejött a hajdani birodalmi területen az első, Bizánctól független állam, melynek létét 681-ben a birodalomnak is el kellett ismernie.

Ha a főváros közvetlen előterét képező balkáni területeket nem tudták megvédeni, még kevésbé gondoskodhattak Itália védelméről. Északkelet felől a germán népvándorlás utolsó hullámaként a longobárdok érkeztek a félszigetre már a VI. század végén. Megszállták a Pó-síkságot, övék lett Beneventum és Capua is. A bizánci Itália fővárosa, Ravenna és Róma a VIII. század közepéig birodalmi terület volt; ekkor a fenyegető longobárd hódítás ellen, miután Bizánctól hiába kért segítséget, a pápa a frankokhoz fordult. Pippin frank király megverte a longobárdokat, s a ravennai *exarchatust* Rómával együtt a pápának adományozta; 754-ben ezzel megszületik a pápai állam. Ezután csak Dél-Itália és Szicília maradt a birodalom keretein belül.

A katasztrofális veszteségek és a nem csökkenő külső fenyegetés mellé a VIII. század elején súlyos belső konfliktus is járult:

a képromboló harcok. 726-ban III. León császár uralkodásának tizedik évében kitört a thérai vulkán. Nem sokkal később a császár eltávolíttatta a palota díszbejárata fölött elhelyezett Krisztus-ikont. A parancsát végrehajtó katonákat a tömeg megtámadta, néhányat meg is ölt. Ezzel az epizóddal kezdődik az a konfliktus, amely több mint száz éven keresztül megosztotta a bizánci egyházat és társadalmat.

III. León és utódai, a képromboló – ikonoklaszta – császárok rendeleteket hoztak a képek tisztelete ellen, elmozdították a velük szembeálló püspököket, üldözték a képtisztelőket. 754-ben egy zsinat egyházi törvénnyel is szentesítette a tilalmat.

A képi ábrázolást egyébként az Ószövetség határozottan tiltotta, s a korai keresztény művészet is kerülte, s szimbólumokkal helyettesítette. Ahogyan távolodott a kereszténység zsidó gyökereitől, és beilleszkedett a görög-római világba, úgy szorultak háttérbe az öröklött fenntartások (de a szobrászattól mindvégig tartózkodtak). Mindenesetre a VI. században már elterjedt volt Krisztusnak, Máriának és számos szentnek a képi ábrázolása; e festményeknek, az ikonoknak csodatevő erőt is tulajdonítottak, s széles körben tisztelték őket.

Voltak-e az ikonoklaszta császároknak „racionális” politikai céljaik? Egy elmélet szerint a császári hatalmat akarták biztosítani az egyház felett. Mások arra gondoltak, hogy a szerzetesség befolyásának megtörése volt a céljuk, egyben a kolostori vagyon és földbirtok kisajátítása. Ismét mások az iszlámmal való kiegyezési politikában vélték megtalálni a magyarázatot, mivel az iszlám szintén tiltja a képi ábrázolást. Egyik magyarázat sem meggyőző. A képrombolók – és ellenfeleik is – mély vallási meggyőződésből cselekedtek. A küzdelem nem egyszerű teológiai vita volt, nem is az egyháziak belső ügye, hanem tömegeket mozgósító harc.

A képtisztelők a VIII. század végén Eiréné özvegy császárné segítségével átmenetileg hatalomra jutottak, s 787-ben a Nikaiái-

ban tartott hetedik egyetemes zsinaton elítélték a képrombolást. (A püspökök már egy évvel korábban összegyűltek Konstantinápolyban, de a fővárosi csapatok ellenséges magatartása miatt dolgukvégzetlen szétoszlottak.) 813-ban, V. León trónra léptével ismét a képrombolók kerekedtek fölül. A második ikonoklaszta periódus már korántsem járt olyan heves összecsapásokkal, mint az első. A képtisztelet végső győzelme Theodóra császárné nevéhez fűződik, aki 842-től 855-ig kiskorú fia, III. Michaél nevében kormányzott. A fordulatot a 843-as konstantinápolyi zsinat szentesítette.

A képromboló harcokat végső soron értelmezhetjük két egymással ellentétes tradíció küzdelmének. Az egyik a képi ábrázolást elfogadó, abban önmagát kifejező görög-római kultúra, a másik az azt elvető keleti hagyomány – ugyanaz, amely a zsidóságnak és az iszlámnak a képekkel kapcsolatos álláspontját is meghatározta. A kettő küzdelméből végül a IX. században a görög-római örökség került ki győztesen.

A bizánci állam bámulatos életerejének bizonyítéka, hogy a súlyos megpróbáltatások és hatalmas területi veszteségek következtében sem omlott össze. Fennmaradását nagyrészt annak köszönhette, hogy képes volt alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez: a társadalomban és az államszervezetben mélyreható átalakulás zajlott le. A városok elvesztették gazdasági-politikai jelentőségüket (azok a területek, ahol a legfejlettebb volt az urbanizáció, egyébként is végleg elvesztek). Eltűnt a késő antik árutermelő nagybirtok is. Általában a gazdasági életet a legtöbb területen az elszegényedés jellemzi, ennek hű tükre a pénzforgalom visszaesése. Arányát és jelentőségét tekintve megerősödött a saját földdel rendelkező szabad paraszti réteg. Fontosságát mutatja, hogy a birodalom védelmének is fontos tényezője; a tartományok védelme a helyi parasztkatonaságra hárul, csupán a központi haderő áll továbbra is zsoldosokból.

A korábbi közigazgatási egységek (provinciák, fölöttük a *dioikésisek*, s az ezeket egybefogó *praefecturák*) helyébe egyszerűbb beosztás, a *themák* lépnek. Az új rendszer a birodalom igazgatásának a militarizálását jelenti: a *thema* élén katonai parancsnok áll, aki a terület védelméért és polgári kormányzásáért egyaránt felelős. Csapatai a tartomány katonai szolgálatra kötelezett parasztjaiból állnak, akik ennek fejében földet vagy adókedvezményt kapnak.

A katonai helyzet a VIII. század derekán fokozatosan javult. Az arab kalifátus belső harcai következtében már nem volt képes összpontosított támadást indítani a birodalom ellen, bár a határvidéken a helyi háborúskodás tovább folyt. Megkezdődhetett a megmaradt tengerparti városokból kiindulva a Balkán belső területeinek újjászervezése, az állami fennhatóság kiterjesztése, párhuzamosan a kereszténység elterjedésével a szlávok között. A félszigetnek azon a részein, ahol nagyobb számú görög lakosság maradt vissza, a jövevények hamarosan beolvadtak nyelvileg is (bár a Peloponnésoson, a Taigetos-hegységben egészen a bizánci kor végéig maradt szláv nyelvű lakosság).

Az irodalom a „sötét századokban”

A VII. század második feléből és a VIII. századból rendkívül kevés irodalmi emlék maradt ránk. Nemcsak arról van itt szó, hogy súlyos külső és belső megrázkódtatások közepette kevesebb alkotás született, vagy hogy több pusztult el – bár az bizonyos, hogy a képromboló harcok idején az ellenfelek megsemmisítették az ellenpárt írásait, s így az ikontisztelők végső győzelme következtében ikonoklaszta írások nem is maradtak ránk. Az okokat mélyebben kell keresnünk. Ugyanúgy, mint a társadalomban vagy a politikai életben, a szellemi életben is alapvető átalakulás zaj-

lott le; ennek a folyamatnak csupán jele az irodalom – pontosabban bizonyos fajta irodalom – eltűnése.

Nem szabad ugyanis megfeledkezni arról, hogy kevesebb emlék maradt ugyan ránk, s számos műfaj eltűnése miatt szegényesebb is ez az irodalom, de egyházi-vallásos művek továbbra is készültek, sőt a himnuszköltészet új műfajjal gazdagodott ebben az időben. Éppen azért az irodalomtörténetben használatos „sötét századok” elnevezés erre a korra nem szerencsés.

A szellemi élet átalakulásának egyik feltűnő jele a klasszikus hagyománytól való elfordulás: megszakad az antik irodalmi emlékek másolása. A VII. és VIII. századból nem maradt ránk egyetlen másolat sem, sőt még közvetett bizonyíték sem ilyen tevékenységre.

Sajátos vonása a kor irodalmának az is, hogy az antik mintákat követő profán irodalmi formák nem találtak folytatóra. Még azok a műfajok is, amelyek a klasszikus kortól kezdve szinte megszakítás nélkül jelen voltak az irodalomban, mint az epigramma vagy a történetírás, ebben az időszakban elnémulnak.

Az antikvitás iránti érdeklődés megszűnése, a világi irodalom hiánya és az egyházi-vallásos tematika egyeduralma végül is egy irányba mutat; azt bizonyítja, hogy a szellemi élet középpontjában a vallás állt. A vallásnak persze a bizánci kultúra egész időszakában fontos szerepe volt, de egyedül meghatározóvá, úgy, hogy más nem is jutott mellette szóhoz, csak ekkor, a válságkorban vált. Nem felülről irányított, az egyház vagy az államhatalom által kierőszakolt fordulat ez; semmi jele annak, hogy a világi témákat vagy alkotásokat üldözték volna. A „sötét századok” irodalmi életében voltaképpen ugyanaz a folyamat tükröződik, mint a kor politikájában, amelyet ugyancsak vallási konfliktus, a képtiszség kérdése ural hosszú időn át.

A pontosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy az irodalomról adott fenti jellemzés szigorúan véve csak a VIII. század végéig

érvényes, s nem a IX. század közepéig, mint a 843-as korszakhatár sugallja. A „makedón korszakban” bekövetkező kulturális fennedülés előjelei már a IX. század elején észlelhetők. Biztos jele ennek, hogy újra készülnek történeti munkák, persze egyházi szerzők tollából, egyházas szellemben. Ezeket a műveket – az összefüggések miatt – a következő kor történetírását ismertető fejezet elején tárgyaljuk.

A képvita legjelentősebb orthodox teológusa Ióánnés Damaskénos (Damaszkuszi Szent János, 675–750 körül) volt. Keresztény családból született a már arab uralom alatt lévő Damaszkuszban. Apja, s fiatalkorában talán ő maga is, a kalifa szolgálatában állt pénzügyi tisztviselőként. A századforduló táján János jeruzsálemi szerzetes lett, így egész élete a birodalom határain túl folyt le. Terjedelmes munkásságából közvetlenül a képvitához az ikonoklaszták ellen intézett három beszéde – illetve beszéd formájában kiadott vitairata – kapcsolódik. Ezekben platóni és újplatónikus fogalmak segítségével igazolja a képtisztelő álláspontját, amennyiben a képmással szemben tanúsított tisztelet az archetípusnak szól. A képek kegyelmet közvetítenek, de nem anyagi természetükből kifolyólag, hanem az ősképpel való kapcsolatuk révén.

Damaszkuszi Szent János főműve, *Az ismeret forrása* (Πηγὴ γνῶσεως) a keresztény hit tanításait igyekszik rendszerbe foglalni. Első részében a filozófiai fogalmakat tisztázza; a második része az eretnekségekkel foglalkozik, míg az utolsó a dogmatika summázása. Bevezetőjében hangsúlyozza, hogy egyetlen olyan szót sem írt le, amelyet nem talált elődeinél. Ez nem szerénykedés: orthodoxiájának biztosítéka, hogy nem tér el az egyházi tanítástól. Mégsem kell a szerzőtől az önállóságot megtagadnunk: az a gondolat, hogy a dogmatikai tanítást egyetlen zárt rendszerbe foglalja össze, feltétlenül új, s ebben a nagy nyugati skolasztikusok előfutára, akikre egyébként jelentős hatást is gyakorolt.

Egyik első latin fordítása – igaz, nem az egész műnek, hanem csak a III. rész első nyolc fejezetének – Magyarországon készült, és valószínűleg ugyanannak a Cerbanusnak a munkája, aki Hitvalló Maximos egy művét is lefordította.

Damaszkuszi Szent János művei között (ha valóban ő a szerzője) rendkívüli hely illeti meg az „épületes történetnek” nevezett *Barlaam és Jozafát*ot. A történet arról szól, hogy Abennerios indiai pogány király a csillagokból kiolvassa, hogy fia, Jozafát keresztény lesz. Hogy ennek elejét vegye, fiát a világtól elzárta, gyönyörű palotában nevelteti, ahol nem értesülhet az élet bajairól. De Jozafát véletlenül találkozik egy beteggel, egy vakkal meg egy aggastyánnal; a szenvedés megismerése nyomán nagy belső nyugtalanság vesz erőt rajta. Isten egy szentéletű remetét küld a királyfihoz, Barlaamot, aki kereskedőnek öltözve bejut hozzá és bevezeti őt a keresztény vallásba. Amikor a király erről értesül, mindent megtesz, hogy fiát eltérítse a kereszténységtől. Miután rábeszélése eredménytelen marad, átadja neki fele királyságát abban a reményben, hogy az uralkodás majd jobb belátásra téríti Jozafátot. Ő azonban keresztény királyként uralkodik, lerombolja a pogány szentélyeket, megtéríti népét, vagyonát szétosztja a szegények között. Példájára még apja is megtér. Végül apja halála után Jozafát lemond az uralomról, visszavonul a pusztába Barlaamhoz, és jámbor remeteként fejezi be életét. Ez a munka, melynek műfaját hagiográfikus-misszionárius regényként határozhatnánk meg, egy indiai Buddha-legenda keresztény köntösben; a királyfi nevében Bódhiszattva (Buddha egyik mellékneve) rejtőzik. A történet bizonyára közvetítéssel, talán többszörös átvétellel jutott el a bizánciakhoz, de útját pontosan nem ismerjük; közép-perzsa, szír, arab vagy grúz változat jöhet szóba közvetítő forrásként. A keleti keretes elbeszélés szerkezeti sajátosságai a bizánci feldolgozásban is megfigyelhetők. Az alaptörténetbe számos mese, tanulságos történet, parabola szövődik bele, ezek

mellé azután a keresztény szerző hosszas teológiai fejtegetéseket, moralizáló tanításokat illeszt.

Az indiai legenda a görög Barlaam-regény közvetítésével az egész keresztény kultúrkörben elterjedt, és a középkor egyik legkedveltebb olvasmánya lett. Lefordították latinra, majd a XIII. századtól kezdve a latinból népnyelvi fordítások készültek, provanszálra, franciára, németre, norvégra, olaszra, portugálra, spanyolra és így tovább. Magyar változat a Kazinczy-kódexben maradt ránk. Közvetlenül a görögből készült ósláv, szerb, orosz, örmény, etióp, arab fordítás, az utóbbiból pedig héber is.

A regény utóélete nem végződik a fordításokkal. A késő középkori misztériumjátékok és a barokk színház egyaránt felhasználják, többek között Lope de Vega és Calderón is.

Az ikonoklaszta vita későbbi szakaszának jelentős egyénisége Szent Theodóros Studitész (759–826), a konstantinápolyi Studios-kolostor apátja. Magát a kolostort az V. században alapították, igazi fénykora azonban akkor kezdődött, amikor Theodóros apát Kis-Ázsiából szerzeteseivel együtt ide települt, újjászervezte a kolostori életet, és a Studiosból a főváros vallásos és szellemi életének egyik központját teremtette meg. Az apát harcos egyéniség volt, keményen elutasított minden kompromisszumot. A képtisztelet első visszaállítása (787) után olyan elszántan hadakozott az ellen, hogy megbocsássonak a jó útra tért képrombolóknak, hogy a képtisztelet kormányzat száműzetéssel sújtotta két ízben is; majd amikor újra a képrombolók kerültek hatalomra, megint száműzetésbe kellett mennie.

Theodóros vitairatokban, traktátusokban, beszédekben harcolt nézeteiért. Mozgalmas életének hű tükré maradt levelezése. A polemikus iratoknál azonban mélyebb és tartósabb hatása volt Bizáncban a szerzetesi életre és aszkézisra buzdító-tanító beszédeinek. Neve alatt maradtak ránk liturgikus költemények is; a hiteles emlékek különválasztása más Theodórosok verseitől még nem sikerült megnyugtatóan.

A válságkor szellemi képéhez jól illik, hogy gazdag és sokszínű a hagiográfiai irodalom. Új vértanúi voltak az egyháznak, hatalmasan megnőtt a szerzetesség tekintélye a képvita idején tanúsított példamutató kitartásával, s a korábbi szentek sem merültek feledésbe. A műfaj továbbra is erősen népies jellegű: sok az anonim, ismeretlen szerzőtől származó írás, s gyakran a hagyományozott szerzőnévvel sem tudunk mit kezdeni.

A változatos – és irodalmilag igen vegyes színvonalú – írások közül történelmi forrásértéke miatt érdemes kiemelni a *Szent Demeter csodái* című munkát, amely a szlávok által szorongatott Thessalonikének a szent beavatkozásainak köszönhető csodálatos megmeneküléseiről szól. Szent Demeter a harcosszentek egyike, akik – a bizánciak hite szerint – a harcban a keresztények segítségére sietnek, csodálatos megjelenésükkel megfutamítják az ellenséget. Hasonló motívumot találunk Szent László magyar király legendájában.

Ekkor keletkezett a kis-ázsiai Myra város püspökének, Szent Miklósnak (a Mikulásnak) lényegében csodák füzéréből álló legendája is.

A kor eseményeihez közvetlenül kapcsolódnak a mohamedánok vagy a képrombolók által kivégzettek, a meggyőződésükért üldözést szenvedett püspökök és szerzetesek életrajzai. Sok közülük közvetlenül az események után készült, és csodás elemeket szinte teljesen nélkülöző hiteles dokumentum.

A liturgikus himnuszköltészetben a VII. század folyamán új költői forma születik: a *kánon*. Terjedelmesebb és szerkezetileg összetettebb alkotás, mint a *kontakion*.

A szerzetesi imaórák közül a hajnali rendjében szerepelt a kilenc bibliai „ének” – a Biblia különböző könyveiből kiemelt költői szövegek. Teljes formájában a *kánon* kilenc himnusból álló kompozíció, melyet a téma azonossága foglal össze, de úgy, hogy a *kánon* első himnusza az első bibliai óda alap gondolatához vagy szövegéhez kapcsolja a *kánon* témáját, a következő a másodikhoz és így tovább.

A *kánon*t alkotó egyes – ódáknak nevezett himnuszok – versformája és dallama önálló. (Eredeti dallamukat nem ismerjük.) A *kánon* verseslése (*homotonia, isosyllabismos*) megegyezik a *kontakion*ével.

Ha a *kontakion* és a *kánon* formai elemei nagyrészt egyeznek is (legfőljebb a kilenc himnusz egymás mellé állítása a különbség), a költői mondanivalójuk alapvetően más. A *kánon* nem ismeri a dramatizáló elbeszélést, a tanító érvelést. Alaphangja líraibb: elméledő, ahogyan azt a szerzetesek szemlélődő életideálja megkívánja. Egy változatlan belső kép a meditáció tárgya: annak körülírása, metaforák sorával való magasztalása, variálgató ismétlése alkotja a verset. Terjedelmes költeményekről lévén szó, szinte elkerülhetetlen a formában jelen lévő bizonyos egyhangúság és fárasztó statikusság. Ennek ellenére a *kánon* rövid idő alatt háttérbe szorította a *kontakion*t, és a bizánci himnuszköltészet uralkodó formája lett. Sikere bizonyára nem volt független a szerzetesség megnövekedett népszerűségétől, s a szerzetesek által bevezetett liturgiai reformtól.

A bizánci hagyomány a *kánon* megteremtőjének Andreas (András) krétai püspököt tartja. Damaszkuszban született, Jeruzsálemben volt szerzetes, vagyis ő is arról a szír-palesztín vidékről jött, amelynek már korábban is oly fontos szerepe volt a bizánci liturgikus költészet fejlődésében.

*Isten, pajzsom és gyámolítóm üdvözülésem útján,
Istenem az Úr, Neki énekelek,
atyámnak is Istene, magasztalom is Őt,
s dicsőítem dicső nevét.*

*Hol kezdjem a panaszt dolgain én gonosz életemnek?
Mit viszek Uram, mi gyümölcsöt éléd
e bús panaszommal? Könyörület aki vagy,
add bűneim bocsánatát!*

*Lelkem, te nyomorú, jer csak a testtel az Úr elébe!
Vallj csak igazán! Sose járd ezután
a bűn botor útját, s vigyed Istened elé
a megtérésnek könnyeit!*

*Ádám a mi apánk: bűneiben vele versenyeztem,
s így odaveszett, tudom, az Istenem is,
és jaj, az örök hon, az örök gyönyörűség,
az én nagy vétkem miatt!*

*Lelkem, te nyomorú, mért követed te anyánkat, Évát?
Kancsal a szemed – keserűn fizeted –
megfogtad az ágat, s leszakítod, megeszed
az esztelenség ételét.*

(Ritoók Zsigmond fordítása)

Így kezdődik krétai András leghíresebb verse, a *Nagy kánon*, egy kétszázötven versszakból álló hosszú bűnbánati elmélkedés.

Az Andrásnál egy-két évtizeddel fiatalabb Damaszkuszi Szent János is írt kánonokat. Néhány versében jambikus sorokból építi a strófát – nagy tekintélye ellenére ebben nem akadt követője. Az egyik legtermékenyebb kánonköltő, Theophanés Graptos a képtisztelet hitvallója, akit Theophilos császár azzal büntetett, hogy a képtisztelők ellen írt saját versét égettette a homlokára (innen kapta Theophanés a *graptos*, azaz „írással megjelölt” melléknevet). Nő is akad a kor himnuszköltői között: Kassia. Életének nevezetes eseményéről nem verseiből, hanem történetírók tudósításából értesülünk. Theophilos mátkaválasztásán (egyfajta szépségversenyen) nagyon megtetszett Kassia a jelölteket szemügyre vevő trónörökösnek (a későbbi ikonoklaszta császárnak), de amikor egy feltett kérdésre talpraesett és bátor választ adott, mégis inkább másra esett a választás; arra a Theodórára, aki majd Theophilos halála után visszaállítja a képtiszteletet.

A „sötét századokban”, mint mondtuk, szinte teljesen megszűnt a világi költészet; kizárólag a liturgikus himnuszköltészetet művelték. Ez az egyoldalúság azonban már a IX. század elején oldódni kezd. Még mindig nem születnek ugyan „világi” versek, a tematika továbbra is az egyház és a vallás kérdéseire kapcsolódik, új vonás azonban, hogy a költemény nem istentiszteleti célra készül. Világi jelleget ad a verseknek, hogy a himnuszköltészetben használt verselés helyett az antik jambikus trimeter bizánci átértelmezését jelentő tizenkét szótagos sorokból állnak.

Ilyen verseket a képrombolók és a képtisztelők egyaránt felhasználták nézeteik propagálására. V. León alatt a császári palota díszbejáratánál képromboló tanokat terjesztő rövid versek voltak kifüggesztve. Egy ránk maradt tizennégy soros vers viszont az ikonoklasztákat ócsárolja, s az általuk elmozdított Niképhoros *patriarchát* ünnepli.

Theodóros Studitész egy kisebb kötetnyi ilyen rövid jambikus verset írt; van köztük fohász, szentek magasztalása, templomok, ikonok leírása. Ha a formát és a hangsúlyozottan egyszerű nyelvet nem néznénk, csak a tartalmat, az epigrammahagyományhoz való kapcsolódásról beszélhetnénk.

A himnuszköltőként már említett Kassia tömör szentenciái és epigrammái józan életbölcseiségről tanúskodnak; nem hiányzik nála a támadó hang sem: céltáblái a műveletlenek és – nem tudjuk, miért – az örmények.

A IX. század első felében élt Ignatios Diakonos (később nikaiai metropolita), hagiográfiai munkák szerzője, aki egy bűnbeesésről szóló versezetet is írt. A mű párbeszédes, Isten, Ádám, Éva és a kígyó a szereplők, minden megnyilatkozásuk három-három soros. A forma drámára emlékeztet – Bizáncban azonban nem volt drámai költészet. A tragédia és a komédia mint élő színpadi műfaj már az időszámításunk kezdete körüli időben eltűnt az irodalomból. Színház és színészek ugyan még voltak a VI. században is,

a műsor azonban bohóctréfákból, akrobatikus mutatványokból, „sanzonokból” és persze „sztriptízből” állott, vagyis egyfajta kabaré volt. A „sötét századokban” a színháznak ez a csökevényes formája is eltűnik a bizánci kultúrából. Ignatios verse nem élő drámai költészetről tanúskodik, hanem olvasmányélményről; klasszikus drámák szövegének az ismerete adhatta az ötletet a forma kipróbálására, műve olvasásra szánt könyvdráma.

A fénykor a Makedón-dinasztia alatt.
Bizánc újra nagyhatalom lesz

A IX. századtól kezdve a bagdadi kalifátus meggyöngyülése és az arab emirátusok (részfjedelemségek) egymás közötti harcai lehetővé tették, hogy a belsőleg átszervezett és újra megerősödött Bizánci Birodalom védekezésből támadásba menjen át. A bizánci seregek ismét elérték a Kaukázust, Mezopotámiában átkeltek az Euphratésen; 969-ben Antiochia már újra a birodalomhoz tartozott.

Befejeződött a Balkán déli területeinek újjászervezése is. Északon azonban az erős bolgár állam Simeon alatt a X. század elején az Al-Dunától az Adriáig uralta a Balkánt, seregeik ismételen Konstantinápoly falai alatt jártak. A 894-es bolgár támadás idején a császári kormányzat az Etelközben lakozó magyar törzsszövetséget vette rá a bolgárok hátbatámadására; a hadjárat idején érte a magyar szállásterületet a besenyő támadás. Ennek következménye lett a magyar honfoglalás a Kárpát-medencében. Csak a XI. század elején tudta II. Basileios császár (a „bolgárölő”) húszéves háborúskodással megtörni a bolgárok ellenállását. A birodalom északi határa a Duna-Száva vonala lett, északi szomszédja a Duna-medencében ebben az időben szerveződő magyar királyság.

A tengeren is sikerrel folyt a háború az arabok ellen. Nagyszerű diadal volt Kréta visszafoglalása 961-ben; néhány évre rá már Ciprus is bizánci kézre került.

A távoli, Konstantinápolyból nézve mellékhadszíntérnek tekintett Itáliában korántsem kísérte ilyen siker a bizánci fegyvereket. A IX. század harmincas éveiben észak-afrikai arabok vetették meg a lábukat Szicíliában, s a század végére kiszorították a szigetről a bizánciakat, sőt, átkelve a messinai szoroson, a még bizánci kézen lévő dél-itáliai tartományokat veszélyeztették.

Észak- és Közép-Itália már a VIII. században a frank királyság befolyása alá került; ennek köszönhető a pápai állam megalakulása 754-ben Pippin frank király kezdeményezésére. Pippin fia, Nagy Károly több hadjáratban szilárdította meg itáliai uralmát.

800 karácsonyán III. Leó pápa a lateráni bazilikában császárrá koronázta Nagy Károlyt. A pápa és a frank uralkodó törvénytelennek tekintette Eiréné császárnő uralmát. Károlyt nem a 476-ban megszűnt Nyugat-Római Birodalom utódának koronázták, nem is alapítottak egy új, „nyugati” császárságot a Bizánci Birodalom mellett, hanem a civilizált keresztény világ fölötti oszthatatlan legfőbb hatalmat ruházták rá. 962-ben I. Ottó német királyt koronázta a pápa császárrá, s ettől kezdve a német uralkodók kezében maradt a császárság. Bizáncban természetesen nem ismerték el törvényesnek III. Leó pápa lépését, és a frank, illetve később a német uralkodók univerzális jogigényét; saját uralkodóikat tekintették egyedül törvényes „római” császároknak.

A két császárság léte azonban inkább csak protokollprobléma volt, mivel központjaik távol estek egymástól, és területeik is alig érintkeztek. Az ezredfordulón a konstantinápolyi császár egy jól szervezett, hatalmas birodalom urának tekinthette magát. Állama kisebb volt ugyan, mint a kora bizánci császároké, de egységesebb: határai között nagyrészt befejeződött a lakosság elgörögösödése, s még ennél is fontosabb tényezője volt az egységnek

a vallás, az orthodox hit. A képromboló küzdelmeket lezáró 843-as zsinat után újabb, tömegeket is megmozgató vallási ellentét már nem alakult ki, s az orthodoxyával szemben álló területek, mint Szíria és Egyiptom, a határokon kívülre kerültek.

A középkori Bizánc gazdasága és társadalma természetesen erősen különbözik a kora bizánci kor még sok antik vonást őrző viszonyaitól. A városiasodás tekintetében élen járó tartományok elvesztek, de a megmaradt városok is elvesztették jelentőségüket, az egy Konstantinápoly kivételével. A gazdasági életet a mezőgazdaság uralja, mégpedig elsősorban a szabad paraszti gazdaság. A földműves lakosság lélekszáma a szláv jövevényekkel és a kormányzat által végrehajtott nagyszabású telepítésekkel jelentősen megnőtt. Terményfeleslegüket a városi piacokon értékesítik, ők tartják el adójukkal az államapparátust, és ők védik tartományi parasztkatonákként a határokat is.

Míg a kortárs nyugat-európai államokra – rövid periódusoktól eltekintve – a központi hatalom tehetetlensége jellemző, a társadalmat a nemesség családi és magánjogi kapcsolatai tartják össze, s az állami funkciók (közigazgatás, igazságszolgáltatás, adóztatás) is magánkézbe kerülnek, addig Bizáncban megmarad a központi kormányzatszervek szervező és irányító szerepe. Nincs származási nemesség, az alsóbb rétegek felemelkedését nem gátolják rendi korlátok, általában a társadalmi mobilitás nagyobb, mint Nyugaton.

A fejlődés azonban Bizáncban is a társadalmi tagolódás erősödéséhez vezetett. Mintegy a X. századtól kezdve új nagybirtokos családok emelkednek fel – ekkor találkozunk először családnemekkel is, éppen ebben a körben. Résztint császári adományként, résztint magánszemélyek hagyatékából jelentős földbirtokok kerülnek az egyház, főként a híres kolostorok kezére. A nagybirtoknak munkaerőre van szüksége; megkezdődik a szabad parasztok egy részének függővé tétele.

A makedón korszakban ez a folyamat éppen csak elkezdődött. Ismételt császári törvények tiltották a szabad paraszti birtokok bekebelezését és a parasztok függő helyzetbe süllyesztését. A feudalizálás tehát Bizáncban mintegy fél évezreddel később indult meg, mint Nyugat-Európában, s részint a társadalmi adottságok, részint a központi hatalom fejlettsége miatt vontatottabban is haladt.

A makedón reneszánsz

A válságkorszak után kezdődő kulturális föllendülést hagyományosan makedón reneszánszsnak szoktuk nevezni. A terminus többszörösen félrevezető lehet, ezért tisztáznunk kell a tartalmát.

A középkori kultúra történetében azokat az időszakokat, amikor megélnék az ókori irodalom vagy tudomány iránti érdeklődés, s ez a művelődés gazdagodásával, új gondolatok és kifejezőeszközök fölfedezésével jár, reneszánszoknak szokás nevezni; ebben az értelemben beszélünk például Bizáncban makedón reneszánszról vagy Nyugat-Európában Karoling-reneszánszról (a kettő egyébként időben közel esik egymáshoz, de egymástól függetlenül jött létre).

Történelmileg – és eszmetörténetileg – pontosan körülhatárolt értelemben azonban csak egy reneszánsz volt: ez Itáliában alakult ki a XIV. században, s innen sugárzott ki Európa többi területeire, gyökeresen átalakítva az egész szellemi életet, gondolkodást, művészetet, irodalmat. Amikor ennek a korszaknak a nevét átvitt értelemben a középkori „reneszánszokra” alkalmazzuk, nem szabad megfedkezünk arról, hogy közös vonás csupán az antikvitás iránti fokozott érdeklődés; lényeges eltérés viszont, hogy Itáliában a feltörekvő polgárság a hordozója ennek a mozgalomnak, s nem egy szűk udvari értelmiségi réteg; hogy Itáliában egy új világnézet bontakozik ki, míg a középkori

reneszánszok a hagyományos világnézet keretei között maradnak; s végül, hogy világtörténelmi jelentőség tekintetében nem vethetők össze.

Néhány szót kell szólni a „makedón” jelzőről is. Kronológiai tekintetben azért pontatlan, mert a föllendülés első jelei megelőzik a dinasztiaalapító I. Basileios trónra léptét (867), sőt a képromboló harcokat lezáró 843-as évet is, és a IX. század elejére nyúlnak vissza.

Akár makedón reneszánsznak nevezzük ezt a korszakot, akár – korábbi kezdetei miatt – ikonoklaszta reneszánsznak (mint néhányan teszik is), az a téves képzetünk támadhat, hogy az uralkodóknak vagy a dinasztíának fontos szerepe volt a kulturális élet felvirágzásában. Valójában éppen a IX. században nincs jele annak, hogy a császárok akár mint tudományszervezők, akár mint irodalmi mecénások kitűntek volna. A későbbi makedón uralkodók közül is csak kettőnek, VI. (Bölcs) Leónnak és VII. Bíborban született Kónstantinosnak voltak írói-tudósi ambíciói.

A Nagy Károly udvarában kibontakozó Karoling-reneszánsz mutat néhány hasonlóságot a bizánci fejlődéssel. Az is a hatalmi központból indul ki, s az antik kulturális örökség újrafelfedezése ott is megmarad az uralkodó keresztény világnézet keretei között. Ám a Karoling-reneszánsz szorosan kapcsolódik Nagy Károly személyéhez és udvarához, míg a bizánci megújulás szélesebb alapon nyugszik: a fővárosi egyházi és világi értelmiség áll mögötte, az uralkodók és az udvar szerepe a kezdeteknél elhanyagolható. A Karoling-reneszánsz a nyugat-európai kultúrtörténet fontos, de rövid szakasza, nem terjed túl a IX. századon, míg Bizáncban a IX. század csupán nyitánya egy a rákövetkező időkben szélesedő és kiteljesedő föllendülésnek, amely a makedón kor után nagyobb törés nélkül fejlődik majd át az úgynevezett Komnénos-korba.

A IX. században újra kezdődik Bizáncban az ókori művek másolása. E kor kézírataiban új írásforma jelenik meg, az úgynevezett

minuscula. Ennek betűi a ma is használatos görög írás kisbetűihez hasonlítanak, a korábbi úgynevezett unciális betűk viszont a mai nagybetűkre emlékeztetnek.

Az új írás betűi kisebbek voltak, így több szöveg fért el az íróanyagon, a drága pergamenen; a betűket kapcsolni is lehetett egymáshoz, ez meggyorsította az írást. A kisebb betűk és a kapcsolás ellenére sem volt nehezebb az ilyen szövegek olvasása, sőt még könnyebb is volt. Ez a mellékjelek következetes alkalmazásának köszönhető: hangsúlyjeleket használtak, s a szókezdő magánhangzók fölé kitett „hehezet” jel arra utalt, hogy az illető magánhangzó előtt ejtettek-e vagy sem egy „h” hangot – az ókorban (!) tudniillik ez a hang a görög nyelvből már több száz évvel korábban kiveszett.

Lényegében mindaz, amit az ókori görög irodalomból szöveg szerint ismerünk, *minuscula* másolatokban maradt ránk. Amit nem írtak át *minusculába*, az végleg el is vészett (néhány alkotás kivételével, amelyeknek papiruszra írt késő antik példányait a száraz egyiptomi homok rejtette és őrizte legújabb kori fölfedezésükig).

Az antik irodalmi örökség átmentését az új írásba helytelen lenne méreteiben ugyan lenyűgöző, lényegét tekintve azonban igénytelen szolgai másoló munkának fölfogni. Az unciális kéziratok írása szóközök nélküli betűsorokból állt; annak, aki ebből *minuscula* másolatot készített, először is minden részletében pontosan értelmeznie kellett a szöveget, ez pedig – éppen régi szövegek esetében – filológiai tevékenység a javából, filozófiai vagy tudományos iratok esetében pedig még megfelelő szakismeretekre is szüksége volt.

Ismereteink korlátait mutatja, hogy az írásreform kiindulási helyét nem sikerült megállapítani. Valószínű, hogy a fővárosban kell keresnünk; sokan a Studios-kolostorra gondolnak. Ha valóban a Studios *scriptoriuma* – íróműhelye – a *minuscula* szülőhelye,

akkor a profán irodalom és tudomány művelésének és terjesztésének eszközét egy szigorúan egyházas szellemű, a világi törekvésektől elzárkózó intézmény adta Bizáncnak.

A IX. századtól kezdve újra vannak adataink az oktatásról. A II. Theodosios által alapított „egyetem” a válságkorszakban – vagy talán már előbb – megszűnt. Valamikor a IX. század közepén III. Michaél császár nagybátyja és fő tanácsadója, Bardas négy tanárral iskolát alapít. Mivel a tanárok más-más tárgyat oktattak, bizonyos értelemben egyetemnek tekinthetjük ezt az intézményt. A filozófiát oktató León az ikonoklaszták alatt Thessaloniké metropolitája volt. A képtisztelők győzelme után elmozdították székéből, ezután lett Bardas iskolájában tanár, talán az iskola vezetője. Foglalkozott a Platón-szöveg javításával – s készített egy optikai távírórendszert! A másik három tanár grammatikát, geometriát és asztronómiát tanított.

Az iskolát az említett négy „tanszékkal” a X. században VII. Kónstantinos újjászervezte. Újabb átszervezésre (vagy újra-alapításra) 1045-ben került sor.

Az említett oktatási intézmények mellett olyan magániskolák is működtek, amelyek magasabb ismereteket oktattak. Alap- és középfokú iskolák a fővárosban és a vidéki városokban is voltak. Érdekes, hogy egyházi oktatási intézményekről csak az ezredforduló utáni időkből van tudomásunk.

Phótios és utódai

A IX. századi bizánci művelődés legnagyobb alakja, a „makedón reneszánsz” első jelentős személyisége Phótios volt. Írásai bámulatosan széles műveltségről tanúskodnak, amely alapos teológiai ismereteken túl kiterjedt a filozófiára, természettudományokra, retorikára, sőt a jogra is. Tanulóévei – 820 körül született –

a képrombolás utolsó évtizedeire esnek; ekkor már hozzáférhetők voltak megfelelő könyvek és akadt megfelelő tanítómester is. Hogy hol és kinél tanult, nem tudjuk; mindenesetre ifjúságának egy részét a fővárostól távol töltötte, képtisztelő szüleivel együtt száműzetésben, amelyből csak 842-ben tértek haza. Ellenfelei egyenesen az ördöggel való cimborálással magyarázták sokféle tudását.

Az előkelő származású ifjúra a fővárosban fényes karrier várt. Gyorsan emelkedett az udvari szolgálatban, s közben házában tanítványok seregét avatta be a legkülönbözőbb tudományágakba.

858-ban az elmozdított Ignatios *patriarcha* helyébe (a főpap nyilvánosan megvádolta III. Michaél nagybátyját és mindenható tanácsosát, Bardast, hogy viszonyt folytat özvegy menyével) Phótioszt ültették, miután egyetlen hét alatt valamennyi egyházi rendet fölvette. Magas rangját különös körülményeknek köszönhetette, de nem méltatlant ért a kinevezés. Kormányzása idején (858–867, majd 877–886) a konstantinápolyi *patriarchatus* a keleti kereszténység vezetője lett. Ekkor indult meg a szláv népek térítése. 862-ben Phótios küldte a thessalonikéi szerzetes testvérpárt, Kónstantinos-Kyрилlost és Methodiost (ismertebb nevükön Cirillt és Metódót) Raszisztiszláv fejedelem kérésére a morvákhhoz. Nemcsak a keresztény tanítást vitték magukkal, hanem az általuk kidolgozott szláv írásrendszert is, és szlávra lefordított egyházi könyveket: így születik meg a szláv írásbeliség és irodalmi műveltség. A 860-as években vette fel népével együtt a keresztséget Borisz bolgár fejedelem, s ekkor indul meg az oroszok térítése is.

Bardasnak, majd magának III. Michaélnek a meggyilkolása után 867-ben Konstantinápolyban a makedón dinasztia megalapítója, I. Basileios lépett trónra. Hogy támogatókat szerezzen – az elűzött Ignatiosnak sok híve volt az egyházban – visszaültette Ignatioszt a trónjára, s most Phótiosnak kellett száműzetésbe vonulnia. Nem sokáig volt azonban távol; a császár visszahívta s meg-

bízta a trónörökös nevelésével, majd Ignatios halála után újra az egyház élére állhatott. I. Basileios halála után az uralomra lépő trónörökös tanítvány fosztja meg újra – most már végleg – méltóságától. Néhány év múlva egy kolostorban hal meg; a X. század óta az orthodox egyház szentjei közé tartozik.

Phótios első *patriarchatus*ának idejére esik konfliktusa a római pápasággal. A közvetlen ok személyes jellegű volt: I. Miklós pápa érvénytelennek nyilvánította Ignatios elmozdítását és Phótios kinevezését, s erre válaszul egy konstantinápolyi zsinat kiközösítette a pápát. Az ellentét mélyebb oka a két egyházi szék hatalmi versengése volt, s mindezek mögött a fokozódó elidegenedés a külön utakon járó nyugati latin világ és a bizánci görögség között. Az egyházszakadás ugyan Phótios első bukásával véget ért, és a második *patriarchatus*a idején nem újultak ki az ellentétek, ám a rejtett feszültség később sem csökkent, s végül az 1054-es egyházszakadáshoz vezetett.

Phótios nagyszámú vitairatot készített a „latinok”, vagyis a római egyház helytelen szokásai és tantételei ellen. A későbbi időkben egészen Bizánc bukásáig számtalan mű készült hasonló céllal, Phótios érveinek a felhasználásával – persze hasonló számban írtak a nyugatiak is vitairatokat a görögök tévedései ellen.

Phótios irodalmi műveltségéről elsősorban *Könyvtár* (Βιβλιοθήκη) című munkája ad képet. E fiataalkori művét öccsének, Tarasiosnak ajánlotta, s beszámol benne azokról az irodalmi alkotásokról, amelyeket Phótios körében együtt olvastak. A megbeszélésre kerülő közel háromszáz munka nagyjából fele-fele arányban világi, illetve egyházi jellegű. Az egyháziak között külön figyelmet érdemelnek az eretnek munkák; szerzőik helytelen álláspontját Phótios szigorúan elítéli, de ez nem tartja vissza őt a munka olykor beható és részletes ismertetésétől. A világiak között sok a történelmi munka, képviselve van a rétorika, a földrajz, néprajz, de helyet kapnak a természettudományok, sőt

még az antik szerelmi regények is. A Βιβλιοθήκη-ben ismertetett olvasmányanyag a Kr. e. V. századtól a szerző koráig eltelt mintegy 1200 év görög irodalmából válogat. Feltűnő hiánya, hogy verses alkotásokkal (eposz, líra, tanköltemény, tragédia, komédia) nem foglalkozik. Erre az egyoldalúságra nincs magyarázatunk.

Az ismertetések kiterjednek a megbeszélt munka szerzőjének a személyére, tájékoztatnak az írásmű tartalmáról – olykor részletes tartalmi kivonat formájában –, s értékeli a stílusát is. Az erre vonatkozó megállapításokat a műből vett rövid szemelvények illusztrálják. A Βιβλιοθήκη-t tekinthetjük az első bizánci görög irodalomtörténetnek. Maga Phótios azonban aligha akart irodalomtörténetet írni; művének felépítése inkább olvasónaplóra emlékeztet, az ismertetések sorrendjében nem figyelhető meg semmiféle rendszer. Phótiosnak ezt a munkáját különösen becssé teszi az a tény, hogy számos antik és kora bizánci szerzőtől, illetve írásműből, melyek azóta elvesztek vagy hiányosan hagyományozódtak, értékes információkat, tartalmi összefoglalásokat, részleteket tartalmaz.

Antik szerzők olvasásának a megkönnyítésére készítette – korábbi hasonló művek fölhasználásával – Phótios *Lexikonját*. Váratlan tudományos szenzáció volt 1959-ben a teljes szöveg előkerülése az észak-görögországi Zavorda-kolostor egyik kéziratában (korábban csak két, erősen hiányos kézírata volt ismert).

Phótios tudományos-filológiai munkásságának legjelentősebb folytatója, Arethas, a kappadókiai Kaisareia metropolitája volt. Gazdag könyvtárának nem egy kódexe ránk maradt. Ezeket saját költségén másoltatta, s szövegüket ő maga javította, olykor glosszázta. Megvoltak neki Platón összes művei, a platónista kommentárok, Aristotelés néhány írása, Lukianos, a szónokok közül Ailios Aristeidés és Dión Chrysostomos. Lemásoltatta magának Eukleidés matematikai-geometriai alpművét, s valószínűleg Pausanias földrajzi munkáját is. Az egyházi művek száma lényegesen kisebb, de ezek között olyan értékes kódexeket találhatunk,

mint a korai görög apologéták gyűjteménye. A kódexek tanulmányozásának alapján összeállított lista bizonyára csak kis része a tudós főpap gyűjteményének, mégis érdekes megfigyelés, hogy verses alkotások hiányoznak közülük, éppúgy, ahogyan Phótios sem foglalkozott ilyenekkel Βιβλιοθήκη-jában.

A makedón dinasztia alapítója, I. Basileios írástudatlan parasztlegényként került a fővárosba. Fia, VI. Bölcs León – Phótios hátlátlan tanítványa – már maga is író volt. Az utókor persze nem iskolázottságáért vagy irodalmi alkotásaiért nevezte bölcsnek, még csak nem is azért, mert bölcsen kormányozta birodalmát, hanem állítólagos jövőmondó képességéért: halála után valamikor a neve alatt egy jóslatgyűjtemény kezdett terjedni a jövőendő császárokról és a birodalom sorsáról.

León hiteles művei – beszédek, teológiai munkák, liturgikus versek – között van egy hadtudományi munka is, a *Taktika*. Ebben a művében a császár többek között részletes leírást ad azoknak a népeknek a harci szokásairól, amelyekkel a bizánci sereg szembekeverülhet – többek között a magyarokról is, akiket következetesen türköknek nevez. León maga nem volt hadvezér, katonai tapasztalatai sem voltak, a *Taktika* megírásakor korábbi hadtudományi munkákra támaszkodott. Fő forrása egy VI. századi haditaktika volt, ebből merítette a türkökre vonatkozó leírást is, noha ott bizonyosan nem magyarokról volt szó. León azonban nem változtatlanul vette át a korábbi szöveget, hanem helyenként változtatott rajta, s kiegészítette történelmi utalásokkal. Ez azt bizonyítja, hogy a magyarokra vonatkozó értesüléseit hasznosította, s hogy az a leírás, amit forrásában talált, fő vonásaiban bizonyosan találó volt a magyarokra. Ezért leírása hitelesnek tekinthető, még ha alapvetően tévedett is, amikor a VI. századi iratban említett türköket azonos népnek vélte a magyarokkal. A *Taktika* az első olyan írásmű, amely a magyarokkal – bár csak katonai szempontból – részletesen foglalkozik.

Az enciklopédiák

A X. század szellemi életének központjában a gyűjtő és kivonatoló munka állt: igyekeztek összefoglalni és könnyen kezelhető formában hozzáférhetővé tenni a múlt örökségét, elsősorban a prózai tudományos-technikai irodalmat.

Ennek a tevékenységnek az értékelése vitatott. Mondhatjuk, hogy a kivonatolás következtében az eredeti művek elvesztették jelentőségüket, s így a késői feldolgozók – bár akaratlanul – maguknak a műveknek elvesztét okozták. Másfelől persze korántsem lehetünk biztosak abban, hogy a művek fennmaradtak volna, ha elkerülik a kivonatolók figyelmét, és ez esetben még annyit sem ismernénk belőlük, mint amennyit e gyűjtemények megőriztek.

Az enciklopédiák sorát a *Basilika* nyitja, az első görög nyelvű, a jog egész területét átfogó törvénygyűjtemény, a még nagyrészt latin nyelvű iustinianosi kodifikáció átdolgozása. A mű VI. León alatt készült el.

A legtöbb enciklopédikus munka León fia, VII. Bíborbanszületett Kónstantinos (Kónstantinos Porphyrogennétos) uralkodása alatt született, a császár biztatására vagy kezdeményezésére. Személyes irányítása alatt állították össze azt a nagyszabású gyűjteményt, amely a görög történetírás óriási hagyatékát dolgozta fel a Kr. e. V. századi Hérodotos művétől a IX. századi Geórgios Monachosig. A hozzáférhető történeti iratokat a császár munkatársai előre megadott szempontok szerint átvizsgálták, az adott szempontoknak megfelelő részeket kiírták, majd ezekből tematikus gyűjteményeket állítottak össze, szám szerint ötvenháromat. A nagy műből csupán a követségekkel foglalkozó rész maradt ránk egészében, az erényekről és hibákról szóló szekciónak a fele, továbbá rövidebb részletek még két szekcióból. Ez az eredeti terjedelemnek mintegy harmincad része. A munka méreteiről fogal-

mat alkothatunk, ha arra gondolunk, hogy a megmaradt szöveg modern kiadása hat kötetből áll!

Az ötvenháromból huszonhat szekciónak a címét ismerjük; ezek vizsgálata arra mutat, hogy a földolgozás alapgondolata nem történelmi vagy politikai jellegű volt, hanem mintegy az emberi viselkedés enciklopédiájának a megteremtése volt a szándék. A gyűjtemény fennmaradt része őrizte meg számunkra Priskos munkájából az Attilánál járt bizánci követség élményeinek leírását.

Készült összefoglalás a földművelésre vonatkozó ismeretekből *Geóponika* címen; maradt ránk állatorvosi enciklopédia, s ide sorolhatjuk Theophanés Nonnos *Kivonatos áttekintés az orvosi mesterségről* (Σύνοψις ἐν ἐπιτομῇ τῆς ἱατρικῆς ἀπάσης τέχνης) című, a tudós császárnak ajánlott munkáját is.

Hat évszázad gazdag és sokszínű hagiográfiai irodalmának összefoglalása Symeón Metaphrastés (a „Fordító”) *Ménologion*ja, vagyis hónapokra tagolt hagiográfiai gyűjteménye. A régi mártíriumokat és szent-életrajzokat Symeón „lefordította”, értsd: átdolgozta kora klasszicista ízlésének megfelelően, s ezzel megfosztotta őket naiv-népies vonásaiktól. A *Ménologion* óriási elterjedtsége – közel 700 kézirata ismert! – bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a korai hagiográfiai irodalom sok alkotása elveszett. Symeón működését emiatt végzetes kártevésnek minősítik a bizánci hagiográfia modern kutatói; kortársainak és bizánci utókorának azonban más volt a véleménye: versekben és prózai művekben magasztalták teljesítményét, s már a XI. században szentként tisztelték.

Ugyancsak a X. században készült a legnagyobb bizánci betűrendes lexikon, az úgynevezett *Suda*-szótár is. Részben általános lexikonra emlékeztet, részben inkább egynyelvű értelmező-stilisztikai szótárra. A kivonatok kivonatának nevezték – jogosan –, de monumentális terjedelme (mintegy harmincezer címszó) és a benne felhalmozott ismeretanyag (többek között antik és bizánci írókra vonatkozó értékes adatok) kivívja bámulatunkat.

A VII. Bíborbanszületett Kónstantinos császár környezetében, az ő biztatására vagy irányításával készült munkák mellett maradtak ránk olyan művek is, melyeknek szerzőjeként szerepel a császár. Volt ideje tudományos kedvtelésekre. Apja, VI. León halálakor hétévesen lépett trónra, de a hatalmat helyette mások gyakorolták, nagybátyja, majd egy régenstanács, 920-tól kezdve pedig huszonöt éven át az államcsínnyel uralomra került I. Rhómanos Lakapénos császár. Csak Rhómanos bukása után, 945-től 959-ig irányította Kónstantinos maga az államügyeket.

A császár saját neve alatt hagyományozott munkák között van a bizánci udvar szertartásrendjével foglalkozó, latin címen ismert *De ceremoniis*, amelynek anyagát Kónstantinos a császári levéltárban őrzött hivatalos feljegyzésekkel, szabályzatokkal is kiegészítette. Hasonlóképpen keletkezett a birodalom tartományait (a *themákat*) és azok kormányzását tárgyaló munka, valamint a fiának ajánlott mű, amelyben a birodalommal kapcsolatban álló népeket ismerteti, belső viszonyaikat és a velük szemben követendő politikát. Ez utóbbinak eredeti címét nem ismerjük, az utókor *A birodalom kormányzása* (latinul: *De administrando imperio*) címet adta neki, ami kevésbé fejezi ki tartalmát. A három írás együtt akár egy államigazgatási kézikönyvnek is tekinthető: az első kettő a belpolitikát tárgyalja, a központ és a helyi közigazgatás szempontjából, a harmadik pedig a külpolitikát. A *birodalom kormányzása* egyébként a korai magyar történet legbecsesebb forrása. Leírja a magyar törzsek szállásterületeit: Levédiát, Etelközt, majd a mai hazát, beszámol a törzsszövetség létrejöttéről és szervezetről (a honfoglaló törzsek nevét is csak ez az irat őrizte meg), részletesen ír Árpád leszármazottairól.

Kónstantinos megírta nagyapjának, a dinasztialapító I. Basileiosnak életrajzát és uralkodásának történetét is. E munkájával részletesebben a történetírást tárgyaló fejezetben foglalkozunk.

A himnuszköltészet utolsó korszaka

Mint láttuk, a „sötét századok” nem jelentettek szakadást a liturgikus költészetben; ennek élő hagyományát folytatják a makedón korszak himnuszköltői. A képrombolást követő mintegy másfél évszázad hagyatéka rendkívül gazdag, *kánonok* és *kontakionok* tömege maradt ránk ebből az időből. E termékenységet magyarázta, hogy ekkor alakul ki az egész évre szóló istentiszteleti rend: minden naphoz egy vagy több szent tisztelete kapcsolódik. Az új liturgikus rendnek megfelelően összeállítják az állandó és a változó ünnepek imaszövegeit, olvasmányait és himnuszait tartalmazó liturgikus könyveket. Különösen nagy számban készülnek új himnuszok a szentek tiszteletére, mivel a liturgikus könyvek szerkesztői ehhez korábbi anyagot csak keveset találhattak.

Az egyik legtermékenyebb szerző a 886-ban meghalt Ióséphos, akit a bizánci hagyomány egyszerűen „a” himnuszköltőnek (ὁ ὑμνογράφος) nevez. Szicíliából, az arabok elől menekülő szüleiével együtt került még gyermekkorában a Peloponnészosra, majd később a fővárosba, ahol a Hagia Sophia papságához tartozott. A neve alatt ránk maradt *kánonok* és *kontakionok* száma oly nagy, hogy arra gondoltak, talán egy másik Józsefnek, Theodóros Studitész testvérének a versei is közéjük keveredtek. Egyébként a költők között igen sok volt a Studios-kolostor szerzetese; ez könnyen érthető, mert az új liturgikus rend kidolgozásában a Studiosnak nagy szerepe volt.

A makedón korszak himnuszai között sok a sablonos, rutinmunka; önállóság és költői tehetség tekintetében ezek a szerzők nem vehették fel a versenyt elődeikkel.

A X–XI. század fordulója táján véget is ér a bizánci liturgikus himnuszköltészet alkotó időszaka (ami persze nem jelenti, hogy későbbi költők alkalomadtán ne nyúltak volna ehhez a formához). Csupán Itáliában, helyi szerzetes költők körében láthatjuk

a görög egyházi költészet provinciális utóvirágzását a XI. és még a XII. században is. Az itáliai központ a görög szerzeteseknek Róma közelében épült grottaferratai kolostora volt; ennek alapítója Szent Neilos, maga is írt néhány himnuszt.

A világi költészet

Az egyházi költészet és a világi költészet megkülönböztetéséből helytelen lenne arra következtetni, hogy az utóbbiban a vallással vagy az egyházzal szemben ellenséges vagy legalábbis tartózkodó álláspont jutott kifejezésre. A világi költészet művelői ugyanúgy a bizánci keresztény világnézetben éltek és alkottak, mint a himnuszköltők. Nincs köze a „világi” jelzőnek a szerző foglalkozásához sem: a világi költészet művelői között éppúgy találkoznak egyházi személyekkel, mint a himnuszköltők között világiakkal. A különbség az, hogy a világi költészet nem liturgikus célra készül, valamint – és ez a fontosabb – antik mintaképeket követ. Műfajai az antik (elsősorban késő antik) költészetéi: epigramma, leíró vers (*ekphrasis*), magasztaló költemény, alkalmi vers. Mindez persze sokkal szélesebb költői mondanivaló kifejezését tette lehetővé, mint a liturgikus himnusz, de – sok egyéb téma mellett – belefért a vallásos tematika is.

Verselésben is az antik példaképek az irányadók. A helyzetet itt bonyolította, hogy a nyelvi fejlődés következtében az antik időmértékes verselés fonetikai alapja (a hosszú és rövid magánhangzók, illetve szótagok megkülönböztetése) megszűnt. Ennek ellenére a X–XI. században, sőt még később is, születtek tisztán időmértékes, például hexameteres vagy disztichonos versek. Ezeknek a szövegeknek a ritmusát természetesen sem a költő, sem a közönsége nem érzékelhette (mert az a számukra ismeret-

len ógörög kiejtésen alapult), a költő antik előírások nyomán alkotta meg a szövegét.

Egy másik lehetőség volt néhány antik sor átértelmezése hangsúlyos verssé. Így lett a jambikus trimeterből tizenkét szótagos sor, az anakreóni versből pedig nyolc szótagos. A műveltebb költők azon igyekeztek, hogy ezek a versek kielégítsék az időmértékes verselés (számukra nem hallható, de könyvekből megismert) követelményeit is.

Nincs biztos magyarázat a tizenöt szótagos verssor, az úgynevezett *versus politicus* keletkezésére. Legkorábbi emlékei a X. században bukkannak fel, először énekelt versekben, de a század végére már nem énekelt költemények elterjedt sorfajtajá. A tizenöt szótagos sor lesz majd a XII. századtól kialakuló népies nyelvű költészet uralkodó versformája, amely az újgörög költészetben is folytatódik később; így különösen fájdalmas, hogy eredetéről oly keveset tudunk.

A „sötét századokban” a világi költészet folyamatossága megszakadt. Az utolsó képromboló császárok idejéből azonban már ismerünk néhány költőt, akik vallásos tartalommal ugyan, de nem himnuszformában, bizonyos értelemben epigrammának nevezhető verseket írtak. A makedón reneszánsz első képviselői sem érdeklődtek különösebben az antik vagy antikizáló költészet iránt.

900 táján viszont már a fővárosi papság egy magas rangú tagja, Kónstantinos Kephalas hatalmas gyűjteményt készített a görög epigrammakincsből. Fölhasznált korábbi antológiákat (köztük Agathiasét, akitől a tematikus beosztást is átvette), önálló epigrammaköteteket, sőt feliratról gyűjtött verseket is. Kephalas gyűjteménye eredeti formájában nem maradt ránk, hanem csak egy 980 körül készült bővített kiadásban: ez a híres *Anthologia Palatina*. Kephalasnak és névtelen utódának munkálkodása egyébként jól beleillik a X. század enciklopédikus törekvései közé.

Itt kell röviden megemlékeznünk a közép bizánci kor legnagyobb misztikusáról, a teológus ifjabb Symeónról, ahogyan a bizánci utókor nevezte. Teológiája istenlátomás, amelyet fizikailag is megtapasztalható fényélménynek ír le. Főként szerzetesekhez forduló oktatóbeszédein és más prózai munkáin kívül maradt ránk egy verses és prózai darabokból álló gyűjteménye, *Az isteni szerelem himnuszai* (Θείων ὕμνων οἱ ἔρωτες). Misztikus élményt szavakba foglaló eksztatikus vallomások – őszinteségük, közvetlenségük, mindenfajta irodalmi sablontól való mentességük egyedülálló a kor irodalmában. Symeón használja először terjedelmesebb atticizáló nyelvű költemények versformájaként a tizenöt szótagos sort.

A makedón korszak utolsó száz évéből három olyan írói életművet is ismerünk, amely ugyan nem kizárólag verses alkotásokból áll, de amelyben a költemények alkotják a legfontosabb részt. Jele ez annak, hogy ekkorra már a bizánci értelemben vett világi költészet kivívta a maga helyét az irodalomban.

Hármuk között a legkorábbi és alighanem tehetség tekintetében is a legelső a 990 körül meghalt Ióannés Geómetrés Kyriotés. Életéről nem sokat tudunk, Geómetrés mellékneve talán foglalkozására utal (földmérő?, geometriatanár?), másik melléknevét pedig onnan kapta, hogy állami szolgálatból való elbocsájtása után a fővárosi Kyru-kolostor lakója volt. Valószínűleg a világi értelmiség alsó rétegéhez tartozott.

Elsősorban a rövid formákat kedvelte; az epigrammahagyományhoz kapcsolódik, de legjobb darabjaiban túllép a műfaji sémákon. Feltűnően sok versben foglalkozik önmagával, a belsejében, a test és lélek között dúló harccal. Változatos témájú verseiben megjelennek a kor nagyjai és eseményei. Nem idegen tőle a moralizálás, de ez nála őszinte meggyőződésből fakad. Az antik filozófia és irodalom nagyjai iránti lelkesedés szól irodalmi epigrammáiból – és ugyanígy ünnepli a keresztény szentatyákat is.

A XI. század első felében élt Christophoros Mytilénaios (meléknevét szülőhelyéről, a Lesbos szigeti Mytilénéről kapta) verseiben is az epigrammaköltészet sokszínű tematikája jelenik meg. A leíró epigramma nála olykor száz sort is meghaladó életképpé tágul, amelyben a főváros mozgalmas életének egy-egy eseményét, például a kocsiversenyt vagy a jogáshallgatók ballagását örökíti meg. Több versében megmutatkozik érzéke a humorhoz és a gúnyolódáshoz. Egyik, méltán híres költeményében egy szerzetes ereklyegyűjtő szenvedélyét pellengérezi ki:

*... már számtalan ereklyetartód tömve van,
s barátaidnak, hadd imádják, megnyitod:
ott látható Prokopiosnak tíz keze,
Szent Tódor állkapcája, több mint egy tucát,
Nestór nyolc lába és Gergelynek hét feje,
s az üdvösséget elnyert Barbara
öt csecsbimbója nálad megtalálható ...*

(Weöres Sándor fordítása)

A versben később Jézus evangéliumi mondását idézi a hegyeket mozgató hitről – az ereklyegyűjtőről szólva. Kissé frivol módja ez a vakbuzgó tévhit leleplezésének. Ugyancsak szó szerinti értelemben vett szentírási idézetten alapul egy másik versének csattanója: Krisztus azt mondta, ha nem lesztek olyanok, mint a gyermekek, nem juttok be a mennyeknek országába; ezután a vers címzettjét azzal biztatja, hogy számára biztos az örök üdvösség, hiszen együgyűbb, mint a ma született csecsemő, bármilyen büszke is bölcs hírére. Komolykodó hangjával kedves tréfálgatás panaszverse a házát ellepő egerekről, amelyek még a könyveit is megrágják.

Más egyéniség a XI. század első felének másik neves költője, Ióánnés Mauropus. Korának ismert tudósa és tanára, aki részt vett a konstantinápolyi felsőoktatás újjászervezésében IX. Kónstan-

tinos Monomachos császár (1042–1055) alatt, majd a kis-ázsiai Euchaita város metropolitája lett. Liturgikus himnuszokon kívül költői hagyatékában nagyszámú epigramma és alkalmi költemény maradt ránk. Legszebb versei, köztük a reményről szóló epigrammája, híven tükrözik töprengő, pesszimizmusra hajló természetét.

*Ó élet illó fényei, ti tegnapok,
hazudva rontó álmok, elkerüljetek!
Játszik velünk a ködben röpke lényetek,
majd ellibegtek tőlünk, csalfa árulók.
Nem is vagytok ti mások: álomvillanás,
mely lépre csalja, bűvöli vak híveit.*

(Karsay Orsolya fordítása)

Az antik szerzők rajongója; Krisztushoz fohászkodik Platón és Plutarchos üdvözléséért,

*... hiszen tanú reá szavuk s az életük,
hogy szent parancsaihoz tartották maguk ...*

(Moravcsik Gyula fordítása)

Ióannés Geómetrés és Ióannés Mauropus, de bizonyos mértékig még Christophoros Mytilénaios költészetének is legfőbb bája, hogy legjobb verseikbe bele tudják lopni egyéniségüket – a későbbi századok klasszicista költőinél, bár sokkal nagyobb a rutinjuk, s gazdagabbak az eszközeik, ezt hiába keressük.

A történetírás

A kora bizánci történetírás műfajai közül a „sötét századok” szünete után elsőként, már a IX. század elején, a világkrónika támad

fel. A Ióánnés Malalas által megteremtett minta jól megfelelt a bizánci világ- és történetsszemléletnek, s nyelv és stílus tekintetében sem állította magas követelmények elé az író.

Hitvalló Theophanés 814 körül fejezte be világkrónikáját. Munkája csak Diocletianus császár uralkodásával kezdődik, mert addig terjed barátjának, Geórgios Synkellosnak krónikája. Annak halála után, mintegy folytatásként írta meg művét.

Theophanés előkelő világfi volt, a császári udvarban szolgált, s férfikorában lett szerzetes, egy kis-ázsiai kolostor apátja. Erre az időre esik a krónika megírása. A képrombolás kiújulása idején száműzték, ezért nevezi az utókor hitvallónak, és tiszteli szentként.

Természetesen ez a krónika is kompiláció, a szerző történetírói teljesítménye a fölhasznált munkák színvonalától függ. Theophanés szemlélete szigorúan orthodox; éles szavakkal bélyegzi meg a képromboló császárokat, de elfogulatlanul beszámol katonai sikereikről is. Történelmi okok feltárását, fontos események és lényegtelen epizódok szétválasztását ne várjuk tőle; egy területen azonban igazi tudományos törekvés nyilvánul meg munkájában, ez pedig a kronológia. Az egyes éveket kilenc adattal határozza meg: közli az évszámot a világ teremtésétől, továbbá Krisztus születésétől számítva, megadja a császár, valamint a perzsa nagykirály (később a bagdadi kalifa) uralkodási évét és az öt fő egyházi szék birtokosának hivatali évét.

A IX. század második felében írta Geórgios Monachos („Szerzetes”, „György barát”) Ádámtól 842-ig terjedő világkrónikáját, alighanem szerzeteseknek; nagy teret kapnak ugyanis benne a vallási-egyházi vonatkozások, s ezekhez szívesen fűz az olvasók lelki épülésére szolgáló reflexiókat. Fanatikus elfogultsággal szidalmazza a képromboló uralkodókat.

Mind a két krónika nagy hatást gyakorolt a középkori történetírára, de más-más területen. Theophanést már a IX. szá-

zadban latinra fordította a pápai udvar könyvtárosa, Anastasius Bibliothecarius, és ez a fordítás lett a latin Nyugat számára a Bizáncra vonatkozó ismeretek egyik fő forrása. Geórgios viszont a szláv népek körében volt a legnépszerűbb bizánci történetíró; mintegy 40 kézirat maradt ránk a munka fordításával.

Geórgios munkáját egy ismeretlen szerző a X. században egyszerű krónikás stílusban folytatta 948-ig. Ebben a részben, az I. Basileios ifjúkoráról szóló kitérőben Moravcsik Gyula érdekes adatot talált a honfoglalás előtti magyarokról; e szerint 832 táján magyar lovasok portyáztak az Al-Dunánál. Geórgios nem csökkenő népszerűségéről tanúskodik, hogy van 1143-ig terjedő folytatása is.

A történetírás fejlődése szempontjából tanulságosabb a Theophanés világkrónikájához készült folytatás, latin címén a *Theophanes Continuatus*. Az első öt könyv VII. Kónstantinos idején készült, a császár irányítása alatt, sőt az ötödiket ő maga írta. Az utolsó könyv ismét más szerzőtől származik s a feldolgozása is eltérő.

Az első öt könyv mindegyike egy-egy császár uralkodását tárgyalja; a makedón dinasztia előtt uralkodó négy császárt, s ötödikként a dinasztiaalapító I. Basileiosét: ezt a könyvet írta maga VII. Kónstantinos, a dinasztiaalapító unokája. A szerkezet is mutatja, hogy a *Theophanes Continuatus* már meghaladja az egyszerű krónikát: nem elégszik meg az események időrendbe szedésével, egy-egy könyv középpontjába egy császárt állít, az események az ő sikerei vagy kudarcai, végül is az ő jellemrajza kerekedik ki az olvasó előtt. Ezzel a történeti feldolgozás az életrajzhoz közelít; irodalmi mintául Plutarchos biográfiái szolgáltak. A hatodik könyv I. Basileios halálától négy császár uralkodását veszi sorra 961-ig, visszatérve az egyszerűbb krónikás stílushoz. Ismeretlen szerzője nagy figyelmet fordít a kiemelkedő arisztokrata családokra.

A *Theophanes Continuatus*ban a történetírás egy új, e korra jellemző vonását figyelhetjük meg: az események ábrázolását alap-

vetően meghatározza a dinasztikus szempont, a makedón uralkodóház hatalomra kerülésének igazolása. Ezzel magyarázható, hogy az első makedón uralkodót megelőző négy császár kormányzásáról meglehetősen negatív képet rajzol. Az első háromnál – képromboló álláspontjuk miatt – ez nem is okozott nehézséget. A legsötétebb színeket mégis a negyediknél, a képtisztelő III. Michaélnál használta, hogy majd annál fényesebb dicsőségben tündökölhessen az utána következő I. Basileios, a makedón dinasztia megalapítója. Az írás nem kis bravúrral kendőzi el Basileios fölemelkedésének nem is kétes mozzanatait: részvételét a császár nagybátyjának, Bardasnak meggyilkolásában, majd – már III. Michaél társuralkodójaként, amikor egy másik kegyenc veszélyeztette befolyását – a császár megöletését. A *Theophanes Continuatus*ban III. Michaél részeses szörnyeteg, aki mindenféle alja néppel veszi körül magát, elhanyagolja uralkodói kötelességeit, csak a lovak érdeklik, és szinte ő maga a hibás haláláért – gyilkosa viszont a gondviselés védence, a keresztény uralkodó erényeinek megtestesülése.

A makedón dinasztia előtt uralkodó négy császár történetét Ióséphos Genesios is feldolgozta. Ő is VII. Kónstantinos környezetében, a császár felkérésére írta művét, ugyancsak a dinasztikus propaganda szolgálatában.

Egészen más szemlélet mutatkozik meg Symeón Logothetés („Főtisztviselő”) világkrónikájának utolsó, önálló részében (az eleje ugyanis korábbi krónikákból készült kompiláció). Symeón a legtöbb rokonszenvet I. Rhómanos Lakapénos császár iránt tanúsítja. Ez az uralkodó nem a makedón uralkodóházból származott. VII. Kónstantinos kiskorúságának idején ragadta magához a hatalmat, és huszonöt éven át kormányozta az államot. Symeón nem hallgatja el III. Michaél hibáit, de nem hamisítja meg I. Basileios uralomra jutásának körülményeit sem. Basileios és utóda, VI. León uralkodásának leírásánál olykor inkább elhallgatja a kedvező mozzanatokat.

Symeón neve alatt két, szövegében kisebb-nagyobb eltéréseket mutató krónika maradt ránk; az egyik 948-ig, a másik 963-ig terjed. Bonyolítja a kérdést, hogy a fenti szövegekkel rokon (de nem teljesen egyező) krónikák más szerzők munkájaként is ismeretesek, s mindezek valamiképp összefüggének Geórgios Monachos folytatásával, továbbá a *Theophanes Continuatus* utolsó, hatodik könyvének anyagával. A bonyolult összefüggések minden részletét még nem sikerült tisztázni, de annyiban már egyetértés alakult ki a szakemberek között, hogy a 948-ig terjedő krónika tekintendő Symeón eredeti művének; a szerző I. Niképhoros Phókas császár (963–969) alatt írta munkáját, és talán azonos személy Symeón Metaphrastésszal. A 963-ig terjedő szöveg ismeretlen szerzőjét Pseudo-Symeónnak nevezzük. Egyébként két ebbe a „családba” tartozó krónikaszöveg szerzőjéről nemrég derült ki, hogy koholt nevek, humanizmus kori másolók találták ki őket, nyilván azért, hogy jobb árat kapjanak a munkáért.

A VII. Kónstantinos után uralkodó császárok történetét León Diakonos művéből ismerjük. A szerzőről csak annyi biztosat tudunk, hogy az udvari papsághoz tartozott, elkísérte II. Basileioszt az egyik bolgárok elleni hadjáratba, s ekkor kis híján az ellenség kezére került. Műve 959-től 975-ig terjed, és tíz könyvből áll. Ismét van tehát olyan történetíró, aki egy rövid időszaknak, amelyet maga is megélt, részletes leírására vállalkozik: kortörténeti monográfiát akar írni. Tudatosan kapcsolódik a kora bizánci kor monográfiáihoz, beszédek és levelek illeszt beszámolójába, állhatatosan törekszik az objektivitásra. Dinasztikus szempontok sem befolyásolják: nyíltan bírálja II. Rhómanost (aki császáranak, II. Basileiosnak az apja!), és elismerően ír az utána uralkodó Niképhoros Phókasról és Ióánnész Tzimiskésről, holott mindkettő „betolakodó” volt, nem tartoztak a dinasztiahoz, hanem II. Basileios kiskorúsága idején erőszakkal jutottak hatalomra. A kora bizánci történeti monográfia nyelvéleg is példaképe volt Leónnak.

Agathias és Theophylaktos Simokattés túldíszített, költői szavakkal ékeskedő stílusát igyekezett utánozni, nem sok sikerrel; valószínűleg otthonosabb a Szentírás nyelvi világában, mint a rétorikus prózában. Mindamellett művének egy-egy csúcspontján, amilyen például Niképhoros császár meggyilkolása, képes drámai feszültség teremtésére, s leírása megrendítő hatású.

Leónnál még meglehetősen elmarad az írói szándék a megvalósulástól. Előadása félúton van a krónika és az igazi történeti monográfia között.

Michaél Psellos

Psellos (1018–1079) életműve mintegy összefoglalása és csúcsa annak a folyamatnak, amelynek során Bizánc szellemi élete és irodalma a IX. századtól kezdve újjáéled és egyre újabb területekkel gazdagodik.

Szerény körülmények között született, családját valahol a középrétegek alsó szintjén képzelhetjük el. Fiatalon állami szolgálatba lépett. Pályája gyorsan ívelt fölfelé; ezt elsősorban tehetségének, kivételes műveltségének köszönhetette, szerepe lehetett azonban benne szerencséjének, sőt alkalmazkodóképességének is.

Hivatali szolgálata mellett tanít is; magániskolájában tanítványok sokasága veszi körül, s olyan híre van, hogy még a birodalom határain túlról is érkeznek hozzá hallgatók. A már említett Ióánnész Mauropuszal és másokkal együtt ő is részt vesz a konstantinápolyi felsőoktatás újjászervezésében; ezzel függ össze, hogy 1045-ben a császártól a filozófusok *consula* megtisztelő és hangzatos címet kapja.

Tudományos tekintélye nem üres szóbeszéd volt. Ránk maradt munkái tanúsítják kivételes sokoldalúságát. Műveltségének alapja antik szerzőkön iskolázott rétorikus képzettség. A magasabb

tudományokba tanítványait a fizika és a matematika tanulmányozásával vezette be, s erre épült a filozófia, metafizika, teológia oktatása. Igazi polihisztorként még az okkult tudományokkal is foglalkozott: tanulmányozta a káldeus jóslatokat, otthon volt az asztrológiában, az alkímiában és a démonológiában is.

Mint filozófusnak fő érdeme a platóni hagyomány elfogadása és ápolása, természetesen a késő antik újplatónikus értelmezés szellemében. Bizáncban ugyanis az aristotelési filozófiát – elsősorban a logikát – ellenkezés nélkül elfogadták, Platón azonban mindvégig kissé gyanús maradt a konzervatív orthodoxia szemében. Már Phótios érdeklődött a platóni iratok iránt a kilencedik században, de az ókori filozófus megítélésében a *patriarcha* igazságszót ingadozott. Psellos, aki egyébként jól ismerte s kommentálta is Aristotelést, határozottan kiállt a platóni filozófia mellett, s tüntetően és rendszeresen „az én Platónom” fordulattal hivatkozott az antik bölcsre.

Psellos szépen emelkedő udvari pályafutása 1055-ben egy időre félbeszakadt, mert a nagy hatalmú udvaronc valamilyen okból elhagyta a fővárost, és egy kis-ázsiai kolostor szerzetese lett. A végül is rövid közjátéknak bizonyuló szerzetesség nem hagyott mélyebb nyomokat benne, csupán a Michaél nevet köszönheti neki eredeti keresztnéve, a Kónstantinos helyett. Ebből az időből származik támadó verse egy szerzetes ellen, amelyben meglepő találékonysággal több mint száz soron keresztül szórja szitkait áldozatára.

Egy év sem telik el, és Psellost újra a fővárosban találjuk, befolysa még nagyobb, mint távozása előtt. Ettől kezdve több mint két évtizeden át a politika irányítóinak legszűkebb köréhez tartozik. A gyakori uralkodóváltozásokat mind sikerrel vészeli át – nyilván inkább udvaronc, mint államférfi. Végül az a VII. Dukas Michaél távolítja el az udvarból, aki korábban tanítványa volt, s akit – cserbenhagyva IV. Rhómanos Diogenést – éppen Psellos segített a trónra.

Psellos hagyatékában a bizánci irodalom szinte minden ága képviselve van. Különböző tudományok ismeretanyagát összefoglaló traktátusok, köztük teológiai munkák, liturgikus költemények, számos beszéd, alkalmi versek és epigrammák, továbbá kiterjedt, közel félezer darabból álló levelezése tanúskodik sokoldalú tudásáról.

Psellos joggal legismertebb írása a *Chronographia* (Χρονογραφία) című történelmi munka. Időben León Diakonos történetének befejezéséhez (976) csatlakozik, és saját öregkoráig kíséri végig az eseményeket, mintegy évszázadnyi időt fogva át. A belső tagolás az egyes császárok uralkodásához kapcsolódik. Azt az időszakot, amelyről személyes emléke nem volt, viszonylag röviden átfutja, később leírása egyre részletesebbé válik.

A tárgyalás részletességének változása összefügg a Χρονογραφία egy sajátos vonásával. Míg az antik és kora bizánci kortörténeti monográfiákban a szerző eltűnt a mű mögött – ezt kívánta a történetírói objektivitás –, addig Psellos személye mindvégig jelen van írásában, olykor egyenesen főszereplővé lép elő. Nemcsak a szerző hiúságát kell okolnunk ezért; Psellos a maga politikai szerepének az igazolására is törekszik. A munka második, fontosabb fele így akár emlékiratként is olvasható.

Egy másik jellemző vonása Psellos történeti munkájának, hogy a külpolitika, a hadiesemények háttérbe szorulnak, az író érdeklődésének középpontjában az udvar, a belpolitika, az uralkodó és a politikát irányító személyek köre áll. Ez a szemlélet, amely az eseményeket a főszereplők jelleméből és pszichológiai reakcióiból értelmezi, történelmi elemzésnek bizonyára egyoldalú, Psellos írói képessége azonban épp itt mutatkozik meg. Szereplőit életük fordulataiban mesterien jellemzi, idegen tőle mindenféle sablon, fekete-fehér ábrázolás; élő, hús-vér embereket mutat be, erényeikkel és hibáikkal, tévedéseikkel és következetlenségeikkel együtt.

A Komnénos-kor irodalma. A birodalom utóvirágzása

A makedón dinasztia utolsó leszármazottjának, az agg Theodóra császárnőnek a halála után (1056) a meg-megújuló trónviszályok, katonai felkelések és puccsok a központi hatalom végzetes meggyengülésének a jelei. Ugyanakkor három irányból is új, veszélyes ellenség fenyegeti a birodalom határait: nyugatról a dél-itáliai normannok, északról az Al-Dunához érkező besenyők, majd úzok és kunok, keletről pedig a szeldzsuk-törökök, akik 1071-ben Manzikertnél (a Van-tó mellett) súlyos vereséget mérnek IV. Rhómanos Diogenés seregére, majd szinte egész Kis-Ázsiát a hatalmukba kerítik.

Az 1081-ben katonai puccsal trónra került I. Alexios Komnénosnak nehéz harcokban kell kivernie a Balkánról a normannokat, akik Dél-Itáliából érkezve partra szállnak a mai Albánia területén, nem kisebb céllal, mint hogy Konstantinápolyig törnek majd előre. A normann veszély elhárítása csak Velence hathatós – de drágán megvásárolt – segítségével sikerült. Alexios nehéz harcokban megállította az északi nomád szomszédok rabló portyáit is, Kis-Ázsia nyugati felének visszaszerzésére pedig az első keresztes hadjárat adott alkalmat.

I. Alexios utódai – a Komnénos-dinasztia – 1185-ig álltak Bizánc élén. Bizonyos mértékig helyreállt az állam belső szilárdsága, anélkül azonban, hogy a központi hatalom visszanyerte volna korábbi súlyát. A Komnénosok idején a császári hatalom kompromisszumot köt a nagybirtokos-feudális erőkkel. Nem korlátozzák a nagybirtok megerősödését a paraszti gazdaságok rovására, sőt birtokadományozással még gyorsítják is ezt a folyamatot. A nagybirtokosok messzemenő kiváltságokat szereznek, mentesülnek az állami terhek viselése alól.

Belső gyengesége ellenére Bizánc ekkor még jelentős hatalom. I. Alexios unokája, I. Manuél császár (1143–1180) szerteágazó dip-

lomáciájának és katonai erőfeszítéseinek célja, hogy a császárság újra Európa vezető állama legyen; ennek érdekében igyekszik a Magyar Királyságot is valamilyen formában bizánci befolyás alá vonni. Eközben elhanyagolja a keleti frontot; ez 1176-ban a myriokephaloni súlyos vereségben bosszulja meg magát.

Hogy a Komnénos-kori stabilizáció és kiváltképp Manuél nagyra törő tervei milyen gyenge alapokon nyugodtak, azt jól mutatja a császár halála után drámai gyorsasággal kibontakozó zűrzavar, majd az 1204-es katasztrófa. Ebben az évben a negyedik keresztes hadjárat vitézei egy bizánci trónkövetelő ígéreteitől csábítva és velencei befolyás alatt Konstantinápoly alá hajóztak, 1204. április 13-án elfoglalták és kifosztották a várost, s megosztottak a birodalmon.

Kelet és Nyugat a XII. században

Európa keleti és nyugati fele a VII. századtól kezdve meglehetősen elszigetelődött egymástól, mindegyik terület a maga sajátos körülményei között fejlődött, s egyre inkább idegenként tekintett a másik világra. Ennek kifejeződései voltak az egyházpolitikai konfliktusok a pápaság és a konstantinápolyi *patriarchatus* között, a Phótios-féle *schisma*, majd az 1054-es egyházszakadás.

A XI. század végétől kezdve, a keresztes háborúk megindulásával, az elszigetelődés egy csapásra véget ér. Tízezres tömegekben vonulnak át a keresztesek a birodalom területén, hogy a Közel-Keleten fölvegyék a harcot a „hitetlenek” ellen. Az itáliai kereskedővárosok hajói megjelennek a bizánci kikötőkben, gazdasági és politikai érdekek és ellentétek szövevénye kapcsolja újra egybe Európa két felét.

Az első keresztes hadjárat közvetlen előzménye I. Alexios Nyugatra küldött, segítséget sürgető kérése volt. A bizánci császár-

nak nagy szüksége volt a szeldzsuk-törökök elleni küzdelmeiben katonákra, zsoldosokra, akik az ő szolgálatában, bizánci vezetés alatt harcolnak. II. Orbán pápa felszólítására azután óriási tömegek keltek útra Kelet felé – olyan alig szervezett, de mégis hatalmas önálló erő, amelynek irányítására a császárnak nem volt lehetősége.

A keresztes háborúk – a közös ellenség elleni együttes küzdelem – csak elmélyítette a gyanakvást és az ellenszenvet a nyugatiak és a bizánciak között. Nem értettek egyet a harc módszereiben: a bizánciaknak régóta kialakult diplomáciai kapcsolataik voltak a közel-keleti mohamedán fejedelemségekkel, s ezt fölhasználták az ellenség megosztására és a megmentett vagy visszaszerzett területek biztosítására; a keresztesek viszont ebben az ellenséggel való cimborálást, nyilvánvaló árulást láttak. Még kevésbé tudtak megegyezni a visszahódított területek fölötti uralom kérdésében. A keresztes vezérek a hadjárat előtt megígérték, hogy a korábbi birodalmi területeket visszaszolgáltatják; ehelyett azonban Szíriában és Palesztínában önálló fejedelemségeket alapítottak. A kisemberek szintjén az átvonuló hadak és a helyi lakosság között kirobbanó mindennapos összeütközések táplálták az ellenérzéseket.

Bizánc meggyöngyülése a XI. században egybeesik az itáliai kereskedővárosok föllendülésével. Velence, Amalfi, Pisa, Genova hajói egyre nagyobb mértékben vesznek részt a keleti Mediterráneum kereskedelmében. 1082-ben I. Alexiosnak a normann veszélyelhárításához égető szüksége volt a velencei hajóhad támogatására; ennek fejében Velence olyan messzemenő kereskedelmi kiváltságokat csikart ki a szorult helyzetben lévő császártól, amelyek a velencei kereskedőknek sokkal kedvezőbb lehetőségeket biztosítottak, mint a birodalom saját alattvalóinak. Magában a fővárosban a velencei kereskedők lakónegyede szinte területen kívüli jogokat élvezett. Így a birodalom jelentős jövedelmektől

esett el, kereskedelme visszaszorult, miközben az itáliai kereskedők hatalmas haszonra tettek szert. A gazdasági, politikai és vallási ellentétektől szított gyűlölet félelmetes vérfürdőkben robbant ki: 1182-ben a konstantinápolyi csőcselék megrohanta a nyugati kereskedők negyedeit, ölt, fosztogatott, gyújtogatott. 1204-ben azután, amikor a keresztések elfoglalták Bizáncot, a főváros népe kamatostul visszakapta mindezt.

A két kultúra találkozása azonban érdekes kölcsönhatásokat is eredményezett. A bizánci udvarban – különösen I. Manuél uralkodása alatt – a nyugati lovagi életforma számos külsősége honosodott meg; maga a császár is részt vett lovagi tornákon. Átvették a nyugati feudalizmus néhány intézményét; egyáltalán, a nyugati példa bizonyára elősegítette az egyébként belső, társadalmi okokból bekövetkező feudális fejlődést Bizáncban. A bizánci előkelők kifinomult fényűzése viszont elkápráztatta az ideérkező harcosokat, új igényeket ébresztett bennük az anyagi civilizáció terén éppúgy, mint a kultúrában. A francia lovagregény kibontakozása a XII. században fontos indíttatásokat kapott a keresztések keleti élményeitől. Talán bizánci hatásnak lehetne tulajdonítani az antik témák – mint a trójai vagy a thébai monda – feldolgozását; de ezek mellett több regény éppen bizánci hősökről szól. Még a kelta mondák regényes feldolgozásainak néhány motívumában is a bizánci udvar vagy az orthodox liturgia mesébe hajló leírását ismerik fel egyes kutatók. Vitatottabb, vajon számolnunk kell-e a bizánci szerelmi regény hatásával is.

Klasszicizáló irodalom és népies nyelvű irodalom

Az antik irodalom újrafelfedezése és művészi mintaként való szereplése a makedón reneszánsz legfontosabb jellegzetessége. A klasszikus példaképek nyelvi utánzása korántsem volt könnyű

feladat: hosszas tanulással kellett elsajátítani az előbeszédtől már igen távol eső nyelvezetet. A IX–X. századi művek e tekintetben vegyes képet mutatnak; az antikizáló szavak és nyelvtani formák használatára irányuló iskolás törekvések keverednek későbbi nyelvi sajátságokkal. Csupán a korszak vége felé, Psellos írásaiban jut el a klasszicizmus igazi nyelvi virtuóztatásig.

A Komnénos-kor a tartalmi és nyelvi klasszicizmus kiteljesedésének az ideje a bizánci irodalomban. Az írók magabiztosan használják az antik formákat, új műfajként jelenik meg – ismét csak antik minták nyomán – a szerelmi regény.

A bizánci irodalom újkori kutatói a klasszicizáló irodalmi műveket általában negatívan ítélik meg. Ezek az alkotások művirágokra emlékeztetik a modern kritikust, nyelvük mesterkéltségre, az élettől elszakadt holt idióma, amely csak a műveltek szűk köréhez szól, s a mondanivalónak sincs semmi köze az eleven valósághoz.

Általánosságban nehéz vitába szállni ezekkel a megállapításokkal. Hiba volna azonban azt gondolni, hogy a klasszicizálás minden esetben a kor kérdéseitől való teljes elszakadáshoz vezetett, s emiatt pusztán *l'art pour l'art* játszadozásban merült ki. A legjava alkotásokban megjelennek a valóság elemei, megfogalmazódnak a vallási, társadalmi, politikai problémák – persze nem közvetlen ábrázolásban, hanem áttételesen. A késői olvasó természetesen nem mindig képes betekinteni az antik drapéria mögé.

A kor irodalmának azonban csak az egyik vonulatát jellemeztük, amikor a klasszicista hagyomány uralmáról beszéltünk. Bizonyára nem véletlen, hogy éppen a klasszicizmus kiteljesedése egybeesik a középkori görög irodalom fejlődésének egy rendkívül fontos új mozzanatával: a XII. századból maradtak ránk az első olyan alkotások, amelyek – többé-kevésbé – függetlenek az antik hagyományoktól, és nyelvük is közel áll a beszélt nyelvhez, vagyis megszületik a népies nyelvű irodalom.

Az újjörög irodalom több kutatója, különösen a görög nemzetiségűek azon a véleményen vannak, hogy a népies nyelvű alkotások valójában nem is tartoznak a bizánci irodalom történetébe, hanem a bizánci irodalom mellett megszülető, lényegében attól függetlenül kialakuló újjörög irodalom alkotásai. E szemlélet azon a meggyőződésen alapszik, hogy Bizánc kultúrája és irodalma és az újjörög nemzeti irodalom között alapvető különbség és ellentmondás van, az újjörög irodalom a bizánci tagadásaként születik meg. Meggyőzőbb azonban az az álláspont, amely szerint a klasszicista művek és népnyelvű alkotások ugyanannak a társadalmi és történelmi valóságnak a talaján jöttek létre. A különbség nem nemzeti jellegű – eszerint a bizánci irodalom egy nemzetek fölötti birodalom uralkodóosztályáé lenne, a népies nyelvű viszont az újjörög nemzeté –, s nem is ideológiai, hogy az egyik az uralkodóosztályt, a másik pedig az elnyomott alsóbb rétegeket szolgálná. A klasszicizmus megmerevedése szinte szükségszerűen előidézte az irodalomban új utak keresését, új lehetőségek és hatások kipróbálását; az új azonban irodalmi-esztétikai síkon jelentkezett, nem valamiféle nemzeti vagy társadalmi program szolgálatában.

Az vitathatatlan, hogy a népies nyelvű alkotások szélesebb közönséghez szóltak, mint a klasszicista művek, de ez a szélesebb közönség magába foglalta a jómódú, művelt rétegeket is. A bizánci népies nyelvű irodalom még nem újjörög nemzeti irodalom, csak előfutára annak. Bizánc bukása után, az idegen uralom alatt élő görög népesség körében ebből az előzményből születik majd meg az újjörög irodalom, míg a klasszicista irodalom nem éli túl az állam megszűntét.

A klasszicizáló költészet – Theodóros Prodromos

A Komnénos-kor irodalmában a vers sokkal nagyobb területet foglal el, mint korábban. Az első Komnénos-császár egyetlen irodalmi műve verses intő-buzdító irat, amelyben fiához és utódához szól (némi modernizálással politikai végrendeletnek nevezhetnénk). Kónstantinosz Manassész krónikát írt versben, verses formában írták a regényeket, sőt Ióánnész Tzetzész filológiai kommentárjai is versesek.

A klasszicizáló költészetben uralkodó helyet foglal el Theodóros Prodromos. Jelentőségét nemcsak az adja, hogy terjedelmes költői hagyaték maradt fenn tőle, hanem az is, hogy kortársai és későbbi írók buzgón utánózták. Így nem csoda, hogy más költőktől származó versek is bekerültek a művei közé; ezek különválasztása nem egyszerű feladat. Abban mindenesetre már egyetértés alakult ki, hogy az az egyetlen kéziratban fennmaradt versgyűjtemény, amelynek élén szintén Prodromos neve áll, nem származhat költőnktől. E versek szerzőjét manganaí Prodromos névvel különböztetjük meg, mivel több költeménye a főváros Mangana-negyedében működő vallásos egylet életéhez kapcsolódik.

Sajnos épp a legizgalmasabb kérdésben nem sikerült még meggyőző megoldást találni, nevezetesen abban, hogy a népies nyelvű költészet négy legkorábbi alkotásának szerzője, akit a kéziratok Ptóchoprodromosként („Szegény Prodromos”) neveznek meg, azonos-e a kor neves klasszicizáló költőjével, akit egyébként egyes források szintén Ptóchoprodromos néven említene.

Theodóros Prodromos a XII. század első felében, valószínűleg 1100-tól 1158-ig élt. Szülei aligha lehettek előkelők, bár annyira mindenesetre telt nekik, hogy gyermeküket alapos iskolázásban részesítsék. Később aztán ő maga is tanított; bizonyára ezzel a tevékenységével vannak összefüggésben prózában írt gramma-

tikai, filozófiai és teológiai traktátusai. Verseinek tanúsága szerint kapcsolatban állt az udvarral és a vezető körökkel, nem volt azonban semmiféle méltósága vagy javadalma, verseit egy-egy udvari ünnepség alkalmával, megrendelésre írta, s honoráriumot kapott értük – ha meg nem feledkeztek róla, amint célzásaiból nemegyszer kiderül. Támogatói közé tartozott egy Komnénos-hercegnő, Eiréné *sebastokratorissa*, aki irodalmi kört gyűjtött maga köré. Prodromos, már idősebb korában, himlőbe esett; túlélte a veszedelmes betegséget, ezzel foglalkozó versei és levele a kór első leírásai az európai irodalomban. Életének utolsó szakaszát aggodalmak menhelyén töltötte.

Prodromos sorsa azt példázza, hogy a feudalizálódó Bizáncban a világi értelmiség előtt bezárul, vagy legalábbis nehezebbé válik a társadalmi felemelkedés útja. Megélhetésüket csak valamilyen előkelő mecénás jóindulata biztosíthatja. Innen érthető a különböző adományokért esengő „kolduló versek” divatja; ezeknek sok variánsát találjuk többek között a manganoi Prodromos verseiben.

Prodromos versei között sok az alkalmi költemény. A császári család életének eseményeire írt lakodalmi költemények, gyászversek, visszatérő egyházi vagy udvari ünnepekhez kapcsolódó alkotások, győztes hadjáratok diadalait magasztaló költemények találhatók közöttük. Formájukat és tartalmukat az alkalom és a hagyomány szabta meg, a költő személyes megnyilatkozására nem adtak lehetőséget. Az ő dolga a hagyományos motívumok kiválogatása, elrendezése és egybekapcsolása volt. E protokoll-költészet terjedelmes kompozíciói mégsem egyhangúak; erről a megszólítások, megszemélyesítések, hasonlatok és metaforák valóságos tűzijátéka gondoskodik.

Terjedelmes Prodromos didaktikus költészete is. Idetartozik egy asztrológiai költemény, a hónapok allegorikus ábrázolásához készített négysorosok, az év szentjeire, a tizenkét fő ünnepre és más egyházi témákra írott versek. Egészen a múlt század elejéig

iskolai tananyag volt az Ó- és Újszövetséget feldolgozó epigrammasorozata, amelyben mindegyik szentírásbeli eseményt egy-egy jambikus és „héroikus” (vagyis hexameteres) négysoros méltat.

Szellemes részletek és keresett rétorika jellemzi szatirikus támadó verseit. A szatíra összetettebb formában van jelen a *Macskaegérharcban* (Κατομυομαχία). Ennek mintája a Homérosnak tulajdonított *Békaegérharc*, de témáját attól eltérően nem epikus formában dolgozza fel, hanem az attikai tragédiák modorában. A cselekményben rejlő humort hatásosan fokozzák az antik tragédia külsőségei: itt is fellép egy kórus, az események fordulatairól hírnök számol be, a szereplők a tragédia ünnepélyes-patetikus nyelvén szólalnak meg.

Prodromos szépprózai műveinek java Lukianos-imitáció; témáit és a dialógus, illetve *diatribé* formát példaképétől veszi, s írásai nem is méltatlanok a nagy elődhöz. Voltaképpen rétorikai gyakorlat a jól sikerült *Egérhumoreszk* (Τὰ σχέδη τοῦ μυός), amelyben az egér és a macska szentírási idézetekkel vitatkoznak, míg végül a macska bekapja a magát szerzetesnek, sőt apátnak nevező egeret.

Prodromossal a regények szerzői között is találkozunk majd. Kortársai közül sok rokonságot mutat Prodromos témáival Nikolaos Kalliklésnek, a Komnénosok udvari orvosának a költésze. Talán még a XII. században írta az egyébként ismeretlen Michaél Haplucheir verses jelenetét, melynek szereplői egy paraszt, egy tudós, a Szerencse istennője és a Múzsák, tárgya pedig a tudós keserves sorsa. Mi haszna van a tudásából, ha műveletlen kézművesek is jobban élnek nála? Végül a Múzsák jólétet ígérnek neki; a tudósnak erre az ígéretre adott szkeptikus válaszával zárul a jelenet.

Bizánc nem ismerte a színpadi művészetet. Haplucheir munkájának formája az antik drámának mint olvasmányoknak a hatását mutatja, éppúgy, mint Prodromos *Macskaegérharca*. E művek sorá-

ba tartozik egy ismeretlen szerző keresztény tartalmú tragédia-utánzata, *A szenvedő Krisztus* (Χριστὸς πάσχων). A szenvedéstörténet szövegének egyharmada klasszikus szerzők, túlnyomóan Euripidész-tragédiák soraiból összeállított *cento*. Az antik tragédiák szereplőinek egészen más szituációban elhangzott szavai különösen hatnak az üdvtörténet hőseinek szájában; Mária például a gyermekgyilkos Médeia szavaival beszél. A szenvedő Krisztus szerzőjeként néhány kéziratban Nazianzi Szent Gergely szerepel, s vannak kutatók, akik hitelesnek tekintik ezt az adatot. A datálás ilyen ingadozása – mintegy nyolcszáz évről van szó! – a klasszicizáló tendenciák azonosságával magyarázható, mégis ritkaság.

A verses regény

Az ókori görög irodalom későn született műfaja, a szerelmi regény a hellénisztikus korban és a korai császárkorban virágzott. Héliodóros és Achilleus Tatios regénye azonban kedvelt olvasmány volt a bizánci korban is. Népszerűségüket mutatja, hogy a bizánci hagyomány mindkét szerzőről tudni vélte: idős korukra keresztények lettek, sőt püspökök, s az egyházi naptárban november 5-én ünnepelt két szent szülei Kleitophón és Leukippé, Achilleus Tatios regényének címadó szerelmespárja!

Ha olvastak is antik regényeket a bizánciak, nyolcszáz éven át senkinek sem jutott eszébe ilyet írni. Annál érdekesebb, hogy a XII. századból négy regény is maradt ránk: Theodóros Prodromostól a *Rhodanthé és Dosiklés*, Nikétas Eugenianostól a *Drosilla és Chariklés*, Eustathios Makrembolitész *Hysminé és Hysminiasa*, és végül Kónstantinos Manassész töredékesen fennmaradt regénye, az *Aristandros és Kallithea*. A regénnyel olyan műfaj jelenik meg a bizánci irodalomban, amelynek elsődleges célja nem a tanítás, az erkölcsi nevelés, hanem a szórakoztatás. Az elmesélt történet

nyilvánvalóan fiktív, a cselekmény középpontjában a szerelem, illetve egy szerelmespár sorsa áll. Mindebben híven követik az antik példaképeket – ez bizonyos mértékig alkotásaik legalizálását is szolgálhatta.

Prodromos regényének címadó szerelmespárja Rhodos szigetén rablók fogságába kerül. Velük együtt esik rabságba az ifjú Kratandros is. Az előzményeket a fiú, Dosiklés elbeszéléséből tudjuk meg: Abydosban ismerte meg Rhodanthét, s mivel a lányt szülei már másnak ígérték, megszöktette; s így jutottak együtt a rablók kezére. A gyönyörű lányt, persze eredménytelenül, megkörnyékezi az egyik rabló. Rabtartóik azután harcba keverednek egy másik bandával, s vereséget szenvednek. A győztesek hajóra rakják zsákmányukat; Rhodanthé hajója elsüllyed, de őt felveszi bárkájába egy kereskedő, s Cipruson eladja rabszolgának. A lányt történetesen éppen Kratandros apja veszi meg, aki így értesül fia sorsáról, és keresésére indul. A két fiút a rablók Pissába szállítják. Ide érkezik Kratandros atyja is, éppen akkor, amikor a rablóvezér máglyán készül fölálldozni Dosiklést és Kratandrost az isteneknek. Hiába könyörög az apa, a máglyát meggyújtják – ám egy hirtelen támadt zápor eloltja, s a rablóvezér ebben isteni jelet lát, és szabadon ereszti a két ifjút. Ciprusra utaznak, s itt végre újra találkozik Dosiklés és Rhodanthé. Csakhogy Kratandros húga közben beleszeret a gyönyörű Dosiklésba, s megmérgezi az útjában lévő Rhodanthét. Szerencsére az ifjak vadászat közben megfigyelik, hogyan gyógyítja meg magát egy anyamedve valamilyen gyógyfűvel, s így megmentik a lány életét. Közben a delphoi jósda utasítására a szerelmespár szülei koldusnak álcázva Ciprusra érkeznek. Itt szerencsésen föllelik gyermekeiket, megbocsájtanak nekik, együtt hazamennek Abydosba, s végre-valahára sor kerül a menyegzőre.

Hasonló a többi regény cselekménye is. Mindegyiknek a főhőse egy szerelmespár, akik elszakadnak egymástól, veszélyes kalandokon esnek át, hűségük, sőt életük is veszélyben forog.

Sorsuk bonyolításában nagy szerepe van a véletlennek, gyakran a csodának. A történet mindig *happy end*-del végződik.

Az írók szemmel láthatólag nem érdekli a cselekmény valószínűsége, annál inkább az, hogy fordulatos és érdekes legyen. Nem fontos számára a szereplők jellege vagy jellemének fejlődése sem; a főhősök erősen idealizáltak, a mellékalakok általában sokkal életszerűbbek náluk. A cselekményt a szerzők valamiféle időtlen antik mesevilágba helyezik, s ebben természetesen nincs helye a kereszténységnek. Ám ez semmiképp sem jelenti a kereszténységgel való szembefordulást. A regényekben ábrázolt szerelem a keresztény erkölcs tekintetében is kifogástalan, mondhatnánk mintaszerű. Az a tény azonban, hogy – antik előzményekkel törvényesítve – egy olyan világot idéznek fel és ábrázolnak, amelyben nincs szükség a kereszténységre, kétségtelenül a világias szemlélet terjedésének jele.

A regények antikizáló álmovilágába helyel-közzel belevegyülnek a XII. századi valóság színei. Tengeri rablók fogságába esni a mindennapok veszélyéhez tartozott e korban. Prodomos regényében Pissa neve az itáliai Pisa nevére emlékeztet – ez a város jelentős szerepet játszott ebben az időben a tengeri kereskedelemben. A két szembenálló rablóbanda a csata előtt tárgyal egymással, méghozzá a korabeli bizánci diplomácia formaságai szerint! Ez a mai olvasóra óhatatlanul komikusan hat – de korántsem bizonyos, hogy a szerző szándékai szerint.

Az eddigiek alapján arra gondolhatnánk, hogy a korai bizánci regények az igénytelen szórakoztató írásművek közé tartoznak. Ennek azonban ellentmond a verses forma (csupán Makrembolitis műve íródott prózában), a bonyolult szerkezet, s legfőképp az a pazar rétorikai dísz, amelybe a szerző művét öltözteti. Ez a szüntelen csillogás számunkra már keresettnek tűnik, s meglehetősen fárasztó – ízlésünk ebben a vonatkozásban messze távolodott a bizánciakétól.

A történetírás

A korból nagy számban maradtak ránk történeti munkák. Egy részük a hagyományos krónikaíráshoz tartozik, de készülnek korabeli eseményeket feldolgozó történeti monográfiák is.

Ióannés Skylitzés krónikáját, amely időben 811-től 1057-ig terjed, Theophanés folytatásának szánta. Ezt az időt – írja bevezetésében – sokan feldolgozták, de ezek a munkák részben hiányosak, részben részrehajlók. Ő elhagyja a terhes magyarázkodásokat, ígéri, kiküszöböli az ellentmondásokat és a források szubjektivitását, s elhagy minden mesés elemet. Ha igényes programját a szerző nem tudta is maradéktalanul megvalósítani, a bevezetőjében fejtegetett gondolatok érzékeltetik, milyen irányba fejlődik ez a kezdeteiben igénytelen, népies műfaj.

Hogy e törekvések korántsem általánosak, azt Geórgios Kedrenos nem sokkal később készült krónikája mutatja. Az egész mű pusztán kompiláció: az első részt korábbi krónikákból szedegette össze, 811-től pedig Skylitzést másolja szó szerint.

Tudományos tekintetben messze a legigényesebb a bizánci krónikák között Ióannés Zónaras munkája. A hagyományoknak megfelelően ő is a világteremtéssel kezdi művét és saját koráig, pontosabban II. Ióannés Komnénos trónra léptéig (1118) halad előre. Munkáját a Márvány-tenger egyik szigetén lévő kolostor szerzeteseként írta, talán a negyvenes években.

Zónaras abban különbözik a többi krónikástól, hogy szövegét nem korábbi hasonló munkákból kompilálja, hanem eredeti forrásokból dolgozik. Művének első részében az Ószövetség, Iosephus Flavius és az egyháztörténet-írók mellett klasszikus történetírókat dolgoz fel: Xenophónt, Plutarchost, Hérodotost és Arrhianost. A római császárkor feldolgozásában is teljesen önálló. Vezérfonala itt a III. századi Dio Cassius nagyszabású történeti munkája, melynek elveszett részei éppen Zónarasból rekonstru-

álhatók. A hozzá közelebb eső időszakokról szóló beszámolójában is igyekszik megőrizni józan tartózkodását és objektivitását. A képrombolást természetesen elítéli, de tartózkodik a képromboló császárok egyoldalú befektetésétől. Nem befolyásolja a makedón kor történetíróinak dinasztikus propagandája sem. A XI. századi események leírásában Psellost követi, de fontos kiegészítésekkel; beszámol például Psellos dicstelen szerepéről IV. Rhómanos császár megbuktatásánál, amelyről az természetesen mélyen hallgat. Zónaras krónikája I. Alexios halálával és II. Ióánnés trónra lépésével zárul, éppúgy, mint Anna Komnéné történeti munkája, amelyről később lesz szó; a császár haláláról szóló két leírás eltérései rendkívül tanulságosak, s itt is Zónaras mutatkozik objektívebbnek.

Az előszóban Zónaras elnézést kér az olvasótól, hogy művének stílusában esetleg nem sikerült megvalósítania az egységességet. E szempont hangsúlyozása olyan magasabb irodalmi igényeket jelez, amelyek a korábbi krónikaíróknál föl sem merültek.

Zónaras szerzetesként írta munkáját, életpaszatlatát és műveltségét azonban nem a kolostorban szerezte. Mielőtt visszavonult a világtól, fontos állami tisztségeket töltött be, többek között az udvari kancellária vezetője volt, s emellett a legnagyobb bizánci egyházjogászok egyike, amint azt kánonjogi kommentárjai bizonyítják.

Kónstantinos Manassés művével a verses forma is megjelenik a krónikairódalomban. A szerző a XII. század közepén élt, ránk maradt néhány beszéde és rövid költeménye, továbbá töredékek egy verses regényből. Eiréné *sebastokratorissa* irodalmi köréhez tartozott, az ő felkérésére írta krónikáját, amely közel hétezer sor tizenöt szótagos versben a világ teremtésétől a Komnénos-dinasztia uralomra léptéig (1081) terjed. Manassés természetesen nem történetíró, hanem népszerűsítő. Verselése és a regényekre emlékeztető rétorikus stílusa figyelemre méltó rutinról tanúskodik.

Egyfajta történelmi összefoglalás az ifjúság számára az a krónika, amelyet Michaél Glykas a fiának ajánlott. Történelmi anyagát korábbi munkákból kompilálta, és sok természetrajzi és teológiai fejtegetéssel gazdagította. Ennek következtében a teremtetéstörténet több mint negyedrészt foglalja el a teljes terjedelemnek. Oktató hangvétel, erkölcsi tanulságok kiemelése és (a *Physiologus*-ból [Φυσιολόγος], egy antik allegorikus természetrajzi munkából merített) természeti kuriózumok elmesélése jellemző Glykas munkájára.

A Komnénos-korból történeti monográfiák egész sorozata maradt ránk. Időben az első Niképhoros Bryenniosnak, I. Alexios vejének a munkája, melyet anyósa kérésére kezdett el írni. Az elkészült négy könyvben 1070-től 1079-ig jut el, a folytatást halála megakadályozta. A középpontban a Komnénosok fölemelkedése áll, de nem mulasztja el kiemelni a többi nagy arisztokrata család – köztük a Bryenniosok – szerepét sem. Munkájának mintegy folytatását képezi felesége, Anna Komnéné történelmi monográfiája apja uralkodásáról.

Annát nő léteire előkelő hely illeti meg a bizánci történetírók sorában. Nemcsak azért, mert részletes beszámolót kapunk tőle Bizánc történetének egy fontos és mozgalmas időszakáról, hanem azért is, mert egyéniségét is beleviszi művébe. Nem tűnik el egy személytelen és tüntetően objektív beszámoló mögött, de nem is tolakszik az előtérbe, mint Psellos, hanem egyszerűen jelen van minden oldalon, hangot ad elismerésének és megvetésének, nem titkolja megindulását vagy fölháborodását; megjegyzéseiből sokoldalú műveltsége, személyes tapasztalatokból leszűrt életismerete éppúgy kiviláglik, mint korából és helyzetéből fakadó előítéletei.

A munka középpontjában Anna rajongva szeretett apja, I. Alexios Komnénos áll; a császár nevéből alkotott eposzi cím, az *Alexias* kifejezi Anna szemléletét. Csodálata apja iránt annyira őszinte,

hogy végül is lefegyverzi az olvasó kételkedését. Nem hallgatja el Alexios kudarcait, vereségeit – az eszményi uralkodó portréjának fontos vonása, hogy súlyos nehézségek közepette sem csügged el. A hercegnő jól ért az emberábrázoláshoz. Apja jellemvonásai között nem kis hangsúllyal szerepel ravaszsága. Sokoldalúan jellemzi a többi szereplőt is; még az ellenfelekben is felmutatja az akarat vagy elszántság emberi nagyságát.

Méltóságteljes és fennkölt világ az, amelyet a császárlány ábrázol. Nem hazudik, de nem is beszél mindenről. Apja haláláról szóló érzelmes és megrendült beszámolójában egyetlen szó utalást sem találunk azokra a heves jelenetekre, amelyek Alexios halálос ágya körül a családtagok között lezajlottak – s amelyek fő mozgatója éppen Anna volt, aki anyja segítségével magának és férjének akarta megszerezni a trónt.

Összhatását tekintve Anna beszámolója fölemelő: egy nagyszerű ember és uralkodó küzdelme a jóért, amely sok-sok nehézség közepette Isten segítségével végül is eredményes – s ugyanakkor mélységesen lehangoló is: a felidézett nagyszerű idő véglegesen a múlté, emlékét méltón őrzí ugyan a történetírás, de a jelenhez nincs köze. Anna öregén, kolostori magányában írta művét ...

„A történetírás méltósága” – a hercegnő szívesen használja ezt a fordulatot – megköveteli a méltó formát: a klasszikus elődök követését. A nyelvi purizmusban a szerző addig megy, hogy formálisan bocsánatot kér az olvasótól, ha a világosság kedvéért „barbár” nevekkal „szennyezi be” írását.

Anna Komnéné munkájához csatlakozva két történelmi monográfia készült: Ióánnés Kinnamos II. Ióánnés és Manuél császárok uralkodását tárgyalja; Nikétas Chóniatés is ugyanitt kezdi művét, de az eseményeket tovább követi egészen 1204-ig. Munkájának első részében Chóniatés elődje írására támaszkodik, bár előszavában azt állítja, hogy egyetlen történetíró sem haladt túl I. Alexios halálán. Az ellentmondás magyarázata az lehet, hogy

Kinnamos műve befejezetlen maradt, és nem is került sor publikálására. A kézirat Chóniatés kezébe került, s ő nyersanyagként fölhasználta. Ezt az eljárást nem tekintették plagizálásnak, s az előszóból idézett mondat is igaz, ha a közrebocsajtott történeti munkákra értjük.

Kinnamos egészen röviden tárgyalja II. Ióannés uralkodását, melyről, mint megjegyzi, nincsenek személyes emlékei. Annál részletesebb Manuél uralkodásának leírása; Kinnamos mint császári titkár az uralkodó közvetlen környezetéhez tartozott, még hadjárataira is elkísérte urát, s így a legtöbb eseményről a szemtanú hitelességével számol be. Császári urának, a nagy hadvezérnek, a vakmerő katonának és messze tekintő államférfinak feltétlen bámulója; kétkedés nélkül hisz a „római” – vagyis bizánci – birodalom világuralmi elhivatottságában. Ez a meggyőződés persze elődeinél és utódainál is megtalálható, de éppen ekkor, Manuél aktív külpolitikájával kapcsolatban új hangsúlyt kap. A szerző nagy teret szentel a hadieseményeknek; harcias császárához méltón igen jártasnak mutatkozik katonai kérdésekben, s jó megfigyelő lévén, érdekes mozzanatok kiemelésével kerüli el az egyhangúságot.

Nikétas Chóniatés ugyanazt az időt dolgozza fel, mint Kinnamos, csak mintegy negyedszázaddal tovább, 1204-ig kíséri az eseményeket. De éppen ez az időszak tragikus sorsforduló a birodalom életében. Manuél halála után nem sokkal II. Andronikos Komnénos ragadja magához az uralmat, miután megöleti elődje özvegyét és fiát. Súlyos katonai kudarcok és terrorisztikus módszerei ellene fordítják a főváros lakosságát. A bukása után uralomra jutó Angelos-dinasztia császáraiból hiányzik az elszántság, de a képesség is ahhoz, hogy megállítsák a bomlást. Trónviszályaik alkalmat adnak a negyedik keresztes hadjárat vitézeinek és a mögöttük álló velencei politikának a beavatkozásra, s ez végül Konstantinápoly elestéhez, a birodalom fölszámolásához vezet.

E viharos eseményeknek Nikétas a tanúja és résztvevője volt. Még Manuél alatt kezdődő udvari pályája az Angelosok alatt érte el csúcspontját; 1204-ben azután egész vagyona elveszett, pusztá életét mentve menekült a fővárosból. 1206-tól a kis-ázsiai Nikaiában élt. Ebben a városban szervezte a hódítók elleni ellenállást Theodóros Laskaris, s ide gyülekeztek az 1204-es nagy hajótörés menekültjei. A jelek arra mutatnak, hogy a munka első, nagyobbik felét még Konstantinápolyban írta Nikétas. A befejező rész már Nikaiában készült, s ekkor alighanem átdolgozta a korábbi fejezeteket is, hiszen a bekövetkezett tragédia fényében minden más megvilágítást kapott. A személyek és események értékelésében megmutatkozó következetlenségekből aligha helyes az átdolgozás felületességére következtetni. Inkább arra kell gondolnunk, hogy az átélt katasztrófa túl nagy és túl közeli volt ahhoz, hogy Nikétas következetesen szembenézzen vele. A hagyományos bizánci világnézettől, a birodalom gondviselés rendelte szerepébe vetett hittől a történetíró nem tudott és nem is akart elszakadni. Így az uralkodók személyes hibáira és mulasztásaira hivatkozás meg a világ bűneiért lesújtó isteni büntetés emlegetése marad magyarázatként az összeomlásra, de megmarad a hit is, hogy a gondviselés kifürkészhetetlen útjai elvezetnek majd a világrend helyreállításához.

Kinnamos munkáját dicsérni szoktuk egyszerű, a retorikai díszítést mellőző stílusáért – bár lehet, hogy ez csupán a befejezetlenség jele, a szerző már nem tudta elvégezni a végső csiszolást. Bármiképp van is, Kinnamos keresetlenségének szöges ellentéte Nikétas Chóniatés pompázatos írásmódja. Hemzsegnek nála a mitológiai és történelmi célzások, a különböző retorikai figurák; igen kedvelt eszköze az idézés. Az antik szerzőktől és a Szentírásból vett citátumok megnevezés vagy kiemelés nélkül épülnek be a szerző mondataiba; művelt olvasóinak bizonyára rafinált gyönyörűséget okozott e rejtett utalások felismerése. Chóniatés stílusát mai ízlésünk kevésbé tudja méltányolni, de a szereplők árnyalt jellemzésével, a nagy történelmi folyamat számtalan

érdekes részletének megörökítésével munkája a bizánci történetírás legjobb alkotásai között foglal helyet.

Kinnamos és Chóniatés munkái a magyar-bizánci kapcsolatok XII. századi történetének alapvető forrásai. A magyar királyságnak már 1020-tól kezdve hosszú közös határa volt a birodalommal a Száva-Duna vonalán. A XI. században a két szomszéd állam viszonya általában baráti volt, ezért az akkori történeti források keveset foglalkoznak vele. Tanúskodik azonban erről két értékes műtárgy: egy korona, melyet IX. Kónstantinos Monomachos császár (1042–1055) küldött valószínűleg I. Andrásnak (vagy talán feleségének), és a magyar Szent Korona alsó része, VII. Michaél Dukas (1071–1078) ajándéka I. Géza magyar királynak. A XII. századból azután – éppen a két említett történetírónak köszönhetően – értékes történelmi adatok állnak rendelkezésünkre. Különösen fontos beszámolójuk Manuélnak a magyarok ellen vívott háborúiról. Ezek részben magyar területen folytak, így a magyar haderő szervezetére, összetételére, fegyverzetére vonatkozó hírek mellett szerzőink tudósítanak az ország déli területeinek földrajzi, néprajzi viszonyairól is. Tudósít például arról, hogy Bácsan a papság és a nép bizánci egyházi himnusz énekelve vonult az oda érkező Manuél elé; vagy hogy az ostromlott Zimony falairól egy asszony csupasz ülepét mutogatva szórt varázsigét a bizánci katonákra, mígnem egy jól irányzott nyíl eltalálta.

A bizánci történetírók színes és részletes leírását akkor tudjuk igazán méltányolni, ha összevetjük a magyar krónika pár soros száraz közlésével.

Teológusok, szóonokok, tudósok

Az egyházi irodalomban a teológiai viták főképp a „latinok”, vagyis a római egyház elleni polémiával foglalkoztak. Sor került azután a különböző tévtanok és a cáfolatuk rendszerezésére;

így születnek meg a XII. századi nagy összefoglalások. Euthymios Zigabénos, I. Alexios kortársa és bizalmasa írta az első *Dogmatikai fegyvertár* (Πανοπλία δογματική) címmel. Hasonló munkát készített már Nikaiában a történetíróként ismertebb Nikétas Chóniátés is.

Psellos filozófiai törekvéseinek folytatója a tanítványa, Ióannés Italos volt. Összeütközésbe került azonban a konzervatív egyházi körökkel, s ami még rosszabb, a régi dinasztia híveként a Komnénosokkal is; tanításait elítélték, őt kiközösítették. Bukásával megszakadt az a lehetséges fejlődési vonal, hogy a filozófia önálló diszciplínává váljék, túllépjen az antik bölcseleők hagyatékának iskolás kommentálásán, s függetlenítse magát a teológiától.

A kor szónoklatairól igen hiányos ismereteink volnának, ha egy kódex (a madridi Escorial ritka kincse) nem őrzött volna meg gazdag gyűjteményt azokból a beszédekből, amelyek a Komnénosok és az Angelosok udvarában elhangzottak. E szónoklatok az udvari események fényét emelték, nagy helyet foglal el bennük az uralkodó magasztalása, erényeinek és tetteinek a méltatása. Az ünnepi alkalom fennkölt stílust követelt, ezért a szónok igyekezett minél áttételesebben és bonyolultabban fogalmazni, műve a célzások és utalások valóságos labirintusa lett, melyet a jól tájékozott hallgatók bizonyára értettek és élveztek – a késői olvasó inkább homályosnak és mesterkéltnek találja, bár a bizarr pompa megsejtet vele valamit egy hanyatló birodalom méltóságából.

A madridi kódex megőrizte többek között Eustathios néhány udvari szónoklatát is. A szerző a Hagia Sophia templom papságának tagjaként rétorikát tanított a fővárosban, majd 1175-től Thessaloniké metropolitája lett. Egyházi beszédei, továbbá hittani, erkölcsstani és kánonjogi dolgozatai művelt és lelkiismeretes egyházfőnek mutatják. Beszéd formájában dolgozta ki megrázó részletekben bővelkedő emlékiratát arról, hogyan foglalták el és rabolták ki a normannok 1185 augusztusában Thessalonikét. A sokoldalú egyházfő tudósak is jelentős: első nagy képviselője

a bizánci filológiának. Elsősorban korábbi magyarázatok felhasználásával óriási anyagot gyűjtött egybe az *Iliashoz* és az *Odysseiá*-hoz írott kommentárjaiban. Szívesen hivatkozik saját korának nyelvhasználatára és népszokásaira is, ezért a modern görög néprajztudomány korai előfutárát tiszteli benne. Homéros mellett foglalkozott más szerzők kommentálásával is, köztük olyan nehéz auctorokkal, mint Pindaros és Aristophanész.

Eustathios munkásságának csak egyik ága volt a filológia; kortársa Ióannész Tzetzés ízig-vérig filológus volt. Homérosszal – a legfontosabb iskolai szerzővel – ő is foglalkozott: allegorizáló magyarázatokat írt hozzá tizenöt szótagos versekben. Hexameteres összefoglalást készített a trójai mondakörről, kommentálta Hésiodost, kivonatokat készített ókori írókból, foglalkozott rétorikai tanulmányokkal, maradt ránk tőle metrikai munka is. Ha igaz az a vélekedés, hogy a filológusok fő jellemvonása a végtelen hiúság, a tudásukkal való hencegés, akkor Tzetzés tipikus képviselője szakmájának: tanúskodik erről levelezése, s még inkább saját leveleihez készített közel tizenháromezer soros verses kommentárja.

Szónok, tudós és egyházfő volt Michaél Chóniatész, a történetíró Nikétasz bátyja, Eustathios tanítványa. A fővárosból metropolitaként Athénba került – nevét számunkra elsősorban egy rövid verse őrzi, egy elégikus panaszdal a hajdan híres város pusztulásáról, az antik dicsőség és a jelen nyomorúság szembesülése:

*Athénban élek, s Athént mégse láthatom ...,
Athén, Athén tökéletesen elveszett,
a mostanin át sem dereng a hajdani.*

(Gyóni Mátyás–Weöres Sándor fordítása)

A népies nyelvű költészet

Néhány fejezettel korábban – a Komnénos-kor irodalmának általános jellemzése kapcsán – már beszéltünk arról, hogy az egész görög irodalmi fejlődés egyik legfontosabb eseménye a népies nyelvű irodalom első alkotásainak megjelenése a XII. században.

Mielőtt rátérnénk ismertetésükre, emlékeztetni kell arra, hogy a korábbi bizánci írásbeliség számos terméke sem érte el a klasszikus nyelvi normát. Példaként megemlíthetjük Ióánnés Malalas krónikáját; többé-kevésbé ilyen a többi korai krónika is, s idetartozik a X. század előtti hagiográfia nagy része. Ezek azonban, éppen „barbár” nyelvük miatt, az irodalom peremén léteztek, s az egyre erősödő klasszicizáló tendenciák következtében még inkább háttérbe szorultak. Ennek jele Malalas esetében, hogy egyetlen csonka kézírata maradt fenn; a korai hagiográfiai írások esetében pedig szükségét érezték annak, hogy átdolgozzák őket – és Symeón Metaphrastés „fordításának” elkészülte után a régi munkák közül sok végleg el is vészett. Tanulságos példa VII. Kónstantinos Porphyrogennétos munkássága is: az „államigazgatási kézikönyvet” alkotó irataiban nem használja a tudós nyelvet; ezt a művet alighanem szakmunkának tekintette, irodalmi becsvágy nélkül. Viszont nagyapjának, I. Basileiosnak az életrajzában tudatosan törekszik a klasszicizálásra.

Amit a XII. század hoz létre, az más is, több is, mint ezek az előzmények. E műveket szerzőik irodalomnak tekintették; már verses formájuk is ezt bizonyítja. Egy új irodalmi ízlés nyilvánul meg a népies nyelvű versekben, amely tudatosan szabadon kezeli a klasszicista díszet, az antik hagyományt, a nyelvi formában is eltekint az antik irodalomra, mitológiára, történelemre való örökös utalásoktól, és igyekszik egyszerűbb, közvetlenebb lenni.

Magától értetődik, hogy a népies nyelvű irodalom alkotásai szélesebb közönség számára voltak hozzáférhetők és élvezhetők,

mint a „tudós” irodalomé. Mégsem kell feltétlenül olyan alsóbb rétegekben keresnünk e művek alkotóit és közönségét, amelyek addig ki voltak zárva az irodalmi életből. Könnyen lehet – vannak erre utaló jelek –, hogy a művelt írástudók közül kerültek ki – legalábbis kezdetben – a népies irodalom költői és olvasói is; talán éppen azok tudták igazán élvezni a nyelvi-formai újdonságnak, az új kifejezési lehetőségeknek a varázsát, akik a régit is jól ismerték.

Különös időbeli egybeesés, hogy Nyugat-Európában is a XII. században születik meg a népnyelvi költészet, a dél-franciaországi trubadúrlíra, majd hamarosan továbbterjed Észak-Franciaországba, s megjelenik a német *Minnesang*ban is. Valószínűleg mind Nyugat-Európában, mind Bizáncban önállóan jött létre, kölcsönhatást a kezdetekben nem tételezhetünk fel közöttük. Fontos különbség, hogy a nyugati népnyelvi költészet uralkodó műfaja a líra, a bizánci népies nyelvű költészetben viszont a lírának, különösen a szerelmi lírának nyoma sincs.

Ami mármost a XII. századi bizánci népies költészetet illeti, fél tucat terjedelmesebb vers tartozik ide. Biztosan csak egynek a szerzőjét tudjuk azonosítani, a krónikaíróként már említett Michaél Glykast. Míg történeti munkájában és néhány teológiai traktátusában a tudós nyelvet használja, sok népnyelvi elemet találunk egy közel hatszáz soros költeményében, amelyet a börtönben írt, s bocsánatért könyörög benne Manuél császárhoz. Kérését népi szólások és közmondások sorolásával és kifejtésével teszi nyomatékosabbá; ezeket eredeti formájukban, népnyelven idézi, s így szólal meg akkor is, amikor a saját nevében beszél, míg a leíró részek általában tudós nyelvűek.

Számos megoldatlan problémát vet fel a *Spaneas* (Σπανέας) címen ismert költemény. Azt sem tudjuk, hogy ez valóban a címe-e a versnek, vagy szerzőjének a neve, esetleg álneve. A költemény a tekintélyes múltra visszatekintő s a középkorban is kedvelt intelem műfajhoz tartozik, amelyben egy idősebb személy helyes ma-

gaviseletre oktat egy ifjat, figyelmezteti kötelességeire, buzdítja a vallás és a gyakorlati életbölcsség tanításainak követésére. Tartalmi vezérfonala a szerzőnek egy Isokratés neve alatt fennmaradt, de nem tőle származó antik prózai intelme, de bőven merít az Ószövetség hasonló részleteiből is. A minták fölhasználása ellenére a költemény nem valami elvont, helytől és időtől független erkölcsre buzdít, hanem nagyon is reális, a bizánci világra szabott intéseket tartalmaz. Int az istenfélelemre, de utána rögtön a császár tiszteletére hívja fel a figyelmet. Amilyen csúnya dolog a káromkodás, ugyanolyan a császár szidalmazása; az ilyesmit még meghallgatni sem szabad, hanem azonnal föl kell jelenteni! Fontos helyet kap a vitézi életre való buzdítás – mint az ősök példájának a követése. A Σπανεάς népszerűségéről nagyszámú kézirata tanúskodik. Ezekből az is megfigyelhető, hogy a másolók saját ízlésük és kedvük szerint változtattak a szövegen, elhagytak belőle vagy beletoldottak. Van olyan változat, amelyikben egy atya beszél a fiához, egy másikban az unokaöccsét oktatja egy nagybácsi.

A többi négy költemény külön csoportot alkot; ezek Theodóros Prodromos nevéhez kapcsolt koldulóversek. Az elsőben a költő Ióánnés Komnénos császárhoz fordul segítségért, mert már nem tudja elviselni házaseletének a bajait. Házsártos felesége szüntelenül gyalázza őt szegénysége miatt, olykor még a házából is kicsukja. Az éléskamrát is örökké elzárja előtte. Csak úgy sikerült egyszer jóllaknia, hogy koldusnak öltözve ment a saját házába, bár ekkor meg a gyermekei verték el. A befejező részben ismét a császárhoz fordul a költő, ajándékokért könyörög, hogy kibékíthesse kapzsi feleségét; ha nem kap támogatást, idő előtt meghal, és a császár elveszíti kedves udvaroncát.

A második versben egy fiatal szerzetes panaszkodik a császárnak; a kolostor élén álló előkelő apát urak – egy apa és a fia – örökösen csak büntetik őt, szemére vetik fiatalságát, műveletlenségét, hitvány származását, meg hogy belépésekor semmivel

sem gyarapította a kolostor vagyonát. Az étkezésnél az előkelő szerzetesek a legfinomabb falatokban dúskálnak, neki csak romlott halat adnak, azt is apró adagokban; azok finom bort vedelnek, neki ecet meg epe jut csak italként. Azok fényes öltözetben, drága paripákon lovagolnak be a városba, de ha egy egyszerű szerzetes távozik el valamiért, máris egynapi böjtöt sóznak rá büntetésül.

Egy további vers a tanulás haszontalanságáról szól. *Tanulj, fiam* – biztatta a szerzőt az apja –, *hogy tiszteljenek és jó módban élj!* Ő megfogadta a buzdítást, s íme, mi az eredménye: örökös nélkülözés, éhezés. Elátkozza azt a napot, amikor először tette be a lábát az iskolába. Lám, a közönséges mesterembereknek milyen jól megy a soruk. Kamrájuk teli van mindenféle jó falattal, ő meg csak papírt talál a szekrényében. Ha átkozódik a szegénysége miatt, azzal fenyegetik, hogy majd a pokolra jut; de hát az ő sorsa már itt a földön pokol!

A versek tudós nyelvű ajánlással indulnak, a címzett a császár, illetve az egyikben egy császári herceg, s ugyancsak tudós nyelvű a befejező könyörgés is a címzethez. E részek fogalmazása és verselése ügyetlenebb, mint Theodóros Prodromos hiteles költeményeié, ezért a kutatók többsége kétségbe vonja a neves kortárs költő szerzőségét, s a négy „ptóchoprodromosi” (szegény prodromosi) verset egy ismeretlen XII. századi költő alkotásainak tartja, aki híres pályatársa parodizálása végett írta annak nevét költeményeinek élére. Akárki is a szerző, az első személyű előadásból nem következtethetünk önéletrajzi vallomásokra. A kicsúfolt papucsférj meg a szerzetes természetesen nem lehet azonos személy: játék, költői szerepjátszás ez. A tréfálkozás mögött enyhe társadalombírálatot is fölfedezhetünk, bár az előkelő származásával és gazdagságával kérkedő feleség vagy a hatalmaskodó apát urak ellen éppúgy irányul a satirikus hang, mint az ellen a szerencsétlen éhenkórász ellen, akinek a szájából a sirámok elhangzanak.

Szemben a Glykas-vers és a Σπανέας szokványos mondanivalójával a ptóchoprodromosi költemények realista világa, naturalizmusra hajló humora eredeti költői tehetségről tanúskodik.

A Digenés Akritas

A népies nyelvű költészet alkotásai közül mind tartalmilag, mind terjedelmét és művészi jelentőségét tekintve kiemelkedik a *Digenés Akritas* (Διγενής Ἀκρίτας) eposz. E fejezetben foglalkozunk vele, bár kialakulásának ideje és körülményei, s emiatt elhelyezése a bizánci irodalmi fejlődésben, számos pontban még vitatott.

A költemény szövegét – pontosabban szövegeit, mert egymástól igen eltérő változatokról van szó – hat kézirat közli, a legkorábbi, a grottaferratai kéziratot a XIV. században másolták; három kézirat: a trapezunti, az androsi és a madridi Escorial könyvtaré a XVI. században készült. A felsorolt négy szöveg rímtelen tizenöt szótagos sorokban (*versus politicus*) íródott, míg a XVII. századból ismerünk egy prózai variánst (ez Chios szigetén készült 1632-ben, kéziratát Androson fedezték föl, s jelenleg Thessalonikiben őrzik), és egy rímes tizenöt szótagos sorokban fogalmazottat (ez a legkésőbbi kézirat, 1670-ben másolták, ezt is Chioson, ma Oxfordban van). Külön érdekessége a *Digenés*-kutatásnak, hogy fennmaradt egy szláv (óorosz) változat is, az ismert görög redakciónál korábbi szövegből.

Az eposz cselekménye azzal kezdődik, hogy egy arab emír zsákmányoló hadjáratra indul a bizánci birodalom ellen. Mélyen betör Kis-Ázsiába, s elrabolja Kappadókia *stratégosának* – parancsnokának – a lányát. A lány fivérei húguk keresésére indulnak. El is jutnak Szíriába, az emír táborába, s egyikük párviadalt vív az emírrrel. A küzdelem eldöntetlen marad, de végül az emír megígéri, hogy szabadon engedi a lányt, ha a fivérek is beleegyeznek,

hogy feleségül vegye, sőt ezért még arra is kész, hogy megkeresztelkedjék, és a birodalomba átköltözzék. Így is lesz, és hamarosan fiuk születik, Basileios Digenés, akit később még Akritasnak is hívtak (*akritas* nagyjából annyit jelent, mint határvédő katona, végvári vitéz). Boldogságuk azonban nem zavartalan: az emírt anyja levélben sürgősen hazahívja, mert hozzátartozói veszélyben vannak. Az emír a hívásra hazasiet. Itt egy hosszú vallási vita következik: az emír bebizonyítja, hogy a kereszténység többet ér a mohamedán hitnél, megtéríti anyját és rokonait, s velük együtt, nagy néptömeg kíséretében, kincseiket is fölpakolva áttelepülnek a birodalomba.

A következő rész Digenés fiatalkorát meséli el. Még alig tizenkét éves, de már megmutatkozik rendkívüli ereje és bátorsága. Pusztá kézzel ejti el a medvét, futtában utoléri a menekülő szarvast, s egyetlen kardcsapással leteríti a rátámadó oroszlánt. A pompás ifjú beáll az *apelatések* (magyarul: betyárok) közé, s ezek versengésekor is a legkiválóbbnak bizonyul. Ezután a menyasszonyrablás következik: Digenés hall egy előkelő *stratégos* gyönyörű szép lányáról, akinek apja eddig minden kérésjét elüldözte, s akik el akarták rabolni, azok mind életükkel fizettek ezért. Digenés fölkeresi a *stratégos* palotáját. A lány épp az ablakban áll; alighogy megpillantják egymást, olthatatlan szerelemre gyulladnak. Másnap hajnalban hősünk meg is szökteti a lányt. Egész sereg indul az üldözésükre a *stratégos* és fiai vezetésével. Utol is érik a menekülőket, de Digenés mind egy szálig levágja az üldöző katonákat, csak szerelmének apját és testvéreit kíméli meg, akik erre beleegyeznek a házasságba. Az ifjú pár a határvidékre költözik. Digenés hőstetteiről értesül a császár is, és magához hivatja az ifjú bajnokot. Ő azonban elutasítja a meghívást, inkább a császár jöjjön el hozzá, ha látni akarja. Az uralkodó el is utazik hozzá; Digenés újból bizonyosságot tesz bölcsességéről és hősiességéről, s a császár kinevezi őt a határvidék parancsnokának.

Itt az előadás első személyű elbeszélésmódba csap át. Digenés maga meséli el kalandját, hogyan találkozott egy emír lányával, akit egy arab fogságba került bizánci ifjú megszöktetett, majd elhagyott. Hősrünk megsajnálja a lányt, s együtt indulnak a csábító keresésére. Közben Digenés „a sátán ösztönzésére” magáévá teszi a lányt. Végül megtalálják a hűtlen ifjút, és Digenés rákényszeríti, hogy vegye feleségül elhagyott kedvesét. A továbbiakban mesél még Digenés az *apelatése*kkal vívott harcairól, majd arról, hogyan küzdött meg az amazonok seregével, s vezérükkel, Maximóval. A legyőzött főamazonnal Digenés újabb házasságtörést követ el.

Ezzel véget ér az első személyű elbeszélés. A befejező rész leírja azt a gyönyörű palotát, amelyet Digenés építtetett magának az Euphratés partján, a palotát körülvevő pompás kertet, a benne lévő csodálatos növényekkel és díszmadarakkal. Az épületet díszítő mozaikok részletes leírása sem hiányzik: a képen bibliai jeleneteket és görög mitológiai hősöket ábrázoltak. A költemény Digenés halálának érzelmes leírásával végződik.

A *Digenés*-költemény történeti háttéréül azok a „végvári harcok” szolgálhattak, amelyeket Kis-Ázsia és Mezopotámia határvidékén vívtak egymással a bizánciak és az arabok a VIII–IX. században. Maga a költemény bizonyára később keletkezett; konkrét történelmi események vagy személyek azonosítása az eposz egyes epizódjaival, illetve szereplőivel nem lehetséges.

Új szempontokat adott a kutatásoknak az újjörög népköltészeti alkotások gyűjtése, amely a XIX–XX. század fordulóján indult meg. Ennek során a gyűjtők több olyan epikus dalt jegyeztek le, amelyeknek hősei a *Digenés*-költeményben is szerepelnek, így maga Digenés Akritas is, vagy pedig más szereplőkkel ugyan, de az eposz egyes részleteire emlékeztető epizódot dolgoznak fel. Ez a fontos fölfedezés persze egészen ellentétes következtetésekhez vezethet. Feltételezték, hogy a közelmúltban lejegyzett „akritas-dalok” igen korai népköltészeti alkotások, sőt vannak,

akik magát a *Digenés*-költeményt is a népköltészet körébe utalják. Tekintették azonban ezeket a nép száján élő epikus dalokat *gesunkenes Kulturgut*nak (lesüllyedt kultúrkincsnek) is, vagyis úgy képzelték, hogy maga az eposz műköltészeti alkotás volt, amelynek részei a nép közé kerülve folklorizálódtak (ahogyan például nem egy Petőfi-versből népdal lett). Napjaink kutatása e két szélsőséges megoldás között keresi a költemény létrejöttének titkát. Valószínűnek tekinthetjük, hogy az epikus dalok csakugyan korai népköltészeti alkotások; a *Digenés Akritas* eposzt viszont egy műköltő írta, részben az *akritas*-dalok felhasználásával, részben más, nem népköltészeti elemek, elsősorban a Nagy Sándor-regény életrajzi vázának, valamint az antik szerelmi regény motívumainak bevonásával. Az *akritas*-dalok az arab-bizánci harcokkal egyidősek, vagy nem sokkal fiatalabbak, az eposz megszületését viszont későbbi időre kell tennünk. Döntő külső vagy belső érveink az eposz létrejöttének datálásához nincsenek ugyan, két megfigyelés azonban egyaránt a XII. század mellett szól: egyrészt a téma újra aktuális lesz ekkor a szeldzsuk-törökök elleni harc miatt, másrészt ebben a században jött divatba a költészetben a „népiesség”. Az ismeretlen költő bizonyára le is írta művét, alkotása azonban nem emelkedett igazi irodalmi rangra. A szerzői szöveget senki nem tekintette egyedül hiteles formának, hanem minden előadó, lejegyző vagy másoló szabadon bánt vele. Ez magyarázhatja a ránk maradt kéziratok nagymérvű eltéréseit.

A költemény első kéziratának fölfedezése 1868-ban tudományos szenzáció volt. Az első ismertetések a középkori görög nemzeti eposzt látták a műben, egy „bizánci Homéros” alkotását. A nemzeti eposz kategóriáját a romantika irodalomelmélete alkotta, s eredetüket és minőségüket tekintve igen különböző műveket sorolt ide, ezért ma már nem használjuk. Nem tekinthető a költemény nemzeti eposznak abban a szűkebb értelemben sem, hogy utóéletének valami szerepe lett volna a nemzeti ön-

tudat kialakulásában, mint például a franciáknál a *Roland-ének*nek. Voltaképpen a hőseposzok közé sem tartozik, bár egyes epizódjai arra emlékeztetnek. A mű első harmada, melynek középontjában Digenés apja áll, egyes kutatók szerint eredetileg önálló hőseposz volt, és csak utólag illesztették a költemény élére. A második, nagyobbik rész, amelynek a főhőse Digenés, felépítését és egyes motívumait tekintve is sokban emlékeztet a mesére, így talán a meseeposz lenne rá a legmegfelelőbb meghatározás. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a bizánci szerelmi regények hatása is világosan megmutatkozik benne.

Égészében véve a *Digenés Akritas* korántsem hibátlan alkotás. Cselekménye olyan epizódfüzér, amelyet nem valamiféle szükségyszerűség vagy alapvető konfliktus – csupán a főhős személye foglal egybe. A szereplők egysíkúak, igazi jellemábrázolást hiába keresünk. A szerzőnek nem sikerült sokfelől összeszededetett, sokféle anyagát egységes egészzé formálnia. Ám minden fogyatékosága ellenére a bizánci költészet ama kevés alkotása közé tartozik, amelyek eleven közvetlenséggel és mindmáig hatnak. Ez jól sikerült részleteinek, számtalan érdekes epizódjának, de leginkább az egész költeményt átjáró friss levegőnek köszönhető. A költő naiv közvetlenséggel látja és láttatja a természet szépségét, a vitézi élet örömeit, az olyan köznapi, és mégis pompás értékeket, mint a testi erő, a hetyke bátorság – vagyis magát az életet.

A KÉSŐ BIZÁNCI KOR (1204–1453)

A latin császárság és a bizánci restauráció

1204-ben úgy látszott, hogy a bizánci állam végleg eltűnik a történelem színpadáról. A zsákmányon a győztesek osztoztak. A keresztések egyik vezetőjüket, Balduin flandriai őrgróft Konstantinápolyban császárrá választották, és az elfoglalt területeken hűbértokokat foglaltak maguknak. Számos sziget, fontos kikötő és támaszpont pedig Velence birtokába került.

Az elfoglalt területek új uralkodó osztályát a jövevények alkották. Ezzel tovább fokozódott a nyugati – francia, provanszál, olasz, később katalán – elemek betelepődése. A hódítók erőszakos fellépése természetesen kivívta a helyben maradt görög lakosság ellenszenvét. Különösen az orthodox papság üldözése, a püspökök eltávolítása fordította szembe a görögöket az idegenekkel. III. Ince pápa és utódai ugyanis a birodalom bukásában alkalmat találtak arra, hogy elismertessék a pápaság uralmát, és az 1054-es egyházszakadást hatalmi szóval megszüntessék.

A Konstantinápolyban berendezkedő új uraknak azonban hamarosan rá kellett jönniük, hogy Bizáncot könnyebb volt megdönteni, mint a helyébe lépni. A Balkánon veszélyes szomszéd volt az a Bulgária, amely már II. Isaakios Angelos idején (1185–1195) lerázta magáról a bizánci igát, s most a görögök védelmezőjeként szállt szembe a „latinokkal”. Nyugatabbra pedig kialakult az önálló szerb királyság.

Még több gondot okoztak a görög ellenállás fészkei. Épeirosban az Angelos-család leszármazottai szervezték a hódítók elleni harcot. Kis-Ázsiában Nikaia lett a menekülő görögök gyülekezőhelye. Messze, a Fekete-tenger déli partján, Trapezunt központtal a Nagy Komnénosok dinasztiája rendezkedett be, s önállósította

magát Ciprus is – a két utóbb említett terület már néhány évvel 1204 előtt. Mind a négy államalakulat uralkodója előbb-utóbb fölvette a császár címet, kifejezván ezzel, hogy a bizánci császárok jogutódjának tekinti magát, s célja a birodalom helyreállítása.

A versengésből végül a nikaiai állam került ki győztesen. Csapatái 1261-ben ellenállás nélkül elfoglalták Konstantinápolyt. A nikaiai állam a Laskaris-dinasztia alatt szerveződött és erősödött meg, a restauráció dicsőségét azonban az utolsó Laskarist félreállító VIII. Michaél Palaiologos császár (1259–1282) aratta le. A Palaiologos-dinasztia uralkodott Bizáncban ezután egészen 1453-ig, a birodalom bukásáig.

Birodalomnak persze csupán hagyománytiszteletből nevezzük Bizáncot fennállásának utolsó két évszázadában, valójában már csak az egyik a balkáni kis államok sorában. A fővároson és közvetlen környékén kívül (ideértendő Kis-Ázsia északnyugati partvidéke, Nikaia környéke is) tartósan csupán Thessalonikére és vidékére meg a Peloponnésos-félsziget nagyobbik részére terjedt ki a hatalma. A velencei uralom alá került területek visszahódítására gondolni sem lehetett, de még a balkáni kis „latin” hercegségek, báróságok felszámolása sem sikerült.

Az egyházi és világi nagybirtok megerősödése és terjeszkedése tovább folytatódik. A szabad paraszti földek szinte teljesen eltűnnek, a földműves lakosság a nagybirtokon szolgáló *paroikosokból* áll. A birtokosok újabb és újabb kiváltságokat csikarnak ki maguknak az uralkodótól, s így fokozatosan kivonják magukat a közterhek viselése alól.

Továbbra is jelentős ága a gazdaságnak a városokban folyó ipari és kereskedelmi tevékenység, ám ennek hasznát az itáliai hajózó vállalkozók fölözik le. VIII. Michaél még a főváros visszafoglalása előtt széles körű kereskedelmi kiváltságokkal biztosította magának Genova támogatását. II. Andronikosnak 1285-ben Velence korábban megszerzett jogait is el kellett ismernie. Ezek-

nek az engedményeknek a következtében Bizánc saját alattvalói sokkal hátrányosabb helyzetben voltak, mint a kiváltságokat élvező itáliai városok kereskedői.

Az állami jövedelmek – a feudalizálódás és a külföldi kereskedők kiváltságai következtében – katasztrofálisan csökkentek. A hajdan egész Európában keresett bizánci aranypénz értéke (aranytartalma) mintegy a felére csökkent. Az állandó pénzzavarral küszködő kormányzat csupán külföldi kölcsönökkel és segélyekkel tudta úgy-ahogy a felszínen tartani magát. Egy számítás szerint csupán Velencének 19.275.000 *hyperpyron* (bizánci aranypénz) követelése volt 1453-ban a kölcsönök és kamatok miatt.

A bajokat csak tetézte a XIV. században többször is ismétlődő dinasztikus polgárháborúk sora, a velük járó pusztításokkal, egész vidékek elnéptelenedésével, idegen hatalmak beavatkozásával.

Mindezeknek a körülményeknek az ismeretében szinte értelmetlen, hogy a bizánci állam közel kétszáz éven keresztül mégis fönnt tudott maradni. A végső veszélyt a Kis-Ázsiában a XIII. század végén megjelenő új, civilizálatlan török népesség jelentette, akiket első vezetőjükről, Oszmánról, oszmán-törököknek nevezünk. A XIV. század közepén – Bizáncban éppen polgárháború dúl – megvetik a lábukat a tengerszorosok európai partján is, sőt 1362-től székhelyük Drinápoly, Thrákia legjelentősebb városa lesz. 1371 után Bizánc éppúgy, mint a szerb és a bolgár állam, adófizetésre kötelezett vazallusa a törököknek. A század végén I. Bajazid szultán már Konstantinápoly elfoglalására készült, a várost 1394-től kezdve ostromzár alatt tartotta. Ezúttal a szerencse még megmentette Bizáncot: Timur Lenk tatárjai 1402-ben súlyos vereséget mértek Bajazidra Ankaránál. A császárság még fél évszázados haladékot kap, míg azután 1453-ban másfél hónapos ostrom után II. Mohamed megtöri a védők ellenállását, és május 29-én elfoglalja a várost.

Irodalom és politikai széttagoeltság

1204 után a műveltek többsége elmenekült a latinok uralma alá került Konstantinápolyból. A század első felében a legfontosabb szellemi központ Nikaia; itt, a Laskarisok udvarában találtak menedékre az írók és tudósok. Működésük biztosítja a szellemi élet folyamatosságát, és egyszersmind ébren tartja a bizánci restauráció reményét is. Ennek az időszaknak legjelentősebb irodalmi személyisége Niképhoros Blemmydés, szorgos, bár nem különösen eredeti tudós, udvari ember és szerzetes, aki két önéletrajzban is foglalkozott saját személyével. Tanítványa, II. Theodóros Laskaris császár maga is író, az antik emlékekért lelkesedő széplélek.

Több mint fél évszázad telik el, míg Konstantinápoly mint a Palaiologosok székvárosa újból a szellemi élet központja lesz, bár koránt sincs már olyan egyeduralkodó helyzete, mint a középbizánci időben. A XIV. században fontos szerepet kap Thessaloniké, fejlett iparával és kereskedelmével a maradék birodalom második legnagyobb városa. E város metropolitája, Grégorios Palamas adott új irányt a bizánci teológiának, s itt működött Thomas Magistros és Démétrios Triklinios, mindketten kiemelkedő filológusok.

A bizánci kor utolsó évtizedeiben az ókori Spárta közelében fekvő Mistra, a Peloponnésos kormányzójának a székhelye ad ott-hont a filozófus Geórgios Gemistos Pléthónnak és körének. Tudunk továbbá néhány íróról, aki a trapezunti császárságban élt.

Anonim művek keletkezési helyét általában nehéz megállapítani. Ezek közül bizonyára nem egy van – olykor tartalmi utalások is erre mutatnak –, amelyiknek a szerzője vagy Velencének, vagy valamelyik balkáni olasz vagy francia feudális úrnak az alattvalója volt. A XV. században több görög író élt a szultán környezetében is.

Késő bizánci irodalmon a kor minden görög nyelvű alkotását értjük, tekintet nélkül arra, hogy szerzőjük kinek az alattvalója

volt. A nyelv és a kulturális háttér azonossága miatt az irodalom lényegében a politikai megosztottság korában is egységes maradt (bár olykor egymással ellentétes politikai célokat szolgált), aminthogy lényegében egységes a közönsége is; az írások terjedését nem akadályozzák az egyébként is igen bizonytalan, gyakran változó politikai határok.

A nyugat-európai származású feudális urak, katonák, kereskedők jelenléte – a lakosság minden fenntartása vagy ellenérzése mellett is – elősegíti a kulturális cserét. A nyelvi határok már nem annyira áthághatatlanok, mint az előző századokban. Az itt élő nyugatiak között nem ritkaság a görög nyelv ismerete. A kolduló rendek – domonkosok, ferencesek – a térítés eredményessége végett tudatosan szorgalmazták a nyelv elsajátítását. S amire korábban alig találunk példát: a művelt bizánciak között is sokan szükségét érzik, hogy megtanuljanak latinul. A nyugati fennhatóság alatt álló területek görög lakossága körében pedig nem ritka uraik olasz vagy francia nyelvének ismerete.

Míg a korábbi századokban általában a görögség volt az átadó fél, most sok példát látunk az ellenkező irányú átvételre is. A XIII. század végén Maximos Planudés görögre fordítja Szent Ágoston néhány művét, fordít Boethiusból és Ciceróból, sőt még verseket is: többek között Ovidius *Metamorphoses*-ét.

Még mélyebb nyomokat hagy a bizánci gondolkodásban a skolasztika megismerése. Egyébként a skolasztika rendszere éppen a görög filozófia öröksége, elsősorban Aristotelés alapján épült ki, akinek legtöbb műve csak a XII. és XIII. században vált görögből (kisebb részben arabból) készített latin fordításban hozzáférhetővé Nyugat-Európában. Aquinói Szent Tamás számára például Aristotelés írásainak egész sorát fordította latinra rendtársa, Guilelmus de Moerbeke, aki 1261-től görög földön élt; nem telik el egy évszázad a nagy skolasztikus halála után, s már készen áll fő művének, a *Summa theologicának* görög fordítása. A fordítást

a Kydónés-testvérpár, Démétrios és Prochoros készítette, tőlük maguktól és körüktől még számos más teológiai fordítás is maradt ránk.

A klasszikus latin irodalomból készült fordítások, valamint a skolasztika fő műveinek tolmácsolása mellett harmadik csoportként nyugat-európai szórakoztató elbeszélő művek (lovagregény, udvari regény, széphistória) jelennek meg a görög irodalomban. A minták itt már nem latin nyelvűek, hanem élőnyelviek. Ennek ellenére igazi nemzetközi műfaj ez: egy-egy témának számtalan különböző nyelvű feldolgozását ismerjük, s ezek között az összefüggések tisztázása nem is mindig lehetséges. Így aztán azt is nehéz megállapítani, vajon a görög változat provanszi, francia, olasz, katalán „eredeti” fordítása-e. Egyébként is, e fordítások készítői sokkal szabadabban bántak az eredetivel, mint a latinból fordítók: módosítottak, rövidítettek vagy éppen bővítettek, a maguk vagy közönségük ízlése szerint. A különböző nyugati variánsok között is hasonló eltérések figyelhetők meg.

Olykor ezekkel az átdolgozásokkal az antik görög irodalom valamelyik témája tér vissza Nyugat-Európából a középkori görögökhöz. Példa erre a terjedelmes *Trójai háború* (Πόλεμος τῆς Τρωάδος) több mint tízezer sor tizenöt szótagos vers, a francia Benoît de Saint-More regényének fordítása. A görög változatban a nevek alakja (Erkulés a görög Héraklés helyett, Pollos a görög Polydeukés helyett) arra mutat, hogy a fordító teljesen járatlan a görög mitológiában.

Művelődés, irodalmi élet

Bizánc utolsó évszázadaiban, a szegénység, a bomlás, a túlerőben lévő ellenségek elleni kilátástalan küzdelem közepette a szellemi élet nem bénult meg. A képzőművészetben a festészet új,

expresszív stílust fejleszt ki, szorgosan művelik a tudományokat, teológiai és filozófiai vitákat folytatnak; terjedelmes és változatos a kor irodalmi hagyatéka is. Ezért indokolt a kor műveltségéről szólva Palaiologos reneszánszról beszélni, persze e szónak abban a korlátozott jelentésében, ahogyan – mint erről már szó volt – a középkori „reneszánszokat” értjük.

Persze a társadalomnak valószínűleg igen szűk és zárt köre az, amelyik a hagyományos műveltséget őrzi és ápolja. Főképp előkelők, udvari emberek tartoznak ide, s ezek támogatottjai, továbbá természetesen egyházi személyek.

A Komnénos-kor örökségeképp megmaradt a „tudós” atticizáló irodalom és a népies nyelvű irodalom kettőssége. Az arányok azonban változnak. Az atticizáló nyelv őrzi ugyan pozícióit a rétorikus prózában, a tudományos írásokban, de kiszorulóban van a költészetből. A népies nyelvű költészet kibontakozása a XIV. században felgyorsul. A népies nyelv ezután már egyeduralkodó a verses regényben, és sok más verses műfajban is megjelenik. Növekvő fontosságát jelzi, hogy számos parafrázis, átírás készül korábbi atticista művekből, így Anna Komnéné és Nikéas Chóniatés történeti munkáiból is. Nemcsak ezekben a parafrázisokban, hanem eredeti munkákban is találkozhatunk a népies nyelvű próza alkotásaival.

Az 1204-es katasztrófa s egyáltalán az utolsó évszázadok nyomasztó valósága szükségképpen kérdésessé tette a hagyományos bizánci világnézetet. A megszokott nézetek és értékek nyílt, következetes tagadásáig nem jutott el a gondolkodás, éles viták tanúskodnak azonban a válságról és a kiút kereséséről.

Az 1204-es politikai összeomlás a birodalmi gondolat tarthatatlanságát bizonyította. Helyette a nikaiai időkben a görög néphez való tartozásban találja meg azonosságát a hajdani birodalom lakossága. Saját magukról szólva a műveltek az eddigi „római” helyett szívesen használják a „hellén” elnevezést, bár ez a szó a

hagyományos nyelvhasználatban csak az ókori görögöket, meg általában a pogányokat jelölte. A származás, a nyelv és a kultúra azonosságán alapuló új etnikai öntudat lép a „rómaiság” helyébe. Az 1261-es restauráció ugyan újra súlyt ad a birodalmi eszmének, de a görögségtudatot ébren tartja az idegenek elleni ellen-szenv éppúgy, mint a műveltek körében az antikvitás kultusza; egyik összetevője lesz, majd 1453 után, az újjörög nemzettudat kialakulásának.

Mélyreható válságot okoz a vallásos életben a racionális-spekulatív teológia és az istenkeresés misztikus útjainak konfliktusa. A XIV. században a szerzetesség körében kialakuló misztikus irányzat, a *hésychasmos* a korábbi nagy misztikusok, „Areopagita Szent Dénes” és a teológus ifjabb Symeón tanításának továbbfejlesztése. A *hésychia* (nyugalom, lelki béke) eléréséhez az athósi szerzetesek az imának és a testtartásgyakorlatoknak sajátos rendszerét dolgozták ki; ennek segítségével a hívő magába mélyedve eljut a „Tábor-hegyi teremtetlen fény” látásához, Isten közvetlen megtapasztalásához. E tanítás elméleti-teológiai igazolása Grégorios Palamas athósi szerzetes, majd thessalonikéi érsek nevéhez fűződik. A racionális teológia hívei éles harcot vívtak ellene, fölhasználva a nyugati skolasztika módszereit és eredményeit is. Végül az 1351-es konstantinápolyi zsinat a *hésychasták* és Palamas győzelmét hozta. A világtól elforduló radikális irányzat felülkerekedése következtében az orthodox egyház vezetése a szerzetesek kezébe kerül. Művelt „politikus” egyháznagyok helyett szigorú aszkéták töltik be a püspöki székeket. Az egyházi vezetés új öntudatra tesz szert, s függetleníti magát az államhatalomtól.

Megoszlást okozott az egyházban és a társadalomban az egyházi unió kérdése is. III. Ince pápa elítélte ugyan Konstantinápoly elfoglalását a keresztések által, a bűnös tettnek azonban – úgy hitte – legalább egy üdvös eredménye van, az, hogy véget vetett a kereszténységet megosztó egyházszakadásnak – de az egységen ő a konstantinápolyi egyház teljes alárendelését értette. Az

a kísérlet azonban, hogy az orthodox papságot erőszakkal kényszerítsék az unió elfogadására, éppen ellenkező hatást ért el, és a lakosságot is a „latinok” ellen hangolta. Az elhibázott egyházpolitika egyik oka volt a latin császárság bukásának.

1261-ben az orthodox *patriarcha* visszatérhetett Nikaiából a székvárosába – VIII. Michaél azonban hamarosan újrakezdte az unió tárgyalásokat. Elsősorban politikai célja volt ezzel: keresztezni akarta Anjou Károly terveit, aki egy széles koalíció élén Konstantinápoly elfoglalására készült. Az unió rendkívül népszerűtlen volt Bizáncban, de a császár kemény kézzel letörte az ellenállást, és követei 1274-ben, a lyoni zsinaton aláírták az unió okmányt. Az egység nem tartott soká: VIII. Michaél halála után fia, II. Andronikos a belső béke helyreállítása érdekében szakított apja egyházpolitikájával. A XIV. század közepétől kezdve azután már a török veszély árnyékában folynak az alkudozások Rómával. 1369-ben V. Ióánnés császár személyesen utazik Nyugatra, hogy katonai segítyt szerezzen; ezen az útján ő maga át is tér a „római hitre”; a katonai segítség azonban elmarad, s hazatérve meg sem kísérli az orthodox egyház megnyerését az uniónak. A végveszély azután – már a XV. században – az unió elfogadására készíti a politikai vezetést. A firenzei zsinaton 1439-ben VIII. Ióánnés császár és bizánci egyházi és világi méltóságviselők jelenlétében ünnepelesen proklamálják az egyház egységét. Konstantinápolyban azonban oly heves a nép tiltakozása, hogy a határozat kihirdetését éveken át halogatják. Elmarad az unió fejében beígért nyugati segítség is. A török hódítás után szinte magától értetődően újra elkülönült az orthodox egyház.

Az egyházi unió kérdéséhez igen gazdag teológiai vitairódalom kapcsolódik. Az uniópártiak közül kiemelkedik Ióánnés Bekkos, aki VIII. Michaél börtönében az egyházatyák tanulmányozása nyomán lett a latin dogmák ellenzőjéből az unió híve, majd 1274-től 1282-ig konstantinápolyi *patriarcha*, azután haláláig

újra börtönlakó, most már az unióhoz való ragaszkodása miatt. A XIV. század latinellenes írói közül legismertebb Neilos Kabasilas; a firenzei döntés elleni harc vezetője Markos Eugenikos ephesosi metropolita volt, majd a teológus Geórgios Scholarios, a skolasztikus tanok alapos ismerője, aki Firenzében még az unió hívei közé számított, s csak később lett határozott ellenzője; Konstantinápoly elfoglalása után II. Mohamed őt nevezte ki a török uralom alá került orthodox egyház első *patriarchájának*.

Kérdéssé válik a hagyományos kompromisszum a keresztény hit és az antik bölcsesség között. A világtól elforduló *hészychasták* számára a pogány görögök hagyatéka gyanús, de legalábbis érdektelen volt; a jelen sivársága elől az antik dicsőséghez menekülő humanista pedig a keresztény tanításokkal szemben közömbös. Nyílt konfliktusra nem kerül sor, csak mintha más világban élnének. Egyedül Geórgios Gemistos Pléthon gondolkodásában jut el az antikvitás iránti rajongás a kereszténységgel való szakításhoz.

A Palaiologos-kor világnézeti konfliktusaiban a frontok sokszorosan keresztezték egymást. Ez teszi olyan változatossá és érdekessé a kor szellemi életét.

Az atticista irodalom

A Palaiologos-kor klasszicizáló íróit nehéz volna kedvenc műfajuk szerint csoportokba osztani. Majdnem mindegyikük írt verset is, meg prózát is, foglalkozott teológiával és profán tudományokkal, azon a humanista módon, amelynek fő célja a régiek bölcsességének a föltárása. Ezért egyetlen fejezetben kíséreljük meg áttekinteni az egész klasszicizáló irodalmat, csupán a történeti munkáknak szentelünk majd külön részt.

E művelt literátortípusnak egyik korai képviselője a nikaiai idők legismertebb írója, Niképhoros Blemmydés, II. Laskaris

Theodóros nevelője, pap majd szerzetes, aki a szokásos témák mellett még földrajzzal, sőt orvostudománnyal is foglalkozott. E tárgykörhöz tartozó dolgozatai közül kettőt az egyházi himnuszköltészet versformájában írt, alighanem azért, hogy könnyebben megjegyezhessek tanítványai.

A XIII–XIV. század fordulójának rendkívül sokoldalú író-tudósa Geórgios Pachymerés (1242–1310). Fő műve – egy fontos történeti munka – mellett sok teológiai, filozófiai és rétorikai irat maradt fenn tőle. A *quadrivium* (számтан, zene, geometria, csillagászat) tőle származó tankönyvszerű összefoglalása a korabeli oktatás nem lebecsülendő színvonaláról tanúskodik.

Pachymerés kortársa volt a latin fordításai okán már említett Maximos Planudés tudós szerzetes, a bizánci filológia egyik igen jelentős alakja, aki a matematika történetébe is beírta a nevét.

Theodóros Metochitést (1270–1332) rendkívüli képességei már fiatalon nagy befolyáshoz segítették II. Andronikos udvarában. Mintegy 1306-tól az államügyek legfőbb intézője (*mesazon*, *μεσάζων*), egészen 1328-ig, amikor császárárt annak unokája, III. Andronikos megbuktatja. Ekkor Metochitész elveszíti állását, befolyását, tekintélyes vagyonát (melyet hivatalviselése alatt szedett össze), sőt még házát is földúlja a csőcselék. Művei közül kiemelkedik a *Feljegyzések* (*Ἑπομνηματισμοί*), ez a tárgyában és terjedelmében igen változatos esszékből álló gyűjtemény. Metochitész nem tudásával akar hivatkozni (bár behatóan ismeri az antik írókat), nem is a stílusával csillogni (már kortársai is homályosnak és keresettnek találták), hanem gondolkodóként saját problémáit és reflexióit fogalmazza meg. Önálló ítéleteiben, a valóságot nem szépítő őszinteségében szuverén egyéniség nyilatkozik meg. Emlékét egyébként nemcsak írásai őrzik, hanem a konstantinápolyi Chóra-kolostor is, melyet még mint II. Andronikos minisztere saját költségén restauráltatott. A fennmaradt mozaikok és falfestmények a bizánci művészet páratlan remekművei – az egyik

mozaikon magát Metochitést látjuk, amint díszes udvari öltözetben, különös turbánszerű süveggel a fején Krisztus előtt térdel, s a kolostor kicsinyített mását tartja a kezében.

Tanítványa és lelkes tisztelője Niképhorosz Grégorasz (1290–1360) a harmincas évektől kezdve az egyházpolitikai viták egyik fő résztvevője volt. Mint Palamasnak és az őt támogató VI. Ióánnész Kantakuzénosz császárnak az ellenfele, életének utolsó évtizedében sokat üldözik, többször szenved fogságot. Saját sorsáról is részletesen ír történeti munkájában; egyéb írásai – sok még kiadatlan – az egyházi és profán irodalom szinte minden területére kiterjednek.

A Palaiologosz-renaisszánsz a XIV. század első felében tetőzött. A századközép után csökken a világi tudományok iránti érdeklődés, csak a vallási viták folynak változatlan hevességgel. A tudós polihisztorok sorának egyik utolsó tagja a hosszú életű Geórgiosz Gemistos Pléthon (1355–1451). A helléniség újjászületését, amely képessé teszi az iszlám támadásának visszaverésére, világnézeti megújulástól várta; ez számára a keresztény-bizánci hagyományral való szakítást, az antik vallásosság és a pogány világnézet feltámasztását jelentette. Filozófiai munkásságában a platóni örökség aktualizálására törekedett, s mint a nagy athéni, ő is hitt abban, hogy a filozófus irányt mutathat a politika számára; reformjavaslatait a császárhoz, illetve a Peloponnészosz kormányzó-jához intézett emlékiratokban fejtette ki.

A klasszicizáló irodalomban továbbra is jelentős helyet foglal el a rétorika; szép számban készülnek hozzá a hagyományos tananyagot összefoglaló kézikönyvek, s a régi mitológiai és történeti témákat variáló iskolás gyakorlatok és mintabeszédek. Mintha megállt volna az idő: az udvari ünnepeken elhangzó beszédek ugyanolyan ékes és fennkölt fordulatokkal ünneplik a birodalmi eszmét, a császár hatalmát, mint a korábbi századokban, a szomorú valóság előtt mintegy a szavak mámorába feledkezve.

Új vonás e korban az önéletrajzok divatja. Blemmydéstől kezdve szinte mindegyik literátortól maradt ránk autobiográfia, prózai vagy verses formában. Ebben is a bizánci világnézet válságát láthatjuk: azért foglalkoznak saját személyükkel, mert az ember helye a világban és a társadalomban már nem magától értetődő; szükség van arra, hogy ezt a maguk számára is tisztázzák. Sorsuk alakulásában a gondviselés irányítását ismerik fel; másik fontos témájuk saját szellemi fejlődésük, amelyben persze műveltségük hangsúlyozása nem maradhat el.

Az említett írók életművében a vers másodlagos szerepet játszik; a kornak legjelentősebb atticizáló költője a XIV. század első felében élt Manuél Philés. Igazi virtuóz: bármilyen témáról könnyedén versel. Találunk nála leírásokat növényekről, állatokról (például *ekphrasist* az elefántról vagy a selyemhernyóról), megversel teológiai témákat, szimbólumokat. Verses magasztaló beszédek, nagyszámú epigrammaszerű alkalmi verset írt. Terjedelmes hagyatéka – mintegy huszonötezer sor – összefoglalása és lezárása a klasszicizáló költészetnek; új utakat nem keres, annál szívesebben variál bevált sablonokat.

A történetírás

A történetírás a Palaiologos-korban is a klasszikus mintákat követő próza fontos műfaja. Fő formája továbbra is az író saját koráról szóló kortörténeti monográfia. Másik hagyományos válfaja, a világkrónika csak néhány tartalmilag igénytelen, népies nyelvű verses kompilációban él tovább. Magányos kísérlet marad a kora bizánci idők egyháztörténet-írásának felújítása, a XIV. században élt termékeny egyházi író és liturgikus költő Niképhoros Kallistos Xanthopoulos munkája, amely a szerző szándéka szerint a kezdetektől a X. századig tárgyalta volna az egyetemes egyház történetét, de csak 610-ig jut el.

A monográfiák sorát Geórgios Akropolitész munkája nyitja meg. Időben Nikétas Chóniatész történetéhez csatlakozik, s 1203-tól 1261-ig, az összeomlástól a nikaiai császárság küzdelmein át a főváros visszafoglalásáig terjed. Akropolitész a nikaiai udvarban magas méltóságokat viselt, sőt egy ízben – kevés sikerrel – hadsereget is vezényelt. VIII. Michaél alatt a fővárosi felsőoktatás újjászervezését bízták rá, majd 1274-ben Lyonban a császár nevében ő írta alá az egyházi unió okmányát. Biztos tájékozódása az eseményekben, politikai és katonai szakértelme s alapos műveltsége egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy írása tárgyilagos, jól szerkesztett s hiteles beszámoló. Utolsóként a bizánci történetírók közül sikertörténetet írhatott; szemlélete ennek megfelelően optimista: a bizánci restaurációban a gondviselés akaratát és működését ismeri fel. Elődeitől és utódaitól előnyösen különbözteti meg tartózkodó, a retorikus díszet és pátoszt mellőző stílusa.

Az 1260-tól 1308-ig terjedő időt a kor egyik nagy polihisztor, Geórgios Pachymerész örökölte meg. Ő is kortárs volt, de fővárosi klerikusként nem rendelkezett elődjének szakértelmével és áttekintésével. Külpolitikai eseményekkel alig foglalkozik, ezek inkább csak a dinasztikus házassági tervek és kapcsolatok háttéréként érdeklik. Elsősorban az egyházi unió körüli belső küzdelmek, dogmatikai viták foglalkoztatják. Görög öntudata az unió elutasításában éppúgy megmutatkozik, mint archaizáló nyelvezetében, amelynek többek között azzal is igyekszik antik veretet adni, hogy az ókori naptár régóta feledésbe merült hónapneveit használja.

Niképhorosz Grégorasz rendkívül terjedelmes, harminchét könyvből álló történeti munkája 1204-től 1359-ig terjed. Az elődei által már feldolgozott időt viszonylag röviden foglalja össze, 1320-tól kezdve viszont egyre részletesebben tárgyalja az eseményeket. Már Pachymerész nagy figyelmet szentelt a teológiai kérdéseknek; Grégorasznál még szembeötlőbb ez a vonás. Ő maga

egyik főszereplője volt a *hészychasta*-vitának, írásában a történetíró gyakran háttérbe szorítja a magának és pártjának az álláspontját védő és az ellenfeleket leleplező vitázó. Saját szerepének és nézeteinek állandó taglalása, valamint az, hogy gyakran teljes terjedelemben felvesz munkájába hivatalos iratokat, továbbá általa írt önálló teológiai dialógusokat, műve második részének emlékiratjellegét ad. Egyébként Grégoras széles látókörű író, aki világosan látja a török veszély súlyát, Kis-Ázsia elvesztésének végzetes következményeit, és találó megjegyzései vannak gazdasági és társadalmi kérdésekről is. A mű tartalmát változatossá teszi, hogy bővelkedik a nem-teológiai kitérőkben. A szerző szívesen csillogtatja sokoldalú tudását, néprajzi és földrajzi fejtegetésekkel, sőt csillagászati exkurzusokkal. Ezen a téren egyébként valóban kora egyik kiválósága volt, ami egyebek között részletesen ismertetett naptárreform-javaslatából is kitűnik. Mindez azonban nem akadályozta abban, hogy higgyen az asztrológiában, komolyan vegye a jóslatokat és egyéb előjeleket. Grégoras nagyszabású művének legfőbb gyengéje, hogy nincs egységes koncepciója, hiányzik belőle a szerkezet, a részek aránya. Ezt bizonyos mértékig magyarázza, hogy életének utolsó évtizedében – 1351 után – az egyházi és a világi hatóságok részéről elszenvedett ismételt üldözések közepette, részben fogságban írta művét.

Grégoras ifjúkori barátja, későbbi ellenfele, VI. Ióannés Kantakuzénos császár maga is írt egy történeti munkát. Kantakuzénos dúsgazdag arisztokrata család sarja, már fiatalon magas udvari méltóságokat viselt. A II. Andronikos és unokája, III. Andronikos közti polgárháborúban az utóbbit támogatta, s annak győzelme után mint barátja és bizalmasa a politika irányítója lett. A császár halála után (1341) a kiskorú V. Ióannés nevében kormányzó özvegy császárné megkísérelte kiszorítani Kantakuzénost és párthíveit a hatalomból. A következmény polgárháború; Kantakuzénos császárrá koronáztatta magát – bár V. Ióannés legitimitását elis-

merte, ezért viselte a VI. Ióánnés uralkodói nevet. A harcok a két párt között változatos eredménnyel folytak, a háborúban Kantakuzénos török segédcsapatokat is igénybe vett, s végül 1347-ben sikerült elfoglalnia Konstantinápolyt, s ellenfeleit félreállítania. V. Ióánnésnak feleségül kell vennie Kantakuzénos lányát, címét megtarthatja, de az államügyekbe nem szólhat bele. A Palaio-logos-párt azonban 1354-ben genovai segítséggel megbuktatta Kantakuzénost, aki szerzetes lett, de afféle szürke eminenciásként továbbra is nagy befolyása volt az államügyekre. Emellett hosszú életében – 1383-ban halt meg – jutott ideje irodalmi tevékenységre is; több munkában védelmezte Palamas tanítását, nagyszabású apológiában igazolta a kereszténységet az iszlámmal szemben, s ekkor írta történeti művét is.

A munka 1320-tól 1356-ig halad (éppen erre az időre esett Kantakuzénos politikai tevékenysége), s voltaképpen történetírásnak álcázott önigazolás. Nemcsak arról van itt szó, hogy a történeti mű közel kerül az emlékirathoz (mint már Psellosnál), hanem arról, hogy a szerző egyenesen a mű főhőisévé lép elő – a hagyományos történetírói objektivitás látszatát csupán az őrzi, hogy harmadik személyben beszél magáról. A mű egységét a főhős személye teremti meg, szerkezetét sorsának négy szakasza: barátsága a trónörökösrel; a közügyek irányítása III. Andronikos alatt; (mint állítja) akarata ellenére császár lesz, és harcra kényszerül ellenségei ellen; s végül győzelme és lemondása a hatalomról, mert elvesztette reményét, hogy a bizánciakat jobb útra térítheti. Szinte drámai kompozíció, fokozással, csúcsponttal s végén a tragikus kudarccal. Kantakuzénos erősen idealizált képet fest önmagáról, mégis távol áll tőle a naiv öndicséret. Nem tagadja kudarcait, veréseit, ismételten olvashatunk az ellene emelt vádokról, hogy hálátlan, a trónra tör, megszegi a szavát – amire persze a cáfolat következik. Ellenfeleit is árnyaltan jellemzi, nem csak negatív vonásokkal. Az írói szándékot, hogy az olvasót meggyőzze a maga

őszinteségéről és szavahihetőségéről, jól szolgálja a nyelv szándékolt egyszerűsége, természetessége. A hős morális felmagasztalása és a retorikus fogásokat nélkülöző keresetlen stílus között sajátos ellentmondás van.

Minden részlet igaz, az összkép mégis hamis – állapította meg a történeti kritika Kantakuzénos művéről. Bármiképp értékeljük is az államférfit, annyi bizonyos, hogy az írónak a bizánci történetírás egyik legegységibb és leghatásosabb alkotását köszönhetjük.

Kantakuzénos után a Bizánc bukásáig eltelt nyolc-kilenc évtizedben nem készült újabb történeti monográfia; ebben is a külső és belső helyzet gyors romlásának következményét láthatjuk. Új lendületet adott azután a történetírásnak, már 1453 után, hogy föl akarták mérni a bekövetkezett katasztrófát, az önálló államiság elvesztésének okait és következményeit, keresték a rájuk zúdult sorscsapás értelmét, s keresték persze a választ a történelmi felelősség kérdésére is.

A XV. század hatvanas-hetvenes éveiből négy történelmi munka maradt ránk. Keletkezésük kívül esik ugyan az általunk kijelölt időhatáron, de az írók műveltsége és világnézete nagyrészt még a bizánci világban gyökerezik, és beszámolójuk mintegy lezárása a birodalom sorsát végigkísérő történeti munkák sorának, ezért nem hiányozhatnak áttekintésünkben.

A négy szerző közül csak egy tartozott a Palaiologosok környezetéhez: Geórgios Sphrantzés az utolsó császárok bizalmasa és odaadó híve, aki Konstantinápolyban élte át az ostromot, majd kiszabadulva a török fogságból végül Korfu szigetén szerzetesként fejezte be az életét. Dukas (keresztnevét nem ismerjük) a Lesbos szigetén uralkodó olasz dinasztia alattvalója, politikai tanácsadója és diplomatája volt. Laonikos Chalkokondylés életéről csak annyit tudunk, hogy előkelő athéni család gyermeke, ifjúkorában Mistrában Pléthón tanítványa volt, azt azonban, hogy művét

hol s milyen körülmények között írta, nem lehet megállapítani. Michaél Kritobulos Imbros sziget vezetői közé tartozott; a törökökkel való együttműködés híve, megbízásukból 1456 után a sziget kormányzója. Később a velenceiek elől Konstantinápolyba menekült, s életét athósi szerzetesként fejezte be.

A négy munka jellege és tendenciája is erősen különböző. Sphrantzés főképp a saját életéről, családjáról és a Palaiologosokról beszél; odaadó pontossággal jegyzi fel a családi eseményeket. Buzgó orthodox, nem szíveli a „latinokat”, gyűlöli a törököket. Szélesebb áttekintése nincs, pontos, szavahihető, de kissé korlátozott tanú. Emlékiratát *Chronicon minus* latin címen szoktuk idézni; a neve alatt fennmaradt *Chronicon maius* az emlékirat alapján készült történelmi munka, ez azonban későbbi, XVI. századi hamisítvány.

Dukas műve rövid világtörténeti áttekintés után 1341-től – Kantakuzénos polgárháborújának kezdetétől – 1462-ig részletes és jól informált beszámolót ad a bizánciak és a törökök küzdelmeiről. Született elbeszélő: rétorikai sablonok nélkül érdekesen és változatosan ír; hosszú tudósítása Konstantinápoly ostromáról és a város elestét követő szörnyűségekről – ezeknek az eseményeknek nem volt ugyan szemtanúja, de rövid idővel később járt a városban – izgalmas és megindító olvasmány. Sphrantzésszal ellentétben Dukas az unió híve, vallási, de politikai meggyőződésből is.

Kritobulos művét már a hódítók szemszögéből írja. II. Mohamed trónra léptével (1451) kezdi munkáját, mindvégig az ő személye áll a központban. A bizánci császármagasztalás fordulatai és fogásai itt a Nagy Sándorhoz és a római császárokhoz hasonlított török világhódító dicsőségét szolgálják. Kritobulos nem tagadja meg görögségét: elismeréssel ír Konstantinápoly védőinek hősie harcáról, de ellenállásukat rövidlátásnak minősíti; részvételt tölti el a meghódított város lakosságának sorsa, a törökök kegyetlenkedése, de ezért a felelősséget részben a szultán rossz tanácsadóira hárítja.

Történelmi látás és történetírói koncepció tekintetében messze kiemelkedik Chalkokondylés a többiek közül. Világtörténeti keretben mutatja be a török nagyhatalom kibontakozását és Bizánc bukását; látóköre Angliától Közép-Ázsiáig terjed. Művébe Hérodotosz modorában kitérőket illeszt az egyes országokról és népekről, s ezek a pontatlanságok és tévedések ellenére is monumentális körképpé állnak össze az egész ismert világról. Ennek központja azonban már nem Bizánc; sorsát idegen erők határozzák meg, elsősorban az ellenállhatatlanul terjeszkedő török hatalom. Bizánc bukása csak egyik epizódja ennek a folyamatnak, melyet az író tovább követ, mintegy 1464-ig. Az egyházi unió kérdésében, amelyet kortársai oly szenvedélyesen vitattak, nem foglal állást; ebben talán a Pléthón-tanítvány vallási közömbösségét láthatjuk, bár hallgatása összhangban van az egész munkára jellemző tartózkodó objektivitással. Ez az elfogulatlan tárgyilagosság mintha valamiféle fatalista szemléletből fakadna; csak az előszóban beszél arról a hitéről, hogy eljön még az idő, amikor egy hellén birodalom élén hellén király és utódai uralkodnak majd, s a hellén nyelv dicsősége tovább növekszik. Chalkokondylés munkája sok érdekes tudósítást tartalmaz hazánkról is; a magyar nyelvvel kapcsolatban megjegyzi, hogy egyetlen más nép nyelvére sem hasonlít. Ő jegyezte fel elsőnek Hunyadi János ifjúkoráról azt a legendás történetet, amelyet aztán Arany János is feldolgozott *Szibinyáni Jank* című balladájában. Beszámol Hunyadi hadjáratairól, részletes leírást ad a szerencsétlen végű várnai csatáról. Mátyás uralkodásáról közölt adatai arról tanúskodnak, hogy még a hetvenes években is dolgozott munkáján.

Sphrantzés emlékiratában egyszerű, népnyelvi elemekkel átszőtt stílust használ, és Dukas sem törekszik antik veretet adni írásának. Velük szemben Kritobulos és Chalkokondylés a klasszicizáló próza utolsó képviselői, nyelvi mintaképük Thukydidesz önkényes, tömör, s emiatt nemegyszer homályos írásmódja.

A négy író vilásképe és politikai felfogása sokban különbözik egymástól. Ám közös bennük ragaszkodásuk a görögséghez, a hit a görögség jövőjében. Erre a hitre egész népüknek nagy szüksége volt a rá váró nehéz idők alatt.

A népies nyelvű irodalom

Az atticista nyelv egyeduralmát a Komnénos-korban törték meg az első népies nyelvű költemények. Ebből a kezdetből nőtt ki a Palaiologos-kor változatos tartalmú népnyelvi irodalma. Ez a nyelvi forma új műfajokat hódít meg, s megjelenik már a prózában is. Eredeti művek mellett ezen készülnek a nyugati lovagregények fordításai, illetve adaptációi, sőt a klasszicista történetírás olyan fontos emlékeit is, mint Anna Komnéné és Nikétas Chóniatés munkája, „lefordították” népies nyelvre.

Gyökeres fordulatról, a népies nyelv uralomra jutásáról azonban nincs szó. Ezek az alkotások, köztük igen terjedelmes költemények is, naggyobbrészt név nélkül maradtak ránk. Ez mutatja, hogy igazi irodalmi rangjuk nem volt, elismerést, írói babért nem szereztek a szerzőjüknek. Az író csak „tudós nyelven” írt művekkel örökíthette meg a nevét, a közönség is csak ez utóbbiaknál tartotta számon az alkotó személyét.

Tanulságos e tekintetben az egyik verses regény, a *Kallimachos és Chrysorrhoe* esete. Ez is anonim költeményként maradt ránk, Manuél Philés egyik verséből azonban megtudjuk, hogy szerzője VIII. Michaél unokaöccse, Andronikos Palaiologos volt. A császári herceg atticista munkákat is írt, s ezek élén természetesen ott is áll a herceg neve. A példa arra is figyelmeztet, hogy a népies nyelvű alkotások szerzőit (és közönségét) nem feltétlenül népies környezetben kell keresnünk.

Tény azonban, hogy ezek a művek olyan rétegek számára is hozzáférhetőek voltak, s olyanok is megpróbálkozhattak ilyen művek írásával, akik nem rendelkeztek a csak hosszas tanulással elsajátítható klasszicista műveltséggel. Mivel pedig ennek a műveltségnek a bázisa az idegen uralom alá került területeken rendkívül gyenge volt (ha volt egyáltalán), a népnyelvi művek jelentették azt az irodalmat, amely az egész nyelvterületen elterjedt, s közös kincse lehetett minden görög ajkúnak.

Verses regények

Volt egyszer egy király, s volt neki három fia ... – így kezdődik a már említett *Kallimachos és Chrysorrhoé*. A fiúk elindulnak, hogy próbát tegyenek, ki a legméltóbb apjuk trónjára. Eljutnak egy sárkányoktól őrzött várhoz; a két legidősebb visszafordul, Kallimachos azonban bemerészkedik. A gyönyörű palota üres, csak az utolsó szobában őriz a fősárkány egy rabságba vetett lányt, Chrysorrhoét. A fiú megöli a sárkányt, örök hűséget esküsznek egymásnak a lánnyal, s boldogan élnek, míg arra nem téved egy hatalmas király, aki megpillantja Chrysorrhoét, és szenvedélyesen beleszeret. A király egy boszorkány segítségét veszi igénybe, aki Kallimachos ölébe dob egy varázserejű aranyalmát, s ettől a fiú holtan esik össze. Bátyjai álmot látva megmentésére sietnek, s az aranyalmán olvasható használati utasításhoz híven öccsük orra alá dugják az almát, aki erre föléléd. Kallimachos kedvese keresésére indul. Végül eljut a király udvarába, s beáll hozzá kertésznek. A szerelmesek találkáját azonban leleplezik, s a király ítélkezik fölöttük. Ám amikor megtudja a kertész kilétét, megbocsát a szerelmespárnak, csak a boszorkány jár pórul, mert elevenen megégetik.

A mintegy két és félezer soros vers szemmel láthatólag ugyanazt az alaptörténetet variálja, mint a Komnénos-kori (és az azok

mintájául szolgáló antik) szerelmi regények: egy szerelmespár elszakad egymástól, sok megpróbáltatáson mennek keresztül, de végül egymásra találnek, és hűségük elnyeri jutalmát. Újdonsága a munkának, (és az összes Palaiologos-kori regénynek), hogy a népies nyelvet használja. A másik újdonság a mesei motívumok beépítése; a minták áltörténeti világa helyett itt mesevilágban vagyunk.

A verses regények nagy népszerűségét mutatja, hogy több mint tucatnyi maradt ránk, ha beleszámítjuk a nyugati lovagregények fordításait is. Alapképletük azonos a *Kallimachos-regényével*, legföljebb az egyik szerzőnél nagyobb teret kap a mitológia – elsősorban Erós –, másutt a lovagi életforma külsőségei, s van, aki dalbetétekkel vagy terjedelmes szerelmi levelezéssel gazdagítja a történetet. A szerző igyekszik érdekes és fordultatos eseménysor elmesélésére, de a cselekmény valószínűségével nem sokat törődik, a fantasztikus mesei motívumok sehol sem hiányoznak. Nem találkozunk a regényekben mélyebb jellemábrázolással, noha az érzelmek, különösen a főszereplők szerelmének festésére nagy gondot fordítanak. A szerelmesek rendkívül intenzív érzelmi életet élnek, minduntalan kitör belőlük a szerelem vagy az elkeseredett bánat, mindig csak egy hajszál választja el őket az elaléástól. A regények cselekményét gyakran akasztják meg késleltető mozzanatok: csodálatos díszkertek, mesebeli tündérpaloták érzéletes bemutatása, egy-egy női szereplő vagy táj szépségének ecsetelése. Ezek a részletek gyakran fárasztóan hosszadalmasak, de nincsenek bizonyos festőiség híján. A hagyományos rétorikai *ekphrasis* továbbélését láthatjuk ebben, aminthogy az érzelmi csúcspontok érzékeltetésére az író gyakran használ metaforákat, hasonlatokat, szóismétléseket és más rétorikai eszközöket is.

A divatos regényformában újra feldolgozták a hagyományos témákat. Így a Nagy Sándor-történetet verses formában és prózában is újraírták, s nem sokkal később, de már 1500 körül, immár rímes versekben is.

Többféle feldolgozásban találkozunk a trójai háború történetével is. Az egész mondaör iskolás összefoglalása Kónstantinos Hermoniakos nyolc szótagos versekben írt műve. Az úgynevezett bizánci *Achilleis* tartalma a következő: egy királyfi apja udvarában leeresztett sisakrostéllyal ismeretlen vitézként lovagi párviadalon vesz részt, és minden ellenfelét legyőzi. Amikor kilétére fény derül, apja neki akarja adni a trónt, de ő inkább hősi kalandokra indul tizenkét vitézével. Hírt kap arról, hogy országukat ellenség támadta meg, hazasiet, a sereg élére áll és fényes győzelmet arat. Azután az ellenséges király palotájában megpillantja annak gyönyörű szép lányát. Beleszeret, szerelmes levelekkel és szerelmi dalokkal ostromolja, de a lány ellenáll, mígnem Erós meglágyítja szívét. Lányrablás, üldözés, harc következik, a végén kibékülés és fényes menyegző. Szerelmi boldogsággal és vitézi tettekkel teli hat év után meghal az ifjú feleség, s bánatában utánahal a királyfi is. Az egész történet voltaképpen a *Digenés*-eposz utánköltése, az ókori mondához mindössze annyi köze van, hogy a királyfi neve Achilleus, az apródját meg Patroklosnak hívják. Az egyik változatban azután más befejezést találunk: a feleség és a királyfi halála helyett Achilleus a görögökkel Trója alá vonul, s ott leli halálát. Ebben nyilvánvalóan egy „tudós” átdolgozó keze nyomát láthatjuk, aki tudott arról, hogy Achilleusnak valami köze volt a trójai háborúhoz.

Végül egy francia lovagregény fordításaként is visszatért a trójai téma a bizánci irodalomba; a fentebb már említett *Trójai háború* görög fordítója talán nem is volt tudatában annak, hogy saját népének ősi mondája a végső forrása annak a francia műnek, amelyet átültet.

A regények népszerűségéről tanúskodik, hogy egy mindenféle tudósanyaggal teletömött enciklopédikus tanítóköltemény, az atticista nyelven írt *Megtartóztatás* (Σωφοσύνη) is tulajdonképpen a szerelmi regény szerkezetét követi, anélkül, hogy a szerelemről

szólna. Szerzője, Theodóros Meliteniótés (XIV. század) allegóriába öltözteti tanítását: a költő a megszemélyesített Sóphrosyné birodalmát járja be, leírja az úrnő palotáját, parkját, el nem mulasztván, hogy a sokféle ismerethez morális tanításokat is fűzzön.

A moralizáló-buzdító hang néhány népnyelvi elbeszélő költeményre is jellemző. A *Szegény Leó* (Ιστορία Πτωχολέοντος) főhőse jómódú birtokos, aki az ellenséges dúlások következtében tönkremegy. Kívánságára fiai eladják rabszolgának. A császár veszi meg, s a megvetett szolga újra és újra tanúbizonyságát adja bölcsességének. Egy ékkőről, amit a császár drága pénzen vásárolt, megmondja, hogy értéktelen, mert a belsejében kukac van. A követ széttörik, s íme, igaza volt. Miután egy lóvásárlásnál is megmutatkozik bámulatos tudása, a császár elébe vezetteti azt a lányt, akit a feleségének szemelt ki. Egy szolga és egy utcalány gyermeke, állítja róla a bölcs, s a vizsgálatok azután kiderítik, hogy ismét igaza van. Ezután a saját születéséről kérdezi őt a császár, s az öreg némi vonakodás után elárulja neki, hogy nem a törvényes apjától, hanem egy hitvány szolgától született, amit a császár anyja is kénytelen beismerni. Erre a császár felszabadítja a bölcs Leót, kincsekkel halmozza el, s csak azt kéri tőle, titkát ne árulja el senkinek. Így gondoskodik Isten a bölcsesség megbecsüléséről.

Áltörténeti keretbe illesztett tanmese az irigy és gonosz udvaroncok áldozatául esett derék vitézről a *Belisarios-ének*, az abban elmesélt eseményeknek azonban vajmi kevés közülük van a történeti Belisarioshoz, Iustinianos császár hadvezéréhez.

Történeti énekek

Bizonyára valamelyik görög területen lévő „frank” feudális udvarban készült a Peloponnésost (középkori nevén Moreát) elfog-

láló keresztes vitézeknek és utódaiknak a görögök ellen vívott harcait bemutató *Moreai krónika* (Χρονικὸν τοῦ Μορέως). A görögökön kívül olasz, francia és aragon változatát is ismerjük, s még nem sikerült a kutatásnak egyetértésre jutnia abban a kérdésben, hogy melyiket tekinthetjük az eredetinek. A terjedelmes versezet fontos történelmi forrás, irodalmi értéke azonban csekély.

Magyar szempontból különösen érdekes az 1444-es várnai csatáról tudósító népies költemény. Szerzője azt állítja, hogy egy közeli erdőből figyelte a küzdelmet, amely a magyar és lengyel harcosokból álló sereg vereségével és I. Ulászló király elestével végződött. A vers főhőse azonban nem a király, hanem Hunyadi János, akit a szerző a bibliai Sámsonhoz hasonlít, s a két legdicőbb görög uralkodó, Nagy Sándor és Nagy Kónstantinos után a harmadik nagy császárnak nevez!

A XV. század szomorú eseményei sok *thrénos* megszületésére adtak alkalmat. A *thrénos* eredetileg siratódal, ezek a versek azonban nem halottat, hanem egy-egy város pusztulását siratják, a legtöbb éppen Konstantinápoly sorsát. A Város – és a birodalom – elvesztésének megrázó élményét terjedelemben, tendenciában és hangulatban igen sokféleképpen tükröző költemények között van egyszerű krónikás beszámoló, lírai panaszdal, dramatizált leírás és a jobb jövő reményét éltető jóslat egyaránt.

Állatmese, szatíra, szerelmi líra

Az állatokról szóló történetek minden korban kedvelt olvasmányai voltak a bizánciaknak. Egyik típusuk az aisóposi mese, emberi tulajdonságokat képviselő állatszereplőkkel, melyben egy-egy mindennapi életbölcesség fogalmazódik meg tanulságként. Egy másik típust képvisel a *Természettudós* (*Physiologos*, Φυσιολόγος), ez a valódi és mesebeli állatok csodálatos tulajdonságait vallásos

célzatú allegorikus magyarázatokkal kísért fantasztikus természetrajz. Mindkét gyűjtemény még az ókorban keletkezett, ám nagyszámú Palaiologos-kori kézirat tanúskodik nem csökkenő népszerűségükről.

A népies nyelvű irodalomban egy újabb változata alakult ki az állatokról szóló történeteknek. Egyik korai, talán már a XIII. században született példája ennek a *Madártudós* (Πουολόγος). Lakodalom van madárországban, a király – a sas – fia házasodik. A vendégek – különböző madarak – között azonban kitör a veszekedés. A madarak páronként lépnek fel, szidalmazzák ellenfelüket és dicsérik magukat. Végül a király megfenyegeti őket, hogy rájuk szabadítja a sólymot és a héját, erre meghunyászkodnak és meg lehet tartani az esküvőt. Az egyszerű szerkezetű, közel hét-száz soros vers talán az emberi kötekedést csúfolja, ám a szerző szemmel láthatólag örömet leli a madarak szájába adott válogatott szidalmakban, s nem kis leleményességet tanúsít ezekben a részekben. Alighanem tanító szándék is megbúvik a költeményben, legalábbis erre mutat a különböző madárfajták nevének és sajátságainak szórakoztató formában való bemutatása.

A *négylábúak történetében* (Διήγησις τῶν τετραπόδων ζώων) az állatok gyűlésén elhatározzák, hogy többé nem bántják egymást, mindenki szabadon előadhatja panaszát és védekezését. De ebből csúnya veszekedés lesz, egyre gorombább szidalmak és fenyegetések hangzanak el, megbékélésnek se híre, se hamva. Végül a király, az oroszlán is elveszti a türelmét, érvénytelennek nyilvánítja a békét, s mindjárt el is kezdődik az öldöklés. A *Madártudóshoz* hasonló tartalmú, de prózai darabok az *Haltudós* (Ὁψαρολόγος) és a *Gyümölcstudós* (Πωρικόλογος).

Jól sikerült kerek verses elbeszélés *A tiszteletre méltó szamar legendája* (Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου). A boldogtalan szamar megszökik goromba gazdájától, de nem sokáig örülhet szabadságának, mert csatlakozik hozzá a farkas meg a róka, hogy

alkalmas pillanatban fölfalják. A farkas indítványára zarándok-útra indulnak. A hajón a farkas a kapitány, a róka a kormányos, a szegény számár persze az evezőslegény. A farkas egy nap arról álmodik, hogy vihar lesz és végveszélybe kerülnek, elhatározzák hát, hogy meggyónnak. A farkas és a róka föloldozzák egymást, a számárnak viszont csak annyi a meggyónnivalója, hogy egyszer a kertben legelt a salátából, de gazdája rögtön jól el is páholta érte. Ezért le kell vágni a mellső lábát és ki kell szúrni az egyik szemét, mivel ezt írja elő a törvénykönyv, jelenti ki erre a farkas és a róka. Most már a füles is rájön arra, hogy azok mit forralnak ellen, és cselhez folyamodik. A hátsó patájában mágikus erő van, segítségével hihetetlen távolságból is meghallja, amit róla beszélnek, s egyetlen ellensége sem tud szembeszállni vele; csak ezt szeretné még átadni barátainak, mielőtt a jogos ítéletet végrehajtják rajta. Ennek a hatalomnak a megszerzéséért azonban a farkasnak három órán át térdepelve kell imádkoznia a hajó végében, és a végén akkorát rúg bele a számár, hogy a vízbe esik, a róka meg ijedtében utána ugrik. Így menekül meg a számár. Nehezen dönthető el, vajon a nyugat-európai rókaregény adaptációjával van-e dolgunk, vagy az aisóposi mese áll történetünk mögött. A tanulság azonban egyértelmű: a szegények és elnyomottak végül is találékonyssággal túljárhatnak elnyomóik eszén.

A *négylábúak történetében* a humor egyik fő forrása egyházi személyek és szokások parodizálása. Hasonló eszközöket használ *A tisztelendő Bor atya filozófiája* (Φυσιολογική διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κραιοπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου) című szatirikus vers is, egy iszákos monológja, aki arról elmélkedik, vajon miért könyörögtek a zsidók a pusztában vízért, amikor bort sem lett volna nehezebb fakasztani a sziklából, vagy hogy a szentek erekeiből bor helyett miért csak víz vagy olaj fakad. A *szakálltalan szertartása* (Ἀκολουθία τοῦ σπανοῦ) című szatíra a hajnali liturgia formuláinak felhasználásával a bizánci világban megvetett,

férfiatlannak kikiáltott csupasz állúakat csúfolja. Aligha kell ezekben a paródiákban egyház-, netán vallásellenes tendenciát keresnünk. Olyan korban, amikor a mindennapi életet oly szorosan át-meg átszövik az egyházi szokások, s a vallásos szövegeket mindenki betéve tudja, az ilyesfajta paródia szinte önként kínálkozik.

A korszak legvégén megjelenik a szerelmi líra, a költészetnek egy olyan ága, amely önálló műfajként egészen idáig hiányzott a bizánci irodalomból. A versek zöme egészen közel áll a népdalhoz, bizonyára van köztük eredeti népköltészet is. Ezek az alkotások azonban már az újjörög költészet közvetlen előzményei.

A versek egyszerű, keresetlen hangja, közvetlen bája újdonság a középkori görög irodalomban. A művészi megújulás lehetőségét és ígérétét láthatjuk benne, s ezt a népköltéssel való találkozás eredményének tulajdoníthatjuk. Nem tudhatjuk persze, hogyan fejlődött volna az irodalom, ha fennmarad a bizánci állam és műveltség. 1453 nem csak a politikai történetben korszakhatár. Megsemmisültek az intézmények, eltűnt a hagyományos műveltséget ápoló világi értelmiség is. Új fejezet kezdődik az irodalom történetében.

A KONSTANTINÁPOLYI HIPPODROMOS*

Az Isztambult járó turistának, amikor szemét hunyorgatva kilép a napfényre a Hagia Sophia székesegyház félhomályából, csak néhány lépést kell tennie, s egy hosszan elnyúló tágas téren találja magát. Ennek neve At Meidani, törökül „lóversenypálya”; ez figyelmeztet arra, hogy a hajdani Konstantinápoly-Bizánc egyik legmonumentálisabb középületének helyén állunk, a kocsiversenyek rendezésére szolgáló *hippodromos*ban. A pályát körülvevő építmény, mely az ülésorokat hordozta, eltűnt, de a hosszú téglalap alakú tér máig őrzi a porond alakját.

Próbáljuk meg képzeletben újjáépíteni a *hippodromost*. A téglalapnak egyik rövidebb, a székesegyházhoz közelebb eső oldalán nyílt a főbejárat. Itt voltak a versenykocsik indítóállásai is, szám szerint tizenkettő. A porondot egymás fölé emelkedő ülésorok vették körül, nagyjából úgy, mint egy mai sportstadionban. A bejárat felől nézve a baloldali hosszanti oldalon az üléseket több emelet magas, díszes páholy szakítja meg: ez a *kathisma*, innen nézte a császár a versenyeket. Ezen az oldalon egyébként a *hippodromos* végig a palotanegyeddel határos, s az uralkodó így a palotából közvetlenül eljuthatott a császári páholyba. A főbejáratnál szemben fekvő rövidebb oldal félkörösen zárult, ezt alakjáról parittyának (*sphendoné*) nevezték. A porond közepén hosszanti irányban alacsony fal húzódott. Ez két pályára osztotta a porondot; a versenyek során ezt kellett a kocsiknak megkerülniök, a neve *spina*. Az egykori leírások és tudósítások elragadtatással szólnak a *hippodromos* páratlanul gazdag szobordíszítéséről: fönn, az utolsó ülésor mögött széles sétány húzódott, oszlopcsarno-

* História 12/5–6 (1990) 56–57.

kokkal s számos szoborral. S lenn a *spina* fala is szinte zsúfolásig meg volt rakva szobrokkal, műtárgyakkal, szökőkutakkal.

A *hippodromost* Septimius Severus római császár (Kr. u. 193–211) kezdte el építtetni, midőn Colonia Antoniniana néven újjáalapította és római polgárjoggal ruházta fel Byzantion városát – azt a várost, melyet néhány évvel korábban ugyanez a császár le akart törölni a térképről, mert a polgárháborúban ellenfelét támogatta. Mintául a római Circus Maximus szolgált: ugyanúgy, mint az örök város népét, ezentúl a Bosporos partján lakó újdonsült „rómaiakat” is megillette a *panem et circenses* joga. Az építkezés befejezését azonban nem érte meg Septimius Severus. A *hippodromos* teljes kiépítésére és fölavatására csak több mint száz évvel később került sor, amikor Kónstantinos császár (Nagy Konstantin; 306–337) ezt a várost szemelte ki székhelyének, ismét új névvel ajándékozva meg: ezután Kónstantinupolis, vagyis Kónstantinos városa (magyarul Konstantinápoly) néven fogják hívni. Nagyszabású építkezések kezdődtek; városfalakat emeltek (ezek azonban nem azonosak a ma látható városfalakkal: ez utóbbiakat az V. század elején építették; a kónstantinosi város területe még kisebb volt), díszes utakat, tereket, középületeket építettek. E nagy munka során került sor a *hippodromos* kibővítésére és teljes kiépítésére is. Bár az épület pusztulása miatt pontos méreteit nem ismerjük; külső hosszúsága 425–450 méter lehetett, szélessége 125–150 méter; a porond nagysága pedig körülbelül 400 × 80 méter. Mivel az ülősorok száma negyven volt, nem lehetetlen, hogy az ülőhelyek száma megközelítette a százezret. Ugyancsak Kónstantinos alatt épült a *kathisma* és a *hippodromosszal* szomszédos zárt palotanegyed is. Az építkezések a hatalmas birodalom egész anyagi erejét igénybe vették. De még ez sem volt elég: Kónstantinos mindenhonnan összeszedette a műkincseket – szobrokat, szoborcsoportokat, ritkaságokat, történelmi emlékeket –, és székvárosa díszítésére ideszállíttatta őket. Minden várost kifosztott – olvassuk

róla tömören Jeromos *Krónikájában*. Ezekből került ki a *hippodromos* szobrászati dísze is.

Az építkezések befejeztével 330. május 11-én került sor a város és a *hippodromos* ünnepélyes felavatására.

Az épület – mint a neve is mutatja – elsősorban kocsiVERSENYEK rendezésére szolgált. A versenyek napján a nép zsúfolásig megtöltötte az ülésorokat. Külön szektorokban ültek a „cirkuszi pártok” szurkolói. A versenyeken ugyanis négy „egylet” kocsijai küzdöttek, ezeket színek szerint különböztették meg egymástól. Legtöbb híve a zöld és a kék egyletnek volt, ezek számítottak a fő ellenfeleknek. Kisebb jelentősége volt a piros és a fehér egyletnek. A kocsik helyét a startnál sorsolással döntötték el. Amikor már minden készen állott, a császár is megjelent páholyában. Megáldotta a tömeget, majd fogadta a kékek és a zöldek rituális üdvözlő kiáltásait, az *acclamatiókat*, majd az előkelők hódolatát. Ennek végeztével a császár által megbízott udvari méltóság egy fehér kendőt dobott a porondra: ez volt a startjel. Az indítóállásokból előrohantak a kocsik, legalább négy (minden „szín” képviselőjében egy-egy), olykor azonban minden egylet három kocsi-val versenyzett, s így tizenkét kocsis és negyvennyolc ló robogott a porondon. A versenyzők számára a legnehezebb feladatot a *spina* két végén lévő sarokoszlopok megkerülése jelentette. Itt lehetett megelőzni ellenfeleiket, de itt volt a legnagyobb a baleset veszélye is, ha a kocsik összeakadtak, vagy a sarokoszlopnak ütköztek. A *hippodromost* óriási hangzavar töltötte be: a nézők torkuk szakadtából biztatták kedvenc kocsisukat. A versenyzőknek hétszer kellett megkerülniük a *spinát* – a megtett körök számát a sarokoszlopokon elhelyezett jelzőszerkezet mutatta. Az lett a győztes, aki a hét kör megtétele után elsőnek haladt át a bal pálya végén lévő célvonalon. A győztes kocsis koszorút és gazdag pénzjutalmat kapott. Még ünnepelték őt, de már folytak az előkészületek a következő futamhoz. Mert a verseny egész napon

át tartott, olykor több napon keresztül is. Délelőtt és délután is általában tizenkét futamot bonyolítottak le, s csak délben tartottak szünetet. Egy angol kutató, N. Baynes szellemes megfigyelése szerint a bizánciaknak két csodált és ünnepeelt bálványa volt: a győztes kocsiversenyző és a szent aszkéta. A kocsiversenyzők hallatlan népszerűségét szobrok hirdették, költők magasztalták. Győzelmeiket (némelyiké több ezerre rúgott!) pontosan számon tartották. Az egyik legsikeresebbnek, a VI. század elején élt Porphyriosnak hét szobra állt a *hippodromos*ban, köztük aranyozott bronzszobrok is. Az *Anthologia Palatina*ban – az ókori és középkori görög epigrammaköltészet nagy gyűjteményében – harminckét olyan epigrammát találunk, amely győzelmeit ünnepli. A kocsiversenyek iránti szenvedélyes érdeklődés meglepően emlékeztet korunk futball-őrületére – ahogyan a sikeres versenyzőt övező sztárkultusz is. A *hippodromos* azonban nemcsak kocsiversenyek rendezésére szolgált. Ez volt az a színtér, ahol a nép – elvben az államalkotó *populus Romanus* – összegyűlt, ahol a császárral találkozott. Így fontos állami aktusok színhelye is. Több császárt itt választottak és koronáztak meg, sikeres hadjáratok után itt tartottak diadalmenetet, de itt került sor a trónbitorlóknak, lázadóknak, a kormányzat ellenfeleinek megsejgyenítésére, megcsonkítására vagy kivégzésére is. I. Anastasios császár 498-ban itt jelenti be egy népszerűtlen adó eltörlését, s a nagyobb hitelesség kedvéért mindjárt el is égetik a nyilvánartásokat.

Az egybesereglett nép nemcsak passzív szemlélője volt a versenyeknek és az ünnepeknek. Az ünnepélyes, császárt magasztaló *acclamatiók* nagyon könnyen átcsaptak egy-egy gyűlölt kormányhivatalnok szidalmazásába – sőt a népharag olykor a császár személyét sem kímélte. Forrásaink különösen az V. és VI. századból tudósítanak számos, a *hippodromos*ban lezajlott tüntetésről, melyek nem ritkán véres verekezésbe, sőt népfölkelésbe torkolltak. A nép haragját az előbb említett Anastasiosnak egy-

szer azzal sikerült leszerelnie, hogy korona és császári dísz nélkül jelent meg a *kathismában*. A mindenható császár ezzel a gesztusával mintegy elismerte maga fölött a nép hatalmát. A legnagyobb lázadás 532-ben, Iustinianos császár uralkodása idején ugyancsak a *hippodromosban* tört ki. Azzal kezdődött, hogy az egyik versenynapon a zöldek tüntetni kezdtek amiatt, hogy a hatóságok a kékeknek kedveznek, s a zöldek párthíveit üldözik. A párbeszéd a zöldek és a császár szavait közvetítő kikiáltó között végül kölcsönös szidalmazássá fajult, s a zöldek kivonultak a *hippodromosból*. A következő napokban néhány rendbontó letartóztatása miatt a kékek is csatlakoztak a másik párthoz, utcai csatákra, a városi eljáróság felgyújtására is sor került. A császár most már engedett volna; ő is fedetlen fővel jelent meg a páholyban, s elbocsátotta leggyűlöltebb munkatársait (köztük Tribónianost, a nagy jogászt, akinek azonban a kortársai inkább kapzsiságát és korrupsztást tartották számon). Csakhogy ekkor már késő volt: nem tárgyaltak vele, hanem ott, a *hippodromosban*, új császárt választottak. Iustinianos már a menekülésre gondolt, csak felesége, Theodóra maradt szilárd. A helyzetet két császári hadvezér, Belisarios és Mundos zsoldosai mentették meg: megrohamozták a *hippodromost*, s válogatás nélkül lemészárolták, akit elértek. Harmincezer holttestet távolítottak el a *hippodromosból* „a rend helyreállítása” után.

A népi képzelet és a „tudós” spekuláció a *hippodromosban* a világmindenség kicsinyített mását látta. A porond a földet szimbolizálta; a *spinán* lévő obeliszk a napot; maga a *spina* szökőkútjaival a vizet, illetve a tengert. A tizenkét indítóállás az állatkör tizenkét jegyének felel meg: a pálya hétszeri megkerülése a hét napjainak jelképe. A napi huszonnégy futam a nap huszonnégy óráját szimbolizálta. A rendszernek a négy „sportegylet” is része: a négy szín jelentheti a négy évszakot (mint a magyar kártya négy színe is az ászokon) vagy a négy elemet (tűz, víz, föld, levegő).

A *hippodromos* sorsa a maga módján – kicsiben – tükrözi Konstantinápoly és a birodalom sorsfordulatait. A várost sújtó földrengések, tűzvészek nem kímélték ezt az épületet sem, de ezek nyomait újra és újra eltüntették. Nehéz időkben elmaradtak a versenyek, hiszen a versenystállók fenntartása, a kiszolgáló személyzet fizetése óriási összegeket igényelt. A XI–XII. században – ez már a keresztes háborúk kora, amikor Bizánc közvetlenül megismerkedik a nyugat-európai lovagvilággal – a *hippodromos*ban lovagi tornákat is tartottak. 1204-ben azután a negyedik keresztes háborúban a Konstantinápoly mellett táborozó keresztetek megrohanták, elfoglalták és kifosztották a császárvárost, s a megdöntött birodalom helyén megalapították a maguk „latin császárságát”. Ez a katasztrófa végzetes volt a *hippodromos*ra is. A *hippodromos* szobrai – csakúgy, mint a város többi szobordíszé, az antik művészet egyedülálló gyűjteménye – olvasztókemencébe kerültek, pénzt vertek belőlük. A „latinok” uralma Konstantinápolyban csak rövid közjáték volt, 1261-ben már újra görög *basileus* székel a városban. Ám a hajdani nagyság már nem tér vissza: a „birodalom” valójában sokfelől fenyegetett apró állam. A *hippodromos* helyreállítására nem gondol senki. A szomorú történet utolsó felvonása 1453-ban kezdődik, amikor II. Mohamed szultán csapatai veszik be a várost. Ettől kezdve a *hippodromos* kőbánya; belőle épülnek a közeli mecsetek, dzsámik, a szultán és a török előkelők palotái. A *spina* a XVI. században még állt; egy nyugati utazó beszámol róla, hogy Ibrahim pasa az egyik obeliszk tetejére állított egy Héraklész-szobrot, amelyet az 1526. évi hadjáratban Budáról, Mátyás palotájából hozott magával. Később azután beépült a porond is. Az At Meidani tér kialakítására csak a XIX. századi városrendezés alkalmával került sor, a tér mai szintje azonban négy-öt méterrel magasabban van, mint a hajdani porond. Az elmúlt évszázad kutatásai és próbaásatásai nagyrészt eredménytelenül jártak, csupán a *spina* helyét ismerjük, mert ennek

három emléke mindvégig a helyén maradt (bár maga az alacsony fal nyom nélkül eltűnt), s megtalálták az alatta lévő csatornázás nyomait is, továbbá a lekerekített rövidebb oldal, a *sphendoné* alapfalait.

A *spina* helyét kijelölő két obeliszk közül az egyik kváderkövekből, falazással készült. A hagyomány VII. (Bíborbanszületett) Kónstantinos obeliszkjének nevezi, de a rajta fennmaradt felirat tanúsága szerint nem ő állíttatta, hanem csupán restauráltatta és bronzlapokkal boríttatta. A másik – egyetlen gránittömbből faragott – obeliszk Egyiptomból került mostani helyére. Hieroglifikus felirata III. Thutmoszesz fáraó Kr. e. 1471-ben aratott győzelmét magasztalja, s egykor Karnakban állott – egy ottani templom domborművén ábrázolása is megtalálható. Az egyiptomi obeliszk – mai helyén – egy 195 cm magas márványhasábon áll. Ez domborműveivel és felirataival I. Theodosios császárt (379–395) dicsőíti. A verses feliratok megemlékeznek arról is, hogy az obeliszk felállítására harminckét napig tartott, s a munkákat Proklos, konstantinápolyi városi kormányzó (*praefectus urbi*) irányította. Ma is jól látható, hogy nevét a feliratról kivakarták, mert 392-ben kegyvesztett lett és kivégezték – de néhány év múlva újra odavésték a nevét, amikor 396-ban rehabilitálták. A két obeliszk között egy csavart bronzoszlop áll – eredetileg három egymásba csavarodó kígyótest, mely fenn három kígyófejben végződött, s egy áldozati háromlábát, *tripust* tartott arany áldozati tállal. Mielőtt Kónstantinos császár idehozatta – és talán éppen a *spina* középpontjára helyeztette –, nyolc évszázadon át Apollón delphoi templomában állott: Kr. e. 479-ben készítették a szövetséges görög városállamok, fogadalmi ajándékképpen a delphoi Apollónnak, miután a plataiai csatában megverték a görögök meghódítására törő perzsa hadsereget. A *tripus* és az aranytál elveszett, a kígyók fejét már a török uralom alatt törték le (az egyiket egy ásatásnál megtalálták, s ma az isztambuli régészeti múzeumban van), de az

oszlop törzse még áll, s olvasható rajta annak a harmincegy *polis-*nak a neve, amelyek fiai a görög szabadság védelmében vérüket ontották a plataiai csatamezőn.

JANUS PANNONIUS GÖRÖG SZÓTÁRA*

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár ma *Suppl. gr. 45* jelzetű kézirata egy alfabetikus elrendezésű, meglehetősen terjedelmes görög–latin szótárt tartalmaz. E kódexről Michael Denis könyvtáros még a XVIII. században a következőket jegyezte fel: *Codex ... hanc notam praeferit: Ἰανὸς ὁ παννονίος ἰδία χειρὶ ἐγράψεν ὅταν τὰ ἑλληνικά γραμματα μάθειν ἐμελεν Janus Pannonius propria manu scripsit, quando graecas litteras discere cura fuit.* Erre az addig lappangó feljegyzésre hivatkozva állította J. Bick 1920-ban, hogy az említett kézirat másolója Janus volt,¹ noha ő maga már nem találta meg a kódexben a Denistől még látott bejegyzést. Föltevése szerint a szöveg az előzéken állhatott, s azt a kötet újrakötése alkalmából eltávolították. Bick adatát aztán átvette Hunger katalógusa,² valamint a név szerint ismert középkori és reneszánsz kori görög könyvmásolókról készült jegyzék is.³

Husztai József figyelmét elkerülhette Bick felfedezése, nagy Janus-monográfiájában legalábbis nem találtam rá utalást.⁴ A hazai kutatók közül Csapodi Csabáé az érdem, hogy fölhívta a figyelmet erre az adatra. Ő rekonstruálta a kézirat későbbi történetét is: szerinte Janus tulajdonából halála után többi könyvével együtt a Corvina állományába került. Innen jutott, még Mohács előtt, Brassicanus birtokába, akinek *ex librise* ma is megtalálható ben-

* Irodalomtörténeti Közlemények 95 (1991) 178–181.

¹ J. Bick: *Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften.* Wien – Prag – Leipzig 1920, 54–55.

² H. Hunger: *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Supplementum graecum.* Wien 1957.

³ M. Vogel – V. Gardthausen: *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance.* Hildesheim 1966², 479 és Nachtr. 446.

⁴ Husztai J.: *Janus Pannonius.* Pécs 1931.

ne (a későbbi tulajdonos, Fabri püspök *ex librise* alatt).⁵ Csapodi abban látja a kézirat jelentőségét, hogy benne *egy olyan nagy terjedelmű (329 folio) kézirat áll rendelkezésünkre, amely gazdag anyagot ad Janus Pannonius latin és görög autográfiájának megismeréséhez és egyúttal kezünkbe adja Janus görög és latin alapszókincsének az anyagát.*⁶

E megállapítás második fele azt látszik sugallni, hogy Janus nemcsak másolója volt a kéziratnak, hanem a szótár összeállítójának, mintegy szerzőjének is tekintendő. Csakugyan, a költő szöveghagyományával foglalkozó monográfiájában Csapodi a szótárt Janus saját művei között sorolja fel,⁷ bár korábban, a Corvina-könyvtár állományát feldolgozó munkájában a szótár nem szerepel sem Janus saját művei, sem fordításai között, hanem az *anoním művek, miscellanea* közé nyert besorolást; itt Janus csupán mint a kézirat egykori tulajdonosa és *scriptora* van feltüntetve.⁸

Ha mármost a kérdésen elgondolkozunk, eleve valószínűnek látszik, hogy Janusnak volt görög szótára. Itáliai tartózkodása idején talán meglehetett saját szótár nélkül is, tudjuk azonban róla, hogy hazatérte után is foglalkozott görög klasszikusokkal, s fordításokat is készített belőlük, márpedig itt csupán saját tudására vagy a birtokában lévő segédeszközökre támaszkodhatott.⁹ Guarino két angol tanítványa, William Grey és Robert Flemmyng könyvei között is volt egy-egy görög-latin szótár, bizonyára Itá-

⁵ Csapodi Cs.: Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára. In: Kardos T. – V. Kovács S. (szerk.): Janus Pannonius. Tanulmányok. Budapest 1975, 191–193.

⁶ Csapodi i. m. (5. j.) 192.

⁷ Csapodi Cs.: A Janus Pannonius szöveghagyomány. Budapest 1981, 100. Kelecsényi G.: Múltunk neves könyvgyűjtői. Budapest 1988, 45 is megemlíti a szótárt, *amelyet maga Janus állított össze.*

⁸ Csapodi Cs.: The Corvinian Library. History and Stock. Budapest 1973, 456.

⁹ Egy valószínűleg nem sokkal 1465 után kelt levelében Janus tréfás túlzással arról panaszkodik Galeottónak, hogy barátai szinte valamennyi latin könyvét széthordták, csupán görög könyvei maradtak meg, mert görögül nem tudnak; a levelet lásd Teleki kiadásában II. kötet 95–101.

liából vitték magukkal, amikor hazatértek.¹⁰ Ha pedig elfogadjuk Bick álláspontját, hogy tudniillik a szótárt maga a költő másolta, e bizonyára hosszantartó és fáradságos munka vállalása tanúsíthatja szorgalmát és a görög nyelv iránti lelkesedését, s emellett talán az idegenben tanuló diák anyagi nehézségeit is (amennyiben nem volt pénze szótár vásárlására vagy másoltatására). Még tovább kell, hogy nőjön bámulatunk Janus iránt, ha a szótár szerzőjének is tekintjük, hiszen e tekintélyes szóanyag összegyűjtése, értelmezése, ábécérendbe való állítása és végül az egész leírása nagy olvasottságra és nyelvi tudásra vall, s csak évek kitartó munkájával készíthető el. Más kérdés, hogy racionálisnak tekinthető-e ilyen vállalkozás, ha már voltak forgalomban abban az időben görög-latin szótárak.

Ahhoz, hogy e lehetőségek közül választhassunk, kissé közelebbről kell szemügyre vennünk a kódexet. Ilyen vizsgálódás megfigyeléseit és tanulságait igyekszem megfogalmazni az alábbiakban, előrebocsájtva, hogy a kéziratnak csupán az MTA Könyvtárában őrzött mikrofilmjét volt alkalmam használni.

Tekinthető-e tehát Janus Pannonius saját alkotásának a szótár abban az értelemben, hogy szóanyagát ő maga gyűjtötte össze és ő is értelmezte, akár saját tudása, akár mások megkérdezése révén, akár korábbi szótárak felhasználásával? E kérdésre egyértelműen tagadó választ kell adnunk: szótárunk másolat, szövege messzemenően megegyezik egy több kéziratban is fennmaradt munkáéval. Ennek legkorábbi változatát G. Götz egy VII. századi kódexben (*Harleianus* 5792) találta meg, *Glossae Graeco-latinae* cím alatt, s onnan publikálta is.¹¹ Götzről tudjuk, hogy a munkának fennmaradt egy IX. század végi kézírata is, valamint tíz (!) másolata, amelyek mind a XV. században, illetve a XV–XVI. században

¹⁰ R. Weiss: *Humanism in England during the Fifteenth Century*. Oxford 1957², 93 és 102.

¹¹ G. Goetz (ed.): *Corpus Glossarium Latinorum II*. Leipzig 1888, 213–483.

készültek. Ezekhez csatolhatjuk tizenegyedikként a bécsi kéziratot. A szótár népszerűsége Janus századában természetesen nem véletlen: a szavak alfabetikus elrendezése (szemben a középkorban kedvelt tematikus csoportosítással), továbbá a feldolgozott szóanyag tekintélyes terjedelme egyaránt hozzájárulhatott ahhoz, hogy a humanisták görög tanulmányaikhoz igénybe vették. Az alfabetikus görög szótár éppen a XV. századtól lesz e körök szinte nélkülözhetetlen kézikönyve.

A bécsi kódex szótára tehát másolat. Ha összevetjük a *Harleianus* publikált szövegével, megállapíthatjuk, hogy annak csupán közvetett másolata; helyét a többi tíz kortárs változat között csak további kézirati kutatások után jelölhetjük ki.¹² Mindenesetre Janust nem tekinthetjük a munka szerkesztőjének vagy szerzőjének, legfőljebb a kézirat *scriptor*ának, ha valóban az ő keze írását kell felismernünk benne.

Amint az szótár esetében természetes, a kézirat minden oldalán világosan elkülönül a bal és a jobb hasáb: az előbbi a görög szavak oszlopa, az utóbbi a latin értelmezéseké.¹³ Szembetűnő, hogy a görög és latin szavakat nem ugyanazzal a tollal írták: a görög betűk egyenletes, vékony vonalúak, míg a latin íráshoz használt toll puhább volt, vonalvastagsága (mint a rondírásé) változó. Vannak olyan oldalak, amelyeken eltérő színű a két hasáb írásának a tintája is.¹⁴ Tanulságos végül egy ismételten elkövetett hiba és annak javítása. A hiba abban állt, hogy a latin hasábban kimaradt az előtte álló görög szóhoz tartozó értelmezés egy sorban,

¹² Götz szűkszavú közlései alapján az a hat kódex jön számításba a bécsi kézirat közelebbi rokonaként, amelyek kitöltik azt a *lacunát*, amely a *Harleianus*ban egy *bifolium* kiesése következtében jött létre. Szótárunk több mint száz szót tartalmaz a *lacuna* helyén.

¹³ Fényképfelvételt közöl a szótár egy-egy részletéről Csapodi i. m. (5. j.) 207 és Csapodi i. m. (7. j.) 7. tábla.

¹⁴ Mikrofilm alapján ez a kijelentés persze kockázatos; különösen jól észlelhető eltérést láttam a 68. *folio recto*-ján.

s emiatt néhány latin sor nem az előtte álló szóhoz tartozik, hanem egy sorral elcsúszott. Úgy látszik, a hibát általában négy-öt sor után észrevették. A javítás úgy történt, hogy a kifejejtett értelmezést a görög szó után, a két hasáb közé beírták, az egymástól elcsúszott görög és latin szavakat pedig vonalakkal kapcsolták össze.¹⁵ Mind a három megfigyelés: a toll és a tinta különbsége és a sajátos tévesztés is a másolás módjáról árulkodik. A kézirat úgy készült, hogy először a bal (görögbetűs) hasábot írták le hosszabb szakaszon vagy akár az egész kódexen végig, s csak azután láttak neki a másik, a latin oszlop másolásának.

Ilyen eljárást aligha választ az, akinek a szótár lemásolása mellett még a nyelv elsajátítása is a célja. Voltaképpen még abban sem lehetünk biztosak, hogy ugyanaz a kéz másolta-e a görög és a latin hasábot. A betűképek eltérései miatt persze a két írás szükségképpen különbözik egymástól. Mindenesetre a kétféle toll használata fel kell, hogy ébressze a gyanút, s ezt további megfigyelés is megerősíti. A 70. folio *rectó*ján a görög hasábban lévő διπετες ὄπλον lémmának megfelelő sorban, a jobb hasábban a kifejezés latin értelmezése után egy újabb görög szó (διήμι) következik a hozzá tartozó latin értelmezésekkel. A rendellenesség létrejöttét úgy képzelhetjük el, hogy ezúttal a görög hasáb másolásakor maradt ki figyelmetlenségből egy szó: a hibát a latin oszlop leírásakor vették észre és pótolták. Ami számunkra itt fontos, az az, hogy a latin oszlopban álló görög szó írása szemmel láthatóan eltér a görög hasáb írásától, sokkal ügyetlenebb, darabosabb annál, szinte azt a benyomást kelti, hogy a görög írásképnak csupán gyámoltalan utánzása. Ezt tekinthetjük a latin *scriptor* görög írásának.¹⁶

¹⁵ Ilyen javítások vannak például 69^v, 82^v, 173^r, 179^v.

¹⁶ Meg kell említeni azonban, hogy a *Harleianus*ban nincs διήμι címszó. Feltétlenül elő kellett fordulnia viszont abban a kéziratban, amelyről a bécsi kódexet másolták. Lehetséges persze, hogy ott sem a görög hasábban állt, hanem utólagos toldásként a latin hasábban, nagyjából úgy, ahogyan kéziratunkban is. Ez esetben még könnyebben elkerülhette a bécsi kódex görög *scriptor*ának figyelmét.

Ha tehát más-más kéz írta a két hasábot, választ kell keresnünk arra a kérdésre, hogy melyiket tekintsük Janus keze írásának. Összehasonlító anyag híján biztos választ e kérdésre nem adhatunk. Csapodi, mint fentebb idézett állásfoglalása mutatja, éppen szótárunkban remélte megtalálni a költő fiatalkori latin és görög írásának hiteles emlékét. Eddigi megfigyeléseink azonban sokkal inkább azt valószínűsítik, hogy a szótárnak sem a görög szövege, sem a latin írása nem Janus keze munkája. Az elkészítés módja, az oldalak képe azt sugallja, hogy nem magáncélra készült tulajdonosi másolattal, hanem másolóműhelyben előállított kereskedelmi példánnyal van dolgunk. Nagyobb másolóműhelyre utal a görög és a latin *scriptor* közötti munkamegosztás: az előbbi munkája természetesen értékesebb volt, ezért nem is őt bízták meg a latin rész leírásával, hanem azt egy görögül alig tudó ír-nokkal csináltatták. Magát a műhelyt Itáliába lokalizálhatjuk az értelmezések között itt-ott fölbukkanó olasz szavak miatt.¹⁷

Miként vélekedjünk ezek után arról a bizonyos bejegyzésről, amelyet Denis annak idején még látott a kódex elején? A könyvtáros szavahihetőségét nem kell kétségbe vonnunk, csupán más-képpen kell értelmeznünk a szöveget, nem úgy, ahogyan Bick és nyomában mindenki más is. A szöveg igazat állított, csakhogy nem a szótár kéziratára vonatkozott, hanem csak önmagára: *Janus Pannonius saját kezével írta*, tudniillik ezeket a betűket, ezt a mondatot!

Így a mondatnak csak akkor van értelme, ha azt maga Janus saját kezűleg írta. Véleményem szerint egyébként Denis csak a görög mondatot találta a kódex elején, az utána következő latin fordítást már ő fűzte hozzá jegyzetéhez. Erre látszik utalni egy valószínű félreértés a fordításban. A görög mondat utolsó szavát a latin a *cura fuit* fordulattal adja vissza. A fordító nyilván

¹⁷ A 160–161. folián a következő olasz szavakat találtam: *lo spinoso*; *il panilo*; *la corre-ria*; *percorrere*; *lanello*.

a μέλω ige megfelelő alakjának értelmezte a görögöt, melynek magyar jelentése: „gondja van valamire”, „törődik valamivel”. Eltekintve attól, hogy ez tartalmilag sem illik jól a mondatba, ilyen (személyes *dativus* nélküli) szerkesztése az igének nyelvtanilag helytelen. Janus bizonyára nem erre az igére gondolt, hanem a μέλλω „készül, szándékozik valamit tenni” igére, amelyik mind jelentésében, mind nyelvtanilag jól beleillik a mondatba. Igaz, ezt két *lambdá*val kellett volna írnia, a hibát azonban könnyen elkövethette, mert a korabeli görög kiejtés nem ismerte a hosszú mássalhangzókat, vagyis a kiejtésben nem volt semmi különbség a két ige között. Ha elfogadjuk ezt a feltételezést, a bejegyzés értelme a következő: *Janus Pannonius írta saját kezével, amikor hozzáfogott a görög betűk¹⁸ tanulásához.* Egy a görög betűkkel éppen ismerkedő gyermek írta e sort a már kész könyv tetejére, bizonyosságot adva frissen szerzett ismereteiről.

Janus tehát nem állított össze görög-latin szótárt, még csak nem is másolt le egyet, s ifjúkori kézírásáról sincs biztos emlékün, mert a kódexnek éppen az az egy oldala (vagy előzéklapja) veszett el, amelyen minden kétséget kizáróan saját kezű írása volt. Kárpótlásképp talán hitelesebb lett az a kép, amelyet a költőről alkotunk magunknak. Mert valljuk be, valahogy nem is illett hozzá sem a szótáríró hangyaszorgalma, sem a könyvmásoló alázatos buzgalma. Mást mutat az a pillanatfelvétel, amelyet véletlenül éppen egy könyvkereskedő készített róla. Vespasiano da Bisticci elmondja, hogy *lovak és szolgák kíséretében* érkezett a városba, s egyenesen hozzá sietett. *Kis violaszín köpeny a vállán,* s fesztelenül átölelte a nála több mint egy évtizeddel idősebb kereskedőt, akit akkor látott először,¹⁹ s aki bizonyára megtisztelve érez-

¹⁸ A γράμματα éppúgy, mint a latinban a *litterae* jelenthet irodalmat is, nem hinném azonban, hogy itt erre kellene gondolnunk.

¹⁹ Vö.: Huszti i. m. (4. j.) 203, aki 1458-ra teszi ezt a jelenetet. Az olasz szöveg értelmezéséhez újabban G. Billanovich: Guarino da Verona iskolája és külföldi tanítványai. In: Kardos – V. Kovács i. m. (5. j.) 77–81, főként 81.

te magát e gesztustól, hiszen a gazdag és politikailag befolyásos váradi püspök unokaöccséről volt szó, aki hamarosan maga is valamilyen fényes és jól jövedelmező egyházi szék tulajdonosa lesz.²⁰

A bécsi kódexben szép számmal találunk olyan kiegészítéseket, főképp a margóra írt bejegyzéseket, amelyek nem az alapszöveg másolójától, illetve görög vagy latin *scriptor*ától származnak. Ha a szótár valóban Janus birtokában volt, akkor talán ezekben láthatjuk a költő keze írását. A kérdés eldöntése azért nem könnyű, mert ezek az utólagos pótlások nem egyetlen kéztől erednek, továbbá mert terjedelmesebb írásmintánk a költő felnőttkorából sincsen.²¹ A későbbi „kezek” egyike igen szorgalmas volt; a legtöbb marginális szöveg valószínűleg tőle származik. Jellegzetes írása jól felismerhető, bejegyzéseinek többsége tartalmilag is összetartozik, amennyiben Aristophanés-kommentárokból bemásolt görög szómagyarázatok, latin fordítás nélkül. Annyit már most is megállapíthatunk, hogy a kiegészítéseknek ez a csoportja nem származik Janustól. A költő görög tanulmányairól ugyanis elég jól vagyunk tájékozódva; annak, hogy a vígjátékíróval foglalkozott volna, semmi nyoma nincs. Egyébként Aristophanés a XV. században nem is tartozott a „divatos” *auctorok* közé. Éppen ezért talán nem reménytelen vállalkozás e bejegyzések szerzőjének azonosítása. Ha ez sikerül, közelebb juthatunk – nem Janushoz ugyan – de legalább a nevéhez kapcsolódó szótár történetéhez.

²⁰ Itáliában már 1454-ben az a hír járta, hogy kinevezték püspöknek, erről Huszti i. m. (4. j.) 143.

²¹ Janus autográfijának kérdését tárgyalja Csapodi i. m. (7. j.) 47. Itt előterjesztett javaslata ellen, tudniillik hogy az általa fölfedezett úgynevezett *S II* kódexben a javítások, címek és a *lémmák* Janus kezétől származnak, nyomós érveket sorakoztatott fel recenziójában Csonka Ferenc: Irodalomtörténet 16/66 (1984) 634 sk.

IUSTINIANOS ÉS AGAPÉTOS*

Agapétos Diakonos *Ekthesis* című munkája egyike a kora bizánci fejedelemtükröknek.¹ Hunger csoportosítása szerint a műfajhoz tartozó művek vagy gnómagyűjtemények, vagy az uralkodó kötelességeit összefüggő szövegben bemutató leírások.² Agapétos munkája az első csoporthoz tartozó *florilegium*: hetvenkét rövid fejezete a császárhoz címzett hetvenkét bölcs, vagy inkább alázatos tanács. A tanácsok sorrendje nem követ semmiféle logikus rendszert vagy gondolatmenetet, az egyetlen – külső – szervezőelv a fejezetek első betűiből álló és az *Ekthesis* címzettjének, valamint a szerzőjének nevét is kiadó *akrostichon*: *Istenhez leginkább hasonlatos és legfenségesebb uralkodónknak, Iustinianosnak [ajánlja] Agapétos, a legjelentéktelenebb diakonos*.³ Ez minden, amit a szerzőről tudunk. Ami a mű keletkezésének idejét illeti, az utolsó mondatban található egy utalás a császár feleségére, s ez alapján az írás Kr. u. 527 (Iustinianos trónra lépése) és Kr. u. 548 (Theodóra halála) között készült. A kutatók többsége úgy véli, hogy a mű inkább Iustinianos uralkodásának elején íródhatott, mert sokkal valószínűbb, hogy a tanácsokat egy tapasztalatlan uralkodónak szánták, nem pedig olyannak, aki már hosszú ideje ül a trónon.⁴

* Justinian and Agapetus. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Antiqua et Archaeologica* 26 (1994) 65–70. Fordította: Mészáros Tamás.

¹ G. Prinzing: Beobachtungen zu „integrierten“ Fürstenspiegeln der Byzantiner. *JÖB* 38 (1988) 1–31 tizennyolc ilyen művet sorol fel, Agapétos királytükre a második.

² H. Hunger: *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. Band I. München 1978, 158–159.

³ Τῷ θειοτάτῳ καὶ εὐσεβεστάτῳ βασιλεῖ ἡμῶν Ἰουστινιανῷ Ἀγαπητὸς ὁ ἐλάχιστος διάκονος.

⁴ K. Praechter: [A. Bellomo: *Agapeto diacono e la sua scheda regia*. Bari 1906]

Az *Ekthesis* nem pusztán korai képviselője a műfajnak, hanem egyike a legmaradandóbb fejedelemtükröknek: túlélte a Bizánci Birodalmat, latin és nemzeti nyelvű fordításainak köszönhetően közismert lett Nyugat-Európában, de legalább annyira elterjedt a szláv világban is.⁵ Mindez főleg azért érdekes, mert a műben található tanácsok nem különösebben eredetiek vagy mélyértelműek. Inkább közhelyszerű, széles körben elterjedt elképzelésekről van szó, amilyen például kaisareiai Eusebios keresztény szemléletű tanítása a hellénisztikus uralkodóeszményről, mely maga is szép számban használt fel olyan korábbi motívumokat, mint Platón filozófus-királya (17. fejezet), Isokratés második Nikoklés-beszédének tanácsai, vagy általánosságban a cinikus *diatribé* és a keresztény *sermo* műfajának témái.

Jelen tanulmányban azt kívánom vizsgálni, hogy milyen szerepet játszott az *Ekthesis* saját korában, a VI. században. Az első figyelemreméltó tény, hogy a címzett maga Iustinianos. Nem kétséges, hogy a bizánci uralkodói hatalom a birodalom története során mindvégig autokratikus jellegű volt. Mindazonáltal az összes császár közül éppen Iustinianos volt az, akinek az uralkodását a leginkább önkényuralomnak tartották.⁶ Ha mindezt megfontoljuk, komolyan vehetjük-e, hogy – amint azt a cím és a tartalom egyaránt sugallja – egy nem különösebben magas rangú egyházi méltóság tanácsokat ad a császárnak? Nyilvánvaló, hogy erre a kérdésre csakis tagadó választ adhatunk. Ezt az ellentmondást a mű keletkezési idejével kapcsolatban a fent említett elkép-

BZ 17 (1908) 163; K. Krumbacher: *Geschichte der byzantinischen Litteratur*. München 1897², 456; P. Hadot s. v. Fürstenspiegel. *Reallexikon für Antike und Christentum* VIII (1972) 615.

⁵ W. Blum: *Byzantinische Fürstenspiegel*. Stuttgart 1981; I. Sevčenko: *A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology*. *Harvard Slavic Studies* 2 (1954) 141–179.

⁶ Vö. Iustinianos jellemzését Prokopios *Titkos történetében*, lásd továbbá M. V. Anastos: *Justinian's Despotic Control over the Church*. *ZRVI* 8/2 (1964) 1–10.

zelés sem oldja fel. Az *Ekthesis* keletkezhetett ugyan Iustinianos uralkodásának korai szakaszában, de ez nem jelenti azt, hogy az intések tapasztalatlan uralkodóhoz szólnak, akinek autokratikus törekvései még nem voltak felismerhetők. Iustinianos egyáltalán nem volt tapasztalatlan, amikor 527-ben trónra lépett, mint ahogy ismeretlen sem: attól kezdve, hogy I. Iustinos 518-ban hatalomra jutott, ő volt a kormányzat szürke eminenciása. Elképzelhető továbbá, hogy a mű ajánlása Iustinianosnak mindössze a műfaj által megkövetelt külsőség, és nem bizonyít semmilyen, a szerző és a császár között fennálló személyes kapcsolatot, főleg ha arra gondolunk, hogy Agapétos irodalmi előképei a klasszikus görög irodalomban (például Isokratés második Nikoklés-beszéde) és a Bibliában (például *Példabeszédek* könyve) egyaránt olyan tanácsokból állnak, melyeket egy bölcs tanácsadó ad az egyes szám második személyben megszólított címzettnek. Szintén műfaji sajátosság, hogy az *Ekthesis* tanácsai – örökérvényű jellegüknek köszönhetően – szólhatnak minden uralkodóhoz (vagy akár mindenkire), és Iustinianos személyes tulajdonságaival csak erőltetett módon hozhatók kapcsolatba.⁷

Ha nem magát a császárt kívánta okítani a szerző, akkor feltehetően szélesebb közönséget célzott meg, s ebben a vonatkozásban műve – mint az uralkodói erények és kötelességek felsorolása – az államilag támogatott udvari propaganda része volt. Célszerűnek látszik tehát összehasonlítanunk az *Ekthesis*t a iustinianosi propaganda egyéb darabjaival. Utóbbiak közül azok a legfontosabbak, ahol Iustinianos személyesen szól az alattvalóihoz, vagyis a törvényszövegek – akár maga, akár hivatalnokai fogalmazták ezeket a jogi dokumentumokat. Az udvari propaganda szempontjából a legnagyobb jelentőséggel a törvények bevezetői (*prooemia*, *praefationes*) bírnak.⁸ A törvényalkotó a *prooimion*okban többnyire

⁷ Praechter i. m. (4. j.) 160–161.

⁸ A bevezetőről általában: H. Hunger: *Prooimion*. Elemente der byzanti-

általános igazságokat vagy uralkodói kötelességeket és törekvéseket vesz kiindulópontnak, s ezekből vezeti le rendelkezéseit. A bevezetőket általában mellőző *Codex Iustinianus* kevés ehhez foghatót tartalmaz, a törvények szövegét teljes terjedelemben közlő *Novellae* viszont szép számban őrzött meg *prooimion*okat. Vessük össze Agapétos fejedelemtükrét ezekkel a szövegekkel!⁹

Az uralkodó hatalma Istentől származik, a császárt személyesen Isten ruházta fel hatalommal. Ez az elképzelés jelenik meg az *Ekthesis* 30., 37., 45., 46. fejezeteiben és egyebek közt a 113. *novellában*: *a császári hatalmat mi Isten adományaként kaptuk*.¹⁰ Érdemes megfigyelnünk, hogy ez a tanítás annyira közismert, hogy sem Agapétos, sem Iustinianos nem bocsátkozik részletekbe; az esetek többségében a tézis csak utalás formájában jelenik meg, például: *az Istentől ránk ruházott hatalom; az Istentől gondjainkra bízott alattvalók*.¹¹

A hatalom isteni eredetéről szóló tanítás másik változata nem az uralkodó isteni kiválasztottságát említi, hanem a császári hatalom mint intézmény isteni eredetét hangsúlyozza: Istentől származik ez a hatalom az emberiségnek, melynek örökkévaló mintaképe Isten mennyei hatalma. A 73. *novellában* a következő-

nischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden. Wien 1964. A Iustinianos-kori császári propagandához a törvények szövegében: B. Rubin: *Das Zeitalter Iustiniens I.* Berlin 1960, 146–168.

⁹ Az *Ekthesis* részletek forrása: PG 86/1, 1163–1186; a törvényekéhez: *Codex Iustinianus* (= *Cod. Iust.*). Rec. P. Krueger. Berlin 1884³; *Novellae* (= *Nov.*). Rec. R. Schoell. Berlin 1895.

¹⁰ Nov. 113 c. 3 (p. 532): νόμους καθ' οὓς ἡμεῖς τε αὐτοὶ τὴν βασιλείαν θεοῦ δόντος παρελάβομεν. Lásd továbbá Nov. 8 *Edictum* (p. 78) és a következő jegyzetben idézett törvényt.

¹¹ Nov. 81 *prae*f. (p. 397): τῆς ὑπὸ τοῦ θεοῦ παραδοθείσης πολιτείας. Vö. Nov. 86 *prae*f. (p. 419); *Cod. Iust.* 1, 17, 1: *Deo auctore nostrum gubernantes imperium, quod nobis a coelesti maiestate traditum est*. Nov. 80 *prae*f. (p. 390): τὸ ὑπήκοον τὸ παρὰ τῆς αὐτοῦ (= θεοῦ) φιλανθρωπίας παραδοθὲν ἡμῖν. Vö. Nov. 77 *prae*f. (p. 381); Nov. 85 *prae*f. (p. 414).

ket olvashatjuk: ezért küldte Isten a császári hatalmat a mennyből.¹² A 6. novellában Iustinianos a császárságról azt mondja, hogy az Isten egyik legnagyobb ajándéka az embereknek.¹³ Ez a vélemény az *Ekthesis* legelső fejezetében is feltűnik:

*Te, császár, kinek a rangja magasabb valamennyi tisztségnél, mindenek felett tiszteld azt, aki erre méltónak érdemesített téged, az Istent, mert ő a mennyei királyság mintájára adta neked a földi hatalom jogarát, hogy megtaníthasd a népnek az igazság megőrzését, s hogy megszüntesd az ellene acsarkodók ugatását, miközben az ő törvényei uralkodnak feletted, és te törvényesen uralkodsz alattvalóid felett.*¹⁴

A mennyei királyság mintájára kifejezés mögött ugyanaz a felfogás húzódik meg, mint a fent hivatkozott novella-részlet mögött.

Az első fejezet imént idézett szemelvénye az uralkodásról szóló tanítás három elemére veti a hangsúlyt: (1) a császári hatalom isteni eredetű és a császár Istentől kapta hatalmát; (2) a császár kötelessége, hogy szabályozza alattvalóinak mind egymással szemben tanúsított, mind (3) Isten iránti viselkedését. Ezen elképzelések előfordulnak egymástól függetlenül az *Ekthesis* más fejezeteiben és különböző törvénytövegekben is, a 77. novellában azonban ugyanúgy együtt találhatók meg, ahogy az *Ekthesis* első fejezetében.¹⁵ Ugyanakkor, ha összevetjük a két szövegrész-

¹² Nov. 73 *prae*f. (p. 364): ἐπειδὴ τοίνυν βασιλείαν διὰ τοῦτο ὁ θεὸς ἐξ οὐρανοῦ καθῆκεν.

¹³ Nov. 6 *prae*f. (p. 35): μέγιστα ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ δῶρα θεοῦ παρὰ τῆς ἁνωθεν φιλανθρωπίας δεδομένα ἱερωσύνη τε καὶ βασιλεία.

¹⁴ Agar. 1: τιμῆς ἀπάσης ὑπέρτερον ἔχων ἄξιωμα, βασιλεῦ, τίμα ὑπὲρ ἅπαντας τὸν τούτου σε ἀξίωσαντα θεόν, ὅτι καὶ καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἐπουρανίου βασιλείας ἔδωκέ σοι τὸ σκῆπτρον τῆς ἐπιγείου δυναστείας, ἵνα τοὺς ἀνθρώπους διδάξης τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν, καὶ τῶν κατ' αὐτοῦ λυσόντων ἐκδιώξης τὴν ὑλακὴν, ὑπὸ τῶν αὐτοῦ βασιλευόμενος νόμων καὶ τῶν ὑπὸ σε βασιλεύων ἐννόμως.

¹⁵ Nov. 77 *prae*f. (p. 381): πᾶσιν ἀνθρώποις τοῖς εὖ φρονοῦσι πρόδηλον εἶναι νομίζομεν, ὅτι πᾶσα ἡμῖν ἐστὶ σπουδὴ καὶ εὐχὴ τὸ τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ τοῦ δεσπότου θεοῦ καλῶς βιοῦν καὶ τὴν αὐτοῦ εὐρεῖν εὐμένειαν.

letet, megbizonyosodhatunk arról, hogy a közvetlen átvétel nem jöhet számításba. A szerzők mindössze a közös eszmei örökséghez nyúltak vissza, és azt használták fel hasonló módon.

A császárság isteni eredetéről vallott tanításból következik, hogy a császár, mikor hatalmát gyakorolja, Istent utánozza. Agapétos ezt az állítást szintén összekapcsolja az uralkodó feladataival. Nagyjából ugyanezt a megfogalmazást találjuk a *Codex Iustinianusban*.¹⁶

A császár birtokolja a legfőbb hatalmat a földön. Az *Ekthesis* 21. fejezete mindezt a következőképpen fogalmazza meg: *A császár testi valójában olyan mint a többi ember, de hatalmát tekintve a mindenk felett álló Istenhez hasonló, a földön senki nem áll fölötte*.¹⁷ A 27. fejezetben pedig ez áll: *Neked kell kényszerítened saját magadat a törvények tiszteletére, mert a földön más nem kényszeríthet téged*.¹⁸ Iustinianos viszont a 107. novellában azt hangsúlyozza, hogy a császár a törvény fölött áll, ő maga a megtestesült törvény (νόμος ἐμψυχος). Akadnak más szöveghelyek is, ahol a törvényalkotás jogát a legfelsőbb hatalomból vezeti le, például az első és a 137. novella. Bár ellentmondás nincs Agapétos és a császár között, máshová kerül a hangsúly: míg előbbi a törvények betartását és érvényesítését emeli ki, utóbbi a jogát a törvényalkotásra.

Ami az uralkodónak az alattvalóihoz fűződő kapcsolatát illeti, legfontosabb eredményeinek egyike az emberszeretet (φιλανθρωπία vagy εὐποία), mely a jótékonyságban (εὐεργεσία) és a könyörü-

¹⁶ Agar. c. 37: ὁ μεγάλης ἐξουσίας ἐπιλαβόμενος τὸν δοτῆρα τῆς ἐξουσίας μιμεῖσθω κατὰ δύναμιν. Cod. Iust. 5, 4, 23 (I. Iustinos egyik törvénye): *nam ita credimus Dei benevolentiam et circa genus humanum nimiam clementiam, quantum naturae possibile est, imitari*. Vö. Cod. Iust. 5, 16, 27.

¹⁷ Agar. 21: τῇ μὲν οὐσίᾳ τοῦ σώματος ἴσος παντὶ ἀνθρώπῳ ὁ βασιλεὺς, τῇ δὲ ἐξουσίᾳ ὁμοίος ἐστὶ τῷ ἐπὶ πάντων θεῷ, οὐκ ἔχει γὰρ ἐπὶ γῆς τὸν αὐτοῦ ὑψηλότερον.

¹⁸ Agar. 27: σαυτῷ τὴν τοῦ φυλάττειν τοὺς νόμους ἐπίθεος ἀνάγκην, ὥς μὴ ἔχων ἐπὶ γῆς τὸν δυνάμενον ἀναγκάζειν.

letességben (ἔλεος) mutatkozik meg. Az *Ekthesis* huszonhárom fejezetében esik szó erről valamilyen összefüggésben.¹⁹ Úgy látszik, ez a mű egyik legfőbb kérdése. Az emberszeretetet kiválthatja a μίμησις θεοῦ (például 37, 40, 63), az elképzelés, hogy Isten jóságát viszonzni kell (például 43), vagy éppen a mennyei jutalomba vetett remény (például 38, 44, 50). Hunger hét szöveghelyet sorol fel Iustinianos törvényeiből, ahol előfordul az emberszeretet kifejezés.²⁰ Kiegészíthetjük ezt a listát azokkal a helyekkel, ahol a császár jótekonysága,²¹ előrelátó gondoskodása népe jólétéről,²² vagy az érdekükben tanúsított szüntelen erőfeszítései kerülnek említésre:²³ mindez a iustinianosi törvényalkotásnak központi témája. Egyik törvényében egyenesen a következőket mondja: *semmi más nem jellemzi annyira a császári hatalmat, mint az emberszeretet, mert egyedül ennek segítségével valósul meg Isten utánzása.*²⁴ A 129. novellában kijelenti, hogy az alattvalói által elkövetett valamennyi bűn érdemes az emberséges megítélésre. Mert még ha úgy dönt is, hogy tetteiket kárhóztatva megbünteti őket, miután elrendezte az ügyet és megfelelően rendre utasította a bűnösöket, jogos haragját jótekonny cselekedetekkel enyhítve visszatér az emberszerető magatartáshoz.²⁵ Az *Ekthesis* 63. fejezete – a 46. fejezethez hasonlóan – arra inti a császárt, hogy jótekonyságát terjessze ki mindenkire; a 147. novellában mintha csak az erre adott

¹⁹ A következő fejezetekben: 7, 8, 16, 19, 20, 23, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 58, 60, 61, 63, 67.

²⁰ Hunger i. m. (8. j.) 149–150. Cod. Iust. 1, 3, 55 (p. 38); Nov. 2 (p. 11), 81 (p. 397), 89 (p. 428), 129 (p. 647), 147 (lentebb idézve, lásd 26. jegyzet), 159 (p. 736).

²¹ Hunger i. m. (8. j.) 140, 308. jegyzet: Nov. 7 (p. 53), 25 (p. 202), 124 (p. 629), 127 (p. 636), 147 (p. 719).

²² Hunger i. m. (8. j.) 87–88: Nov. 8 *Edictum* (p. 80), 10 (p. 92), 80 (p. 390), *Edictum* 7 (p. 763), *Edictum* 13 (p. 780).

²³ Hunger i. m. (8. j.) 97–99: Nov. 1 (p. 1), 8 (p. 64), 15 (p. 114), 78 (p. 387), 114 (p. 533).

²⁴ Cod. Iust. 5, 16, 27: *cum nihil aliud tam peculiare est imperiali maiestati quam humanitas, per quam solam Dei servatur imitatio.*

²⁵ Nov. 129 *praef.* (p. 647).

választ olvasnánk: a császár azt állítja, hogy egyetlen kérelmező sem távozott a palotából üres kézzel.²⁶

Mikor a párhuzamos helyeket vesszük sorra, érdemes megvizsgálnunk Agapétos 62. fejezetének első mondatát²⁷ és a 109. *novella* elejét.²⁸ Nemcsak a mondatok tartalma között van megfelelés, hanem még a kulcskifejezések is azonosak: βοήθεια és σωτηρία – utóbbi használata során pedig mindkét szövegben összeolvad a szó világi (jólét) és keresztény jelentése (megváltás).

Az *Ekthesis*ben akad néhány olyan gondolat, melynek párhuzamát nem találtam Iustinianos munkáiban. Agapétos több ízben kitér az igaz barátság kérdésére, hangoztatván, hogy fogadjuk meg a barát tanácsát, de óvakodnunk kell a hízelgőktől (12, 22, 29, 31, 32, 56, 57). Egy másik visszatérő téma, hogy Agapétos óvja Iustinianost a büszkeségtől (4, 13, 14, 33, 71). Nem tulajdonítanak túlzott jelentőséget annak a ténynek, hogy ezek a császár környezetére vagy halandó személyére vonatkozó erkölcsi jellegű észrevételek a törvények szövegéből hiányoznak.

Eddigi megfigyeléseink bizonyították, hogy nagyon szoros kapcsolat áll fenn Agapétos fejedelemtükre és Iustinianos törvényeinek bevezetői között, bár a közvetlen átvétel egyáltalán nem valószínű. A különbségek kevésbé fontosak, s részben abból fakadnak, hogy Agapétos műve nemcsak az uralkodói szerepkörrel kapcsolatban kíván tanácsokkal szolgálni, hanem személyes és erkölcsi kérdésekben is.

²⁶ Agap. 63: ὁ μὲν θεός οὐδενὸς δεῖται, ὁ βασιλεὺς δὲ μόνου θεοῦ. μιμοῦ τοῖνυν τὸν οὐδενὸς δεόμενον, καὶ δαψιλεύου τοῖς αἰτοῦσι τὸν ἔλεον, μὴ ἀκριβολογούμενος περὶ τοὺς σοὺς οἰκέτας, ἀλλὰ πᾶσι παρέχων τὰς πρὸς τὸ ζῆν αἰτήσεις. Nov. 147 *praef.* (p. 718): οὐδεὶς φιланθρωπίας δεηθεὶς ἄπρακτος ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀνεχώρησεν ὄψεως.

²⁷ Agap. 62: τρέχειν μὲν εἰς τὴν ἄνω βοήθειαν πᾶς ἄνθρωπος ὀφείλει, ὁ σωτηρίας γλιχόμενος, ὁ βασιλεὺς δὲ πρὸ πάντων, ὡς μεριμνῶν ὑπὲρ πάντων.

²⁸ Nov. 109 (p. 517): μίαν ἡμῖν εἶναι βοήθειαν ἐπὶ παντὶ τῷ τῆς ἡμετέρας πολιτείας τε καὶ βασιλείας βίῳ τὴν εἰς θεὸν ἐλπίδα πιστεύομεν, εἰδότες ὅτι τοῦτο ἡμῖν καὶ τὴν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν τῆς βασιλείας σωτηρίαν, ὥστε καὶ τὰς νομοθεσίας τὰς ἡμετέρας ἐκείθεν ἡρτῆσθαι προσήκει.

A különbségek keresése ugyanakkor fordított irányban is elképzelhető, amennyiben először Iustinianos udvari propagandának szánt bevezetőt vizsgáljuk, s azok szövegében keresünk az *Ekthesis*ből hiányzó elemeket.

Bár az *Ekthesis* szerzőjének egyházi nevelésben kellett részesülnie, s így műve számos bibliai utalást tartalmaz,²⁹ szókimondása pedig minden klasszicizáló törekvés ellenére keresztény színezetű,³⁰ figyelemreméltó, hogy Agapétos soha nem említi a keresztény vallás jelentőségét. Kimondottan keresztény elképzelések, mint például a Szentháromság, a szentségek, vagy hivatkozások keresztény tantételekre az *Ekthesis*ben nem fordulnak elő.³¹ Iustinianos ugyanakkor a törvényeiben gyakran hangoztatja elkötelezettségét az igaz keresztény hit iránt és hajthatatlanságát az eretnekekkel szemben.³²

Egy újabb érdekes különbség a két szerző között, hogy a császár az egyház és a keresztény tanok védelmezőjének tekinti magát,³³ s bár az egyház védelmét a későbbi fejedelemtükrök szintén az uralkodó elsődleges feladatának tartják, Agapétos, a *diakonos* sehol nem említi az egyházat vagy az egyházi méltóságokat.

²⁹ A 38., 44. és 50. fejezet utal Mt 19, 21-re; a 17. fejezetben található egy idézet a Péld. 1, 7-ből; a 21. fejezetben szereplő eikóni *θεικῆ/χοικῆ* forrása 1Kor 15, 49.

³⁰ Például *ἐπουράνιος βασιλεία* mint *mennyei királyság* (1. fejezet); *ἡμέτεροι σύνδουλοι* mint *embertársaink* (8. fejezet); *δικαιώω* mint *igazolni* (66. fejezet).

³¹ Még Krisztus neve is csak egyetlen egyszer, a mű utolsó mondatában szerepel, a „keresztény” melléknév pedig egyáltalán nem fordul elő.

³² Nov. 6 *praef.* (p. 36): *μεγίστην ἔχομεν φροντίδα περί τε τὰ ἀληθῆ τοῦ θεοῦ δόγματα*. Vö. Nov. 132 (p. 665). A *Deo auctore* kezdetű rendelet első mondatában szerepel a Szentháromság; Nov. 85 a következő szavakkal kezdődik: *τὸν μέγαν θεὸν καὶ σωτῆρα ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν*. Lásd továbbá Iustinianos törvényeit az eretnekek ellen: Cod. Iust. 1, 1, 5–7; 1, 5, 12–22.

³³ Nov. 6 *praef.* (p. 35): ugyanabból az *ἀρχή*-ből származik a császár és az egyház intézménye, és közösen irányítják az emberek életét. *Tehát semmi nem lehet olyan fontos a császároknak, mint a papi szentség*; Nov. 57 *epil.* (p. 314): *A legszen- tebb egyház java olyan fontos számunkra, mint a lelki üdvösségünk*; Nov. 3 *praef.* (p. 19): *a konstantinápolyi egyház mint a birodalom anyja*.

Agapétos uralkodója egy világbirodalmat kormányoz, de a birodalom (*imperium*) a szövegben egyszer sem kapja meg a római (*Romanum*) jelzőt. Ezzel szemben a iustinianosi propaganda különleges hangsúlyt fektet a római sajátosságokra és a birodalom római hagyományaira.³⁴

Végül még egy észrevétel. Iustinianos számos *prooimion*-ja központi üzenetként fogalmazza meg a császár eredményeit a birodalom területi egységének helyreállításában, melynek során hatalmát más népekre is kiterjesztette és legyőzte a lázadó barbárokat.³⁵ A császári propaganda ezen eleme, mely a sikeres hadjáratok ideje alatt még nyomatékosabb formában jelent meg, szintén hiányzik Agapétos művéből.

A birodalmi ideológia fent említett témái, melyek megtalálhatóak Iustinianos törvényeiben, de hiányoznak az *Ekthesis*ből, nem másodrangú, mellékes vonások, hanem központi jelentőségűek Iustinianos hatalomgyakorlása és önképe szempontjából. Ki hagyásuk az *Ekthesis*ből figyelemreméltó és magyarázatot kíván. Elképzelhető, hogy a *legjelentéktelenebb diakonos* távol élt a hatalom központjától, s mivel nem ismerte az aktuális politikai jelszavakat, beérte az ideális keresztény uralkodóról kialakított kép hagyományos elemeinek bemutatásával.

A római jellegzetességek mellőzése, különösen a diadalittas kijelentések hiánya arra utalhat, hogy az *Ekthesis* csakugyan meglehetősen korán, Iustinianos uralkodásának első éveiben, az afrikai és az itáliai hadjáratokat megelőzően keletkezett.

³⁴ A *Summa* kezdetű rendeletben: *Summa rei publicae tuitio ... felix Romanorum genus omnibus anteponi nationibus omnibusque dominari tam praeteritis effecit temporibus quam Deo propitio in aeternum efficiet*. Vö. Nov. 18 *praef.* (p. 127). Az 535–537-es évek törvényhozásában nagyon erősen jelenik meg az állam római hagyományainak hangsúlyozása. Ehhez lásd: M. Maas: *Roman History and Christian Ideology in Justinianic Reform Legislation*. DOP 40 (1986) 17–31.

³⁵ Nov. 11 (p. 94): *in praesenti Deo auctore ita nostra res publica aucta est*; Nov. 36 (p. 243) : *in Africa nostra, quam Deus Romanae dicioni nostris vigiliis subiugavit*. Lényegében ugyanez a kijelentés: Nov. 37 (p. 244). Vö. Cod. Iust. 1, 21, 1 (p. 77).

ANONYMUS ÉS BIZÁNC*

Moravcsik Gyula életművében a magyar–bizánci kapcsolatok vizsgálata kiemelt jelentőségűnek számít. Már 1934-ben közzétett a témában egy alapvető munkát, amelyben tüzetesen vizsgálta a magyar történelemmel kapcsolatos valamennyi akkor ismert bizánci forrást.¹ Célja az volt, hogy a Magyarországra vonatkozó szöveghelyeket magyar fordítással és magyarázó jegyzetekkel együtt kritikai kiadásban adja ki. Minthogy a legtöbb szöveg csak korszerűtlen kiadásban állt rendelkezésre, ez hosszadalmas vállalkozásnak bizonyult, melynek az adott kor körülményei – a második világháború, majd a hidegháború évei – sem kedveztek. Végül mégis megjelenhetett – ha csak Moravcsik Gyula halála (1972) után is – legalább az első, az 1301-ig terjedő rész.²

A középkori Magyarország és a Bosporos-parti császárság között kialakult kapcsolatokról természetesen a magyar, illetve Magyarországon keletkezett forrásokat is segítségül hívhatjuk. Jóllehet Moravcsik kutatásai elsődlegesen a bizánci anyagra irányultak (melyek egyébként messze bőségesebbek, mint a magyar emlékek), a források ezen második csoportjához is fűzött néhány elmés észrevételt. Ide tartozik egyik rövid tanulmánya is, melyben a *Gesta Hungarorum* bolgárokról és görögökről szóló híradásait tárgyalta.³

* Der ungarische Anonymus und Byzanz. Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Opuscula Byzantina IX. = Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance. Szeged 1994, 69–76. Fordította: Juhász Erika.

¹ Moravcsik Gy.: A magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1934.

² Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenditum. Budapest 1984 (= 1988²).

³ Moravcsik Gy.: Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. RÉSEE 7 (1969) 167–174.

A mű valószínűleg 1200 körül keletkezett.⁴ Szerzője ismeretlen; a magyar kutatásban egyszerűen Anonymusnak vagy P. mesternek nevezik. A *Gestában* a magyar honfoglalásról, azaz az Árpád fejedelem vezetésével a Kárpát-medencébe bevonuló magyarok és az itt talált helyi hatalmasságok közötti harcokról esik szó.

Anonymus beszámolója szerint mindkét fél igyekszik jogilag is alátámasztani a területre vonatkozó igényét. Árpád arra alapozza jogigényét, hogy Attila leszármazottja és annak örökébe akar lépni.⁵ *Dux Salanus*, Árpád egyik ellenfele arra hivatkozik, hogy elődje, *Keanus magnus dux Bulgarorum* a területet *auxilio et consilio imperatoris Grecorum* foglalta el (12; 11: *Keanus magnus, dux Bulgarie ...*; 12: *magnus Keanus preavus ducis Salani, dux de Bulgaria egressus auxilio et consilio imperatoris Grecorum preoccupaverat terram illam*). Egy másik ellenlábás, *dux Menumorout* úgy nyilatkozik, hogy *per gratiam domini mei imperatoris Constantinopolitani nemo potest auferre de manibus meis* (sc. *terram hanc*) (20). Ő aztán később a magyarok elől a görögökhöz akar menekülni.⁶ Egy harmadik hatalmasság is szóba kerül: *dux Bulgarie*. Ő *dux Salanus* rokona, székhelye Belgrád. Amikor Árpád és Salanus között harcra kerül sor, ő és az *imperator Grecorum* az utóbbinak nyújt fegyveres segítséget (38, 39). Később maga vonul *cum adiutorio Grecorum* a magyarok ellen (41).

Moravcsik teljes joggal utalt arra, hogy Árpád ellenfeleinek érvelésében egy közismert, szüntelenül hangoztatott bizánci felfo-

⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (a továbbiakban: SRH) I. ed. E. Szentpétery. Budapestini 1937, 33–117: P. magistri qui Anonymus dicitur *Gesta Hungarorum*. rec. Ae. Jakubovich. Új kiadás német fordítással, továbbá hasznos áttekintéssel a művel kapcsolatos kérdésköréről és a kutatás állásáról: *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte*. Hrsg. von G. Silagi unter Mitarbeit von L. Veszprémy. Sigmaringen 1991.

⁵ *Dux vero Arpad ... legatos misit ... ad ducem Menumorout petens ab eo, quod de iustitia atthau* (sic) *sui Atthyle regis sibi concederet terram ...* (19); lásd még 14.

⁶ 28: *Et ipse Menumorout dux eorum magis preparabat vias suas in Greciam eundi, quam contra eos* (sc. Hungaros) *veniendi*.

gás ismerhető fel, nevezetesen a folytonosság gondolata, a római birodalom egységébe vetett hit, amely Bizáncban tovább élt. A bizánciak tartották magukat ahhoz a felfogáshoz, hogy az osztatlan Római Birodalom egykori provinciái ... változatlanul bizánci fensőbbtség alatt állnak, akkor is, ha részben 'barbár' kézre kerültek.⁷ Moravcsik tanulmányával szinte egyidőben egy másik dolgozat is megjelent Anonymusról. Ebben Horváth János nyelvi megfigyelések alapján próbálta bizonyítani, hogy *P. mester nemcsak a bizánci-középgörög nyelvet ismerte, hanem a XII. századi Bizánci Birodalom állami intézményeivel és politikai célkitűzéseivel is tisztában volt.*⁸

Az a kérdés, hogy Anonymusunk bírta-e a görög nyelvet, nemcsak műve megértése miatt fontos. A XI. és XII. században a magyar királyság közvetlen szomszédja volt a Bizánci Birodalomnak. Az is ismeretes, hogy a népesség keresztény vallásra térítése a X. század közepe táján Bizáncból kezdődött meg,⁹ mintegy húsz évvel azelőtt, hogy a nyugati térítők meghívására sor került volna. Ennélfogva nagyonis lehetséges, hogy Bizánc befolyással volt a középkori Magyarország kultúrájára. Ami viszont az irodalmi emlékeket illeti, az ilyen hatások kimutatására irányuló kísérletek eredménytelenek maradtak. Ha tehát *P. mester* görög nyelvtudása igazolható, annak a középkori Magyarország kulturális viszonyainak megítélésében is jelentősége van.

A bizonyítékokat, amelyeket *P. mester* görög nyelvtudására vonatkozóan Horváth felsorolt, a következő módon csoportosíthatjuk:

1. A 'Sobamogera' népnevet Anonymus a görög nyelvből magyarázza: *dictus est soba secundum Grecos, id est stultus populus.*

⁷ Moravcsik i. m. (3. j.) 171–172.

⁸ Horváth J.: Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meisters P. Acta Antiqua 17 (1969) 17–48; az idézet 47–48; magyarul: P. mester és műve. ItK 70 (1966) 1–53; 261–282.

⁹ Skylitzes 237^{59–76}. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero supplementus et emendatus. Bonn 1839 = Moravcsik i. m. (2. j.) 85–86.

2. Tudja, hogy a görög πόλις szó várost jelent.

3. Két olyan szó is található nála, amelyek nem a középkori latinságból származnak, hanem ő maga képezte őket görög tövekből.

4. A *Gesta* szövegében olyan fordulatok találhatók, amelyek görögből vett tükörfordításnak tekinthetők.

Kezdjük a 2. ponttal. A *Gestában* *castrum Philippi regis* város-név szerepel Philippopolis helyett. Nem valószínű, hogy a görög πόλις szónak »város« jelentése a XII-XIII. század folyamán nyugaton vagy nálunk általánosan ismeretes lett volna, ... de még ha így volna is, a *castrum Philippi regis* kifejezés Anonymusnál akkor is azt bizonyítja, hogy ismerhette a bizánci-görög nyelvet, véli Horváth.¹⁰ Azt hiszem, a kérdést másképp kell megítélnünk. Az időben közeli nyugati forrásokban ilyen megjegyzések olvashatók: *Urbs autem Adrianopolis a fundatore nomen accepit*,¹¹ *dux Svevie ... invasit Archadinopolim, ab Archadio imperatore constructam que vulgariter Argionopolis dicitur*,¹² *Philippopolim perveniunt: que civitas, cum ante Pulpudeba diceretur, de nomine Romani imperatoris Philippi nomen assumpsit, qui primus omnium imperatorum christianus effectus imperialem gloriam christiane professionis titulo insignivit*.¹³ E három kortárs műből származó szöveghely kellőképpen bizonyítja, hogy szinte a műveltek köz-kincse volt, hogy ezeknek az összetételeknek az első tagja annak az uralkodónak a neve, aki a várost alapította, s már ebből is következik, hogy a második tagnak a 'város' jelentést kell magában hordoznia.

¹⁰ Horváth i. m. P. mester (8. j.) 22–23.

¹¹ *Historia peregrinorum*. In: A. Chroust (Hrsg.): *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.* MGH SS Nova series V, 146.

¹² *Historia de expeditione Friderici imperatoris*. In: Chroust i. m. (11. j.) 62.

¹³ *Itinerarium Peregrinorum auctore Ricardo Londoniensi*. Hrsgg. von F. Liebermann – R. Pauli. MGH SS XXVII, 201.

Ha jól látom, a *Gesta* szerzőjének nem kellett görög nyelvtudással rendelkeznie ahhoz, hogy Philippopolis helyett *castrum Philippi* regist írjon. Nagyobb súlyuk van a 3. pontban említett szavaknak. Ha igaznak bizonyul, hogy P. mester az említett esetekben görög szavakból latin szavakat képzett, mégpedig szójáték gyanánt, akkor Horváth megfigyelése igazolást nyer: *ilyent csak az engedhet meg magának, aki a görög nyelvben éppoly járatos és otthonosan mozog, mint a latinban.*¹⁴

A *Gesta* 49. fejezetében ezt olvassuk: *missi vero eorum ducem Arpad in silva Turobag arpalice ambulanti invenerunt*. Horváth úgy véli, hogy az *arpalice* szó *hapax legomenon*, és latolgatja összefüggését különböző görög szavakkal (ἀρπάζω, ἀρπαλίζω, ἀρπαλεός), majd hozzáteszi még: *nehéz bármi határozottat állítani, mert itt kétségtelenül egy görög szó áll, melynek azonban nem görög, hanem latin nyelvtani végződése van.*¹⁵ Ez egyértelmű bizonyíték volna a névtelen jegyző görög nyelvtudására is. A rejtélyes szó azonban egy korábbi latin szövegben is előfordul már, mégpedig két alkalommal. A Trója-történet egyik kora középkori összefoglalásában, melynek utolsó egysége egy *Aeneis*-kivonat, a következő mondatok olvashatók: *Ecce Venus mater eius in Arpalice (hoc est venatrice) ei apparuit in tali cultu venatricis; majd pedig utrique in venationem exierunt. In tali cultu Dido exivit: in Arpalice vestita (veste virili), calcas in pedibus.*¹⁶ A zárójelek között álló szavak nyilvánvalóan későbbi lapszéli magyarázó jegyzetek, melyek utóbb szivárogtak be a szövegbe, és arról tanúskodnak, hogy a másoló az *Arpalicé*-vel alkotott fordulatot nem értette. P. mesternek ez, vagy egy nagyon hasonló szöveg állt rendelkezésére – talán még a szövegbe épült glosszák nélkül. Ő sem ismerte fel a mitológiai utalást, és az *arpalice* szó-

¹⁴ Horváth i. m. P. mester (8. j.) 24.

¹⁵ Horváth i. m. P. mester (8. j.) 24.

¹⁶ E. B. Atwood – V. K. Whitaker (edd.): *Excidium Troiae*. Cambridge, Mass. 1944, 27, 12 és 34, 25.

ban adverbiumot látott – az előtte álló *in* előjárósztól figyelmen kívül hagyva. A szó jelentését a szövegösszefüggésből próbálta kitalálni, így jutott a ‘vadász módra’ jelentéshez, és szójátékként illesztette a szót Árpád neve mellé. Eszerint a magyar fejedelem vadászaton volt *in silva Turobag*, amikor a *missi* rátaláltak. Az *arpa-lice* szót tehát nem Anonymus találta ki vagy képezte egy görög szóból úgy, hogy latin nyelvtani végződést illesztett hozzá, hanem egy latin szövegben találta. Nem véletlen, hogy ez a szöveg éppen egy Trója-történet, hiszen *olim in scolari studio* ő maga is írt egy *hystoria Troianát*, *ex libris Darethis Frigii ceterorumque auctorum*.¹⁷

A másik szó, melynek igazolnia kellene a *Gesta* szerzőjének görög nyelvtudását, az *embola*. A magyarok egyik nagy győzelmének leírása után így folytatódik a *Gesta*: *Felix igitur Hungarorum embola multa periculorum experientia iam securior et exercitatio de ipsa continua exercitatione preliorum viribus et potestate prestantior totam Bauariam et Alemanniam ac Saxoniam et regnum Lathariense igne et gladio consumpserunt* (55). Horváth – teljes joggal – utasítja el a korábbi megoldási kísérleteket (‘zsákmány’ és ‘haszon’), és megállapítja, hogy az *embola* szó jelentése ‘hadsereg’. Nagyon találó az a megfigyelése is, hogy a jegyző *exercitatio* és *exercitatione* szavaiban játékos utalás rejlik az *embola* mögött megbúvó *exercitus* szóra.¹⁸

A görög ἐμβολή már az ókorban átkerült a latinba (‘hajó)rakomány’ jelentéssel. A ‘hadsereg’ jelentés magyarázatához Horváth a görög szó egy másik jelentésére, a ‘támadás’ katonai szakszóra utal. Ebből alakulhatott ki a ‘támadáshoz bevetett sereg’ jelentés,

¹⁷ *Gesta Hungarorum, Prologus*.

¹⁸ Horváth i. m. P. mester (8. j.) 24–25, ahol megemlíti, hogy az *embola* a magyar krónikában is feltűnik, mégpedig ugyanebben a jelentésben: *una cum felici embola totius Hungarie cum triumpho victorie gaudentes redierunt*, *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* ed. A. Domanovszky (103); SRH I. 369. Ezt a szöveget XIV. századi megfogalmazásában ismerjük, mely azonban régebbi szövegrétegeket is magába foglal, még a XI–XII. századból is; így fennáll annak a lehetősége, hogy P. mester a szót valamelyik régebbi krónikaváltozatból vette át.

majd a jelentésváltozás utolsó szakaszában a ‘hadsereg’ szó. Horváth állítása szerint *a jelentésfejlődés két utolsó fázisa sem a görög, sem a latin szótárakban nincs adatolva (még a Du Cange-ban sincs!).*¹⁹ Nem állítja kifejezetten, hogy az utolsó lépést P. mester tette meg, de hangsúlyozza, hogy *aligha tudta volna ezt a lehetőséget* (mármint az *embola* szót az *exerceo* igéből képzett latin szavakkal összekapcsolni – K. I.) *a bizánci görög nyelv ismerete nélkül felfedezni.* Nemrégiben Veszprémy László a hely vizsgálata során a CETEDOC-adatbázis segítségével összegyűjtötte az *embola* szó középkori előfordulásait.²⁰ Listájából kiderül, hogy már Irnerius (†1140 körül) egyik glosszájában *militum superhabundantiával* magyarázták. Hasonló jelentéssel tyrusi Vilmosnál is előfordul, akinek krónikája ugyancsak P. mester *Gestája* előtt keletkezett. Ehhez jön még szöveghelyek egész sora a XIII. századból, elsősorban oklevelekből és jogi szövegekből, ahol a szó szintén ebben az értelemben szerepel. Úgy tűnik tehát, hogy a görög *ἐμβολή* szó ‘hajórakomány’ jelentésben a késő császárkorban került jövevényszóként a latinba, ahol egy törvénytörvényben tűnt fel,²¹ de a kora középkorban

¹⁹ Horváth i. m. P. mester (8. j.) 25. Elkerülte azonban figyelmét, hogy Du Cange szótárában a következő szöveghely szerepel egy 1272-es oklevélből (Charta ann. 1272): *dicat sibi videri jus commune esse domino regi, cum in adventu regiae majestatis et suae felicitis Embolae, omnes omnium cessante privilegio, certatim debeant occurrere.* Du Cange: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis* II. Graz 1954, 253. s. v. 2. *embola*. Ebben a szövegben a szó ugyanazt jelenti, mint a két magyar forrásban; sőt még az alaphelyzet is azonos: az uralkodó megérkezése hadseregével. Mindenesetre a szótár ezt a jelentést nem említi; magyarázat helyett ügyetlen javaslat következik a szöveg „javítására”: *Quid si legatur, et suae felicitis Subolis?*

²⁰ Veszprémy L.: Középkori forrástanulmányok. Hadtörténelmi Közlemények 104/3 (1991) 58–77.

²¹ *Iubemus nullam navem ultra duorum millium modiorum capacem ante felicem embolam vel publicarum specierum transvectionem aut privilegio dignitatis aut religionis intuitu aut praerogativa personae publicis utilitatibus excusari posse subtractam.* Cod. Iust. 1, 2, 10. Corpus Iuris Civilis II. Codex Iustinianus. Rec. P. Krueger. Berolini 1884; ugyanez a szöveg Cod. Iust. 11, 4, 2.

kikopott a latin nyelvből. Majd később, amikor a XI. században a római jogtudomány újjászületik, és újra megkezdődik a *Corpus Iuris Civilis* tanulmányozása, meg kellett magyarázni az ismeretlen szót; innen az idézett glossza, mely Irneriustól kell, hogy származzon. (Hogy egy ekkora baklövést feltételezhetünk-e a híres jogásztól, vagy másolói hibát kell-e vélelmeznünk, nem tudom eldönteni, de kérdésfelvetésünk szempontjából nem is fontos.) A szó a XII. századtól szórványosan újra használatba került, de csak a glossza által neki tulajdonított jelentésben. Meg kell még jegyeznünk, hogy az *embola* szó mind Anonymusnál, mind a legtöbb, Veszprémy által említett helyen nem önmagában, hanem a *felix* melléknévvel együtt szerepel. Ugyanezt a szókapcsolatot látjuk az idézett törvénytöredékben is (vö. 21. jegyzet); az egyezés fényes bizonyíték arra, hogy az *embolának* ez a használata a *Codex Iustinianus* egy (félreértett) helyére megy vissza.

Nincs tehát semmi okunk azt feltételezni, hogy P. mester az *arpalice* vagy *embola* szavakat görög nyelvtudására alapozva maga alkotta volna meg. Mindkettőre latin szövegekben bukkant rá, valószínűleg még tanulóévei során, és (éppen mert szokatlan szavak voltak) feljegyezte őket magának.

Horváth görögből vett tükörfordítást gyanít a *Gesta* 18. fejezetében, mely így szól: *Dux vero (sc. Árpád) pro beneficio suo Borsum in eodem castro comitem constituit et totam curam illius partis sibi condonavit*. Minthogy a *curam condonare* kifejezés az itt várt értelemben viszonylag ritkán fordul elő, a *cura* a bizánci *πρόνοια* megfelelője, a *curam condonare* pedig a *πρόνοιαν ἀναθέτειν/ἀνατιθέναι* tükörfordítása kell legyen. P. mester ezzel szolgálathoz kötött hűbértartásra utalna, megkülönböztetve azt a tulajdonba adott birtoktól. Emellett a latin *beneficium* terminust tudatosan kerülte, mert a feudalizmus intézményei Magyarországon nem voltak olyan olyan mértékben kifejlődve, mint Nyugaton.²² A feltevés

²² Horváth i. m. P. mester (8. j.) 26–39.

ellen azt hozhatjuk fel, hogy a *cura* a Szentírás latin szövegében is szerepel, néhány helyen vélhetően ‘igazgatás’ jelentésben: *Rectorem te posuerunt? noli extolli: esto in illis quasi unus ex ipsis. Curam illorum habe.*²³ Még közelebbi párhuzamot kínál egy kortárs beszámoló a kereszteshadjáratról: (Fridericus imperator) *filio seniori, quem regem Longobardorum constituerat, imperii cura commissa ... peregrinationem arripuit.*²⁴ A névtelen jegyző említett kifejezésének magyarázatához tehát nem szükséges egyenest Bizáncba menni, származhat az a középkori latinságból is. Még egy további érv is van, mely a *cura* és a bizánci *πρόνοια* azonosítása ellen szól. Egyes kutatók – Horváth maga is – utaltak arra,²⁵ hogy P. mester egyik fő célja az volt, hogy megmagyarázza, hogy kora nemessége a honfoglalók hét fejedelmének (*septem principales personae*) utódaiként örökli birtokait. P. mester előadása szerint az elődök ezeket a javakat személyesen szerezték meg, majd Árpád fejedelemtől ajándékba kapták szolgálatuk fejében, *quam posteritas eius usque nunc habuerunt,*²⁶ amint azt ismételten nyomatékosítja. Ezen igyekezet mellett furcsa lenne, ha P. mester a gondolatmenete kiindulópontjául éppen azt a bizánci műszót választotta volna, amelyik egyfajta adományt jelent, melyet szabott időre adtak, nem lehetett elidegeníteni vagy örökíteni, s legkésőbb a megadományozott halálával visszaszállt a koronára.²⁷

A *Gesta* 11. fejezetében azt olvassuk, hogy Attila halála után *preoccupassent Romani principes terram Pannonie*. Az itt említett *Romani principes* Horváth ‘hadvezérek’-nek akarja érteni; minthogy azonban a *principes*nek sem az ókorban, sem a középkori latinban nem volt ilyen jelentése, a szerzőnek itt is a bizánci nyelv-

²³ Eccl. 32, 1–2. Lásd még 2Par 31, 14–15.

²⁴ Willelmi Neuburgensis Historia Anglicana. edd. F. Liebermann – R. Pauli. MGH SS XXVII, 236.

²⁵ Horváth i. m. P. mester (8. j.) 26.

²⁶ 28; lásd még 15, 17, 24, 27, 50.

²⁷ G. Ostrogorsky: History of the Byzantine State. Oxford 1989 (= 1968²) 371–372.

használat befolyása alatt kellett állnia, melyben a *πρίγκεψ* állítólag hadvezért jelent.²⁸ Horváth maga hívja fel a figyelmet arra, hogy a *Gestában* a *princeps* gyakrabban fordul elő akkor, amikor a magyar viszonyokról esik szó. Ezekben az esetekben a szó jelentése ‘főember’, ‘előkelő’,²⁹ de ez a jelentés Horváth szerint az adott kontextusban egyáltalán nem lehetséges. A bizánci *πρίγκεψ* = hadvezér igazolására felhozott egyetlen szöveghely (Theophanes AM 6006 = Kr. u. 514) nem meggyőző. A bizánci krónikaíró ezt a beszámolóját egy korábbi forrásból (valószínűleg Malalasból) másolta, s annak a késő ókori terminológiáját találjuk benne. De itt sem ‘hadvezér’ a szó jelentése, hanem a *praefectura* titokminiszterére vonatkozó terminus: *Chef des politischen Sicherheitsdienstes im Bereich der Präfektur*.³⁰ Azt hiszem, rangban nem szükséges különbséget tenni a *Romani principes* és a *Gestában* előforduló többi (magyar) *principes* között; P. mester számára magától értetődött, hogy a király körüli legfőbb méltóságok egyszersmind hadvezérek is.

Horváthnak a *dux* ranggal kapcsolatos megfigyelése ezzel szemben helyes: a *Gesta* szereplői közül sokan viselik a *dux* címet, még magyar fejedelmek is, mint például Árpád. Mégis van egy csoport, melynek tagjai a bizánci császár alattvalói: Salanus, Menumorout és *dux Bulgarie*. Horváth joggal emlékeztet arra, hogy a XII. században a Bizánci Birodalomban a tartományok (θέματα) kormányzói a *δούξ* címet birtokolták. Ez a körülmény Magyarországon is széles körben válhatott ismertté, hiszen a Magyarországgal szomszédos közigazgatási egységek kormányzói gyakran kerültek kapcsolatba Magyarországgal.³¹ A *dux* szónak ilyen értel-

²⁸ Horváth i. m. P. mester (8. j.) 39–41.

²⁹ Ugyanezt jelenti a szó a XII. századi hazai forrásokban, lásd Horváth i. m. P. mester (8. j.) 14 utalását; Szilágyi L.: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 71 (1937) 1–54 és 136–202.

³⁰ W. Ensslin s. v. PWRE Suppl. VIII (1956) 628–640.

³¹ Niképhoros Botaneiatés császár, akkoriban branitzovai *dux* unokahúga a későbbi II. Géza magyar királyhoz ment feleségül; Moravcsik i. m. (2. j.) 98;

mű használata azt bizonyítja, hogy P. mester rendelkezett bizonyos ismeretekkel a Bizánci Birodalomról; görög nyelvtudására azonban ebből nem lehet következtetni.

Ha jól látom, a *Gesta* fent tárgyalt helyei nem bizonyítják, hogy a mű szerzője ismerte volna a bizánci-középgörög nyelvet. Horváth bizonyítékai közül csupán egy maradt meg, P. mesternek a *Sobamogera* szóhoz adott magyarázata. Horváthnak igaza van, hogy a fentebb idézett mondatban, amelyben a *Sobamogera* szerepel, a *secundum Grecos* ‘a görögök nyelvén’ értelemben szerepel. Horváth utal a ζαβός (újgörög σαβός) ‘hóbortos, ostoba, bolond’ melléknévre,³² és úgy gondolja, hogy Anonymus az összetett szó (melynek második tagjában kétségtávol a magyarok ősi megnevezése – mai formájában ‘magyar’ – látható) első részét ezzel a görög szóval magyarázza. Horváthnak ezen a ponton igaza van, mégis ez a hely, egyetlen szófejtés, aligha elegendő ahhoz, hogy elméletét a szerző görög nyelvtudásáról bizonyítsa. A *Gestában* sok szófejtés található. A személynéveket és a földrajzi neveket legtöbbször a magyar nyelvből magyarázza, de előfordul szláv, sőt talán még török etimológia is. Ha figyelembe vesszük a szerző eme különös vonzódását a szófejtés iránt, nem csodálkozhatunk,

Rhómanos Diogenés Sardiké kormányzójaként magyar segítséggel készített elő felkelést X. Konstantin császár ellen: uo. 94; ugyanezt tette Andronikos Komnénos 1153-ban vagy 1154-ben Branitzova és Belgrád duxaként: uo. 272 (vö. 210, ahol Branitzova és Nis kormányzójaként említik). A kortárs nyugati szerzők is duxnak nevezik a bizánci tartományok kormányzóit; különösen érdekes Albericus Aquensis tudósítása, miszerint *dux Nichita Bulgarorum et preses civitatis Belegrave*, vagyis a térség bizánci kormányzója és magyar szomszédja, *Guz comes et princeps Maleville* a közeledő keresztesek ellen szövetséget kötött: A. Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I–IV. Budapest 1937–1943, 36–37: *comes regionis illius, nomine Guz, unus de primatibus regis Hungariae ... pessimum consilium iniisset cum praedicto duce, Nichita nomine, principe Bulgarorum et praeside civitatis Belegrave ...* (37) *... cum Guz, comite et principe Malevillae ...*

³² Horváth i. m. P. mester (8. j.) 19–20.

ha egy alkalommal görög szómagyarázatot is ad. Közismert, hogy nagyon sok középkori szerzőnél találni héber etimológiát, anélkül, hogy a szerző járatos lett volna a héberben.

Ha Anonymus görög nyelvtudását nem is lehet bizonyítani, a *Gesta* szerzője mindenesetre tájékozott volt a Bizánci Birodalom belső viszonyaival és a bizánciakról alkotott elképzelésekkel kapcsolatban; Horváth, s különösen Moravcsik ezzel kapcsolatos megfigyelései meggyőzőek. Ez a körülmény a *Gesta* datálásának sokat vitatott kérdésében is döntő lehet. A mű bevezetésében a szerző azt állítja magáról, hogy *Bele regis Hungarie notarius* volt. Minthogy négy magyar uralkodó viselte ezt a nevet, vita tárgya, kiről van itt szó. Nos, sok más érv mellett, a szerző Bizánccról nyújtott ismeretei is III. Béla király (1172–1196) mellett szólnak. Nem annyira amiatt, hogy Béla ifjúkorában Bizáncban tartózkodott, és egy ideig Manuél császár valószínű utódjának tartották (miért osztotta volna meg később királyként ottani tapasztalatait a kancellária egyik *notarius*ával?), hanem azért, mert magyar királyként élénk kapcsolatokat ápolt a Bosporos-parti császári udvarral.³³ Különösen intenzív volt a kapcsolat 1189–1190-ben, amikor a harmadik keresztes hadjárat katonái Magyarországon és a Balkánon vonultak keresztül. III. Béla folyamatosan kapcsolatban maradt mind a keresztesekkel (akikhez magyar egységek is csatlakoztak), mind Isaakios Angelos császárral, aki a veje volt. Magára vállalta a nehéz feladatot, hogy közvetít a keresztesek és a görögök között, s ez végül sikerült is neki, annak ellenére, hogy Thrákiában majdnem nyílt háború tört ki az ellenfelek között. Az ügy elintézése természetesen a kancelláriára tartozott. Ilyen élénk kapcsolatokról II. Béla király (1131–1141) idejéből nem tudunk, IV. Béla pedig ebből a szempontból egyáltalán nem jön szóba, mivel ő a császárság bukása (1204) után lépett trónra (1235).

³³ Moravcsik Gy.: Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle). Byzantion 8 (1933) 555–568.

CHORIKIOS SPÁRTAI IFJÚ CÍMŰ DECLAMATIÓJA*

A Kr. u. VI. századi irodalomnak és művelődésnek érdekes és tanulmányos emlékei Chorikios gazai rétor írásai.¹ E kései szerző művei kevésbé vonták magukra a kutatás érdeklődését; csupán azt a néhány beszédet tartják számon, amelyek a VI. századi városi életre vonatkozó ismereteinket bővítik. Ilyen a *Mimosok védelmében* című beszéde, érdekes adatokkal az antik színház végső korszakáról,² továbbá két *enkómion* Markianos gazai püspök tiszteletére. Ezeknek mindegyikébe egy-egy gazai templom *ekphrasisát* illesztette be, leírja az épületeket és a bennük látható falképeket is, s emiatt fontos művészettörténeti forrás.³

Kevesebb érdekességet találtak Chorikios tanulmányozói a szónok *declamatióiban*. Ezek a nagy becsvágygal készült mintabeszédek a rétoriskola „örök” témáit dolgozzák fel: vegyék tárgyukat akár a hősmondából, akár a klasszikus ókorból, valamiféle különös, mesterkéltné helyzetet tételeznek föl, s a beszédet az adott mitológiai vagy történelmi szituáció egyik szereplőjének szájába adják. Már Tacitus véleménye lesújtó volt a *declamatiókról*,⁴ elutasításának azonban nem sok foganatja volt, mert az ókor végéig népszerű rétorikai műfaj maradt. A modern kor viszont mintha a római íróknak adna igazat, érdekesnek találja a kortársi valóságot tükröző *oratiókat*, de mitsem tud kezdeni a *declamatiókkal*.⁵

* Antik Tanulmányok 39 (1995) 115–121.

¹ Choricii Gazaei Opera. Recc. R. Foerster – E. Richtsteig. Lipsiae 1929.

² XXXII (or. 8), p. 344 skk.

³ I (or. 1) p. 1 skk.; II (or. 2) p. 26 skk.

⁴ Dial. de orat. 35.

⁵ Rokonszenves kivétel D. A. Russell: Greek Declamation. Cambridge 1983, amelyben sokat foglalkozik Chorikiosszal.

Ezek egyikéről, A *spártai ifjú* címűről lesz szó az alábbiakban.⁶ Azt igyekszem megmutatni, hogy a beszéd – noha olyan eseményhez kapcsolódik, amelyet bevallottan a beszéd szerzője talált ki, s a klasszikus korba (a Kr. e. IV. századba) helyezett – Chorikios korának művészeti és erkölcsi felfogását tükrözi, sőt bizonyos mértékig a későbbi idők művészetfelfogását is segít megérteni, s ezért megérdemli a figyelmünket.

A beszéd abból az elképzelt helyzetből indul ki, hogy Spártában különös kór ütötte fel a fejét: az újszülöttek között a lánycsecsemők mind feltűnően csúnyák voltak. A delphoi jósdá fejtette meg aztán nekik a baj okát: Aphrodité megharagudott a városra. A terápiát is Apollón jósdája adta meg: engesztelésül állítsanak szobrot az istennőnek. Meg is bízták a szobor elkészítésével Praxitelést. A szobrász kedveséről, Phrynéről, a hírhedt hetairáról mintázta meg az alkotást. A szobor elkészülte után Spártában népgyűlés vitatja meg a kérdést. Először Praxitelés szólalt fel, aki igazolni igyekezett eljárását és a szobor felállítását ajánlotta. A *declamatio* erre válaszol: egy spártai ifjú a szobor elfogadása ellen érvel; arra figyelmeztet, hogy a szobor elfogadása és felállítása súlyosan sértené az istennőt, s ha ezt teszik, Spártát még súlyosabb büntetés éri majd. A beszéd során természetesen kitér az ellentétes álláspont, vagyis Praxitelés beszédének cáfolatára. Lehetséges, hogy Chorikios elkészítette Praxitelés beszédét is, s így a kettő, tudniillik a ránk nem maradt Praxitelés-beszéd és a *Spártai ifjú* című *antilogia*-párt képzett; a szónok *declamatiói* között ugyanis találunk ilyen kettősöket.⁷

Visszatérve a bennünket itt foglalkoztató beszédhez, megállapíthatjuk, hogy a szituáció, éppúgy, mint a többi *declamatió*ban, kitalált. Ezeknek fiktív voltára egyébként maga Chorikios is utal,

⁶ XXIX (*decl.* 8) pp. 316–342.

⁷ X (*decl.* 1) Polydamas és XII (*decl.* 2) Priamos, valamint XX (*decl.* 5) Iuvenis fortis és XXIII (*decl.* 6) Avarus; W. Schmid: PWRE 3 (1899) Chorikios 2427.

amikor a beszédek elé írt rövid bevezetésben, az úgynevezett *theóriában* ismételten *πλάσμα*-nak nevezi ezeket az alkotásokat.⁸ Aszituáció, mondom, kitalált, de nem előzmény nélkül. A szobrász és a hetaira szerelme a császárkorban közismert történet volt: Pausanias úgy mesél el egy anekdotát Praxitelésről, amelyben Phryné is szerepel, hogy fölöslegesnek tartja, hogy valamilyen magyarázatot fűzzön hozzá kettejük kapcsolatáról.⁹ Praxitelésnek több Aphrodité-szobrát tartották számon. Az istennőnek Thespiaiban felállított márványszobra mellett állt Pausanias szerint Phryné márványszobra is;¹⁰ ehhez kapcsolódik Alkiphrón levélgyűjteményének egyik darabja;¹¹ ebben Phryné köszönetet mond szerelmének, hogy szobrát Aphroditéé és Erósé között a thespiai szent ligetben állította fel. Delphoiban pedig Praxitelésnek egy aranyozott Phryné-szobrát mutogatták, amelyet maga Phryné állított áldozati ajándék gyanánt.¹² Valószínűleg ugyanerről a szoborról van szó Diogenés Laertios Diogenés-életrajzában,¹³ ahol azt olvassuk, hogy amikor Phryné egy arany Aphrodité-szobrot állított fel Delphoiban, a kynikus bölcs ezt írta rá: *a görögök féktelenségéből*. A leghíresebb Aphrodité-szobor, amelyet Praxitelés készített, a knidosi volt; ezt Athénaios szerint Phrynéről mintázta.¹⁴ Ezekből az előzményekből kombinálta Chorikios a maga történetét a (hagyományban sehol nem említett) spártai Aphrodité-szoborról.

⁸ XX (*decl.* 5) *theoria* 1, p. 225; XXXV (*decl.* 9) *theoria* 3, p. 386; XLII (*decl.* 12) *theoria* 2, p. 509. Az általunk vizsgálandó beszéd *theóriájában* az igei formát használja: *τί μαθὼν ὁ λόγος φασὶν ἐν Σπάρτῃ τὴν ὑπόθεσιν ἐπλασε* (1, p. 314).

⁹ Pausanias I 20, 1–2.

¹⁰ Pausanias IX 27, 2.

¹¹ Alkiphrón 4, 1.

¹² Pausanias X 15, 1.

¹³ Diogenés Laertios 60; vö. Athénaios 591b.

¹⁴ Athénaios 590f, 591a.

Első pillantásra kissé kalandos vállalkozásnak tűnhet, ha egy ilyen rétorikai mintadarabban esztétikai elméletet keresünk. Hiszen a beszéd olyan szoborról szól, amelyik a valóságban nem is létezett; ha létezett volna, Chorikios akkor sem látta (semmi nyoma, hogy Hellasban járt volna). Hozzátehetjük még, hogy a szerző nem a saját nevében beszél, hanem egy kitalált spártai ifjú nevében, s a *prosópopoiia* és az *éthopoiia* szabályai szerint a beszédben természetesen ennek a fiktív alaknak a személyét és éthosát kellett visszaadnia, nem saját nézeteit. Azt is be kell ismernünk, hogy szónokunkat talán nem is érdekelték a művészetelmélet kérdései. Írásaiból az a benyomásunk, nem kívánt több lenni, mint rétor, és nem vágyott filozófusi (sem politikusi vagy történetírói) babérokra.¹⁵

Az is világos, hogy a beszédben – már csak témájánál fogva is – a Kr. e. IV. század világa elevenedik meg. Aphrodité természetesen istennő, aki (az antik istennők szokása szerint) megharagszik és büntet. S mint a klasszikus korban természetesen volt, a delphoi jósdához fordul a város, és Apollón tárja fel nekik a baj elhárításának lehetőségét. A haragvó istennőt kultikus szobor állításával kell kiengesztelni – újabb motívum, melyet a régmúltból merített a szerző. Hiszen ne feledjük: amikor Chorikios beszédét írja, már régen nem készülnek antik istenszobrok, egyáltalán körplasztika sincs, ha eltekintünk a császárszobroktól. Maguk az antik istenszobrok pedig az uralkodó keresztény nézet szerint „bálványok”, halott anyag (jobbik esetben), vagy gonosz démonok lakhelye. A beszéd tehát régmúlt világba helyezi a hallgatóságot. Tekintethetjük ezt a *declamatio*-műfaj tartozékának; az iskolás mintaszónoklatoknak ez a jellegzetessége azonban egyik sajátos vonása

¹⁵ A késő antik korban több példánk is van szónoklattan-tanárok ilyen pályafutására; szónoklattan-tanárként kezdte például a filozófus és államférfi Themistios, a történetíró Priskos, Petros patrikios, a iustinianosi kor történetíró-diplomatája. Még Chorikios mestere, a gazai Prokopios is, bár élete végéig folytatta tanári tevékenységét, foglalkozott Szentírás-magyarázattal is.

a Iustinianos-kori költészetnek is: gondoljunk csak Musaios Héros és Leandrosára, de még közelebbi párhuzamot kínálnak Agathias anthológiájának, a Kyklosnak anathématikus epigrammái, melyeket költők képzeletbeli isteneknek képzeletbeli tisztelőik által adományozott képzeletbeli áldozati ajándékok felirataként alkottak.

Ám az az Aphrodité, aki a beszédben oly fontos szerepet játszik, mégsem igazán a klasszikus kor szerelem-istennője. A spártai ifjú hosszan cáfolja a szobrásznak a szobor mellett felhozott érvét, miszerint az istennő bizonyára nem haragszik amiatt, hogy Phryné képében ábrázolták, hiszen – Praxitelés szavai szerint – ἐρωτικὴ πέφυκεν ἡ θεὸς καὶ τοιαύταις ἥδεται γυναιξίν. Az ilyesfajta felfogást a spártai ifjú felháborodottan utasítja vissza: *Hagyd fel azzal, hogy az éggel hozd kapcsolatba a szerelmi gyönyöröket, s az istennőnek jóindulatot tulajdoníts erkölcstelen nők iránt. Istentelen dolog mindenfajta szerelmi kapcsolatot egyszerűen Aphroditének tulajdonítani azért, mert a házasság feletti felügyelet az ő osztályrésze.*¹⁶ Később ismét visszatér erre a kérdésre: Praxitelés történeti bizonyítékot hozott fel annak igazolására, hogy az istennő szereti a hetairákat; Xerxés hadjárata idején ugyanis a korinthusiak rávették az ottani hetairákat, hogy imádkozzanak az istennőhöz, mentse meg Hellast, s ő megmentette. Ezzel szemben a spártai ifjú leszögezi: *Én úgy gondolom, hogy Aphrodité mindenütt gyűlöli a hetairákat, s mindenütt sajnálja azok áldozatait.*¹⁷ Ez az erkölcsös Aphrodité inkább az V. századi újplatonista filozófus Proklos himnuszának istennőjére emlékeztet, akihez a költő a vers utolsó soraiban azért fohászkodik, hogy sokfáradalmú életének útját egyengesse, s igazságos nyilaival szüntesse meg a nem istenséges vágyak fagyos rohamát.¹⁸ Az újplatonista párhuzamot azonban nem lehet

¹⁶ 47, p. 327.

¹⁷ 65–66, p. 332.

¹⁸ Hymn. II 21: οὐχ ὁσίων σίων παύουσα πόθων κρυόεσσαν ἐρωήν.

tovább vinni: Chorikios Aphroditéjét csupán erkölcsössége rokonítja Prokloséval, a filozófus kozmikus szemléletének nyoma sincs.

Lehetséges és szükséges-e a művészetben az újítás? Erre a kérdésre a beszédben igenlő választ kapunk: *Szükséges, hogy a helyesen gondolkodók, amikor örökségképp a művészetek (τέχναι) folytatására vállalkoznak, valami újat találjanak ki; ez egyrészt gyarapítja az elméletet (ἐπιστήμην), másrészt dicsőségére válik azoknak, akik kitalálták.* Ez a meglepő kijelentés azonban a rákövetkező kifejtés során erősen korlátozódik. Igazoló példaként Daidalost említi, aki ἔδοξε μᾶλλον ἀμιλλᾶσθαι τῇ φύσει, továbbá Zeuxist, aki elődeinél jobban keverte a színeket.¹⁹ Az újítás tehát csupán a természet pontosabb utánzását jelenti. A klasszikus kor esztétikai axiómája, amely szerint a művészet feladata a természet utánzása, változatlanul érvényes, tekintet nélkül arra, hogy a művészet gyakorlata ekkorra már messze távolodott a Kr. e. V–IV. század formavilágától. A *mimésis*nek ez a szoros értelmezése, a minél pontosabb hasonlóságra törekvés, Chorikiosnak egy másik beszédében is megfogalmazódik. Az első Markianos-enkómionban az építészeti leírásról áttérve a faliképekre, így jellemzi a festészetet: *Annyival értékesebb a többi művészetnél, amennyivel inkább utánozza a természetet (μᾶλλον μιμεῖσθαι τὴν φύσιν), miközben erőnek erejével arra törekszik, hogy valamiképpen élőlényeket (ἐμψυχά) alkosson.*²⁰ A Phryné-beszédben később is visszatér erre: *Akiknek az utánzás (μίμησις) a feladata, azoknak olyan hasonlóságot kell elérnie, hogy a nézők első pillantásra könnyen felismerhessék az ábrázoltat.*²¹ Ezt egyébként a Phryné-szobor esetében Praxitelés tökéletesen elérte: *Az a benyomásom, hogy magát Phrynét látom, mondja a szoborról az ifjú, s hozzáteszi: sok alkotásodat láttam, de sehol nem láttam ilyen töké-*

¹⁹ 19–20, p. 320.

²⁰ I 46, p. 14.

²¹ 26, p. 322.

*letes mimésist.*²² Ez a kijelentés a beszéd összefüggésében persze kétélű dicséret, hiszen a szobrász feladata nem Phryné, hanem Aphrodité szobrának elkészítése lett volna.

Az adott helyzetben, az Aphrodité-szobor elkészítésénél azonban nem sok haszna van a *mimésis*re való hivatkozásnak. Az istenek ugyanis láthatatlanok, ezt a spártai ifjú mindjárt a beszédének az elején leszögezi.²³ Később még egyszer visszatér erre a kérdésre, a szobrász egyik érvének cáfolása alkalmából. Praxitelés ugyanis arra hivatkozott, hogy az istenek gyakran méltónak tartották, hogy emberekhez hasonlítsanak, így hát ő sem követett el semmiféle vétket, amikor Aphroditét nőhöz, még hozzá szép nőhöz hasonlónak ábrázolta. Erre is kategorikus elutasítás a válasz: az ilyesmi (tudniillik az, hogy az istenek emberalakot öltve jelennek meg) gyermekmese, üres fecsegés, költői kitalálás.²⁴

Az adott esetben, az Aphrodité-szobor megformálásánál, a spártai ifjú szerint az újítás azt jelentette volna, hogy a szobrász *egy szebb Aphroditét talált volna ki, minthogy azonban tudjuk, hogy Phryné lemarad azon szobrok mögött, amelyeket az istennő tiszteletére állítottak, meg kellett volna maradnod a régi formáknál* (τοῖς ἀρχαίοις τύποις),²⁵ vagy ahogyan egy másik helyen fogalmaz: olyannak kellett volna megformálni, amilyennek a festők és a szobrászok mindig ábrázolják (a μίμησις értelmezésében szerzőnknél ilyen könnyű az átmenet a valóság utánzásából a művész-elődök utánzásába);²⁶ ha pedig mindenképpen új alakot akart neki adni Praxitelés, akkor vannak Spártában tisztességes és szép nők, kik nem maradnak el Phryné mögött a szépségben; közülük kellett volna a legszebbet kiválasztania modellnek.²⁷ A kérdésre később

²² 62, p. 331.

²³ 3, p. 316.

²⁴ 86–90, p. 337–338.

²⁵ 21, p. 320.

²⁶ 3, p. 316.

²⁷ 4, p. 316.

részletesen kitér a beszéd közepe táján, ezt a szakaszt egészében idézem:

Még ha elfogadnám is, hogy szerelmed a legszebb a nők közül – mert-hogy a szüntelen kicsapongás el szokta hervasztani a szépséget, ugyan-úgy, ahogyan a tisztesség képes megőrizni és ékesíteni –, de még ha megengedjük is, hogy fölülmúl minden nőt, szerintem mégsem teljesen hibátlan a természetől fogva (οὐ τελέως οἶομαι πέφυκεν ἄμειπτος). Az emberi testek közül ugyan melyik áll minden kifogás fölött? Neked megadta a művészet törvénye (τῆς τέχνης ὁ νόμος), hogy tiszta szépséget (κάλλος ἀκέραιον), az istennőhöz illőt formálj meg. Amikor ugyanis halandó külsőt alakítasz (θνητὴν ἰδέαν δημιουργεῖς), ha szemlélőd-je vagy, utánozd a látványt; ha viszont hallomásból szereztél tudomást alakjáról, alkotásod feleljen meg a hírnek. Ha pedig valaki fölkeres és csak úgy egyszerűen egy szép élőlényt rendel, akár lovat, akár embert vagy más halandó lényt (ἄλλο τι τῶν φθειρομένων), ugye nem alakítod a szépségét nagyobbra annál, mint amekkorát a halandó természet befogad (ἢ θνητὴ φύσις χωρεῖ). Így jársz el, amikor valami földi lényt formázol művészetteddel (τι τῶν ἐπιγείων φιλοτεχνεῖς). Amikor viszont isteni alak utánzása a feladatod (θεῖον εἶδος μιμήσασθαι πρόκειται), kiváltképp, ha Aphroditéé, akkor annál nagyobb lesz szakmai tudásod sikere; minthogy ugyanis az isteni szépség mindenfajta bájt fölülmúl (τοῦ θείου γὰρ κάλλους ἅπασαν ὥραν νικῶντος), a szobor nagyobb szépsége közelebb jut az igazsághoz (ἀλήθεια) és teljesebbé teszi az utánzást.²⁸

Első pillantásra szembetűnik, hogy az utánzás itt egyszerűen csak ismét más jelent: nem a természeti valóság utánzását, nem is a korábbi műalkotásokét, hanem egy szemmel nem látható „igazság” ábrázolását. Van azonban még egy további, ennél is érdekesebb részlete ennek a gondolatmenetnek. A θεῖον εἶδος és a halandó φύσις szembeállítását, s a kettő képzőművészeti ábrázolásának kérdése, amelyet az idézett részlet fejteget, óhatatlan-

²⁸ 37–39, p. 324–325.

nul a bizánci művészet és teológia későbbi nagy válságát, a képtromboló küzdelmeket juttatja eszünkbe. Az asszociáció talán csak első pillantásra látszik meghökkentőnek. Igaz ugyan, hogy az ikonoklasmus csak mintegy kétszáz évvel Chorikios kora után, 726-ban kezdődött, s korábban valóban úgy vélték, hogy mintegy váratlanul, előzmények nélkül robbant ki. Az újabb kutatók, különösen Ernest Kitzinger és Gerhard Ladner tanulmányai azonban rámutattak arra, hogy a képi ábrázolás a kereszténység számára szinte a kezdetektől fogva kérdéses volt;²⁹ a mindennapi gyakorlat, úgy tűnik, könnyen és gyorsan átvette és adaptálta a maga céljaira a görög-római képzőművészet formáit és motívumait, de ki is hívta maga ellen a puritán, vagy ha úgy tetszik, fundamentalista kritikát és tiltakozást. Krisztus képi ábrázolását már a IV. század elején elutasítja a kaisareiai Eusebios Kónstantinához intézett levelében, a vita ettől az időtől kezdve nyomon követhető, s nem hiányoznak emlékei a VI. századból sem. Chorikios kortársa volt Hypatios ephesosi *métropolita*; *Vegyes vizsgálódások* (*Symmikta zétémata*) című gyűjteményének egyik darabjában Iulianos atramutioni püspök kérdésére kifejti álláspontját a képekkel kapcsolatban: nem helyesli ugyan képek készítését, mégis elfogadhatónak tartja őket az egyszerű és éretlen népségre való tekintettel, hogy látásuk révén okuljanak, felfogóképességüknek megfelelő módon (ez a „pedagógiai” érv egyébként sokkal korábbi eredetű). Kissé később, a VI–VII. század fordulóján írta a neapolisi Leontios vitairatát a zsidó vallás ellen, s ebben részletesen cáfolta azt a vádat, hogy a keresztények képek készítésével megszegik az ószövetségi tilalmat, s bálványimádást folytatnak.³⁰

²⁹ G. B. Ladner: *The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy*. DOP 7 (1953) 1 skk.; E. Kitzinger: *The Cult of Images in the Age before Iconoclasm*. DOP 8 (1954) 83 skk.

³⁰ E két szerzőről lásd N. H. Baynes: *The Icons before Iconoclasm*. In: *Byzantine Studies and Other Essays*. London 1955, 226 skk.

Az említett munkák, gondolom, kellőképpen bizonyítják, hogy a képi ábrázolás kérdése Chorikios korában valóban aktuális volt. Kitzinger az irodalmi és a tárgyi emlékek számbavétele nyomán egyébként meggyőzően hangsúlyozta, hogy éppen a VI. századra tehető a bizánci világban az ikonok gyors elterjedése és tiszteletük általánossá válása, vagyis az a folyamat, amely végső soron az ikonoklasmus VIII. századi kitörésének legfőbb oka volt.³¹ Ha ezzel a szemmel olvassuk a beszédet, találunk még benne az említetten túl is olyan részleteket, amelyek önmagukban talán fel sem tűntek volna, ebben az összefüggésben szemlélve viszont jelentőséget kapnak.

A képtisztelők legegyszerűbb és leggyakoribb érve a képek pedagógiai hatása volt; mint láttuk, erre hivatkozott az ephesosi Hypatios, de idézhetem egy szebb megfogalmazását is, Chorikiosnak egy másik kortársától. Agathias Szent Mihály arkangyal ikonjára írt epigrammájában ezt olvassuk: *a képmást nézve, az ember / lelki szemével szent égi valód keresi.*³² Ennek az érvnak fordított alkalmazásával találkozunk Chorikiosnál. *Attól tartok, hogy az istennő ilyen erkölcsűekké* (tudniillik amilyen Phryné) *teszi nekünk a nőket.* Ártalmas látvány egy hetaira képmása, hiszen a látvánnyal együtt a látottak értelme/jelentése is hatni szokott (φιλεῖ γὰρ συνδιατίθεσθαι τοῖς ὁρωμένοις ἢ γνῶμη τῶν θεωμένων).³³

Chorikios beszédében a spártai ifjú kitér arra, hogy Praxitelés a szoborra Aphrodité nevét véste rá; ez még nagyobb sérelem, mint ha felirat nélkül készítette volna.³⁴ Talán nem véletlen, hogy a kép és a kép elnevezése közötti ellentmondás a képvitában is szóba került.³⁵

³¹ Kitzinger i. m. (29. j.) 95 skk. inkább a VI. század második feléről, a Iustinianus halála (565) utáni időről beszél ugyan, de példáit részben a század első feléből veszi.

³² Anth. Pal. I 34, 3–4; Szepessy Tibor fordítása.

³³ 75.

³⁴ 25–27, p. 321–322.

³⁵ V. Konstantinos császárnak a képtisztelet elleni iratában, melynek töredékeit Niképhoros *Antirrhetikos* című munkájából ismerjük: PG 100 col. 309 A és 313 A.

A beszédben külön hangsúlyt kap, hogy az Aphrodité-szobor nem egyszerűen az *agora* vagy egy fürdő díszé lesz, akkor enyhébb volna az istentelenség, ez a szobor azonban egy megsértett istennő engesztelésére és tiszteletére készült. *Hogyan fogjuk azokat a szokásos tiszteletmegnyilvánulásokat teljesíteni* (γέρα ποιήσομεν), *amelyekkel az égiek oltárait szokás tisztelni? Phrynéhez fogunk fohászkodni, neki fogunk áldozatot bemutatni és himnuszokat énekelni?* – hangzik a felháborodott kérdés.³⁶ A képtiszteletet igazoló patrisztikai idézetek közül talán a leggyakrabban Nagy Szent Basileios egy mondatára hivatkoztak, amely így hangzik: ἡ τῆς εἰκόνοϋ τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει, a képmásnak tanúsított tisztelet átszáll az eredetire.³⁷ Az e mondatban megfogalmazott alapelv és a spártai ifjú felháborodásának oka azonos.

A megfigyelt párhuzamosságok és egybecsengések Chorikios beszéde és a képvitában (már a VI. században vagy később) felhozott érvek között véleményem szerint nem lehetnek véletlenek. Chorikios bizonyára tudott arról, hogy a képek megítélése a keresztény egyházi szerzők körében vitatott volt, ám az említett két beszédében, amelyeket a gazai püspök tiszteletére adott elő, s amelyekbe templomi faliképek *ekphrasis*-át illesztette, semmi nyomát nem találjuk annak, hogy a keresztény képi ábrázolás jogosultságát vitathatónak tekintette volna, vagy akár szükségesnek tartotta volna annak igazolását. Arra semmiképpen sem gondolhatunk, hogy a beszédben a képvíta persziflázsát akarta megalkotni. Chorikios tudniillik keresztény volt,³⁸ s ilyen blaszf-

A szövegek megtalálhatók még: Textus Byzantinos ad Iconomachiam pertinentes in usum academicum edidit H. Hennephof. Leiden 1969, 54.

³⁶ c. 35, p. 324.

³⁷ De Spiritu Sancto 18, 45 PG 32 col. 149 C. G. B. Ladner i. m. (29. j.) 3: *The locus classicus of the defenders of the images.*

³⁸ Bizonyítják ezt az említett *enkómionok*, továbbá Markianos püspök anyjának halálára írt gyászbeszéde; VII (or. 6) p. 99–109. Phótiós is kereszténynek tartotta: *Bibl. cod.* 160 (t. II. p. 122–123 Henry).

mia nem tételezhető fel róla. Egyébként is, a *declamatio* műfajában ilyesfajta kettősség (közvetlen jelentés és valamilyen aktuális célzás egyszerre való megjelenése) nem fordul elő. Arra sincs példa, hogy a beszélő (aki, ne feledjük, egy mitológiai, mondai vagy történelmi személyt jelenít meg) „kiszóljon” a szerepéből, s mint az aristophanési komédia színésze, valamilyen aktuális, helyi eseményre reflektáljon.

Arra sem kell gondolnunk, hogy a beszéd szerzőjének valamilyen fontos vallási vagy esztétikai mondanivalója volt, s a beszéd ennek a szándéknak köszönheti eredetét, s egyben ez magyarázza mondanivalóját. Az előzők során láthattuk, hogyan játszik az utánpótlás fogalmával. Hogy mennyire nem kell komolyan vennünk érveit, arra még jobb példa is van: mint láttuk, a beszédben elutasítja azt az elképzelést, hogy az istenek emberi alakot öltenek és így megjelenhetnek az embereknek. Ez a költők kitalálása, mondja, olyan, mint az emberi hangon megszólaló lovak, vagy az, hogy az égben viszály van az achájok és a trójaiak miatt. A példákban kiderül, hogy Homérosra gondol. A *Mimosok védelmében* című beszédben viszont épp ellenkező állásponton van: *Athéné Déiphobost utánozza, Aphrodité egy idős asszonyt, Poseidón együtt küzd Trója alatt az achájokkal egy öreg emberhez hasonlatosan, még Arés is férfi képében űzi el a bajt Hektortól. Ha az istenek utánoznak, hogyan válhat váddá emberek esetében a mimésis?*³⁹

Chorikios szándéka a beszéde megírásával csupán az volt, hogy olyan *declamatiót* alkosson, amelyiknek témája (amelyet a klasszikus korból kellett vennie) képes felkelteni és lekötni a hallgatóság érdeklődését, s amelyik alkalmas a rétor képességeinek bemutatására, mind az érvelés meggyőző voltával, mind az előadás hatásosságával. A művészetre vonatkozó reflexiókat a téma hozta magával, s a szónok természetesen olyan nézeteket hangoztatott, amelyek neki és hallgatóságának ismertek, mondhatnók: maguk-

³⁹ XXXII (or. 8) 11, p. 347. Itt a *mimésis* a színészi ábrázolást jelenti.

tól értetődőek voltak, a kor műveltségének közkincse. Ily módon a beszédnek azok a vonatkozásai, amelyeket a képvitával kapcsolatba hoztunk, valójában csupán azt bizonyítják, hogy aki ebben az időben képi ábrázolásról beszélt, ezekben a kategóriákban gondolkodott, ezeket a kifejezéseket használta. Chorikios *A spártai ifjú* című declamatiója nem előzménye a képromboló kor vitáinak, nem is segít hozzá az egész folyamat (máig vitatott) okainak felderítéséhez, mégis hasznos lehet annyiban, hogy megvilágítja azt az intellektuális horizontot, amely e vita hátterét alkotja.

EGY VILÁGVÁROS SZÜLETÉSE: KONSTANTINÁPOLY*

Az ókori görögök talán legnagyobb „jövőjű” találmánya a város-állam, a *polis* volt; mint a szabad polgárok autonóm közössége s mint települési forma, város is. A görög *polis*ok teljes politikai önállósága a nagy hellénisztikus birodalmakban megszűnt ugyan, belső ügyeikben viszont önkormányzatuk megmaradt, s a városi életformát is megőrizték. Ebben nem történt változás akkor sem, amikor a hellénisztikus világ a Római Birodalom részévé vált, sőt a birodalom nyugati tartományaiban is – amelyekben nem élt a görög *polis*-hagyomány, és a városi életnek nem voltak előzményei – százával születtek kisebb-nagyobb városok.

A Római Birodalom városok mozaikja volt. E városok alkották a társadalom életének és az állam működésének alapvető egységeit: itt folyt a piaci-kereskedelmi csere, de ez volt a helyi mezőgazdasági termelés szervezője is, továbbá innen irányították a közigazgatást, a jogszolgáltatást és az adóügyeket. Az egyes városok lakossága kollektív jogokkal rendelkezett. A városi életforma építészeti keretei a közterek, csarnokok, színházak, vendéglők, közfürdők voltak. A Római Birodalom összeomlása törést jelentett a városok életében is. Elveszítették korábbi szerepüket, szinte csak egyetlen feladatuk maradt: az ott lakók védelme. Az ókor vége az antik értelemben vett városi élet megszűnését hozta magával. Paradox módon ekkor, a középkor első századaiban, a városok és a városi életforma általános visszaszorulásának idején élte fénykorát Konstantinápoly.

A várost Byzantion néven megarai görög gyarmatosok alapították valamikor a Kr. e. VII. században. Amikor a megaraiak egy csoportja gyarmatvárost készült alapítani valahol a thrák part-

* Rubicon 8/3–4 (1997) 63–65.

vidéken, és a delphoi jósdától tudakolták, hol legyen jövőendő városuk, Apollón isten (szokásához híven) rejtvényben válaszolt, mondván: telepedjenek meg *a vakokkal átellenben*. A megaraiak megértették, hogy az isten a Márvány-tenger partján, a Bosporos bejáratánál, az ázsiai parton néhány évvel korábban alapított Chalkédón lakosaira célzott. Azok voltak a „vakok”, mert nem vették észre, mennyivel kedvezőbb hely kínálkozik a szemben fekvő európai parton. A megaraiak tehát ott alapították gyarmatvárosukat, Byzantiont.

A történetet Strabón beszéli el nagy földrajzi munkájában. Lehet persze, hogy Apollón jóstehetségének ez a megnyilvánulása nem egészen hiteles. Strabón előtt mintegy fél évezreddel, Hérodotos említi Dareios egyik hadvezérének, Megabazosnak nevezetes mondását, *mellyel halhatatlan hírt szerzett magának Helléspontos lakosságának körében*. Megabazos Bizáncban járva hallotta, hogy a chalkédóniak tizenhét évvel Bizánc alapítása előtt telepedtek meg, s erre megjegyezte: akkoriban a chalkédóniak biztosan vakok voltak, mert különben a jobbik helyett nem választották volna a silányabb területet.

Byzantion fekvése csakugyan igen kedvező volt. A tengeri kereskedelem számára nagyszerű kikötői voltak, elsősorban a mélyen a szárazföldbe nyúló Aranyszarv-öböl adott oltalmat a hajóknak, de a márvány-tengeri partokon is ki tudtak alakítani kikötőket. A város a kereskedelem egyik forgalmas támaszpontja lett a Fekete-tenger és az Égei-tenger között közlekedő hajók számára. A szárazföldi kereskedelemnek is fontos megállóhelye volt itt, ahol könnyen lehetett átkelni Európából Kis-Ázsiába. Magától értetődő, hogy a közlekedési szempontból kulcshelyzetet elfoglaló település stratégiai jelentősége is nagy volt. Érdekes, hogy a földrajztudós Strabón a Kr. u. I. században csupán egyetlen tényezővel magyarázta a bizánciak gazdagságát: a tonhal halászatának különösen kedvező lehetőségével.

Lehet persze, hogy az ezen a tájon először megtelepedő görögök mégsem voltak „vakok”, csupán olyan tényezők miatt döntöttek a túlpart mellett, amelyek akkor fontosabbak voltak. Két ilyen mozzanatra is gyanakodhatunk. Az egyik a biztonság kérdése. Bizáncot a szárazföld felől semmiféle természetes akadály nem védte. A másik pedig az, hogy a területen nem volt természetes vízforrás. Bizonyára ezek a körülmények riasztották el az első telepeseket; később nagyszabású építkezések pótolták azt, amit a természet elmulasztott megadni.

Jómódú lakossága révén a település egészen a Kr. u. I. század közepéig meg tudta őrizni önállóságát, amikor is a Római Birodalom részévé vált. Byzantion-Bizánc kedvező fekvése igazából ekkor mutatkozott meg, amikor a Földközi-tenger medencéje egyetlen nagy gazdasági egységet alkotott. Bizánc azonban sokáig csak egy volt a birodalom sok-sok városa közül, későbbi bámulatos fejlődését semmi sem jelezte előre, még csak tartományi székhellyé sem vált. A város sorsának alakulásában döntő szerepet játszott a politika, mondhatjuk úgy is, hogy egy államférfi: Kónstantinos császár.

Miután a vetélytársaival vívott hosszú küzdelemben Kónstantinos legyőzte utolsó ellenfelét, a birodalom keleti területein uralkodó Liciniust (végső csatájukat Bizánctól nem messze Chrysopolisnál vívták), ugyanabban az évben, 324-ben megszületett a döntés Konstantinápoly kiépítéséről. A munkák hat évig tartottak, s 330. május 11-én került sor a város ünnepélyes felavatására. Ekkor kapta Bizánc helyett a Konstantinápoly (Kónstantinos városa) nevet. A természetfölötti irányítás ezúttal sem hiányzott, de ez már keresztény vonatkozású: a hagyomány szerint Kónstantinos a nevét viselő új várost először Trója mellett akarta felépíttetni. Már hozzá is fogtak az építkezéshez, amikor isteni sugallatra Bizánc mellett döntött.

Kónstantinos nem azzal a szándékkal építtette újjá a várost, hogy az a birodalom új fővárosa legyen, amint sokan gondolják. A főváros természetesen a Tiberis-parti Róma volt és maradt. A győztes császár nem új fővárost, hanem új császári székhelyet, új kormányzati központot hozott létre. Ehhez a Diocletianus által megteremtett *tetrarchia* adta a mintát, amikor a birodalom kormányzása két *augustus* és két alacsonyabb rangú, *caesar* címet viselő uralkodó között oszlott meg. A kormányzatot – de nem a birodalmat! – megosztó négy uralkodó egyike sem választotta székhelyének Rómát: a tekintélyben első Diocletianus, a rendszer megteremtője éppenséggel a birodalom keleti felén, a kis-ázsiai Nikomédiában tartotta udvarát, Maximianus, a másik *augustus* pedig Milánóban.

Kónstantinos végső győzelme után azoknak a meggondolásoknak, amelyek miatt elődei alatt a birodalom fővárosa és a császári székhelyek nem estek egybe, nem volt már jelentőségük; neki bizonyára más okai voltak, amikor Konstantinápoly alapítása mellett döntött. Ezek között szerepet játszhatott a személyes presztízs: legyen egy nevét viselő város, de vezethette a dinasztia alapításának szándéka is. Kónstantinos ugyanis – ha nem is a maga személyére, hanem utódaira vonatkozóan – folytatni kívánta a kormányzat megosztásának Diocletianus által bevezetett rendszerét, de a *tetrarchia* megoldásától eltérően a dinasztikus elv alapján, vagyis úgy, hogy a kormányzaton osztozkodó uralkodók az ő családjának tagjai legyenek. Az új város e dinasztia alapítójának a nevét volt hivatott megörökíteni.

Ha Kónstantinos nem is gondolt arra, hogy új fővárost alapítson, városa végül mégis azzá vált. Három fia közül, akik birodalmát örökölték, II. Kónstantiosznak (337–361) jutott a birodalom keleti fele. Székhelye Konstantinápoly volt, s már az ő uralkodása alatt megtették az első lépést a város rangjának emelésére Róma legnagyobb múltú és legnagyobb presztízsű intézményének,

a *senatus*nak a felállításával. Ez nem jelentette a Rómában székelő testület megszűnését, csupán annyit, hogy ezentúl Konstantinápolyban is működött *senatus*. Erre az időre esik a *praefectus urbi* (városkormányzó) méltóságának a bevezetése; ilyen hivatal addig egyedül Rómában volt. E törekvést fejezte ki Konstantinápoly „Új Róma” neve.

395 után a birodalom keleti és nyugati fele végleg különvált, 476-ban pedig a nyugati rész össze is omlott, s Róma nemsokára egy Itáliában berendezkedő keleti gót királyság fennhatósága alá került. Így a „Római Birodalom” egyetlen fővárosa Konstantinápoly maradt, s e rangját büszkén viselte a következő évszázadokban, akkor is, amikor a birodalomnak nevet adó Róma város nyelvét, a latint már régen elfelejtették abban a „római” birodalomban, melynek csak az utókor adja majd a „bizánci” nevet.

A város határát a hagyomány szerint maga Kónstantinos jelezte ki. A szárazföld felől fal épült, amely közel négyszer akkora területet zárt körül, mint amekkora a régi Byzantion volt. A lakosság gyorsan gyarapodott. A császár igyekezett idecsalogatni a római előkelőségeket is, e törekvése azonban csak részben volt eredményes. Az új lakosok főképp a keleti provinciákból jöttek, s megélhetést találtak a császári udvarban, a központi kormányzervek hivatalaiban, az iskolákban vagy a szórakoztató intézményekben. A városi élet előnyei mellett nagy vonzerőt jelentett az ingyenes gabonaosztás, amelyben a lakosság Rómához hasonlóan részesült. Száz év sem telt el, s már szükségessé vált a város bővítése. A változó idők jele, hogy az új falak, amelyek II. Theodosios császár alatt, 413-ban mintegy másfél kilométerrel nyugatabbra épültek, már komoly védelmi erőt képviseltek. Számolni kellett ugyanis azzal, hogy támadás érheti a székvárost, mint például 378-ban, amikor a birodalomba betelepült nyugati gótok lázadtak fel. Ezért bástyákkal tagolt kettős falrendszert építettek, előtte árokkal. Nem sokkal később megépültek a tengeri falak is. Az

V-VI. század fordulóján, Anastasios császár idején még egy védelmi vonal épült a várostól mintegy hatvanöt kilométerre keletre, az úgynevezett hosszú falak, melyek negyvenöt kilométer hosszan, a Fekete-tenger partjától a Márvány-tengerig húzódtak, s a főváros előterét védték.

Míg a hosszú falak igazából nem bizonyultak hatásosnak nagyobb támadás idején (fenntartásuk, állandó katonaság állomásoztatása a védelmükre alighanem meghaladta a birodalom erejét), addig a városfalak nem egyszer mentették meg Konstantinápolyt s vele a birodalmat. Az első igazán veszélyes ostromot 626-ban kellett kiállnia, amikor hatalmas avar-szláv haderő érkezett a falak alá, s ugyanakkor az ellenséges perzsa csapatok a tengerszoros túloldalán táboroztak. Még nagyobb veszélyt jelentett a 674–678 közötti arab ostrom: az ellenség fölhajózott a Dardanelákon, és négy éven át tartotta ostromzár alatt Konstantinápolyt, még télen is csak a közeli Kyzikosra vonultak vissza szállásra, hogy a hajózási idény beköszöntével azonnal megjelenjenek a falak alatt. Még egy arab kísérlet történt Konstantinápoly bevételére: 717–718-ban, amikor nemcsak a flottájuk érkezett meg a konstantinápolyi vizekre, hanem Szíriából hatalmas szárazföldi sereg is utat tört magának a fővárosig. A város falai és védőinek makacs ellenállása azonban megakadályozták, hogy Európa kapuján keresztül az iszlám behatoljon a kontinensre, s ezzel Konstantinápoly a középkori európai műveltség védőbástyájává vált.

Konstantinápoly kiépítéséhez a *tetrarchia* korának székhelyei adták a mintát. A város elengedhetetlen része volt az uralkodó lakhelye. A *sacrum palatium* nemcsak az uralkodó szállása, hanem a császári reprezentáció színhelye is, nem egyetlen épület, hanem egész elzárt negyed: díszbejárata önálló épület, lakosztályok, dísztermek, kápolnák s a kiszolgáló személyzet helyiségei mellett az őrség laktanyái, irattár, könyvtár, kincstár volt itt elhelyezve. A palotának külön kikötője volt, ez az uralkodó kényelme mellett

a biztonságát is szolgálta: ha a városban váratlan zavargás vagy felkelés tört ki, s a palotát megtámadták, a tengeri út még nyitva állhatott a meneküléshez.

Szorosan a palota mellett emelkedett a napjaink stadionjaihoz hasonlító *hippodromos* impozáns építménye. A téglalap alakú porondot a két hosszú és az egyik rövid oldalon lépcsősen emelkedő ülésorok vették körül, melyek legalább harmincezer nézőnek adtak helyet. A másik rövid oldalon volt a bejárat. A *hippodromos* elrendezése a római Circus Maximusét követte. Fő látványosságai a kocsiversenyek voltak, ezeket az év meghatározott ünnepein tartották. Négy „cirkuszi párt” versenyzett: a kékek, zöldek, pirosak és fehérek. Az első kettőnek nagy táborra volt a lakosság körében; sok vonatkozásban hasonló jelenségekkel találkozunk, mint a modern ipari társadalmak nagyvárosaiban. A szurkolók szenvedélyes ragaszkodása „klubjukhoz” nem ritkán utcai verekedéshez vezetett a másik tábor híveivel. Megvolt a sikeres versenyzők sztárkultusza is: hatalmas fellépti díjat kaptak, epigrammák magasztalták őket, s többüknek a hálás szurkolók szobrot is állítottak sikereik színhelyén, a *hippodromosban*.

A *hippodromos* nemcsak a szenvedélyes érdeklődést kiváltó versenyek befogadására szolgált. Az épület fontos állami aktusok színhelye is volt: tartottak itt sikeres hadjárat után diadalmenetet, nyilvános ítélezést és az elítélt bűnös kivégzését vagy nyilvános megszégyenítését is. A látványosságokon az uralkodó is ott lehetett: a palotából közvetlen átjáró vezetett a császári páholyba. A császár itt találkozott népével. Amikor megjelent a páholyban, *acclamatio*val, ütemes üdvözlőkiáltásokkal köszöntötték. Ha azonban megfordult a néphangulat, itt tüntettek valamelyik főhivatalnok vagy éppen az uralkodó ellen. Anastasios császár (491–518) csak azzal tudta lecsillapítani az egyházpolitikája ellen tiltakozó tüntetőket, hogy császári jelvények nélkül jelent meg a *hippodromosban*.

A *hippodromos*ban való tüntetéssel kezdődött 532-ben a nevezetes Nika-lázadás is. Ekkor a két fő ellenlábas cirkuszi párt, a kék és a zöldek összefogtak, s a zavargások következtében a város jelentős része tűzvész martaléka lett. Mivel az udvari csapatok hűsége bizonytalan volt, Iustinianos már a menekülést fontolgatta; uralmát felesége, Theodóra császárné határozottsága, no meg az éppen Konstantinápolyban idéző hadvezérének, Belisariosnak a fegyveresei mentették meg. A „rend helyreállítása” véres leszámolást jelentett: a katonák rátörtek a *hippodromos*ban a népre, és válogatás nélkül kaszabolták a nagyrészt fegyvertelen tömeget.

A császári palota és a *hippodromos* a bizánci állam két hatalmi tényezőjét, az uralkodót és a népet jelképezi. A kettő szoros kapcsolatát hangsúlyozza a köztük lévő közvetlen átjáró. A város közepén, ezek szomszédságában áll a Hagia Sophia székesegyház s a *patriarcha* vele egybeépült rezidenciája. A kép így teljes: a palota, a *hippodromos* és a székesegyház elhelyezkedése egymás mellett, a város közepén, kifejezi az uralkodó, a nép és az egyház szoros egységét s meghatározó szerepüket a város, sőt a birodalom életében.

Konstantinápoly első fénykora az alapítását követő három évszázadra esik. Sorsa természetesen szorosan összefügg a Bizánci Birodalom helyzetével. I. Iustinianos uralkodása alatt (527–565), amikor a birodalom elérte legnagyobb kiterjedését, a Nika-felkelés idején pusztító tűzvész romjain hatalmas építkezés kezdődött Konstantinápolyban, ekkor épült a leégett régi templom helyén a ma is álló Hagia Sophia mint egyetlen fennmaradt fővárosi emléke e kor építészetének. Iustinianos kora azonban más okból is emlékezetes a város történetében: 542-ben tört ki az a pusztító pestisjárvány, amely a lakosságnak mintegy felét elragadta.

A következő században újabb csapások zúdultak a birodalomra: a szláv törzsek benyomulása következtében a birodalom mintegy három évszázadra kiszorult a Balkán-félszigetről, az arab tá-

madás pedig véglegesen elszakította a gazdag keleti tartományokat. Konstantinápoly csökkenő lakosságának elszegényedését jól érzékelteti, hogy a 626-os avar-szláv ostrom idején lerombolt fő vízvezetékét egészen 766-ig nem építették újjá.

A IX. században a birodalom megerősödése a főváros életében is érződik: új építkezések mutatják a gazdagság és jólét visszatérését. Az ezredforduló táján Konstantinápoly a középkori Európa legnagyobb és leggazdagabb városa, az elmaradt nyugat-európaiak szemében a fényűző luxus egyszerre bámult és megvetett világa. A város persze átalakult a századok során. A késő ókor középületei eltűntek, s a városkép meghatározó elemei a templomok, kolostorok, valamint a hozzájuk csatlakozó karitatív intézmények (árvaházak, menhelyek, kórházak) lettek.

Az ezredforduló után a politikai-hatalmi viszonyok változásával s a gazdasági kapcsolatok átrendeződésével megkezdődött Nyugat-Európa megerősödése, amelynek egyik fontos tényezője és egyben jele volt a nyugat-európai városok fejlődése. A Földközi-tenger új nagyhatalma Velence lett, s 1204-ben Velence állt a negyedik keresztes hadjárat mögött, amelynek során a keresztetek bevették és kirabolták Konstantinápolyt, megdöntötték a Bizánci Császárságot, és egyik vezetőjüket, Balduin flandriai gróftot tették meg császárrá.

A bizánciak 1261-ben visszavették Konstantinápolyt, s ez a város maradt a restaurált Bizánci Császárság székhelye egészen 1453-ig. Ebben az évben II. Mohamed török hadai másfél hónapos ostrom után elfoglalták a várost, és ezzel véget vetettek a „római” birodalom fennállásának. Konstantinápoly azonban megmaradt birodalmi fővárosnak: az iszlám nagyhatalom, az Oszmán Birodalom fővárosának, egészen addig, amíg a birodalom megszűnté után, 1923-ban az új török nemzetállam fővárosa Ankara lett. 1453 után a város neve is megváltozott. Új neve, Isztambul a görög *εἰς τὴν πόλιν*, „városba(n)” kifejezésből ered, így mind a mai napig őrzi az ókori görögök „találmányának”, a *polis* szónak az emlékét.

BÍBORBANSZÜLETETT KÓNSTANTINOS CSÁSZÁR A MAGYAROKRÓL*

A honfoglalás kori magyarokról és a honfoglalásról hírt adó források közül különösen fontosak számunkra a bizánci tudósítások. Ez nagyon is érthető, ha számot vetünk azzal, hogy a magyarság a honfoglalást megelőző évtizedekben olyan területen élt, amely a bizánci birodalom érdekszférájához tartozott, s fontos volt a birodalom biztonsága szempontjából. Az sem elhanyagolható mozzanat, hogy Bizánc a szervezethez (középkori mércével mérve) magas fokán álló államisággal és széles körű nemzetközi kapcsolatainak megfelelő diplomáciával rendelkezett, s mindezt fejlett írásbeliség szolgálta. Emellett a klasszikus antikvitásig visszamenő irodalmi hagyománya mintaként szolgált történetírása és tudományos irodalma számára.

A legrészletesebb s emiatt természetesen a legértékesebb leírás a honfoglalás korának magyarjairól bizánci szerzőtől maradt ránk: Bíborbanszületett Kónstantinos császárnak *A birodalom kormányzásáról* írt művében.¹ Ellentétben vele, a latin források közül egy sem próbál meg hasonló részletes leírást adni (bár esetenként tudósításaik igen fontosak lehetnek). Más a helyzet az arabokkal, akik földrajzi munkáikban ugyancsak törekednek egy több szempontra kitérő leírásra; de a részletek gazdagsága egyértelműen a bizánci szerző javára billenti a mérleget. Azt is meg kell említeni, hogy az arab tudósok írásai a magyaroktól igen távol eső helyeken születtek, így a félreértés vagy tévedés lehetőségével

* Rokay P. (szerk.): A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Egy tudományos tanácskozási anyaga. Újvidék, 1997, 38–43.

¹ Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Greek Text edited by Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins. Budapest 1949.

náluk sokkal inkább kell számolni, mint a magyarokhoz közelebb élő s velük érintkező bizánciaknál.

Bury a bíborbanszületett császár munkájáról szóló 1906-ban megjelent tanulmányát azzal kezdi,² hogy a mű egyes fejezetei alapvetőek a délszláv, illetve a magyar történettudomány számára, s ezeket a kutatók szinte mikroszkopikus vizsgálat alá vették; ahhoz azonban, hogy a tudósításokat megfelelően értékelni tudjuk, nem szabad szem elől tévesztenünk a munka egészét sem.

A figyelmeztetés *A birodalom kormányzása* című munka sajátos jellegével függ össze. A *prooimion*, melyben a császár saját munkájának állítja be az iratot, félrevezető. Tőle származik persze a munka céljának és négy szerkezeti egységének, vagyis négy nagy „fejezete” témájának meghatározása – amint ezeket a *prooimion* felsorolja. Ezen túl tőle származik még néhány átvezető-összekötő szöveg, amely didaktikus-moralizáló hangneméről könnyen felismerhető. Ezt a keretet azután tartalmilag megfelelőnek ítélte, de különböző eredetű írásokkal töltötték ki. Egyfajta anyaggyűjteménnyel van tehát dolgunk, melyet különböző időpontokban, különböző céllal keletkezett darabokból állítottak össze. A szövegek között vannak történeti munkákból vett szemelvények, a legtöbb azonban nem ilyen természetű. Ezek eredete ismeretlen, egy részük lehet a gyűjtemény számára készített följegyzés, a legtöbb azonban vélhetően irattárból átvett anyag adaptációja. A tervezett anyaggyűjtés azonban aligha fejeződött be: ezt bizonyítják a munka aránytalanságai, következetlenségei, s főképpen hiányai (a balkáni népek vonatkozásában különösen feltűnő, hogy nem foglalkozik a bolgárokkal).³

² J. B. Bury: The Treatise *De administrando imperio*. BZ 15 (1906) 517–557.

³ Tanulságos párhuzamot kínál Kónstantinos egy másik munkájának, a *De ceremoniis*nak a keletkezése, ahogy azt A. Moffat: The Master of Ceremonies' Bottom Drawer. The Unfinished State of the *De ceremoniis* of Constantine Porphyrogenetos. *Byzantinoslavica* 56 (1995) 377–388 rekonstruálja.

A magyarokra való utalások, amelyeket a munkában találunk, két csoportba oszthatók: az elsőt rövid megjegyzések alkotják, ezek más népekre vonatkozó tudósításokban elhelyezett, többnyire a földrajzi helyzetet értelmező mondatok. Részletes leírást a magyarokról a 38–40. fejezetekben találunk. Ezen kívül még a 8. fejezetben találkozunk egy magyarokkal kapcsolatos epizód leírásával, amely Gabriél klerikus követségével foglalkozik. Ez a fejezet azonban szándéka szerint csupán illusztráció: a császár által ajánlott besenyő politika fontosságát hivatott bizonyítani. Az alábbiakban a magyarokra vonatkozó leírást vizsgáljuk meg abból a szempontból, hogy honnan eredhetnek az adatok, s hogy mikor kerülhettek a bizánciakhoz.

Nem okoz különösebb nehézséget a nyolcadik fejezet: bizonyára maradt fenn valami feljegyzés Gabriél útjáról, s ezt illesztették be a munkába. Ez a követjárás az általános balkáni helyzet alapján nagy valószínűséggel a 920-as évek második felére datálható. Van egy fogódzópont a nagyobb összefüggő szövegben is: a vége felé említi két magyar előkelő, az Árpád-unoka Termacsu és Bulcsu *karchas* bizánci látogatását; ezt az eseményt 948 tájékára keltezhetjük.⁴ Bulcsu bizánci útjáról egyébként Kónstantinostól függetlenül Skylitzés is tudósít,⁵ azzal a kiegészítéssel, hogy Konstantinápolyban Bulcsút meg is keresztelték, s maga Kónstantinos császár volt a keresztapja, s ehhez kapcsolódva Skylitzés azt is elmondja, hogy „nem sokkal később” a türkök egy másik „fejedelme”, Gyula is felkereste a császárvárost, és ott megkeresztelkedett. Általánosan elfogadott vélemény a magyar szakirodalomban, hogy a 38–40. fejezetekben található tudósítások nagyrészt ezektől a X. század közepén Konstantinápolyban járt magyar előkelőktől származnak. Ez a feltételezés a tudósítások egy részére

⁴ Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio II. Commentary. Edited by R. J. H. Jenkins. London 1962, 153.

⁵ Skylitzés 239 Thurn.

vonatkozóan közvetlenül belátható. Így például a 40. fejezet végén ἰστέον ὅτι fordulattal kezdődő hat rövid szakasz Árpád utódainak a felsorolásával és a genealógiának az unokáig terjedő ismertetésével egészen biztosan ily módon került a munkába.⁶ Kérdés azonban, hogy ez a datálás kiterjeszthető-e a magyarokkal foglalkozó három fejezet többi részére is.

A magyarokra vonatkozó információk gyűjtésére csakugyan jó alkalmat adhattak az említett látogatások. A vizsgált fejezetek tartalma azonban arról győzhet meg minket, hogy az egészében semmiképpen sem alapulhat kizárólag a látogatóktól szerzett információkon. Az a szakasz például, amelyik „bizonyos régi emlékeket” sorol fel, ott, „ahol Turkia kezdődik”, tudniillik Traianus császár hídját, Kónstantinos császár tornyát Belgrádban és Sirmium városát,⁷ nyilván bizánci forrásra (követség útjáról készült beszámoló, esetleg földrajzi munka) megy vissza. Ebből az a fontos következtetés adódik, hogy a vizsgált szöveget részint a Bulcsuétól szerzett új információkból, részint más, irattári vagy irodalmi anyagokból szerkesztették egybe. Ha ezt elfogadjuk, számolnunk kell azzal, hogy a magyarok korai történetére vonatkozó tudósítások nem a X. század közepén Bizáncba látogató magyarok elbeszélésén alapulnak, hanem korábbi följegyzéseken.

A X. században Bizánc kelet-európai politikájának fő törekvése *A birodalom kormányzása* című munka egyértelmű tanúsága szerint a besenyő törzsszövetséggel való jó viszony fenntartása volt. Ennek megfelelően Kónstantinos császár munkájában nagy teret szentel a velük való „diplomáciai kapcsolattartásnak”. Megtudjuk, hogy évente felkeresték őket a császár küldöttei, megfelelő ajándékokkal.⁸ Vagy a Krímen lévő bizánci támaszpontról, Chersónból kísértették magukat a besenyők szálláshelyére,⁹ vagy

⁶ 40, 51–68.

⁷ 40, 27–33.

⁸ 1, 18–20.

⁹ 7, 18, 7–9.

a Duna, Dnyeper vagy Dnyeszter torkolatánál léptek besenyő földre.¹⁰ A besenyők a követek biztonságának szavatolására túszoikat adtak, akiket (nyilván addig, amíg a követek vissza nem értek) Chersón városában, illetve a Duna torkolatában várakozó hajókon őriztek.¹¹ Ezen kívül is voltak a bizánciaknak olyan besenyő túszaik, akiket Konstantinápolyban tartottak.¹² Ezek bizonyára hosszabb ideig tartózkodtak ott, s nem a követek biztonsága, hanem a megkötött egyezmények betartásának biztosítékai voltak.

Hogy miért fordított a konstantinápolyi udvar ilyen gondot a besenyőkkel fenntartott kapcsolat ápolására, az is kiderül a császár munkájából. Ha a birodalom megnyeri őket, írja Kónstantinos, velük féken tudja tartani az oroszokat,¹³ a magyarokat,¹⁴ a bolgárokat.¹⁵ A besenyők jelentőségét szállásterületük elhelyezkedése adta: olyan területen laktak, ahonnan Bizánc számos potenciális ellenfelét veszélyeztethették.

A X. század közepe táján, amikor Kónstantinos *A birodalom kormányzását* összeállította, a magyaroknak korántsem volt jelentős szerepük a bizánci külpolitikában. Nyilván ennek megfelelően a kapcsolatok is lazábbak voltak. De más volt a helyzet a honfoglalás előtt, amikor a magyarok szállásterülete az Etelköz volt – vagyis ugyanaz a terület, ahol 950 körül a besenyők éltek. Figyelemre méltó, hogy maga Kónstantinos (illetve a nevében készült munka) milyen gyakran utal arra, hogy a besenyők „most” (vagyis a munka készülésének idején) ott laknak, ahol a türkök voltak addig, amíg el nem űzték őket onnan.¹⁶ Mivel a magyar

¹⁰ 8, 7–9.

¹¹ 7, 5–6; 8, 13–14.

¹² 1, 20–24.

¹³ 2, 8–11; 4; 8, 19–21.

¹⁴ 3, 1–5; 4; 8, 19–21.

¹⁵ 5; 8, 19–21.

¹⁶ A fő hely: 40, 13–27, emellett 8, 25–27; 38, 40; 38, 66–67; 39, 6; 40, 6–7. Az utóbbi két helyen a magyarok korábbi szállásterületéről szólva egyszerűen a besenyők földjének nevezi azt.

törzsek szállásterülete éppen ez a geopolitikailag fontos térség volt, joggal feltételezhetjük, hogy a velük való kapcsolattartás a 895-öt megelőző időben a bizánci külpolitika számára éppolyan központi kérdés lehetett, mint 950 körül a besenyőkkel. Ha ez a következtetés helytálló, akkor a magyar-bizánci kapcsolatokat legintenzívebb szakasza a 895-öt megelőző időszak volt; valószínűleg évenként érkező és ajándékokat hozó bizánci kiküldöttekkel, előkelő magyar túsok konstantinápolyi tartózkodásával, a Fekete-tenger partján fekvő városokban folytatott nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódással.

Kérdés persze, hogy milyen hosszú volt ez a 895-ig tartó időszak, s az erre adott válasz összefügg azzal, hogyan rekonstruáljuk a magyar törzsek IX. századi vándorlását, hova lokalizáljuk Levédiát, mikorra tesszük a törzsek Etelközbe való beköltözését. Csupa olyan kérdést soroltam itt fel, amelyekben a történészek nem jutottak egyetértésre, s amelyek eldöntése – legalábbis részben – éppen a kónstantinosi mű értelmezésétől függ. Anélkül, hogy e kérdésekbe most itt belemennénk, egy fontos adatot meg kell említeni. Egy bizánci krónikában találkozunk azzal a hírrrel, hogy a 830-as években türk csapatok vannak az Al-Duna túloldalán (vagyis az északi parton).¹⁷ A leírásból arra is következtethetünk, hogy szállásaik nem lehettek messze az Al-Dunától. Ha tehát már a 830-as években a magyarok (vagy egy részük) az Al-Duna közelében találhatók, akkor az a szoros kapcsolat, amelyet (a X. századi bizánci-besenyő viszony alapján) feltételezhetünk a magyarok és a bizánci udvar között, mintegy fél évszázadon át tartott.

Indokolt tehát megvizsgálni, hogy abban a leírásban, amelyet Kónstantinos munkája tartalmaz a magyarokról, egyes elemek nem a kapcsolatoknak ebből a feltételezhetően intenzív időszakából származnak-e.

¹⁷ Georgius Monachus [Continuatus] 817–819 Bekker (Bonn 1838) [Moravcsik]. Lásd Moravcsik Gy.: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. Ant-Tan 4 (1957) 275–288.

Elsősorban a munka korai időre vonatkozó adatait érdemes szemügyre venni. Már az is gyanút kelt, hogy az információk legkorábbi rétege éppen a honfoglalást megelőző mintegy két nemzedéknyi időre esik. Ide tartozik a türkök kazáriai tartózkodása, Levedi „első vajda” története, az első besenyő támadás és az átköltözés Etelközbe, azután pedig Árpádnak kazár kezdeményezésre történt vezérre választása, vagyis a 38. fejezet nagy része.

A fent kifejtettek alapján fenn kell tartanunk annak a lehetőségét, hogy ezek az adatok nem a X. század közepén kerültek lejegyzésre a Konstantinápolyba látogató magyar előkelők elbeszélése nyomán, hanem IX. századi, nagyjából kortárs bizánci feljegyzések (követjelentések) bedolgozásának az eredményei. Úgy vélem, hogy ez nemcsak lehetséges, hanem valószínű is; sokkal valószínűbb, mint a másik lehetőség. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy miért tudakozódott volna a császár a magyar vendégeinél száz évnél is régebbi események felől, amint hogy azt is, hogy azok népük múltjának éppen ezekről a mozzanatairól tartották fontosnak a császárt tájékoztatni. Azt is meg kell említeni, hogy a 38. fejezetben előadott események közül egyedül a második besenyő támadásnak és annak nyomán a magyarok „Nagy-Moraviába” való beköltözésének volt aktualitása a X. század közepén, abban az értelemben, hogy ezek az események okozták az irat keletkezésének idején e térségben fennálló hatalmi-etnikai viszonyokat. Mindaz, ami a magyarokkal a honfoglalást megelőzően a Kárpátoktól keletre történt, Kónstantinos korára minden politikai időszerűségét elvesztette. A maga idején azonban Bizánc számára nagyon is fontos volt, hogy a birodalom nyugati határához közel megjelent egy új népesség: fontos volt számukra annak ismerete, milyen viszonyban vannak ezek a kazárokkal, milyen a hatalmi berendezkedésük, ki áll az élükön.

Ha arra gondolnánk, hogy a császár pusztán a régiségek iránti érdeklődésből tudakozódott vendégeinél népük eredetéről, azok

válasza bizonyára nem hasonlított volna a 38. fejezet tartalmára, hanem azoknak a legendás történeteknek elmondásából állt volna, amelyeket (persze későbbi lejegyzésben) a középkori magyar történetírás is megőrzött, mint a csodaszarvasmonda vagy Emese álma.

A fenti érvek alapján a magyarok IX. századi történetére vonatkozó tudósítások egykorú bizánci följegyzésekre mennek vissza. Alighanem ugyancsak a IX. századi iratok hatásának tulajdonítható, hogy a magyarokat az iratban következetesen a türk népnév jelöli. Nem valószínű ugyanis, hogy a X. század közepén a magyarok önmaguk megnevezésére ezt használták volna. A IX. század első felében, a törzsszövetség kialakulásának idején egy ideig talán nem is volt közös megnevezése az etnikailag bizonyára nem teljesen egységes népességnek,¹⁸ s a rájuk alkalmazott különböző népnevek közül a bizánciak a türköt használták.

Azt is meg kellene fontolni, hogy a magyar törzsnevek, amelyeket egyedül Kónstantinos e munkájából ismerjük,¹⁹ nem a korai, IX. századi híradások közé tartoznak-e. Különösnek kell tartanunk ugyanis, hogy a törzsneveket a magyar hagyomány nem őrizte meg, de még inkább azt, hogy minden kísérlet arra, hogy a törzsek elhelyezkedését az új hazában a helynévanyag segítségével meghatározzák, kudarcot vallott, mivel a törzsneveket tartalmazó helynevek keverten fordulnak elő az ország egész területén. A helynevek ezen szóródását azzal szokták magyarázni, hogy az államalapítás során Géza fejedelem a központi hatalom erősítése érdekében széttelepítette a törzseket. Ez a magyarázat nem kielégítő: a fejedelemnek aligha lehetett elegendő ereje ahhoz, hogy ezt a rendelkezést a kiváltságait védő törzsi ve-

¹⁸ Leginkább ezzel magyarázható, hogy az előző jegyzetben idézett szövegben ugyanazon magyarok megnevezésére néhány soron belül három népvét is használ, tudniillik Οὔγγροι, Οὔννοι és Τοῦρκοι.

¹⁹ 40, 3–6.

zetőréteg bizonyosra vehető ellenállásával szemben valamennyi törzzsel végrehajtsa. Valószínűbb magyarázatnak látszik, hogy a törzsi szervezetet a második besenyő támadás annyira szétzilálta, hogy az új hazában már nem került sor újjászervezésére, s a megtelepedésnél sem játszott szerepet. Ez esetben a törzsek névsora is még az etelközi magyarokról a IX. században gyűjtött bizánci információk sorába tartozhat.

Ha *A birodalom kormányzása* című irat tudósításai a honfoglalást megelőző évtizedek eseményeiről nem a 950 táján Konstantinápolyba látogató magyar előkelők elmondására mennek vissza, akik szavait akár a történelmi emlékezet torzulása (mintegy száz évvel korábbi eseményekről van szó), akár személyes szándékaik (például az Árpádok dinasztikus érdekei) befolyásolhatták, hanem a IX. századi kortárs bizánci adatgyűjtés és lejegyzés van mögöttük, akkor ez még inkább növeli forrásértéküket.

IUSTINIANOS KÉPE A KORTÁRS TÖRTÉNETÍRÓKNÁL*

Flavios Petros Sabbatios Iustinianos, ismertebb nevén I. Iustinianos császár, kétségtől a történelem egyik nagy uralkodója volt. 527-től állt császárként a birodalom élén 565-ben bekövetkezett haláláig. Ehhez az önmagában is tekintélyes időtartamhoz azonban bizvást hozzávehetjük még azt az időt is, amíg nagybátyja, I. Iustinos volt a bíbor viselője (518-tól 527-ig). A nagybácsi ugyanis nem készült császárnak. Egy eldugott balkáni faluban született parasztgyereknek, fiatalkorát disznók mellett töltötte. Mint egy népmese, hangzik az a történet, hogyan indult el három legény, köztük Iustinos, Bederianából, pogácsa a tarisznyájukban, szerencsét próbálni. Mint a mesében, katonának állt – s gyorsan emelkedett a ranglétrán. Anastasios alatt az *excubitores*, a palota-őrség parancsnoka; a hadjáratok és a szolgálat nyilván nem tette lehetővé, hogy hiányosságait pótolja; állítólag később császárként, ha egy iratot alá kellett írnia, egy sablonon vezették végig a kezét a hivatalnokok, s ő szépen engedte, noha fogalma sem volt arról, hogy mit ír alá.

Iustinianos ifjúkora már más volt; korán a fővárosba került, s nagybátyja, akkor még csak magas rangú tiszt, gondoskodott neveltetéséről. Iustinos alighanem neki köszönhette trónját is; Anastasios halálakor ugyanis az eunuch Amantios *praepositus sacri cubiculi* vagy főkamarás (maga fogyatékosága miatt nem szerezhette meg az uralmat) egyik emberét, Theokritost akarta hatalomra juttatni, s a közvélemény megdolgozása végett sok pénz adott át Iustinosnak – a pénz biztosan felhasználásra került, csak éppen nem annak érdekében, akinek szánták. Bár forrásaink nem beszélnek ebben az epizódban Iustinianos szerepéről, igen való-

* Antik Tanulmányok 43 (1999) 265–273.

színű, hogy nem az ez időben már hetven felé járó és lassú gondolkodású testőrparancsnok, hanem a becsvágyó és még ellenségei szerint is gyors eszű Iustinianos ismerte fel és ragadta meg az alkalmat, trónra segítván nagybátyját.

Mint mondtam, hogy Iustinos hatalomra jutásában Iustiniano-sé volt a főszerep, arra csak következtethetünk; azt azonban, hogy az új rezsim alatt az első pillanattól kezdve döntő beleszólása volt az államügyekbe, számos tudósítás bizonyítja. Így negyvenhat esztendőn át irányította a – római? bizánci? – birodalom sorsát. E közel fél évszázados kormányzás a birodalom hatalmának és tekintélyének óriási kiterjesztését eredményezte. A Földközi-tenger medencéjét egybefogó római birodalom, amely joggal azonosította magát a civilizált világgal, az V. században végveszélyben látszott lenni. Britannia, a gall tartományok, az Ibériai-félsziget, a római Africa egymás után kerültek barbár kézre, majd maga Itália és a *caput orbis*, Róma is. A nagy vállalkozást: a *restitutio orbis*, a birodalom helyreállítását talán már 518-ban, az új rezsim kezdetén tervbe vették. Erre mutat legalábbis az a körülmény, hogy Iustinos trónra lépte után az első lépések egyike a római egyházzal való viszony rendezése volt. Talán indokolt az a feltételezés, hogy – más szempontok mellett – az is szerepelt e lépés indokai között, hogy az elveszett nyugati területek mind a római szék tekintélyét követték, s aligha fogadtak volna szívesen „szakadár”, vagy pláne „eretnek” felszabadítókat. Ha a szándék talán már megvolt 518-ban, a végrehajtás még sokáig váratott magára. A feltételek 532-ben kedvezőnek tűntek fel ahhoz, hogy a római Afri-cát uralmuk alatt tartó vandálok ellen induljanak. A vállalkozás fényes sikerrel járt; egy viszonylag kis expedíciós haderő, harmincezer katona két hónapos hadjáratban megdöntötte a vandál királyságot, s Africa visszatért a birodalomba. A következő lépés már korántsem bizonyult ilyen könnyűnek: az Itáliáért és Rómáért a keleti gót királyság ellen megkezdett küzdelem már nem

villámháború volt, hanem hosszú, mindkét felet kimerítő viaskodás. A befejezés csak húszévi küzdelem után érkezett el: végül Itália ismét a birodalomé lett; sőt ezalatt még Hispania déli harmadát is sikerült megszerezni. A birodalom helyreállítása végül is nagyrészt sikerült, de milyen áron! A hadszínteret – az egész Appennini-félszigetet húszévi háború dúlta fel és néptelenítette el; s a birodalom is ereje fogytán volt. Az Itáliáért fizetett árba még bele kell számítanunk azt is, hogy a háború miatt elhanyagolták a birodalom létfontosságú tartományainak a védelmét: a Balkán-félszigetét és az Oriensét; ez utóbbit különösen fájdalmas csapás érte. Az újperzsa birodalom uralkodója, Chosroés betört Szíriába, jóformán ellenállásba sem ütközött, s egészen Antiochiáig tört előre, s a várost, melyet csekély katonaság és a polgárság védett, rövid ostrom után bevette, falait lerombolta, lakosságát Mezopotámiába telepítette át, s még a szobrokat is magával hurcolta.

Iustinianos uralkodásának persze csak egyik vonatkozása a *reconquista*. Emlékeztetésül utalok néhány másra is, olyanokra, amelyeket mind a mai napig számon tartunk és a császár nevével kapcsolunk össze. Ilyen a római jog összefoglalása és kodifikálása, a klasszikus ókori civilizáció egyik legnagyobb hatású alkotása; benne nemcsak egy adott (és már rég elmúlt) korban érvényes jogszabálygyűjteményt kell látnunk, hanem az emberek közti viszonyoknak az igazságosság és méltányosság szempontjai szerinti rendezésére irányuló szándékot, amely az emberi gondolkodás nagyszerű teljesítménye, és keletkezési helyétől és kialakulásának konkrét viszonyaitól eltekintve egyetemes érvényű, örök időre szóló kincs (κτῆμα ἐς αἰεί).

A másik nagy alkotás, amelyik elválaszthatatlanul összefonódott a császár nevével, a Hagia Sophia székesegyház, amely – Iustinianos uralkodásának sok száz, vagy inkább sok ezer építkezése közül talán egyetlenként – mind a mai napig áll a hajdani székvárosban.

Iustinianos uralkodása, látjuk, jelentős és következményeit tekintve is fontos szakasz a késő ókor vagy ha úgy tetszik, a középkor történetében. A császár uralkodói tevékenységének a megítélése a történettudományban azonban meglehetősen ellentmondásos. Már céloztam rá, hogy a nagy hódítások (a pontosság kedvéért meg kell említeni, hogy e hadjáratokat a császár és legtöbb alattvalója sem tekintette hódításoknak, hanem birodalmi területek visszaszerzésének), egyszóval a háborúk, még a dicsőségesek is, aránytalanul nagy áldozatokat követeltek, nemcsak a vesztesek, hanem a győztesek részéről is. S ha tekintetbe vesszük még azt is, hogy csupán három évvel a császár halála után a longobard invázió következtében Itália jelentős része elvész, a balkáni tartományok dúlása a VI. században tovább folyik, s 602 után a félsziget néhány tengerparti terület kivételével szinte teljes egészében elvész Bizánc számára, s csupán kétszáz évvel később válik lehetővé visszaszerzése; s hogy az általa gondosan került konfliktus a perzsa nagyhatalommal utódai alatt hosszan elhúzódó háborút, majd a legértékesebb keleti tartományok feldúlását vonta maga után, s ennek csupán betetőzése volt a VII. században (még száz év sem telt el Iustinianos halála óta) az arab támadás, s ennek következtében Armenia, Mezopotámia, Szíria, Libanon, Palesztína, Egyiptom végleges elvesztése a birodalom számára, s egyben az antik örökséget a kereszténységgel együtt folytató európai kultúra számára is. Ha ebből a szemszögből nézzük Iustinianos uralkodását, a mérleg teljesen negatív lesz. Az említett bajokért természetesen a császár utódainak hibás döntései vagy mulasztásai is felelősek. Lehetséges méltányosabb megítélés is, de fenntartás nélküli *panegyrikosszal* e vonatkozásban nem találkozunk. Mi most nem is ezzel kívánunk foglalkozni, vagyis azzal, hogyan ítéli meg a modern kutatás, illetve hogyan ítéldhetjük meg mi Iustinianos császárt, annál is kevésbé, mert az ilyen vizsgálódás burkolt formában ugyan, de valójában a „mi lett volna, ha” kérdés bon-

colgatásába torkollik. Célunk szerényebb, de talán nem kevésbé érdekes: hogyan látták a császárt a kortárs vagy majdnem kortárs történetírók.

Abban a ritka helyzetben vagyunk, hogy négy kortárs történetíró munkáját olvashatjuk, méghozzá eredeti formájukban, s nem későbbi íróknál megőrződött – úgy lehet az eredetit nem egészen híven közvetítő – töredékekben. A négy közül kettőt antik értelemben is igazi *historiographos*nak nevezhetünk: Prokopioszt, aki Iustinianos háborúit írta meg nyolc könyvben, s emellett ránk maradt még két másik kisebb munkája is, az egyik Iustinianos építkezéseiről, a másik a hírhedt *Anekdota*, amelyben a szerző saját állítása szerint megírta mindazt, amit a történeti mű nyolc könyvében okosabbnak látott nem elmondani. Prokopios könyvei az ötvenes évek elejéig haladnak; folytatója Agathias, akinek ifjúkora még Iustinianos idejére esett, művét azonban öregkorában, 580 körül írta. Írása befejezetlen maradt, csak 552-től 558-ig halad. A másik két szerzőnél már kissé kérdéses a történetírói besorolás. Ióánnés Malalas egy keresztény világkrónika szerzője, e műfaj első ránk maradt képviselője. A világkrónika a történelem egész folyamát akarja bemutatni, alapvetően keresztény szemléletben: természetesen a világ teremtésével kezdődik, magába foglalja az ószövetségi történeti anyagot, majd a görög múltat, még a mítikus történetet is (ezt Euhémeros és Palaiphatos nyomdokain értelmezi: az istenek jó királyok voltak, akiket emiatt az utódok tiszteltek, a Sphinx pedig egy rablóbanda főnöke, aki az arrajáró utasokat megölte); ezután a római történet következik, lényegében a császárkor, s ezt egészen a maga koráig folytatja. A krónika a maga módján részletesen tárgyalja Iustinianos uralkodását, melynek az utolsó, 18. könyvet szenteli, a vége azonban elveszett, s csak 563-ig terjed. A negyedik író Ióánnés Laurentios Lydos, Iustinos idején a birodalmi bürokrácia tagja, több, régiségekkel foglalkozó munka szerzője. Ezek közé tartozik

a *De magistratibus populi Romani* címen ismert mű, melyben, némiképp eltérve a tárgyától, külön is foglalkozik Anastasios, majd pedig Iustinianos uralkodásával. Munkáját Lydos is, éppúgy, mint Prokopios, az ötvenes évek során adta közzé.

Mindjárt Prokopiosnál nem is egy képet kapunk Iustinianosról, hanem legalább kettőt. Az építkezésekről szóló munkában Iustinianost így jellemzi:

A mi időnkben Iustinianos lett a császár, aki átvéve a baljósan ingó államot azt kiterjedésében nagyobbá és sokkal fényesebbé tette, kiűzve onnan a barbárokat, akik régóta erőszakkal hatalmukban tartották, ahogy a háborúkról szóló könyvemben részletesen elmondtam. Azt mondják ugyan, hogy hajdan Themistoklés, Neoklés fia azzal dicsekedett, hogy ért hozzá, hogyan kell egy kis várost nagyvárrá tenni. Iustinianos pedig azzal foglalkozik, hogy más államokat szerez meg. Már sokat hozzácsatolt a római birodalomhoz, melyek tőle idegenek voltak, és számtalan olyan várost teremtett, amelyek korábban nem voltak. Amikor pedig látta, hogy korábban az istenhit tévelygett és sok helytelen irányba kényszerült menni, elzárt minden utat, amely a tévelyhez vezetett, és ezzel elérte, hogy a hit szilárdságában egyetlen talapzaton áll. Ezenfelül foglalkozott a törvényekkel, mert bár nem kellett volna, igen nagyszámúak lettek, és összezavarodván nyilvánvalóan ellentmondtak egymásnak; megtisztította őket a szőrszálhasogatás terhétől, egymástól való különbségüket határozottan megerősítve megőrizte. A császár az ellene törőknek önként megbocsátott, a rászorulókat dúsgazdaggá tette, legyőzte az őket fenyegető sorscsapásokat, s így összeházasította a boldog életet és a birodalmat.

Ha viszont az Anekdótát lapozzuk fel, a fenti magasztalás minden részletének cáfolatával találkozhatunk. Két fő vonását emeli ki a császárnak, a kapzsiságot és a vérszomjat. Az államban éppen Iustinianos teremtett teljes zűrzavart örökös változtatásaival és újításaival. Háborúival egész földrészeket pusztított ki, Africában, írja Prokopios, ritka és említésre méltó esemény, ha hosszú uta-

zás során szembe találkozunk valakivel. Ha ötmillióra tesszük az Africában Iustinianos miatt elpusztultak számát, meg sem közelítjük a valóságot – írja. A hit védelme csak ürügy a császár számára, hogy üldözhesse és pusztítsa az úgynevezett eretnekeket. A nagy törvényalkotó sem talál kíméletet kritikusanál: hitvány haszon kedvéért sohasem röstellt törvényt hozni, majd pedig el is törölni. De nem is a maga hozta törvények szerint ítélkezett, hanem aszerint, hogy hova vonta őt a nagyobb és fényesebb haszon reménye. Amíg ő uralkodott a rómaiakon, csalóka volt a hit és az Istenbe vetett remény, ingatag a törvény, érvénytelen minden szerződés.

A két mű szöges ellentétben áll egymással. Nem csoda, hogy az *Anekdota* felfedezésekor, a XVII. században kétségbe vonták hitelességét; különösen a jogtudósok tiltakoztak hevesen a *Corpus Iuris Civilis* megalkotójára szórt méltatlan rágalmak ellen. A hitelesség teljes bizonyítása a századfordulón Haurynak sikerült, de ezzel a probléma még nem oldódott meg, miképp írhatott ugyanaz a szerző ennyire ellentétes műveket. Magyarán születtek különféle pszichologizáló elméletek, azt hiszem azonban, kielégítő magyarázat, ha a munkák műfaját vesszük tekintetbe: az építkezésekről szóló munka *panegyrikos*, magasztaló irat, míg az *Anekdota* a támadó invektívák közé tartozik. Mind a kettőben a szerzőnek nemcsak szabad volt a megcélzott személy viselkedését, minden tettét (akár a valóság eltorzításának árán is) magasztalnia, illetve ócsárolnia, hanem egyenesen ez volt a feladata.

Éppen ezért, ha Prokopios valódi Iustinianos-képét meg akarjuk ismerni, az író fő művéhez, a háborúk történetéhez kell fordulnunk. A cím, *Iustinianos háborúi*, találó, egyezik a tartalommal: ezeket a háborúkat Iustinianos parancsára vívják katonái, a sikerek az ő dicsőségét gyarapítják, amint például a vandál hadjárat leírásának végén ezt meg is fogalmazza a szerző. Ám a császár csak ritkán bukkan fel a mű lapjain. A csaták, ostromok, cselvetések,

az egész hadakozás részletes leírásában az igazi főszereplő nem a távoli Konstantinápolyban lévő *monarcha*, hanem a hadszíntéren küzdő hadsereg, s főképp annak parancsnoka, Belisarios. A leírás során azután nem is egyszer bírálja is Prokopios a császárt. Igaz, ez nem az *Anekdota* mindenre kiterjedő, nyílt és gyűlölködő támadása, hanem csak a háború terhét viselő seregnek az értetlen és kicsinyes hátország iránti haragja. A gót háború leírásában (III, 1, 28 skk.) elmondja, hogy Konstantinápolyból különböző pénzügyi vagy közigazgatási instrukciókkal a sereghez érkezett Alexandros *logothetész*, egy vezető hivatalnok, aki kíméletlen eljárásával, önkényeskedésével és kapzsiságával a rómaiak (vagyis Belisarios és serege) ellen hangolta a terület egyébként jóindulatú és lojális lakosságát, s ami még végzetesebb, még a katonákat is megkárosította, s emiatt nem akartak tovább harcolni. Ő maga ismeretlen emberből gyorsan méltóságos lett, szegényből dúsgazdag, s a császárnak is bárki másnál nagyobb pénzösszegeket szerzett, de minden ember között ő volt a felelős azért, hogy kevés a katona, s azok is szegények, s vonakodnak a veszélyek vállalásától. Másutt arról ír, hogy Belisariosnak az itáliai hadszíntérről való második visszahívása után a császár másik főparancsnok és sereg kiküldését tervezte. *Ha megtette volna ... a háború gyorsan véget ér; ... ám később valami más dolga támadt, s szándékát feladta.* Vagy még nyíltabban: *A császár kijelentette, hogy az itáliai helyzettel maga fog törődni, de főleg a keresztény tanokkal foglalkozott. ... Ez történt Bizáncban.* (III, 35, 11)

Mint láthatjuk, a történeti műben sem hiányzik a fenntartás Iustinianossal szemben, de az író itt méltányosabb és kiegyensúlyozottabb ítéletre törekszik. Egyébként bármilyen nagy különbség van is a három munka tendenciáját illetően, néhány alapvető kérdésben meglepő egyezés állapítható meg. Így mind a háromban a császártól függ minden: minden építkezés a birodalomban, akár a legeldugottabb zugában is, neki köszönhető, az ő alattva-

lók iránti gondoskodásának jele; ugyanígy, az *Anekdótában* minden rosszért ő a felelős (groteszk túlzással: még a földrengésekért és áradásokért is!). Ilyen vonása még a császárnak a vallásos buzgalom és a helyes hitről való gondoskodás is: e vonását kiemeli mind a három munka, persze, az értékelés gyökeresen különböző.

Mint mondtam, Prokopiosszal egy időben készült Ióannés Lydos munkája. Ezt írja: *Midőn az államot ilyen viharok dobálták, a Sors (Tyché) régi mulasztását jóvátévő törődést tanúsított és az állam élére Iustinianost állította, aki minden császár közül a legvirrasztóbb, aki élete értelmének tekintette, hogy mindenki vele együtt virrasszon és küzdjön az államért, hogy mindazt, ami egykor a rómaiaké volt, majd az elődök nemtörődőmsége miatt elveszett, megkapják, sőt még azt is, ami az ellenségé. Ezután méltatja a perzsa háborúkat, majd a vandál hadjáratot, s végül megemlékezik Itália megszabadításáról is a barbár geták (vagyis a keleti gótok) uralma alól.*

Érdemes idézni egy másik helyet is, ahol a császár egyik adminisztratív intézkedéséről van szó: *Miután Iustinos nyugalomban töltötte életét és semmi újat nem talált ki, aki utána jött, az unokaöccse, arra törekedve, hogy minden jó dolgot biztosítson a köznek, az ősi dísz teljes büszkeségét újjáélesztette: először is kitalálta a Skythia proconsula hivatalát. Mivel bölcs ember volt, s a könyvekben azt találta, hogy ez a vidék kincsekben gazdag és fegyveres erőben hatalmas most is, és régen is az volt. E fejezetet így zárja le a szerző: Nem csoda, hogy minden sikerült neki, ahogy kívánta, mert nemcsak Traianust követte a fegyverekben, hanem magát Augustust is jámborságban és viselkedésének szerénységében, Titust nemességében (kalokagathia), Marcust (ti. Marcus Aureliust) pedig okosságában múlta felül.*

E magasztalás után azt hihetnénk, hogy Lydos leírásában Iustinianos kora igazi aranykor volt. Ez egyáltalán nincs így. Később részletes, s az ismertetett magasztalásnál sokkal hosszabb leírás következik két főhivatalnok, Ióannés *logothetés* és Ióannés *prae-fectus praetorio* garázdálkodásáról, fosztogatásáról, zsarolásáról, a törvények semmibe vételéről. Ezzel kapcsolatban említi a Nika-

lázadást is (amely így, ha nem helyeselhető is, de érthető kitörése az elégedetlenségnek). Ez a szakasz akár az *Anekdótában* is állhatna, ha Lydos nem tartaná fontosnak ismételten emlékeztetni arra, hogy a jószágos (ἡπιος) császár semmiről sem tudott, *mert miképp is tűrhette volna ezt – mondja a szerző. Senki sem mer- te figyelmeztetni, annyira félt mindenki a gonoszok befolyásától. Végül a császárné, Theodóra nem nézhette tovább gonosz tetteiket, s nem mér- sékelt szavakkal felfegyverkezve felkereste a császárt és elmagyaráz- ta neki mindazt, amit addig nem látott, s hogy nemcsak az alattvalók pusztulnak el a nyomorban, hanem szinte maga az állam is inog. Persze a császár, aki jószágos volt, s nehezen szánta rá magát a gonoszok elleni fellépésre, teljes zavarban volt, s nem talált lehetőséget arra, hogy a kor- mányzatból eltávolítsa a pusztító szörnyeteget.*

Lydos védőbeszéde a császár mellett arra utal, hogy Iustinia- nos kormányzata korántsem volt népszerű, s Prokopios *Anekdó- tájának* vádjai nem a szerző rosszindulatának és betegesen torz gyűlölködésének a termékei, hanem olyan dolgokat hangoztat, amelyek jellemezhetnék a közvéleményt. E visszásságokat persze az *Anekdota* is sok helyen eltúlozza, s mind Iustinianos számlá- jára írja; Lydos is elismeri őket, de mentegeti a császárt. Apoló- giája az autokratikus rendszerek szokásos érvelését alkalmazza: nem a legfőbb úr a rossz, hanem a gonosz tanácsadók, akik befér- köztek a kegyes uralkodó bizalmába, visszaélnek jószágával.

Agathias történeti munkája időrendben Prokopioséhoz csatla- kozik és 558-ig halad. Kerek jellemzést vagy méltatást nem talá- lunk nála a császárról, ennek oka nyilván az, hogy ilyenre vagy egy uralom kezdetén vagy a végén lehetett sort keríteni; Aga- thias, aki Iustinianos uralkodása közben kezdi munkáját, bizo- nyára a császár halálának elbeszélésére tartogatta a jellemzését – de munkája félbeszakadt, s megírására már nem került sor. Egy eseménnyel kapcsolatban azonban mégis behatóbban értékeli a császár tevékenységét, igaz, csak egy szempontból. A kutrigurok

558. évi pusztító balkáni betöréséről szólva elmarasztalja a császárt amiatt, hogy elhanyagolta a birodalom védelmét, hagyta, hogy a katonaság megfogyatkozzék és lezüllyjön (mint Lydos, ő is megemlíti az állami főhivatalnokok bűneit, de ez nála nem szolgál a császár felmentésére). Magyarázként Agathias megemlíti, hogy Iustinianos, aki fiatalkorában hatalmas háborúkat vívott, s úgyszólván az egyetlen a Bizáncban római császári méltóságot viseltek közül, aki a valóságban is méltónak bizonyult az *autokratór* névre, ekkor már megöregedett, életének vége felé járt, s már belefáradt a küzdelmekbe. Ez az állítás egyébként megfelel az ismert életrajzi tényeknek: a húszas és harmincas évek valóban lázas és sokirányú tevékenység közepette telnek; diplomáciai, katonai, törvényhozói aktivitása után, mintegy a negyvenes évek közepétől alig kezdeményez valamit. Jellemző adat, hogy a fennmaradt *novellák* (új törvények) közül 546 és 565 között mindössze húsz keletkezett, míg például 535-ben egyetlen évben harmincötöt publikált.

Malalas Iustinianosáról kell még röviden szólnom. A krónikában, mint mondtam, terjedelmes rész foglalkozik uralkodásával, évek szerint haladva igen sok eseményt jegyez fel a krónikás anélkül, hogy fontos és mellékes között különbséget tenne. Jól ismert példa az athéni újplatónikus iskola 529. évi bezáratása. (Ezt egyébként Prokopios nagy és részletes művében meg sem említi, Lydos sem beszél róla, egyedül Agathias említi meg mellékesen egy történet kapcsán – neki persze időhatára elé esik.) Nos, Malalas az 529-es év eseményei között ezt írja: *Ebben az évben a császár rendeletet küldött Athénba, megparancsolva, hogy senki se tanítson filozófiát, s ne foglalkozzék törvényt magyarázattal, és hogy egyetlen városban se játsszanak kockajátékot, mivel Byzantionban akadt néhány kockajátékos, akik szörnyű káromkodásokat zúdítottak egymásra, s levágták a kezüket és tevén körbevitték őket a városban.* Ennyi ez a hír. Az előtte olvasható mondat Mundosnak, Illyricum katonai parancs-

nokának egy betört hun csapat fölött aratott győzelméről szól, a rákövetkező mondat pedig egy konstantinápolyi játékonysági intézménynek adott császári juttatásról. Ez Malalas: a filozófia és a kockázás tilalma egyetlen mondatban, s ha figyelmesen olvasuk, azt is látjuk, a kockázás talán jobban is érdekelte. Iustinianos jellemzése nála: *Termete alacsony volt, széles mellű, szép orrú, fehér bőrrű, kerek szemű, jó alakú, kopaszodó, pirosposzgás, haja és szakálla őszbe vegyülő, nagylelkű, keresztény.*

Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Iustinianos maga is igyekezett alattvalóiban valamilyen képet kialakítani magáról. Ehhez két eszköze volt: a róla készült ábrázolások, valamint a novellák (új törvények) bevezetői.

Iustinianost igen sok szobor ábrázolta. Ezek közül a legfontosabb a palota előtti főtéren, az Augustaionon felállított bronz lovasszobor volt. Ez az egyetlen, amelyről több leírással is rendelkezünk, a legfontosabb épp Prokopiosnak az építkezésekről szóló iratában található. A szobor hős harcosként ábrázolta a császárt *achilleusi díszben*, mondja Prokopios; nyilván a dicső győzelmeket arató hadvezért akarták bemutatni, éppúgy, mint az aranypénzek hátoldalán, ahol a császár sisakos, lándzsás mellképét látjuk. A szobor kelet felé nézett, *nyilván a perzsák ellen indul* – mondja ismét Prokopios. Hogy ez volt a legreprezentatívabb ábrázolás, azon kissé elcsodálkozhatunk: Iustinianos ugyan sok háborút vívott, de egyetlen egyben sem vett részt, ki sem mozdult Konstantinápolyból. Az is különös, hogy éppen a perzsák elleni fellépését sugallja a szobor, mikor valóságos diadalokat csak nyugaton aratott, a perzsák ellen éppen nem. A császári propaganda számára persze a keleti rivális nagyhatalom volt a méltó ellenfél, ez magyarázhatja a beállítást.

Az imperiális gondolat elvértve felbukkan a törvények bevezetőiben is, a hangsúly azonban itt inkább a császárnak alattvalói jólétéért végzett erőfeszítéseire esik. Íme két példa:

Minden nappalunkat és éjszakánkat csupa virrasztással és töprengéssel szoktuk tölteni, miközben szüntelenül azt fontolgatjuk, miképp részesíthetnénk alattvalóinkat valami hasznos és Istennek tetsző dologban. Virrasztásunkat nem semmiségre fordítjuk, hanem olyan terveknek szenteljük, átdolgozva a napokat és az éjszakákat is nappallá téve, olyannyira, hogy alattvalóink jólétre jutnak, minden gondtól mentesülve, amíg mi magunkra vállaljuk a gondoskodást mindenkiről. Elvégeztünk mindenfajta kutatást és lelkiismeretes vizsgálatot, mert olyan intézkedésekre törekszünk, amelyek alattvalóink javára bevezetve meg fogják szabadítani őket mindenfajta tehertől és az állami adón, valamint mindenfajta, a méltányos és megszokott adón felüli, kívülről származó veszteségtől. (Nov. VIII. praef. anno 535).

Hozzánk, akik az egész államrend gondjaival vagyunk elfoglalva, és nem valami aprósággal kívánunk törődni, hanem azzal, hogy a perzsák nyugton legyenek, a vandálok és a mórok engedelmeskedjenek, a karthágóiak visszakapván régi szabadságukat élvezzék, a tzanok, akik most először kerültek a római államhoz, alattvalóink legyenek (ez olyan esemény, amelyet még sohasem adott meg Isten a rómaiaknak, csak a mi uralkodásunk idején), folyamatosan érkeznek magánjellegű gondok is, melyeket alattvalóink terjesztenek elő, melyek mindegyikének megfelelő intézkedést adunk. (Nov. I. anno 535)

Abból, amit itt elmondtam, adódik néhány tanulság. Az első talán az, hogy milyen alapvetően meghatározza egy-egy forrás jellegét a műfaj, amelyben íródott. A másik: a forrás létrejöttének időpontja, konkrét körülményei – ha ismerjük őket – kulcsot adhatnak az abban foglaltak értékeléséhez. Mind a két megállapítás persze közhely. A harmadik a propaganda hatékonyságára vonatkozik: az alattvalói jólétéért éjt nappallá téve dolgozó uralkodó és a diadalmas hadvezér képe, amelyet a iustinianosi propaganda sugallni igyekezett, nyilvánvalóan hamis volt. Egyrészt Iustinianos nem volt sem jó, sem rossz hadvezér. Másrészt bizonyára lelkiismeretes uralkodó volt, sokat dolgozott, még éjszaka is, ám

munkálkodásának igazi célja a birodalmi eszme megvalósítása volt – ez biztosítja majd az alattvalók jólétét, vélhette, s ezért áldozatot is kell hozni: az alattvalóknak. Közvetlenül jólétükkel nem törődött: ezért volt hamis a propaganda, s ezért volt hatástalan is. Egyedül Lydosnál találjuk nyomát a szüntelenül fáradozó császár képének, de még nála is inkább a császár jósága, s nem tevékenységének hatékonysága domborodik ki. Prokopiosnál is többször fölmerül az éjszaka is dolgozó császár képe, de az *Anekdótában* még éjjel is alattvalói kifosztásán és elpusztításán munkálkodik, a történeti munkában pedig ahelyett, hogy a harcoló sereggel törődne, idézem: *vénséges vén papokkal a keresztények könyveit bújja*.

Iustinianos nagy uralkodó volt: így kezdtem ezt az előadást, s ezt most sem vonom vissza. Egy fontos uralkodói képesség bizonyosan hiányzott belőle: alattvalói szívét nem tudta megnyerni; hízelgői lehettek, igazi híve nem volt (vagy ha volt is, írásművet nem hagyott hátra).

A KORA BIZÁNCI EPIGRAMMAKÖLTÉSZET (AGATHIAS KYKLOSÁNAK NYITÓVERSE)*

A kilencszázas évek elején a konstantinápolyi császári palota pap-ságának egyik tagja, Kónstantinos Kephalas hozzálátott a görög epigrammaköltészet emlékeinek egybegyűjtéséhez. Ez a hatalmas vállalkozás a X. századi „enciklopédizmus” jegyében született, vagyis annak a törekvésnek volt megnyilvánulása, amelyik az úgynevezett makedón reneszánsz idején igyekezett összegyűjteni és feltárni mindazt, ami a görög irodalom és tudomány emlékei közül túlélte a VII. és VIII. század kataklizmáit.

Kephalas gyűjteményét még a X. században kiegészítette egy név szerint nem ismert tudós; az ő gyűjteménye, az *Anthologia Palatina* ékesszóló emléke a X. századi Bizánc – a korabeli Európában egyedülállóan magas szintű – irodalmi kultúrájának.

Kephalas az egész görög epigrammaköltészetet akarta egybegyűjteni; nem ismerte azt a megkülönböztetést, amelyet mi teszünk az antik és a bizánci kor között; számára Simónidésnek a perzsa háborúk hőseire írt epigrammái éppúgy a görög epigrammaköltészet gyöngyszemei voltak, mint mondjuk Kallimachos darabjai vagy a Kr. u. évszázadok költőinek alkotásai, sőt felvett gyűjteményébe néhány vele szinte egykorú verset is.

Az *Anthologia Palatinának* köszönhetjük a késő antik, vagy ha úgy tetszik, kora bizánci epigrammaköltészet fennmaradását is. Kephalas legfontosabb forrása három antológia volt: Meleagros *Stephanosa* (Kr. e. I. század), amely sok régi (klasszikus kori és kora

* Antik Tanulmányok 49 (2005) 197–207. A Szegedi Tudományegyetem Klasszika-filológiai Tanszékének fölkérésére 1994. november 8-án Szegeden tartott előadás írott változata. A kéziratot Tar Ibolya őrizte meg, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Farkas Zoltán.

hellénisztikus) epigrammát is tartalmazott, Philippos *Stephanosa* (Kr. u. I. század) és harmadikként Agathias *Kyklosa* a Kr. u. VI. századból; e két utóbbi csak kortárs költőket ölelt föl. Agathias *Kyklosából* nagyszámú epigrammát vett át Kónstantinos Kephallas a maga gyűjteményébe, tőle pedig az *Anthologia Palatina*; így sok VI. századi költőtől maradt ránk epigrammák. Az ezt közvetlenül megelőző két évszázadból csupán két epigrammaköltőt ismerünk jól, Nazianzi Szent Gergelyt és Palladast. Az ő verseiket is tartalmazza az *Anthologia Palatina*, de a gyűjteménybe nem a *Kyklos* közvetítésével kerültek; Palladas kötetét Kephallas illesztette anyagába, a kappadókiai egyházatya epigrammáit pedig a X. századi anonim szerkesztő csatolta nyolcadik könyvként a ránk maradt gyűjteményhez.

Amikor megkíséreljük a késő antik – kora bizánci epigrammaköltészet néhány sajátos, az elődeitől eltérő vonását megragadni, talán helyes lesz nem egyes versekből, hanem az antológiák eltéréseiből kiindulni. Agathias, a *Kyklos* összeállítója, jól ismerte a korábbi epigrammaköltészetet s a korábbi gyűjteményeket is. Éppen ezért, ha kötete eltér Meleagros, illetve Philippos antológiájától, abban a szerkesztő tudatos döntését láthatjuk, s ha megfejtjük az eltérés okát, akkor közelebb jutunk e kései kor költészetének, e költészet sajátságainak megértéséhez.

Az első, ami szembetűnik, az az, hogy a *Kyklos* szerkezete más, mint a két *Stephanosé*. Meleagros és Philippos a verseket költők szerint rendezte gyűjteményében, Agathias viszont tematikus csoportokat alakított ki, mint például áldozati ajándékokra írt, úgynevezett anathématikus epigrammák, műtárgyleíró versek, sírepiagrammák és így tovább.

De nemcsak a *Kyklos* elrendezésében tért el Agathias az antológiák hagyományától; a kötetet nyitó költemény is feltűnően különbözik elődeiétől. Meleagros és Philippos is gyűjteményük elejére beköszöntő verset helyezett, melyben felsorolta a kötetben

szereplő költőket. Ez a vers disztichonban íródott, lényegében epigramma – ami egy epigramma-antológia esetében természetes is. Agathias nyitóversének terjedelme viszont száznegyvenhárom sor, formailag jambikus bevezetőből (1–46), utána nyolcvanhét soros hexameteres részből áll, melyet végül az epigrammák szokásos formájában egy disztichonos vers (tíz sor) zár be.

Nemcsak terjedelmében és versformájában különbözik Agathias nyitóverse elődeinek hagyományától, hanem tartalmában is: azok legfőbb információja, vagyis az antológiába felvett költők felsorolása, itt teljesen hiányzik. Úgy gondolom, a kötet szerkezete és a nyitóvers e vonása is ugyanazt a szándékot és felfogást tükrözi: Agathias a Kyklosban nem költőket mutat be, akik a kötetben egymás után következnek verseikkel, hanem – hogy úgy mondjam – magát az epigrammaköltészetet. Ez a nyitódarabot befejező tízsoros disztichon mondanivalója is: ez formailag is, tartalmilag is epigramma, a gnómius epigrammák közé tartozik, s az irodalmat magasztalja: nem szobrok és emléktáblák, hanem az irodalmi alkotások őrzik meg az emberek emlékét.

Érdemes azonban szemügyre venni a kötet élén álló kompozíció többi részét is. A jambikus részben a költő közönségéhez fordul; az *agorán* portékáit kínáló lacikonyhás képében hívja lakomára az embereket. Tudja, hogy elteltek már a bőséges irodalmi lakomán (2: τῶν λόγων πανδαισία). Mit tegyen hát? Abban reménykedik, hogy mégis szívesen fogadják, mert vendéglátóik ételét csupán azok igyekezete szerint szokták megítélni (15–18). Ráadásul sokaktól egybegyűjtött lakomát készül feltálni új finomságokból (19–20: καὶ πρὸς γε τοῦτω δειπνον ἡρانيσμένον / ... ἐκ νέων ἡδυσμάτων): tőle egyedül nem kaphatnának méltó enivalót, ezért sokakat rávett, hogy osszák meg vele a fáradságot és a költségeket, s nagyobb lakomát adjanak (21–27). A többi szakács (ὀψοποιοί, vagyis a kötetbe felvett költőtársak) esetleg azzal vádolja, hogy elcsente főztjét (28–34), de egy szerény részt ő is

hozzátett a magáéból (35–36). A negyvenkettedik sorban szakít az idáig végigvitt képpel; itt már nem a szakács, hanem a költő beszél: *Ékességet adva művemnek (πονίμασι) a császárral fogom kezdeni a prologost.*¹ (Vagyis az eddigi *nem* volt prologos!) A jambikus rész záró sorpárja (45–46) azért fohászkodik, hogy a magasztos témához megtalálja a magasztos szavakat.

Itt vált a versforma és a hangulat: a császár magasztalása következik ünnepélyes hexameterekben (47–97). Ehhez csatlakozik ugyancsak hexameterben a mű ajánlása; s akihez szól, az nem a császár, hanem Theodóros, kinek neve örök *dicsőséget fog csepegtetni műgondom fáradozására* (111–112). Ezután, még mindig hexameterben, a „tartalomjegyzék” következik: az antológia hét könyvből áll, s itt felsorolja az egyes könyvek témáit: az elsőben az anathématikus epigrammák és így tovább. Ezután következik a disztichonos szakasz az irodalom magasztalásával, amelyről már szóltam.

E sajátos kompozíció joggal keltheti fel érdeklődésünket. Főképp mit kezdjünk a bevezető jambusos résszel, amelyik *nem* prologos; mi hát? Mint már mások is rámutattak, a kortársi költészetben hasonló megoldást találunk az agathiasi Kyklos talán legjelentősebb költőjének, Paulos Silentariosnak egy ugyancsak terjedelmes költeményében, a Hagia Sophia székesegyház *ekphrasis*ában, melyet a templom (második) felszentelésére írt. Ez is jambusban kezdődik, s később hexameterekben folytatódik. Az analógia azonban nem teljes, az *ekphrasis*ban ugyanis nincs meg az a hangulatváltás, amelyet Agathiasnál láttunk, az átváltás mindennapi csevegésből ünnepélyes magasztalásba.

Azt hiszem, a legközelebbi párhuzamot nem is a költészetben találhatjuk meg, hanem a rétorikai oktatás gyakorlatában.

¹ 42–43: κόσμον δὲ προσθεῖς τοῖς ἑμοῖς πονίμασι, ἐκ τοῦ Βασιλέως τοὺς προλόγους ποιήσομαι (Waltz). NB: Waltznál (a *Budében*, a 40–45. sorok között „megcsúszik” a sorszámozás!

A rétorikai kurzus csúcspontja a *declamatio* volt: a szónoknak egy, a mester (vagy nyilvános előadás esetében a hallgatóság) által megszabott helyzetben beszédet kell tartania egy képzelt bíróság vagy népgyűlés előtt. A feladvány lehetett mitológiai vagy történeti, például: *Hektór eleste után Achilleus beleszeretett Polyxenébe, Priamos lányába, s követséget küldve a trójaiakhoz följánlja – a házasság fejében – szövetségét. A trójaiak tanácskoznak, Polydamas az ajánlat elfogadását javasolja, Priamos ellene érvel.* E témáról mindjárt két beszédet, egy egymással felelő *antilogia*-párt lehetett készíteni: az elsőben a szónok Polydamast személyesítette meg, a következő beszédben pedig Priamos nevében kellett érvelnie.² De lehetett „köznapis” téma is a beszéd tárgya, például: *A város törvénye, hogy egy hőstett végrehajtóját meg kell festeni, mégpedig ruhástul; a hadvezér a várost ostromló ellenséget éjjel, nőnek öltözve futamította meg, ezért azt kéri, hogy ne fessék le; ellene mond a másik hadvezér, akit előzőleg az ellenség megvert.*³ Mint látjuk, a kitűzött téma lehet játékos, akár tréfás is: a *declamatio*t azonban teljes komolysággal kellett megfogalmazni és előadni, a megjelölt személy nevében.

Mintegy példát adva az említett feladat megoldására, a szónokiskolák mesterei maguk is írtak ilyen *declamatio*kat, és nyilvánosan elő is adták ezeket. A IV. századból sok *declamatio* maradt ránk Libaniostól, Agathias idejéből pedig a gazai Chorikiosztól; a fenti példákat tőle vettem.⁴ A fellépés előtt a szónok néhány szót intézett a közönséghez. Ezt mindig saját nevében tette, s egyszerű, köznapis stílusban szólította meg hallgatóit. Ilyen szövegek is maradtak fenn Libaniosnál és Chorikiosnál, nevük *lalia*

² R. Foerster – E. Richtsteig (recc.): *Choricii Gazaei opera*. Lipsiae 1929. Az idézet: 131, 2–7; „Polydamas beszéde”: X (= *decl.* 1); „Priamos-beszéde”: XII (= *decl.* 2).

³ Choricus XL (= *decl.* 11); az idézet: 479, 2–7 Foerster–Richtsteig.

⁴ Chorikioshoz lásd még: Kapitánffy I.: *Chorikios und die Hetäre Phryne*. AA 35 (1994) 159–166; Chorikios *Spártai ifjú* című *declamatio*ja. AntTan 39 (1995) 115–121.

vagy *dialexis*. Céljuk nem mindig a hallgató ráhangolása az ezután következő *declamatio*ra, hanem olykor éppen a kontraszthatás elérése a kétfajta beszédmód között – vagyis annak a bemutatása, hogy a mester az egyszerű, köznapi stílusnak éppúgy a birtokában van, mint a veretes nyelvezetű, patétikus szónoklásnak.

Agathias tehát kötetének elejére terjedelmes költői kompozíciót helyezett. Élén egy könnyed stílusú jambikus szakasz áll a rétorikai *dialexis*ek mintájára; ez nem is tartozik a tulajdonképpeni tárgyhoz, ezért mondja ennek a végén, hogy a *prologost* a császárral fogja *kezdeni*.

Egy érdekes párhuzamra még föl hívnám a figyelmet, mert ez is a Kyklos bevezető kompozíciójának és a rétorikai *dialexis*eknek az összefüggését igazolja. Mint láttuk, Agathias e szakaszban a maga nevében beszél ugyan, mégis játékos álruhában, mint ünnepi lakoma szakácsa. Chorikios *dialexis*eiben tallózva ismételtelen belebotlunk ebbe a képbe, tudniillik hogy a *declamatio* előadásán (ennek neve *akroasis* volt) a szónok „finom csemegékkel” „vendégül látja” közönségét. Ha Chorikios ezen helyeit összevetjük Agathias soraival, megfigyelhetjük, hogy nem csupán tartalmi összecsengés van, hanem a kifejezések is gyakran megegyeznek.⁵ A Kyklos bevezetését tehát Agathias mint nyilvános fölolvast, illetve előadást (*akroasis*) komponálta meg, a rétorikai előadások mintájára, azok költői változataként; hogy a valóságban sor került-e a darab bemutatására ilyen nyilvános *akroasison*, vagy csak költői fikcióról van-e szó, nem tudjuk.

A negyvenhetedik sortól kezdődő császár-*panegyrikos* is fölvet néhány kérdést. Az első az, hogy melyik császárról van itt szó –

⁵ A kéziratban: *A mellékelt lapon kiírtam ezeket a helyeket; megfigyelhető, hogy.* A kiosztmányból egyetlen példányt sem sikerült föllelnem. Mindazonáltal lásd a következő helyeket Chorikiosnál: *dial.* 1, 2–3 (= 1, 12 – 2, 2), *dial.* 1, 5 (= 2, 14 sk.), *dial.* 7, 16 (= 179, 3–5), *dial.* 9, 1–2 (= 196, 5–10), *dial.* 15, 3 (= 282, 13–17), *dial.* 24, 2 (= 477, 2–6) és *dial.* 24, 8 (= 478, 16 sk.). Az előzőektől kissé eltér, de nem kevésbé tanulságos: *dial.* 19, 1–2 (= 343, 4–15).

ugyanis az uralkodó neve egyszer sem hangzik el. A kérdés szorosan összefügg a Kyklos megjelenésének idejével, az ugyanis eléggé nyilvánvaló, hogy a könyv élén álló magasztalás az éppen uralkodó császárról szól. Míg korábban az epigrammagyűjtemény megjelenését Iustinianos császár (527–565) idejére tették, őt tartották az itt magasztalt *basileus*nak, s ehhez a *panégyrikos* tartalma jól illett is. Mióta azonban A. Cameron rámutatott arra, hogy a gyűjteményben olyan epigrammák is vannak, amelyek biztosan nem Iustinianoszhoz, hanem utódához, II. Iustinoszhoz (565–578) kapcsolódnak,⁶ el kell fogadnunk, hogy nem a nagy császárt, hanem annak unokaöccsét és utódát magasztalja benne a költő.

A versben a császár mint a világ ura jelenik meg. Fenyégető intelmmel kezdődik: ne merje valamelyik barbár kiszabadítva nyakát az iga alól szemét a hatalmas császárra vetni. Még a gyáva Perzsia se járjon emelt fővel, hanem maradjon a földre kuporodva. A kép azokat a szobrokat idézi emlékezetünkbe, amelyek a császárt diadalmas hadvezérként lóháton ábrázolják, s lovának lába előtt a legyőzött ellenséget szimbolizáló alak kuporog. Ezután a vers Nyugatot szólítja meg: ő fellélegezhet, mert elpusztultak a *tyrannosok*. *Hesperie therapaina* (53: “Εσπερίη θεραπαινῶν”) a birodalom nyugati tartományainak a megszemélyesítése, s azért *therapaina*, mert hosszú időn át „*tyrannosoknak*”, vagyis a császár hatalmát tagadó bitorlóknak kellett szolgálnia. E „bitorlókon” a birodalom területére betelepült germánok uralkodóit kell értenünk. Perzsia (vagyis az Újperzsa Birodalom) kiemelése az első helyen nem véletlen: ez a hatalom számított a Római Birodalom presztízs-ellenfelének,

⁶ Av. Cameron – A. Cameron: *The Cycle of Agathias*. JHS 86 (1966) 6–25 (24: a Kyklos 568-ban vagy nem sokkal később jelent meg); Av. Cameron: *Agathias*. Oxford 1970, 12–15 (15: a Kyklos megjelenése 567-re tehető). A datálás proszopográfiai érvekre, datálható eseményekre történő utalásokra, továbbá a nyitóvers császárt magasztaló egységének „elemzésére” támaszkodik; ez utóbbiban jószerivel csak *Hesperie therapaina* (53) bevonásával a *terminus ante quem*: a longobardok bevonulása Itáliába (568).

a neki való parancsolás (még ha a valóságnak nem felelt is meg) mutatja a császár világhatalmát, sokkal inkább, mint a nyugati tartományok visszahódítása (vagyis az afrikai vandál és az itáliai keleti gót királyság megdöntése), mivel ezzel csupán bitorlók kezére került birodalmi területeket szerzett vissza, melyek jog szerint mindig is az övé voltak. Így a magasztalás – mivel mondani-valóját a birodalmi ideológia szabja meg – Iustinianos valós teljesítményét meglehetősen fonákul mutatja: kiemeli Perzsiát, noha vele szemben igazi és tartós sikereket Iustinianosnak sohasem sikerült elérnie, igazi katonai diadalait viszont épp hogy megemlíti. A magasztalás így pontosan megfelel annak a beállításnak, ahogyan Iustinianos császárt az Augustaion téren álló lovasszobra mutatta. A szobor magas talapzaton állt, s lóháton ülve ábrázolta a császárt, *Achilleusnak öltözve* – mondja róla a kortárs Prokopios –, *mert így hívják azt az öltözetet, amelyet visel* – teszi hozzá, majd így folytatja: *hősi módon páncélt visel, fején sisak*.⁷ Kétségtávol, a szobor diadalmas hősként mutatta azt a császárt, aki uralkodása idején ki nem mozdult székvárosából, s bár sok háborút viselt, ő maga egyben sem vett részt. S most jön Prokopiosnál az a mondat, ami miatt idézem őt: *A szobor Kelet felé néz, gondolom, a perzsák ellen lovagol*.⁸ Tehát itt is a perzsák a diadalmas hős ellenfelei (akiket a valóságban sohasem tudott legyőzni), s nem azok, akiket valóban legyőzött. De hogyan folytatódik a magasztalás? A phasisi nimfa a Hamadryasokkal együtt járjon kartáncot a Kaukázus gerincén és a lazikai parton (58–62); a nimfának fontos feladata van: meg kell énekelnie a császár fáradalmait (63); most tudjuk meg, hogy a császár küzdelmeinek (κάματοι) eredménye a helyzet. Hogy miért éppen phasisi a nimfa? Talán azért, mert a iustinianosi kor perzsa háborúi – részben – ezen a tájon folytak, de talán azért is, mert Kolchis kapcsán megemlíthető a híres Argó-

⁷ Procopius *de aedificiis* I, 2, 7–9 Haury–Wirth.

⁸ Procopius *de aedificiis* I, 2, 11 Haury–Wirth.

mítosz és a sárkányfog vetésből kinőtt katonák, s ez alkalmat ad egy szépen kidolgozott *synkrisis*re, összehasonlításra Iasón és a császár között: hogy Iasón azokat legyőzte, az talán csak mese, de ha igaz, akkor varázslással történt, „a baktriai *gigas*” (vagyis a perzsa nagykirály) viszont úgy bukott el dárdáinktól, hogy nem volt szükség sem cselvetésre, sem varázsitalra.

Új szakasz kezdődik a 77. sorral: *Eredj, római, járd be a földet szabadon!* S következik egy hosszú felsorolás tizennégy soron át (78–92), telve szépen zengő földrajzi nevekkal, ahová a római félelem nélkül elmehet. Így készíti elő a *panegyrikos* csúcspontját (93 skk.): *mert nem idegen föld lakhelye fog fogadni, hanem a bölcs császár birtokaira jutsz, ahová csak igyekszel, mert a földet körbefogta hatalma!*

Miután mindent eltöltött a kedves béke – folytatódik a 98. sorban a vers –, *nosza, áldott Theodóros, rendezzünk bölcs versenyt, kezdjük el az énekes kartánc játékait* – vagyis a *panegyrikos* szinte észrevétlenül véget ér, s a mű ajánlása következik.

Visszatérve az imént feltett kérdésre, hogy tudniillik ki az itt dicsőített *basileus*, mintha már feleltünk volna rá, hiszen Iustinianos uralkodásának eseményeivel hoztuk összefüggésbe a dicsőítés részleteit. Meg kell azonban mondani, hogy olyan mozzanat nincsen a versben, amelyik kifejezetten lehetetlenné tenné a II. Iustinosra való értelmezést. Ez aligha lehet véletlen. Véleményem szerint a magasztalás mégis Iustinianosnak szólt eredetileg, a császár halála azonban közbejött, s megelőzte a Kyklos publikálását. A költő viszont nem vetette el a már kész bevezető verset, legfeljebb kisebb módosításokat végzett rajta, hogy az új császárra is alkalmazható legyen.

Egyébként a Kyklos bevezető versében még egy olyan mozzanatra figyelhetünk fel, amelyik arra utal, hogy az új uralkodó trónralépte és a kötet közzétételének időpontja között nem telhetett el túlságosan hosszú idő. Az uralomváltás után ugyanis az

udvari propaganda fokozatosan megváltozott. Nincsen szó éles fordulatról, még ha Iustinianos hosszú uralkodása után (császárként harmincnyolc évig ült a trónon, de az államügyeket már 518 óta, vagyis közel fél évszázadon át ő irányította) a közvélemény bizonyára nem utasította volna el. Erre azonban nem volt lehetőség, mert az új uralkodónak, II. Iustinosnak trónralépte nem volt zökkenőmentes: unokatestvérét meggyilkoltatta, majd néhány hónap múlva összeesküvés címén kivégeztette a palota két magasrangú tisztviselőjét (Aitheriost és Audiost, meg még az udvari orvost is). Iustinianos ugyanis elmulasztotta kijelölni utódát. II. Iustinos uralmának legfőbb legitimációja az a fikció maradt, hogy az agg császár halálos ágyán magához hívatta, és átadta neki a főhatalmat. Mivel tehát hatalmát – bár fiktív módon – Iustinianosnak köszönhetette, annak bírálataival (amihez képest az új rezsim valami jobbat ígérhetett) csínján kellett bánni. Úgy tűnik, az első kifogás az volt, hogy a császár elhanyagolta a hadsereget; ennek nyomát Agathiasnál is megtaláljuk, de nem ebben a versében, hanem a később írt történeti művében.⁹ Azután némiképp átvették Iustinianos ellenfeleinek azt a szempontját is, amelyet még az ötvenes évekből, Prokopios *Titkos történetéből* ismerünk, tudniillik hogy a birodalom méltóságával nem fér össze az, hogy Iustinianos a békét a „barbároknak” folyósított pénzadományokkal biztosította.¹⁰ Ez az álláspont nem csupán propagandaszólam volt, hanem II. Iustinos politikáját is megszabta: uralomra kerülése után hamarosan beszüntette a fizetést az avaroknak, majd a perzsáknak is, s ezzel hosszadalmas háborúba keverte a birodalmat. Nos, ha ebből a szemszögből vizsgáljuk a Kyklos bevezető költeményének a császár-*enkómion*ját, megfigyelhetjük, hogy

⁹ Agathias *historiae* V, 14 = 180, 18 – 182, 13 Keydell. Vö. Kapitánffy I.: Iustinianus képe a kortárs történetíróknál. *AntTan* 43 (1999) 265–273.

¹⁰ Procopius *historia arcana* 11, 6–9; 19, 10. 13–16 Haury–Wirth; Prokopios: *Titkos történet*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Kapitánffy István. Budapest 1984. 67; 113 és 114 sk.

a fő hangsúlyt nem a császár hősi tetteire, hódításaira veti, hanem ezek eredményére, az egész világot átfogó békére (gondoljunk csak a hosszú földrajzi felsorolásra!); a béke mindent betölt, nincs sem belső, sem külső ellenség (98–100). Amikor tehát a vers megjelent, a iustinianosi békét még pozitívan értékelték, s nem a birodalom megalázásaként.

De térjünk vissza Agathias verséhez! A császár-*enkómion* után az ajánlás következik Theodóroshoz – a címzett azonosítása a korszakból ismert számos Theodóros valamelyikével bizonytalan. A 113. sorban kezdődik a gyűjtemény könyveinek felsorolása. Mindegyik könyv egy-egy epigrammafajtának van szentelve. Az első könyv azokat a verseket tartalmazza, amelyeket „az új dal szülői” „a régiekkel” – vagyis az antik költőkkel – „versengve” „mint a korábbi boldogoknak felajánlottakat” (115: ὡς προτέροις μακάρεσσιν ἀνειμένα) írtak. Vagyis a magukat új költőnemzedéknek érző alkotók, Agathias és kortársai az antik isteneknek felajánlott fiktív áldozati ajándékokra írtak természetesen fiktív epigrammákat. Az, hogy ezzel „a régiekkel versengenek”, természetesen öniszólás, amelyet megismétel és nyomatékosít ennek a szakasznak a záró sora is: *mert bizony illik megőrizni a régi* – mi úgy mondanánk, antik – *irodalom bölcs utánzását* (115–116).

A második könyv a festményekre, szobrokra vagy más műtárgyakra írt verseket tartalmazza, melyek itt nem használt *terminus technicus*: epideiktikus epigrammák. A harmadik könyvbe a sírepigrammák kerültek, a negyedikbe az életbölcsességet tanító versek, az ötödikbe a *skóptikus*, vagyis csúfolódó epigrammák, a két utolsóban pedig a szerelmi, illetve a *sympotikus*, vagyis lakomai epigrammák kaptak helyet.

Azért ismertettem ilyen hosszan a bevezető költemény hexameteres részének végén álló tartalomjegyzéket, hogy érzékelhető legyen: az új költőnemzedék írói becsvágya éppen arra irányult, hogy az epigrammatikus költészet örökségét teljes egészében át-

vegye, és ez megnyilvánuljon a tematikus skála teljességében. Ezt emeli ki szinte hivalkodva az antik isteneknek adott áldozati aján-dékokra írt epigrammáknak a kötet élére helyezése. A tematikus teljesség igénye önmagában persze nem antik örökség: az epi-gramma egyes válfajainak népszerűsége más és más volt az egyes korokban, s a legtöbb ókori költő csupán néhányat használt, nem is szólva azokról, akik egyetlen egyre specializálódtak, például Lukillios a *skóptikus* epigrammákra.

Azt szokás mondani, hogy az Agathias-kör költőinek fő törekvése az antik költészet imitációja volt, s ennek igazolásául éppen a Kyklos bevezető versének a 113–116. soraira, az anathématikus epigrammákkal kapcsolatos részre hivatkoznak. Mint e sorok megbeszélésénél már utaltam rá, itt valójában inkább öngigazo-lásról van szó a pogány kultikus szokás imitációja miatt, s nem valamilyen esztétikai elv megfogalmazásáról. Ettől függetlenül az imitáció fontos volt e költők számára, bár az is igaz, hogy erre már korábbi epigrammaköltőknél is számos példát találunk.

Az említett tematikai csoportok közül nem is az anathématikus epigrammák váltották ki az újkorban a legnagyobb érdeklődést, hanem a szerelmi epigrammák. Ezek között nem ritka a nyíltan erotikus darab, némelyik szinte már a pornográfia határát súrolja. De még az ártatlanabbak is olyan szituációkra utalnak, ahol a partnerek nem házasfelek; mintegy elfogadott a házasságtörés vagy egy *hetairával* folytatott viszony. Az ismételten feltett kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy vajon itt is csupán irodalmi imitációról van-e szó, vagy ezek az epigrammák élményversek. Talán azért nem tud a kutatás erre a kérdésre megnyugtató választ adni, mert a kérdés rosszul van feltéve. Férfi–nő kapcsolat minden időkből volt: ilyen alapon ezek a versek is valamilyen formában élményen alapulnak, s mivel a líra az archaikus kor után eltűnt az irodalomból, az élmény más műformákban, így például az erotikus epigrammákban keresett kifejezést. Az élményt azonban ah-

hoz, hogy irodalmi formában kifejeződjék, stilizálják, s ez az antik irodalomban sokkal intenzívebb volt, mint a romantika óta a mi irodalmainkban. Ebben az értelemben, azt hiszem, az élményvers terminus általában nem használható az ókori irodalomban. További kérdés, hogy ezek a versek egy olyan korban íródtak és jelentek meg, amikor az államhatalom kifejezetten azonosult a kereszténységgel, a maga gyakran erőszakos eszközeivel is igyekezett az egyházi tanításokat érvényre juttatni, s még az üldözéstől sem riadt vissza, például a hitbeli eltévelyedés esetén. Ehhez csak annyit lehet megjegyezni, hogy úgy látszik, a társadalom vagy a hatalom tűréshatárába az erotikus epigramma belefért.

Hogy azonban volt egy tűréshatár, amelyet nem lehetett átlépni, azt is meg lehet mutatni a *Kyklos* segítségével. Mint láttuk, a költők igyekeztek az epigrammaköltészet szinte minden területét művelni. Szinte mindet, de egyet még véletlenül sem! Az antik epigrammaköltészeti hagyományban külön műfaj volt a *paidika*, a homoerotikus vers. Tekintélyes múlttal rendelkezett: már Platón írt ilyeneket (ha ugyan valóban tőle származnak az *Anthologia Palatina*-ban a neve alatt hagyományozott darabok, de ez szempontunkból mindegy, mert hitelességüket csak a modern kutatás vonta kétségbe), s utána is művelték; volt olyan költő, Stratón, aki csak ezt művelte. Nos, ilyen verset egyet sem találunk a *Kyklos*-ban. Tudjuk egyébként, hogy Iustinianos több törvényt is hozott a homoszexuálisok ellen, s a tilalom áthágóit szigorúan büntették.¹¹ Nyilvánvaló: homoerotikus verset nem lehetett írni, sőt maga Agathias egyik versében – az erotikus epigrammák között – kifejezetten elítéli a homoszexualitást.¹²

Mint láttuk, a *Kyklos* költői az egész epigrammahagyomány folytatóinak tekintették magukat. A folytatás azonban sajátos

¹¹ Novella 77, 1. Lásd még *Institutiones* 4, 18, 4; előzményként: *Codex Theodosianus* 9, 7, 6.

¹² *Anthologia Palatina* V, 302 (301), 8 Waltz–Guillon.

módon éppen a legközelebbi elődöket mellőzte. A késő antik kornak a Kyklost megelőző időből két olyan költője van, akiktől az *Anthologia Palatina* jelentős számú epigrammát őrzött meg. A korábbi ezek közül Nazianzi Szent Gergely, a IV. századi kapadókiai egyházatya. Epigrammaköltészetében megkísérelte a műfaj „megkeresztelését”, keresztény mondanivaló közvetítését epigrammatikus formában. Erre elsősorban a sírepigramma volt alkalmas; a legtöbb darab ebbe a csoportba tartozik. Keresztény epigrammákkal azonban nem találkozunk a Kyklosban. Mi lehet ennek az oka? Kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy a szerzők titkos pogányok voltak, s természetesen eszükbe sem jutott keresztény szellemű verseket írni. Nos, ez biztosan rossz magyarázat. Agathias például írt keresztény epigrammákat, ránk is maradt néhány ezek közül az *Anthologia Palatina* első könyvében. Ennek a könyvnek az anyagát azonban csak a Kephalas utáni szerkesztő csatolta a gyűjteményhez (ugyanő vette fel egyébként nyolcadik könyvként Nazianzi Szent Gergely verseit is). Az első könyvben található keresztény epigrammák valóságos feliratok voltak (épületeken, képeken), s onnan gyűjtötték őket. Így maradtak fenn és kerültek az *Anthologia Palatinába* Agathias keresztény epigrammái is, nem pedig saját gyűjteményéből, a Kyklosból, ahova ezek szerint ő maga nem is vette fel őket.

Nazianzi Szent Gergely kísérlete tehát a keresztény epigramma megteremtésére és elfogadtatására kudarcot vallott. Születtek ugyan ilyen versek, de csupán gyakorlati célra, igazi „irodalomnak” nem tekintették ezeket. Ezért hiányzik ez a téma a Kyklosból.

Időben közelebb élt a Kyklos költőihez az alexandriai Palladas, aki mintegy száz évvel élt előttük. Főképp a gúnyolódó (*skóptikus*) epigrammának volt mestere. Nem egyszerű folytatója vagy utánzója elődeinek, hanem új lehetőségeket fedezett fel és használt ki a műformában. Elődeinél a gúny céltáblája valamilyen embertípus, nála konkrét személy; elődei költői látószöge az emberi

gyöngeségekkel szemben megnyilvánuló bölcs fölény volt, az övé gyakran a keserű düh. Önmagát, pontosabban saját szegénységét, terhes foglalkozását, rossz házasságát sem kíméli. Szemben áll mindennel és mindenkivel – a kereszténységgel is.

Palladas költőnek sem rossz, epigrammaköltőként pedig a legnagyobbak közé tartozik. A Kyklos költői mégsem vállalták örökségét. Írtak persze *skóptikus* epigrammákat, ezek tették ki – láttuk – a Kyklos ötödik könyvét, de megmaradtak a Palladas előtti versek megoldásánál: embertípusokat csúfolnak. Palladas öröksége nem volt vállalható, már csak a kereszténységgel szembenállása miatt sem.

Van azonban egy lényegesebb különbség is Palladas és a VI. századi költők között: Agathias és kortársai nem állnak szemben ellenségesen (vagy akár bírálóan sem) saját korukkal, hanem elfogadják azt. Amit e költők „klasszicizálásának” nevezünk, vagyis az antik formák utánzása, az ókor mitológiájának, hőseinek, szokásainak felidézése az irodalmi műben, náluk nem elvágyódás saját korukból (ahogyan azt, modern analógiák alapján, esetleg gondolni lehetne). Éppúgy, ahogy a pogány istenek szerepeltetése az anathématikus epigrammákban összefér náluk a kereszténységgel, ugyanúgy a klasszicizálás is megfér saját világuk elfogadásával és helyeslésével. Mi több: felfogásuk szerint éppen a klasszicizálás teszi lehetővé, hogy a maguk világának nagyszerűségét méltó módon kifejezzék.

Mennyiben „kora bizánci” és mennyiben „késő antik” a Kyklos? Antik formában alkotnak, de ez egy irodalmi hagyomány tudatos vállalása és folytatása, mégpedig úgy, hogy az örökség a lehető legnagyobb teljességgel jelenjen meg az új műben. Az ókor még közel van annyira, hogy formái felhasználhatók, de már távol annyira, hogy az író tudatosan választja, és mintegy feltámasztja azokat. Az ezután következő századokban rövid verseket még írnak, de epigrammákat már nem: ekkorra már oly messzire

A kora bizánci epigrammaköltészet (Agathias *Kyklos*ának nyitóverse)

távolodott az ókor, hogy e távolság áthidalása még költői fikcióval sem lehetséges – az epigrammaköltészet emlékét csak tudósok őrzik majd, mint a X. században Kephalas, amikor összeállítja gyűjteményét.

BOLLÓK JÁNOS:
BÚCSÚ KAPITÁNYFFY ISTVÁNTÓL*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Tanszékcsoportja nevében búcsúzom Kapitanffy István professzortól, a Görög Tanszéknek immár volt vezetőjétől, kollégánktól, személy szerint pedig közeli barátomtól. Nemcsak nekem nehéz ez a búcsú, hanem mindnyájunknak, de különösen azoknak, akik élete során közelebbi kapcsolatba kerültek Vele. A Bölcsészkar Piarista-közi épületének harmadik emelete három és fél hete üresebbé vált, és nem csupán fizikai értelemben; a másfél héttel ezelőtti sokk és döbbenet, mely körünkben halálának hírért követte, még ma sem oldódik. Nehéz elképzelni, és még nehezebb tudomásul venni, hogy jellegzetes alakja soha többé nem fog felbukkanni sem az egyetem folyosóján, sem a Görög vagy a Latin Tanszéken, holott mindezekhez több mint két évtizede mindenki tudatában elválaszthatatlanul hozzátartozott, ahová azonban a kelletténél csak jóval később sikerült megérkeznie.

1955-ben fejezte be tanulmányait az ELTE görög-latin-történelem szakán, ugyanabban az épületben, ahol piarista kisdíakként eredetileg a középiskolai tanulmányait elkezdte. Egyszer tréfásan meg is jegyezte, hogy mindünk közül ő van legrégebben itthon ebben az épületben, azt azonban elfelejtette hozzátenni, hogy közben csaknem két évtizeden át – legalábbis jelképesen – jóformán ki volt tiltva onnan. Az egyetemi katedrához vezető útja ugyanis korántsem volt egyenes.

Egyetemi hallgatóként hajdani évfolyamtársai egybehangzó állítása szerint kiemelkedett közülük tehetségével és szorgalmával, pedig nem akármilyen évfolyamnak volt a tagja. Min-

* Elhangzott a Farkasréti temetőben 1997. november 27-én.

denki magától értetődőnek és természetesnek vette volna, hogy a Moravcsik Gyula szárnyai alatt ígéretesen induló és nagy reményekre jogosító tudósi pályáját méltó körülmények között folytassa, ehelyett azonban egy híján húsz éven át tartó odüsszeia következett az életében, melynek a tököli általános iskola, a váci gimnázium és a Tankönyvkiadó voltak fontosabb állomásai. Én, aki csak e kerülőút utolsó szakaszában kerültem kapcsolatba vele, miután megismertem, egy darabig értetlenül álltam szemben különös életpályájával, nem találtam józan okot az akkoriban kétségkívül érezhető perifériára szorítottságára. Mint ahogy nem is volt. Ő maga soha egy megjegyzés erejéig sem nyilatkozott erről, én pedig rákérdezni is restelltem, mert kezdetben számomra annyira abszurdnak tűnt. Egy közös barátunk azután ezzel kapcsolatban így sommázta a lényeget: *Pistának egyetlen bűne van, az, hogy Kapitánffynak hívják. Ezt manapság sokan nem tudják megbocsájtani neki.* A felháborító és egyben szomorú az, hogy később egyre inkább rá kellett jönnöm, hogy ez az összegzés igaz volt.

A szakma szükséghelyezete kényszerítette ki, hogy 1974-ben, s még ekkor is csak baráti ajánlással megtámogatva meghívást kapjon az ELTE Görög Tanszékére, hogy húsz évnyi, s az ő esetében megalázás számba menő mellőzöttség után visszatérjen oda, ahonnan az igazság, a méltányosság és a józan ész parancsa szerint egy percre sem lett volna szabad eltávoznia. De hát *Ki látta az Úr útjait, és ki volt tanácsosa?* Visszatérésekor egy sokat próbált és sokat megért ember bölcsességével rendelkezett, s a széles körű és alapos szakmai ismereteken kívül erre is szükség volt ahhoz, hogy képes legyen elindítani azt a folyamatot, mely kezdetben lassan, majd az akadályok elhárultával, amikor ez irányú tevékenységében már méltó társa is akadt, egyre inkább kiteljesedett: a görög szak újjászervezését. Ekkorra ugyanis eljutott a szó klaszszikus értelmében vett humoros világszemléletnek arra a fokára, hogy utánozhatatlan természetességgel és könnyedséggel tette

túl magát az emberi gyarlóságokon, gyengeségeken, a formaságokon és a hiúságokon, kicsit már-már kívülről szemlélve a világot, nem részvétlenül ugyan, de mindig végtelenül tárgyilagosan. Mindenben képes és hajlandó volt észrevenni a jót, következként mindenkivel tudott együtt dolgozni, volt, akivel szinte egyedülként. S aligha akadt környezetének olyan tagja, aki ki tudta vonni magát a hatása alól. Sajátos, egészen különleges egyéniségének talán az adta a varázsát, hogy valójában ellentétekből épült. Voltak elvei, melyeket soha nem tagadott meg, sőt, nagyon is konokul kitartott mellettük, de mindezt a *fortiter in re, suaviter in modo* szellemében, Kazinczy-módjára tette, szinte irtózáttal utasítva vissza a melldöngetés és a harsányság mindenféle változatát. Nagyon sok méltánytalanság érte, de a megkeseredettségnek, az önsajnáltnak a legkisebb jelét sem mutatta, mintha a sérelmek egyáltalán nem is hagytak volna nyomot benne, ugyanakkor azonban mélységesen elítélt és ő maga kerülni igyekezett mindenféle méltánytalanságot. Szakmailag rendkívül igényes, már-már aggályos volt mindenkivel, elsősorban azonban önmagával szemben, ám fontoskodó okfejtést aligha lehetett hallani tőle, egy-egy kézirat baráti bírálatakor a megszokott *Dehát atyámfia* kezdet után a bevezető szavakéhoz hasonló stílusban adta elő a legtöbbször valóban komoly megfontolásra érdemes kifogásait. Később vezetőként sem hallhatta parancsolni senki, ám mindenki tudta, hogy vannak elvárásai, és azoknak igyekezett is eleget tenni. Hasonló kettősség jellemezte tanári magatartását: hallgatóival szemben mindvégig megőrizte emberi közvetlenségét, egyetlen olyan próbálkozást sem láttam részéről, melynek célja a tekintélyteremtés lett volna, ennek ellenére mindvégig osztatlan tekintélynek örvendett. S végül ugyanebbe a körbe tartozik az az ellentmondás, mely látszólagos könnyedsége és a között a csendes megszállottság között feszült, amellyel munkáját végezte. Ez a munka a szakmai önművelést, a precíz és aprólékos szerkesz-

tői, szervezői és pedagógusi tevékenységet egyaránt felölelte, s valójában ez volt eredményeinek záloga. Mert Kapitánffy István leginkább csak dolgozott, feltűnés nélkül, csendben, az elhivatott ember megszállottságával. Az utolsó fél évtizedben hallatlan energiát fordított a Pázmány Péter Katolikus Egyetem ókori és középkori tanszékeinek a megszervezésére is, melyet mindvégig szívügyének érzett.

Nehéz volna megmondani, hogy a belső indíttatáson túl mi hajtotta erre, mert hivatalos elismerést vajmi keveset kapott. Lehet, hogy nem is vágyott rá, lehet, hogy igen. Ez is a ritka tabutémák közé tartozott. Tudósként ismeretei rendkívül nagy területeket fogtak át: az ókori görög-latin kultúrától egészen a középkori magyar történelemig, s ezen belül volt egy, a bizantinológia, melyet egyedülként művelt a budapesti egyetemen, és váratlan, korai halála megakadályozta abban, hogy e vonatkozásban magához hasonló, méltó utódot nevelhessen.

A stílus maga az ember igazságát fényesen igazolják azok az írásai, amelyek a magyar klasszika-filológia és mediévisztika legjobb teljesítményei közé tartoznak. Mint ahogy a mindennapi életben hallatlan intelligenciával tudta átlátni és helyükre tenni a dolgokat, ugyanez jellemző tanulmányaira is: a célratörő és világos gondolatmenet, az érvek körültekintő csoportosítása és nem utolsósorban a stiláris elegancia.

Kapitánffy István sokat tett életében, így, torzó voltában is életművet alkotott, kitörölhetetlen nyomot hagyott bennünk, barátaiban, a tanítványaiban, írásait őrizni fogják a könyvtárak polcai. De sajnos az is igaz, hogy rengeteg olyan feladat várt volna még rá, amelyet megint csak egyedül ő tudott volna megoldani. Sok felfedezését megosztotta velünk, sokat titokként magával vitt a sírba, több vonatkozásban pótolhatatlan úrt hagyva maga után emberként és tudósként egyaránt. Hogy ennek miért kellett így történnie, az ἄθλον παντί πλην ἢ τῷ θεῷ.

Kedves Pista! Bizonyára sokáig fog még szinte fizikai fájdalmat okozni, hogy megküzdjünk a hiányoddal. Ezt az érzést valószínűleg tompítani fogja majd az idő, de feledtetni aligha lesz képes. Sokkal maradtam, maradtunk adósod, s most már nem is lesz mód adósságunk törlesztésére. *Akik igazságra tanítanak sokakat, ragyogni fognak mint a csillagok, a végtelen öröklétig* – mondja az Írás. Pótolják az égiek, amit mi elmulasztottunk, s búcsúzólul a költővel én is csak azt kívánom, hogy *kísérjen csillag, tündöklő sereg*.

Isten Veled.

Antiquitas – Byzantium – Renascentia

Sorozatszerkesztők

Farkas Zoltán – Horváth László – Mészáros Tamás

ISSN: 2064-2369

I. Szepessy Tibor: *Bevezetés az ógörög verstanba*. Szerkesztette: Mayer Gyula. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-10-3. 266 p.

II: Kapitanffy István – Szepessy Tibor (szerk.): *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-08-0. 276 p.

III: Tóth Iván: *Alexandros Homérosa. Arrhianos-tanulmányok*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-03-5. 208 p.

IV: *Philologia nostra*. Bollók János összegyűjtött tanulmányai. Szerkesztette: Mészáros Tamás. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-00-4. 516 p.

V: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West*. Bibliotheca Byzantina 1. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-15-8. 375 p.

VI: Achilleus Tatios: *Leukippé és Kleitophón története*. Fordította: Szepessy Tibor. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-27-1. 153 p.

VII: Szepessy Tibor (szerk.): *Római költők antológiája*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-25-7. 575 p.

VIII: Maywald József – Vayer Lajos – Mészáros Ede: *Görög nyelvtan*. Szerkesztette: Mayer Gyula. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-31-8. 333 p.

IX: Jacqueline de Romilly – Monique Trédé: *Az ógörög nyelv szeleme*. Fordította: Vargyas Brigitta. Szerkesztette: Horváth László. TypoteX Kiadó, Budapest, 2014. ISBN: 978-963-2793-95-5. 135 p.

X: László Horváth (Hrsg.): *Investigatio Fontium. Griechische und lateinische Quellen mit Erläuterungen. Beiträge der Tagung Klassisches Altertum – Byzanz – Humanismus der XI. Ungarischen Konferenz für Altertumswissenschaft*. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-33-2. 281 p.

XI: Horváth László: *Az új Hypereidés. Szövegkiadás, tanulmányok és magyarázatok*. TypoteX, Budapest, 2015. ISBN: 978-963-2798-18-9. 301 p.

XII: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland II. Studia Byzantino-Occidentalia*. Bibliotheca Byzantina 2. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-36-3. 212 p.

XIII: János Nagyillés – Attila Hajdú – Gergő Gellérfi – Anne Horn Baroody – Sam Baroody (eds.): *Sapiens Ubique Civis. Proceedings of the International Conference on Classical Studies (Szeged, Hungary, 2013)*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-40-0. 424 p.

XIV: Zsuzsanna Ötvös: „*Janus Pannonius's Vocabularium*”. *The Complex Analysis of the Ms. ÖNB Suppl. Gr. 45*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-41-7. 354 p.

XV: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland III. Studia Byzantino-Occidentalia*. Bibliotheca Byzantina 3. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-44-8. 302 p.

XVI: Emese Egedi-Kovács (éd.): *Byzance et l'Occident II. Tradition, transmission, traduction*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-46-2. 238 p.

XVII: Ágnes Ludmann (ed.): *Mare nostrum. Studia Iberica, Italica, Graeca. Atti del convegno internazionale Byzanz und das Abendland – Byzance et l'Occident III (24-25 novembre 2014)*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-45-5. 186 p.

XVIII: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung II. Beiträge der Tagung 'Quelle und Deutung' am 26. November 2014 (EC Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, I.II)*. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-47-9. 158 p.

XIX: Dión Chrysostomos: *Tróját nem vették be. (Szerkesztette, fordította, előszóval és magyarázatokkal ellátta: Szepessy Tibor.)* Eötvös József Collegium ELTE, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-55-4. 172 p.

XX: Balázs Sára (Hrsg.): *Drei deutschsprachige Handschriften des Opusculum tripartitum des Johannes Gerson. Synoptische Ausgabe der Fassungen in den Codices StB Melk, Cod. 235, StB Melk, Cod. 570 und Innsbruck, ULB Tirol, Serv. I b 3. (EC-Beiträge zur Erforschung*

deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. II.I.) ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5371-66-0.

XXI: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland IV. Studia Byzantino-Occidentalia*. Bibliotheca Byzantina 4. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-68-4. 271 p.

XXII: Emese Egedi-Kovács (éd.) : *Byzance et l'Occident III. Écrits et manuscrits*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2016. ISBN : 978-615-5371-63-9. 333. p.

XXIII: Ágnes Ludmann (ed.): *Italia Nostra. Studi filologici italo-ungheresi*. Collegio Eötvös József ELTE, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-65-3. 275. p.

XXIV: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung III. Beiträge der Tagung Quelle und Deutung III am 25. November 2015. (EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.III.)* ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5371-67-7. 206. p.

XXV: Dora E. Solti (ed.): *Studia Hellenica*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-69-1. 133. p.

XXVI: *Klasszikus ókor, Bizánc, humanizmus. A XII. Magyar Ókortudományi Konferencia előadásaiból*. Szerkesztette: Mészáros Tamás. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-77-6. 189 p.

XXVII: Horváth László: *Ógörög gyakorlókönyv. Periergopenés – Szegény gyötrődő tanuló I.* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN 978-615-5371-75-2. 332 p.

XXVIII: Farkas Zoltán – Horváth László – Mayer Gyula: *Kezdő és haladó ógörög nyelvkönyv. Periergopenés – Szegény gyötrődő tanuló II.* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-83-7. 442 p.

